

2010

2010

2010

2010

2010

2010

2010

2010

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાસ્ટ્રિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૪૭૪ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ મુરલિદાસ

વિષય ૮૪૫૭ : ૩

મુરોદેવી

અથવા

મોર્યવંશના અભ્યુદયનો આરંભ

દ્વિતીય ખણ્ડ

પ્રયોજક

ત્ર્યંબકલાલ જીવરાજ જોશી

માળીલા (અમરેલી-કાઠિયાવાડ.)

પ્રકાશક

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ઠે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ,

સંવત ૧૯૭૪

ઈ. સ. ૧૯૧૮

મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

(અન્થસ્વામિત્વના સર્વાધિકાર પ્રકાશકે સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

અનુગન્તું સતાં વર્ત્મ કૃત્સ્નં યદિ ન શક્યતે ।
સ્વલ્પમપ્યનુગન્તવ્યં માર્ગસ્થો નાવસીદતિ ॥
પ્રત્યહં પ્રત્યવેક્ષતે નરચ્ચરિતમાત્મનઃ ।
કિં નુ મે પશુભિસ્તુલ્યં કિં નુ સત્પુરુષૈરતિ ॥
ન દ્વિષન્તિ ન યાચન્તે પરમિન્દ્રાં ન કુર્વન્તે ।
અનાદુતા ન ચાયન્તિ તેનારમાનોઽપિ દેવતાઃ ॥

અમદાવાદ શાહપુર વનમાળી વાંકાની પોળમાં પા. લક્ષ્મીચંદ હીરાચંદ
પોતાના 'શ્રી અંબિકા વિજય' પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં છાપ્યું.

અર્પણપત્રિકા

પરમપ્રિય ભાઈશ્રી

રામજી જસરાજ વાલજી કાન્દાકટર.

આપના મારાપરના અત્યંત સ્નેહ તેમજ ઉપકારના સ્મરણાર્થ,

મારો આ અલ્પ પ્રયાસ આપને અર્પણ કરી હું

કૃતાર્થ થાઉં છું.

શુભાશંકી

અંબકલાલ જોશી.

રા. ચંપકલાલ જીવરાજ જોશીકૃત પુસ્તકો.

ઐતિહાસિક નવલકથાઓ.

- ૧ મુરાદેવી અથવા મૈર્યવંશના અબ્યુદયનો આરંભ (પ્ર.ખણ્ડ) ૨—૦—૦
- ૨ મુરાદેવી અથવા મૈર્યવંશના અબ્યુદયનો આરંભ (દ્વિ.ખણ્ડ) ૧—૮—૦
- ૩ મુરાદેવી અથવા મૈર્યવંશના અબ્યુદયનો આરંભ (તૃતીયખણ્ડ) ૧—૮—૦
- ૪ ભવાનીનો ભોગ અથવા રાજપૂતોનો રણોન્માદ (પ્ર.વિભાગ) ૧—૮—૦
- ૫ ભવાનીનો ભોગ અથવા રાજપૂતોનો રણોન્માદ (દ્વિ.વિભાગ) ૧—૮—૦
- ૬ તારાસુંદરી (અતિ અદ્ભુત આશ્ચર્યાત્મક નવલકથા) ...૨—૮—૦
- ૭ ખાગેશયતાન અથવા તલ્વારનું તૂકાન (ઐતિહાસિક

હિટેક્ટીવ ... ૨—૦—૦

- ૮ સંતમ્ શયતાન અથવા કામાંધનાં કાળાં કામ (પ્ર.વિભાગ) ૧—૮—૦
- ૯ સંતમ્ શયતાન અથવા કામાંધનાં કાળાં કામ (દ્વિ.વિભાગ) ૧—૮—૦
- ૧૦ સંતમ્ શયતાન અથવા કામાંધનાં કાળાં કામ (તૃતીયવિભાગ) ૧—૮—૦
- ૧૧ પરાક્રમની પતાકા અથવા જાપાનની કાર્યપદ્ધતિ

(ઐતિ. હિટેક્ટીવ નવલકથા) ... ૨—૦—૦

- ૧૨ શોકસિંધુ અથવા એન્જિદનો અધઃપાત (ઇસ્લામી

ધાર્મિક ઐતિ. નવલકથા) ... ૨—૮—૦

- ૧૩ કમલાદેવી અથવા કૃત્રિમ પ્રેમનું વિકટ પરિણામ ... ૧—૮—૦

સાંસારિક નવલકથાઓ.

- ૧૪ સંસાર સંગ્રામ (પ્રથમ વિભાગ) ... ૧—૮—૦
- ૧૫ સંસાર સંગ્રામ (દ્વિતીય વિભાગ) ... ૧—૮—૦
- ૧૬ કલંદરની કટાર અથવા સંસાર ખાંડાની ધાર! (પ્ર.વિભાગ) ૨—૦—૦
- ૧૭ કલંદરની કટાર અથવા સંસાર ખાંડાની ધાર (દ્વિ.વિભાગ) ૨—૦—૦
- ૧૮ રાક્ષસોની રતિઝીડા અથવા પિશાચોની પાપલોલા ... ૧—૧૨—૦
- ૧૯ નવાબનંદિની અથવા હસમાન અને આયેશા (મળતીનથી) ૧—૦—૦
- ૨૦ ગુરુ ગોવિંદસિંહ (વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર) ... ૧—૮—૦

મળવાનું ઠેકાણું

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે.

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

પ્રસ્તુત નવલકથાની પ્રસ્તાવનાના અંગે મારે જે કાંઈ કહેવાનું હતું, તે હું પ્રથમ વિભાગમાં કહી ચૂક્યો છું અને હવે પછીના તૃતીય ખણ્ડમાં પણ એ સંબંધી યોગ્ય વિવેચન કરીશ. આ દ્વિતીય ખણ્ડમાં તેવું કાંઈ વિશેષ પરિવર્તન કરવામાં આવ્યું નથી, કેવળ કેટલાક પ્રસંગોને વિસ્તારપૂર્વક તથા ઇતિહાસનાં સત્ય પ્રમાણે પ્રમાણે વર્ણવવામાં આવ્યા છે. તૃતીય ખણ્ડમાં મેં જે કાંઈ વિશેષ પરિવર્તન કર્યું છે. તે સર્વ યથાર્થ રીતે દર્શાવીશ; એટલે આ સ્થળે હાલ તરત એ વિષયમાં વિશેષ ઉલ્લેખ કરવાની મને કશી પણ જરૂર જણાતી નથી.

આ પુસ્તકના મૂળ લેખક શ્રીમાન હરિસાધન મુખોપાધ્યાય બંગાળામાં એક મહા પ્રતિભાશાળી નવલકથાકાર છે. તેમની લખેલી ઘણી ખરી નવલકથાઓનાં હિંદી, મહારાષ્ટ્રીય, તામીલ, તેલેગુ અને ગુજરાતી આદિ ભાષાઓમાં ભાષાંતર થઈ ચૂક્યાં છે, એજ તેમની નવલકથાઓની લોકપ્રિયતાને સંપૂર્ણ રીતે દર્શાવી આપે છે. ગુજરાતના અગ્રગણ્ય લેખકોમાંના ઘણા ખરા લેખકોએ એમની નવલકથાઓનાં ભાષાન્તર કર્યાં છે અને હજી પણ કરતા જાય છે. આથી મેં પણ ગુર્જર સાહિત્યનુરાગી વાચકો સમક્ષ શ્રીમાન હરિસાધન બાબૂની ‘કંકણચોર’ નવલકથાનો ગુર્જર ભાષામાં અનુવાદ કરવાનું સાહસ કર્યું છે. એ ‘કંકણચોર’ની વસ્તુસંકલનામાં સ્થળે સ્થળે ક્ષતિ તથા ઇતિહાસનો અભાવ જણાયાથી મારે વસ્તુસંકલનાને અક્ષત સખવા માટે વિશેષ પરિવર્તન કરવું પડ્યું છે અને મૂળ પુસ્તકને

અતિશય વિસ્તારપૂર્વક લખવું પડ્યું છે; તે પણ હું શ્રીમાન હરિસાધનબાપૂનો તો અત્યંત આભાર જ માનું છું.

આ નવલકથાના મૂળ પુસ્તક 'કંકણચોર'નો અનુવાદ કરવાનું મને મારા મિત્ર રા. ઠક્કર નારાયણે સૂચવ્યું હતું અને તે બંગાળી પુસ્તક મારા અન્ય મિત્ર રા. મજલાલ બદવણ પાસે હતું, તે તેમણે મને આપ્યું હતું, તે માટે હું તેમનો બન્ને સજન મિત્રોનો આભાર માનું છું.

પરમ કૃપાળુ પરમાત્માના અનુગ્રહથી હું મારા આ પુસ્તકના દ્વિતીયખણડની સમાપ્તિ કરી શક્યો છું, તે માટે હું વિશુદ્ધ હૃદયથી તેમનો અત્યંત આભાર માની આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનાને સંપૂર્ણ કરું છું.

અમદાવાદ—પીરમશાહ રોડ.

તા. ૧૦-૨-૧૮.

ચંપકલાલ જોશી,

પ્રકાશકનું નિવેદન.

પ્રસ્તુત નવલકથાના વિષય સંબંધી જે કાંઈ લખવા જેવું હતું, તે તેના પ્રયોજકે પોતાની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે તેથી એ વિષય સંબંધી વિશેષ કાંઈ લખવું હું ઉચિત ધારતો નથી. આ નિવેદનમાં હું માત્ર મારો ઉદ્દેશ જ જણાવું છું.

મારા પિતાશ્રી મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃદેના સ્વર્ગસ્થ થયા પછી દુકાનનો વહિવટ મારા હાથમાં આવ્યો અને ગુજરાતી સાહિત્યની વિશેષ પ્રગતિ કરવાની મારી મહત્વાકાંક્ષાને સફળ કરવાનો યોગ મને પ્રાપ્ત થયો. મારા સ્વર્ગીય પિતાશ્રીની ઇચ્છા પણ ગુર્જર સાહિત્યને ઉન્નત જોવાની હતી, પરંતુ કેટલાક પ્રતિકૂળ સંજોગોથી તેઓ તેમ કરી શક્યા નહોતા. દેવયોગે તેમની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવાનો મને જે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે તે માટે હું તે અનંતનામી ઇશ્વરનો અત્યંત ઉપકાર માનું છું. યુરોપીય પ્રચંડ યુદ્ધથી કાગળો, છપામણી વગેરેના ભાવ ઘણા વધી ગયેલા હોવા છતાં પણ મારી ઉપરોક્ત ઇચ્છાને અમલમાં મૂકવાના પ્રયત્નો મેં કરવા માંડ્યા. તેના પરિણામે ગયા ઈ. સ. ૧૯૧૭ ના વર્ષમાં હું લગભગ પચીસેક નવલકથાનાં તથા બીજાં અન્ય વિષયનાં થોડાંક પુસ્તકો પ્રગટ કરી શક્યો છું, અને ભવિષ્યમાં જો પરમ કૃપાળુ પરમાત્માને વિશેષ સારા સુયોગ આવશે તો દર મહીને લગભગ એક એક ડઝન પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષામાં વિવિધ વિષયો પર પ્રકટ કરવાની મારી અભિલાષા છે.

ગુર્જર સાહિત્ય સેવક.

ગોવિંદ મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃદે.

અનુક્રમણિકા.

મુરાદેવી દ્વિતીય ખણડ.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧ હું.	ચંદ્રપાલનો મિત્ર ધર્મ ...	૧
૨ જી.	ભાગ્યપરિવર્તન ...	૫
૩ જી.	દૌડિલ્યભંગ વિસ્તાર ...	૧૮
૪ થું.	ચંડનું આતુર્ય ...	૨૬
૫ મું.	પરશુરામની પ્રતિમા ...	૩૨
૬ ફું.	ચાણુક્યની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા ...	૪૯
૭ મું.	ચંદ્રપાલનું કપટતંત્ર ...	૬૭
૮ મું.	ભયંકર પ્રપંચ ...	૮૭
૯ મું.	પ્રેમસંન્યાસ ...	૧૦૫
૧૦ મું.	રમણીનું હૃદય ...	૧૩૬
૧૧ મું.	પ્રણય પિપાસા ...	૧૫૨
૧૨ મું.	મન્દાની કર્તવ્યપરાયણતા ...	૧૮૪

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः

મુરોદેવી

અથવા

મૌર્યવંશના અભ્યુદયનો આરંભ

દ્વિતીય ખણ્ડ

પ્રકરણ ૧ છું

ચંદ્રપાલનો મિત્રધર્મ

શકટાર અને તેની પત્ની લલિતા, ચંદ્રપાલસહિત પ્રભાત થતાં પહેલાંજ રાજ સમરકેતુની રાજધાની તરીકે વિખ્યાત થયેલા મલયપૂર નગરમાં આવી પહોંચ્યાં. તેમને માટે શહેરમાં પ્રથમથીજ એક બે માળવાળું મકાન તૈયાર રાખવામાં આવ્યું હતું, આ મકાન ચંદ્રપાલેજ તેમના જવા પહેલાં શોધી રાખ્યું હતું. ત્યાં આગળ તે શકટાર અને લલિતાને લઈ ગયો.

તે મકાન જોકે નાનુંસૂનું હતું, પરંતુ અતિ સુંદર જગાએ બાંધવામાં આવેલું હોવાથી અને નાણુક બાંધાનું હોવાથી અતિ સુશોભિત અને મનોહર લાગતું હતું. તેની છેક નજીકના બાગમાં એક નાનકડી નદી વહેતી હતી. એક વિશાળ કન્દરામાં મલયપૂર શહેર આવેલું હોવાથી તેનું દૃશ્ય અતિશય રમણીય અને નયનરંજક બાસતું હતું. શહેરની વસ્તી જોકે અતિ વિશાળ નહોતી તેમજ બહુ અદ્ય પણ નહોતી. મલયપૂરના સર્વ નિવાસીજનો એક સ્વાધીન રાજ્યની પ્રજા તરીકે ઓળખાતા હતા.

શકટાર આ લાંબા માર્ગે પગે ચાલીને આવવાથી ધણોજ થાકી ગયો હતો. પરંતુ જ્યારે તેણે વિચાર્યું કે, એક અંધકારથી આચ્છાદિત થયેલા ગુહાના અંધ પારણામાં છુપાઈ રહેવા કરતાં, પોતાને જન્મને માટે સ્વતંત્રતા મળી છે, ત્યારે તેને માર્ગનો શ્રમ, અંધકારમાં અથડાવું આદિ સર્વ દષ્ટો અતિ તુચ્છ જણાવા લાગ્યાં.

તેઓ અધાંના સૌભાગ્યના યોગે, તે રાત્રિના મધ્ય અને અંતિમ ઉભય પ્રહરે ચાંદનીના પ્રકાશવાળી ચતુર્દશીનો ચંદ્ર, આકાશમાં પોતાનો પ્રકાશ વિસ્તારી રહ્યો હતો. રજનીના તે છેલ્લા પ્રહરે, ચંદ્રમાના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થયેલી પ્રકૃતિ, ચાંદનીની અમૃતવારા સાથે મિશ્રિત થઈને અતિ સુંદર દેખાતી હતી.

નવીન ગૃહમાં અને અગણ્યા સ્થાનમાં આવવા છતાં પણ, ચંદ્ર-પાલની સુવ્યવસ્થાથી તેમને નવીનતાનું કાંઈ પણ કષ્ટ ભોગવવું પડ્યું નહિ. ઉપરના બંને ઓરડા જરૂરી વસ્તુઓથી સજ્જેલા હતા. સફેદ શય્યા, શીતળ જળ અને મિષ્ટ ભોજન આદિ આવશ્યકીય પદાર્થોનો કાંઈ અભાવજ નહોતો.

ચંદ્રપાલે હાસ્યસહિત શકટારને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે;—“ભાઈ ! હવે હું મારી સર્વ જવાબદારીમાંથી મુક્ત થયો છું. તમને તે ગુહાના અતિ ગુપ્ત ભાગમાં રાખવા છતાં હું એક દિવસને માટે પણ ચિન્તા-શૂન્ય થયો નહોતો. અત્યારે કપટી અને કૂટબુદ્ધિ રાક્ષસના જસૂસોએ પોતાનો જળ સર્વ સ્થળે બિછાવી દીધો છે. જ્યારે હું તમારી તે આશ્રયગૃહ તરફ આવતો, ત્યારે સર્વદા મને શંકા રહ્યા કરતી કે, જાણે કોઈ છુપી રીતે મારી પાછળ પડી રહ્યું છે. રાત્રિ દિવસ હું મનમાં ને મનમાં વિચાર્યા કરતો કે, કદાચિત્ થોડાજ સમયમાં આપણાં સર્વ કાવત્રાં બહાર પડી જશે અને મારી ગર્દનપર, મગધરાજની તીખી તલ્વારની શક્તિની સત્વર પરીક્ષા થશે. નિદ્રા વખતે સ્વપ્નના ઘેનમાં હું ભયાનક અને હૃદયભેદક સ્વપ્ન જોઈને ચીત્કાર કરી ઉઠતો હતો. જાગત થયા પછી પુનઃ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં હું મનમાં ને મનમાંજ વિચારતો કે, આ સ્વપ્નના ખ્યાલમાં જે કદાચિત્ બધી બીના પ્રકટ કરી દેવાશે તે મારે રાજરોપમાં આવીને પવિત્ર થવું પડશે. તેથી માત્ર મારુંજ અનિદ્ર થશે, એમ નહિ, પરંતુ તમારો પણ કમકમાડી ઉપજાવે તેવી રીતે ભયાનક નાશ થશે.”

આમ કહીને ચંદ્રપાલ વિદાય લઈ ચાલ્યો ગયો. આ વખતે

લલિતા અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે બોલી;-“ભાઈ! તમે અમારા પર જે ઉપકારો કર્યા છે, તે અમારાથી જીંદગીસુધી વિસરી શકાય તેમ નથી. જે ખરું કહું તો, તમેજ મારા સીમન્તના સિન્દૂરના રંગને સમુજ્જવલ કર્યો છે, મને ભયંકર અકાળ વૈધવ્યના ગ્રાસમાંથી બચાવી છે. ભાઈ! આ અન્નણી જગાએ અમને એકલાં છોડીને તમે નિશ્ચિંત ન થતા. વચ્ચે વચ્ચે અમારી સંભાળ લેતા જજો.

ચંદ્રપાલે કહ્યું:-“તમારે અહિં કોઈ પણ પ્રકારનો ભય રાખવો નહિ. કોઈ પણ વિષયમાં ચિન્તા કરવાનું તમારે કાંઈ પ્રયોજનજ નથી. તમારી પાસે દ્રવ્ય આદિની ખોટ નથી. મારા જે ધનવાન મિત્રની સહાયતાથી હું તમને અત્રે કાંઈ પણ આશ્વત વગર લઈ આવવાને સમર્થ થયો છું, તે પણ તમારો સહાયકજ છે. તમે જે મકાનમાં વસો છો, તે મકાન મારા નિત્યના વિશ્વાસુ અને અતિ ગુણવાન મિત્ર સોમભદ્રનું છે. તેની આગળ હું મારી કાંઈ પણ ખીના છુપી રાખતોજ નથી. તેને સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યા પછીજ હું તમને અહિં આગળ લઈ આવ્યો છું. હવે પછી, તમે જોઈ શકશો કે, તે કેવો ભક્ષો અને લાયક પુરુષ છે. પ્રભાત થતાંની સાથેજ તે આવીને, તમારા સમાચાર સાંભળશે તથા બધી બરદાશ ઉઠાવશે.”

ચંદ્રપાલ અને લલિતા વચ્ચે જ્યારે આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ ચાલી રહ્યો હતો ત્યારે, લગભગ પ્રભાત થવા આવ્યો હતો. ઉપાના આશ્લોકથી દિશાઓ ધીમે ધીમે સફેદ રંગ ધારણ કરી રહી હતી. ખેચર પક્ષીઓ જાગ્રત થઈને, પોતાના માળામાં અથવા વૃક્ષની શાખાના અંતરાલમાં બેસીને, પ્રભાતી સંગીત ગાઈ રહ્યાં હતાં. અંધકારનું સહજ ઝાંખું આવરણ દૂર થઈને તેની જગાએ પ્રકાશનું ચળકતું તેજ વિસ્તૃત થવા લાગ્યું હતું. ચંદ્રમા પશ્ચિમગગન તરફ ચાલ્યો ગયો હતો.

પ્રભાત સમયની સૂચના થયેલી જોઈને મલિનમુખી લલિતા તથા શકટાર પાસેથી વિદાય લઈને, ચંદ્રપાલે તે સ્થાનનો ત્યાગ કર્યો.

તે પ્રભાત વખતે ચંદ્રપાલ પોતાના પરમ મિત્ર સોમભદ્રને ત્યાં જવાનું ભૂલ્યો નહિ. સોમભદ્ર એક ઉદ્યોગી અને તે શહેરનો એક ઐશ્વર્યવાન પુરુષ ગણાતો હતો. મોટે મગસકે પથારીનો ત્યાગ કરીને તે પુષ્પોદાનમાં જતો હતો, એ સમયે ચંદ્રપાલે તેને બોલાવ્યો કે;-“અરે આ ભાઈ સોમભદ્ર! આટલા બધા બહેલા બહેલા ક્યાં જાઓ છો?”

સોમભદ્રે પાછા ફરીને જોયું તો સ્થામે જ પોતાના બાળસખા

ચંદ્રપાલને ઉમેલો જોયો. તે જોઈને તે હર્ષિતચિત્તે બોલ્યો કે;—“એઓ આવી પહોંચ્યા કે નહિ વાર ?

ચંદ્રપાલે હસતા મુખે ઉત્તર આપ્યું:—“ ભગવાનની કૃપાથી એઓ અત્રે નિરાપદ આવી પહોંચ્યાં છે. તમે થોડીકવાર પછી એમની મુલાકાત કરી આવજો. ઘણું કરીને એકાદ પ્રહર પછી તેઓ જામત થશે. હું તમારા જેવા યુક્ત અને વિશ્વાસુ મિત્રના હાથમાં તેમનો ભાર સોંપીને નિશ્ચિંત થયો છું.

સોમભદ્રે કહ્યું:—“ ભાઈ ચંદ્રપાલ ! એઓ જ્યારે તમારા નજીકના સગા છે, ત્યારે તમારે હવે મને કાંઈ ભલામણ આપવાની જરૂર નથી. મારા દુર્બળ સ્કંધ પર, તમે જે ભારે કર્તવ્યનો ભાર સોંપ્યો છે, તેને હું આનંદપૂર્વક સ્વીકારી લઉં છું. ભગવાન મહાકાલની કૃપાથી, હું કર્તવ્યભ્રષ્ટ નહિજ બનું, એવી મને ચોક્કસ ખાત્રી છે. પરંતુ તમે આવા સખ્ત વાપમાં પાંચ છ ગાઉ ચાલીને શી રીતે જમ શકશો વારુ ? આખી રાત તમે જાગરણ કર્યું છે, અને વળી પાછા પગે ચાલીને આવ્યા છો. એટલે તમે અતિશય થાકી ગયા હશે. મગધ પહોંચતાં પહોંચતાં પણ લગભગ પ્રથમ પ્રહર વીતી જશે, માટે તમે જો હું કહું તેમ કરશો તો મારા મનમાં અતિ આનંદ થશે. ”

ચંદ્રપાલ બોલ્યો:—“ મારા શરીરમાં જોઈએ તેટલું બળ વિદ્યમાન છે, એટલે જવામાં મને કાંઈ પણ અડચણ આવશે નહિ. છતાં તમે શું કહેવા માગો છો વારુ ?

સોમભદ્રે કહ્યું:—“ હું તમને એક તેજસ્વી અશ્વ આપું છું, એ અશ્વને તમે પાટલિપુત્ર પહોંચ્યા પછી ત્યાંના ચંદનદાસ નામક એક ધનાઢ્ય પુરુષની અશ્વશાળામાં બાંધી દેજો. પછીથી મારો અનુચર જઈને તે અશ્વ લઈ આવશે. ચંદનદાસ મારો અતિ વિશ્વાસુ મિત્ર છે. તે તમને કાંઈ પણ પ્રશ્ન પૂછશે જ નહિ. મને જણાય છે કે, કદાચિત્ તે તમને ઓળખી પણ શકશે નહિ. કારણ કે, તેને કદાપિ એવું દુર્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું નથી જે, તે તમારા મગધના કારાગૃહમાં આવ્યો હોય. હમણાં તમે જરાવાર મારા ખેદકખાનામાં જઈને બેસો, એટલામાં હું તમને ચંદનદાસના નામપર એક પત્ર લખી આપું છું અને અશ્વને તૈયાર કરી લાવવાની વ્યવસ્થા કરતો આવું છું. ”

ચંદ્રપાલ બોલ્યો:—“ ભાઈ ! આ ઉદ્યાનમાં જ મને વિશેષ આનંદ આવે છે. પ્રભાવના શક્તિળ વાયુથી આન્દોલિત થતાં પુષ્પોનો ગંધ,

મને ધણોજ તૃપ્તકર ભાસે છે. તમે તમારું કાર્ય કરી આવો. મારે માટે તમારે કશી પણ ચિન્તા રાખવાનું પ્રયોજન નથી. ”

સોમભદ્ર તરતજ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. ચંદ્રપાલ ચિન્તાતુર ચિત્તે તે કંકરમંડિત નાના ઉધાનના સાંકડાં પરંતુ રોનકદાર માર્ગ પર ભ્રમણ કરવા લાગ્યો. મધુર પ્રભાતવાયુએ તેના શરીરમાં એક પ્રકારની શીત-ળતાનો સંચાર કરી દીધો અને એથી તેનો આખી રાત્રિનો પથથ્રમ તથા મસ્તિષ્કની અનેક ચિન્તાઓ દૂર થઈ ગઈ.

આ સમયે સોમભદ્રે આવીને તેને જણાવ્યું કે;—“ હ્યો ભાઈ, આ ચંદનદાસના નામનું પત્ર સંભાળો અને તૈયાર કરી લાવેલા અશ્વને લઈને સુખેથી વિદાય થાઓ.

એવામાં સોમભદ્રની આગા પ્રમાણે અશ્વશાળામાંથી એક તેજસ્વી અશ્વને તૈયાર કરીને અશ્વપાળ તે ઉધાનના દ્વાર આગળ આવી લાગ્યો. એટલે ચંદ્રપાલ તે અશ્વની પીઠ પર આરોહણ કરીને, મલયપૂર નગર-માંથી બહાર નીકળી એક પહાડની કન્દરામાં આવી પહોંચ્યો.

પ્રકરણ ૨ નું

—:૦:—

ભાગ્યપરિવર્તન

તે દિવસે પ્રભાતમાં જ સોમભદ્રની સાથે શકટારની મુલાકાત થઈ. સોમભદ્રે પોતે તેમને ઘેર આવીને તેની મુલાકાત કરી હતી. તેનું ચારિત્ર અને સ્વભાવ અતિ મધુર હતાં, તેની રહેણી કરણી એટલી બધી સરળતાયુક્ત હતી કે, મનુષ્યના ચરિત્રની પરીક્ષા અને નિર્ણય કરવાના વિષયમાં અતિ કુશળ ગણાતા અનુભવી શકટાર મંત્રીએ, માત્ર અલ્પ સમયના વાર્તાલાપપરથીજ તેના સંબંધમાં એક પ્રકારની અતિ ઉચ્ચ ધારણાને પોતાના હૃદયમાં ધારી લીધી.

તેઓ બન્ને વચ્ચે આવા અલ્પ સમયના વાર્તાલાપના પરિચય-થીજ એક પ્રકારની દૃઢ આત્મીયતાનાં બંધનો બંધાઈ ગયાં. સોમભદ્રના આવાસની અગ્નિગાઓ પણ, મહાલયના આંતર્ભાગમાં પ્રવેશ કરીને, લલિતાની સાથે અપૂર્વ પ્રેમને પ્રકાશિત કરવા લાગી.

એક સમયની પતિ તરફથી લગ્નચલી, નિરાશાથી પીડાયલી લલિતા, અત્યારે સ્વર્ગ સમાન સુખ ભોગવી રહી હતી. પતિનો પ્રેમ, પ્રતિવેશનો સ્નેહ આદિ દેવદુલભ વસ્તુઓ મળવાથી, તે અતિ આનંદ

નંદપૂર્વક પોતાનું જીવન ગુમરી રહી હતી. તેના જીવનની અંધકારમય અમાવાસ્યા વીતી ગઈ હતી અને અત્યારે સુખની પૂર્ણિમાના ઉજ્જવળ પ્રકાશથી, તેનું જીવનનાટક સંપૂર્ણ રીતે પ્રકાશિત બની ગયું. તેનું જ્વાળાથી દગ્ધ થયેલું હૃદય શાન્તિ સુધાથી છન્નાછલ ભરાઈ ગયું. ચિત્તની વ્યથતા દૂર થઈ અને સ્થિરતાનો સંચાર થયો.

અને શકટારની શી સ્થિતિ થઈ ? તે પણ લલિતાના સહવાસથી સર્વ વિષયમાં મહા સુખી હતો. લલિતાએ, સોળ કળાવાળા ચંદ્રમાની પેઠે, તેના ચિર અંધકારમય હૃદયાકાશને પ્રકાશિત કરી દીધું. સુંદરી લલિતાના સહવાસથી શકટાર અત્યારે જગતને પૂર્ણ ચૈતન્યયુક્ત અનુભવતો હતો. મૃત્યુ પછી જાણે તેને નવીન જીવન પ્રાપ્ત થયું હોય, એમ જાણતો હતો. અને તે જીવન સર્વ વિષયમાં દુઃખ અને કલંકથી અલિપ્ત રહ્યું હોય એમ ધારતો હતો.

પરંતુ આવી સ્થિતિ હોવા છતાં પણ શકટારના મનમાં નિત્ય અનેક પ્રકારની વાસના પ્રદીપ્ત રહ્યા કરતી હતી અને તે તેના હૃદયમાં અ્યારેક વિષનો પ્રવાહ રેડવાનો પ્રયત્ન પણ કરતી હતી. લલિતાના સહવાસમાં તે જ્યાં સૂધી રહેતો હતો, ત્યાં સૂધી સ્વર્ગનું સુખ ભોગવતો હતો. પરંતુ પુનઃ એકાંત અવસ્થામાં રહેવાથી તે ભયંકર નરકની ગર્તામાં ડૂબી જતો હતો. જ્યાં સૂધી તે રાક્ષસ મંત્રીના અસ્તિત્વને નાખૂદ ન કરી શકે, તેનો ધ્વંસન થઈ શકે, તેનું લોહી ન રેડી શકે, ત્યાં સૂધી જાણે તેના હૃદયમાં શાન્તિનો સંચાર જ નહિ થાય, તેમ લાગતું હતું.

શકટારે, સોમભદ્રની પાસેથી સમરકેતુ સાથેના મગધપતિ ધનનંદના યુદ્ધ થવાના સર્વ સમાચાર જાણી લીધા. તેણે એમ પણ સાંભળ્યું કે, રાજકુમાર ચંદ્રગુપ્તને માંટ જ આ યુદ્ધ ઉપસ્થિત થયું છે. શકટારે, એ ચંદ્રગુપ્તને ખચપણમાં પોતાની ગોદમાં ઉછેરીને મોટો કર્યો હતો. ચંદ્રગુપ્ત પણ શકટાર મંત્રીને ખુબજ ચ્હાતો હતો. પરંતુ તે વાતને આજે ઘણો વખત વીતી ગયો હતો. દસ વર્ષ સૂધી તો શકટાર કેદખાનામાં રહ્યો હતો. મગધના તમામ લોકો એમજ જાણતા હતા કે, શકટાર કારાગૃહમાં આહાર ન મળવાથી મૃત્યુવશ થયો છે. ચંદ્રગુપ્તે પણ ઘણું કરીને તે વાર્તા સાંભળી હતી. પરંતુ આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવા છતાં શકટારે ચંદ્રગુપ્તની મુલાકાત લેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

શકટારે, સોમભદ્ર પાસેથી એ વાર્તા પણ સાંભળી લીધી કે, ચંદ્રગુપ્ત નિત્ય સન્ધ્યા સમયે, પર્વતના છેડાપર આવેલા, કાળસરો-

વરના કિનારાપરના રાજેદાનમાં વાયુસેવન કરવા માટે આવે છે. એ સરોવરના કિનારાપરજ મહાકાળ અને પાર્વતીનાં મંદિરો આવેલાં છે. અને તેની બાજુમાં એક રમ્ય પુષ્પકાનન છે. એ સ્થળની કુદરતી શાભા તથા સૌન્દર્ય ચિત્તને અતિ આનંદ આપે તેવાં છે. અંદ્રગુપ્ત, નિયમીત રીતે રોજ તે શીતળ સાન્ધ્યવાયુના સેવનમાટે એ નિર્જન સ્થાનમાં આવતો રહે છે.

એકાદ માસ એ મલયપૂરમાં રહેવાથી, શકટાર તેશહેરના નાના મોટા રસ્તાઓનો માહિતગાર બની ગયો હતો. મહાકાળના મંદિરનો માર્ગ પણ, તેનાથી અજાણ્યો રહેવા પામ્યો નહોતો. એક દિવસ સંધ્યા પહેલાં યોગ્ય અવસર ધારીને મંત્રી શકટાર, મહાકાળના મંદિરની પાસે આવેલા ઉદ્યાન તરફ રવાના થયો.

આજથી દશ વર્ષ પહેલાં રાજમંત્રી શકટારની જે આકૃતિ હતી, તે આકૃતિમાં આજે, કારાગૃહમાં ભોગવેલાં દુઝોથી અને અનેક પ્રકારની યાતનાઓથી કેટલુંક પરિવર્તન થઈ ગયું હતું. અકાળે આવેલી વૃદ્ધાવસ્થાનાં સર્વ ચિન્હો તેના શરીરના સર્વ ભાગોપર સ્પષ્ટ જણાઈ આવતાં હતાં.

શકટાર ગુપ્તવેશ ધારણ કરીને યથાસમયે પોતાના ગૃહમાંથી બહાર નીકળી પડ્યો. શહેરનો સરિઆમ રસ્તો છોડીને, તે બહારના એક એકાંત માર્ગે ચાલવા લાગ્યો. શકટાર જે મહોલ્લામાં વસતો હતો, ત્યાંથી મહાકાળનું મંદિર લગભગ અર્ધાંક ગાઉ દૂર આવેલું હતું, એટલે તેને ત્યાં આગળ પહોંચવામાં વિશેષ વિલંબ લાગ્યો નહિ.

સૂર્યદેવ થોડીકવાર પહેલાં અસ્તાચલમાં જઈ પહોંચ્યા હતા. સમગ્ર જગત અંધકારથી આચ્છાદિત થઈ ગયું હતું. નીલ આકાશમાં, હીરાના ટુકડા જેવા દસ બાર તારાઓ ચળકી રહ્યા હતા. અંદ્રોદય થવાને હજી ઘણીવાર હતી. શકટાર ધીમે ધીમે ચાલતો ચાલતો તે દેવઉદ્યાનના દ્વાર આગળ આવી પહોંચ્યો.

તે ઉદ્યાન મહાકાળના મંદિરની ચારે બાજુએ ઘેરાયેલું હતું. ત્યાં આગળ પ્રવેશ કરવાની સર્વને છૂટ હતી, એટલે શકટારે કોઈ પણ પ્રકારનો ભય રાખ્યા વિના તે ઉદ્યાનમાં પ્રવેશ કરીને, ચારે તરફ જોઈ જોયું તો ત્યાં કોઈ પણ વ્યક્તિ દષ્ટિગોચર થઈ નહિ.

અંધકાર ધીમે ધીમે ગંભીરભાવ ધારણ કર્યો જતો હતો. એ જોઈને શકટારે મનમાંને મનમાંજ વિચાર્યું કે;—“આજે કદાચિત્ મારે નિરાશ થઈને પાછા ફરવું પડશે.”

તે કેટલીકવાર થયાં એક સંગેભરમરના ચખૂતરા પર બેસીને નાના પ્રકારની ચિન્તાઓ કરી રહ્યો હતો, એવામાં કોઈના આવવાનો ધીમે પદરવ સાંભળીને, તે જરા ચમકી ઊઠ્યો.

એક ભવ્ય કાયાવાળો, બળવાન પુરુષ, તેની પાસે થઈને ચાલ્યો ગયો. એ જોઈને શકટારે મનમાં ને મનમાંજ વિચાર્યું કે;—“ આ ચંદ્રગુપ્તના વિના બીજો કોઈજ નથી, માટે જેમ બને તેમ, તેની સાથે સત્વર મુલાકાત કરવી જોઈએ. ”

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને શકટાર તે ચખૂતરા પરથી ઊઠીને, કિતાવળથી તે આવનાર વ્યક્તિની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. તે દેવઉદ્યાનના મધ્યભાગમાં એક સુંદર સરોવર આવેલું હતું અને તેનું જળ કાકપક્ષીનાં ચક્ષુ જેવું અતિ નિર્મળ હતું. તે સરોવરનું નામ માનસગંગા હતું. પરંતુ વખતના જવા સાથે તેનું નામ બદલાઈને કાળ-સરોવર પડી ગયું હતું.

એ ભવ્યકાયાવાળો પુરુષ, માનસગંગાના કિનારાપર આવેલા સંગેભરમરના ચખૂતરાપર બેસવા જતો હતો, એવામાં શકટારે તેની પાછળ જઈને ખૂબ મારી કે;—“ રાજકુમાર ચંદ્રગુપ્ત ! ”

શકટારનું આ અતુમાન ખેડું નહોતું. ખરેખર તે ભવ્ય કાયાવાળો આગંતુક પુરુષ; તે રાજકુમાર ચંદ્રગુપ્તજ હતો.

ચંદ્રગુપ્ત પોતાને અચાનક કોઈએ ખોલાવેલો જોઈને સ્તબ્ધ થયો અને પછીથી મુખ ફેરવીને વિસ્મયતાથી બોલ્યો;—“ તમે કોણ છો વારુ ? ”

શકટારે ઉત્તર આપ્યું;—“ વત્સ ! તું મને નથી ઓળખતો ? હા. મારા પરિચયમાં આવ્યાને તને આજે ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં છે, તેથી કદાચિત્ મારું વિસ્મરણ થઈ ગયું હશે. તું તે વખતે કિશોર વયનો હતો. ”

ચંદ્રગુપ્તે કહ્યું;—“ આ અંધકારમાં હું આપનું મુખ જોઈ શકતો નથી, માટે આપનો પરિચય આપો. ”

શકટારે કહ્યું કે;—“ રાજકુમાર ! હું મગધરાજ્યનો માજી મંત્રી શકટાર છું. ”

ચંદ્રગુપ્તે પૂછ્યું;—“ તમે પોતે શકટાર છો, તેનું પ્રમાણ શું ? ”

“ ચંદ્રગુપ્ત ! હું પોતેજ શકટાર છું, મારું વચન તેજ મારું પ્રમાણ છે ! ”

“ નહિ-કદાપિ નહિ. આપ શકટાર હો, એમ સંભવતુંજ નથી. તેણે તો આ લોકનો ત્યાગ કર્યો છે ને ? ”

“ ના રાજકુમાર ! શકટાર હજી સૂધી જીવિત છે અને અત્યારે તે આપની સમક્ષજ ઉભેલો છે ? ”

“ શું તમે પોતેજ મગધરાજ્યના માણ મંત્રી શકટાર છો ? તમારાં વચનપર મને પૂર્ણ વિશ્વાસ બંધાતો નથી, માટે કાંઈ વિશેષ પ્રમાણ આપી શકશો ખરા કે ? ”

“ આ અંધકારમાં એનાથી વિશેષ પ્રમાણ હું શું આપી શકું વારુ ? છતાં તારા વીતેલા બાહ્ય જીવનની કેટલીક ઘટનાઓ કહી સંભળાવું તેમ છું. ”

“ ત્યારે કહી સંભળાવો જોઈએ ? ”

“ હું જે સમયની વાર્તાનો આરંભ કરું છું, તે સમયે તારું વય કેવળ ચૌદ વર્ષનુંજ હતું. ત્યારે તારા પિતા મહાપદ્મનંદ જીવતા હતા. રાજરાણી મુરાની તે વખતે રાજમહાલયમાં સંપૂર્ણ સત્તા વિસ્તરેલી હતી. એક દિવસ મહારાજે મહારાણી સમક્ષજ કહ્યું હતું કે, “ શકટાર ! મારા નાના રાજકુમાર ચંદ્રગુપ્તને તમે રાજનીતિ-શાસ્ત્ર શિખવાડી શકશો ખરા કે ? ” અને તું પણ તે સમયે મારે ત્યાં આવવાને નારાજ હોવાથી મહારાજની આજ્ઞા સાંભળીને મને કહ્યું હતું કે, “ ના, મંત્રી મહાશય ! હું તમારે ત્યાં વિદ્યા શિખવા માટે આવી શકીશ નહિ. માટે તમે પોતેજ રાજપુત્રની પેઠે મને મારા મહાલયમાંજ અભ્યાસ કરાવવા માટે આવતા રહેજો. ” કેમ આ સર્વ વાર્તા તને સ્મરણમાં આવે છે ખરી કે નહિ ? મેં તને રાજનીતિના સંબંધમાં અનેકવાર ઉપદેશો આપ્યા હતા અને તે ઉપદેશ સાંભળવા માટે તું ઘણાજ આતુર રહેતો હતો આ સર્વ વાર્તા સાંભરે છે ખરી કે ? ”

આ સાંભળીને ચંદ્રગુપ્ત આશ્ચર્યચકિત બની ગયો અને વિનયતાપૂર્વક કહેવા લાગ્યો કે, “ મહાત્મન ! મારા અવિનયની ક્ષમા આપો. હું મારી બાહ્ય અને કિશોર અવસ્થામાં, અનેક બાબતોમાં આપનો ઋણી છું. જે આપે સહાયતા ન આપી હોત તો, પાટલિપુત્રના રાજપરિવારમાં મહારાણી મુરાદેવીનું લેશ પણ આધિપત્ય ટકી શકત નહિ. પરંતુ હું જ્યારે પાટલિપુત્રનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો આવ્યો, તે પહેલાં તો ઘણી મુદત થયાં આપ કારાગૃહમાં કેદ થયા હતા. ત્યાર પછી અહિં આવીને સાંભળ્યું હતું કે, નિષ્કુર રાજમંત્રી રાક્ષસે આપને પરિવાર સહિત મૃત્યુવશ કર્યા છે. પણ આપ કેવા પ્રકારે ત્યાંથી જીવતા નીકળી આવ્યા અથવા કયો ગંભીર ભેદ અજમાવીને અહિં આવતા રહ્યા, એ સર્વ વૃત્તાંત જાણવા માટે મારું મન નિરાસુ બની ગયું છે. ”

શકટારે પોતાના જીવનના પરિવર્તનની સર્વ ઘટનાઓ અંદ્રગુપ્તને કહી સાંભળાવી. એ સાંભળી અંદ્રગુપ્ત અતિશય વિસ્મિત થયો. અને કેટલીક વાગ સૂધી ચૂપ રહ્યા પછી બોલ્યો કે;—“ મારા ભાગ્યનું જે મહા ખેદજનક પરિવર્તન થયું છે, તે સર્વ તમે સાંભળ્યું છે ને ? ”

“ હા. થોડું ઘણું સાંભળી શક્યો છું. ”

“ કોની પાસેથી સાંભળી શક્યા છો વારુ ? ”

“ અંદ્રપાલ પાસેથી. ”

“ કોણ—કારારક્ષક અંદ્રપાલ ? ”

“ હા. તેની પાસેથીજ વિશેષ. એમ પણ સાંભળ્યું છે કે; મહા-રાજા ધનનંદના અવિચારથી અને તેના મંત્રી ધીરશુદ્ધિ અથવા રાક્ષસનાં કાવત્રાંથી, તમે મગધમાંથી દેશપાર થયા છો ! ”

“ બચપણમાં આપે મને ગોદમાં ઉછેરીને મોટા કર્યો છે, અમે માતા પુત્રે આપના તરફથી અનેક ઉપકારો મેળવ્યા છે. આપ મને આપના પુત્ર સમાનજ ગણો છો. તેથીજ મારા હૃદયની વાર્તા બોલીને કહું છું કે, હું અત્યારે અતજ સમુદ્રનાં અતિ ઊંડાં નીરમાં ડૂબી રહ્યો છું. અત્યારે મારામાં કાંઈ પણ શક્તિ રહી નથી, કે જે વડે આપના કરેલા ઉપકારનો સામાન્ય બદલો પણ વાળી શકું ? ”

“ રાજકુમાર ! તેમ કરવાની કાંઈ જરૂરજ નથી. તમને જ્યારે મગધરાજ્યના સિંહાસન પર આરૂઢ થયેલા જોઈશ, ત્યારે તમારી પાસેથી ઇચ્છામાં આવશે તે પુરસ્કાર માગી લઈશ. ”

અંદ્રગુપ્ત હસીને બોલ્યો કે;—“ મંત્રીવર્ય ! આપની આ કલ્પના કેવળ આકાશકુસુમ અથવા વંધ્યાપુત્ર સમાન દુષ્કર જ છે. મેં સ્વપ્નમાં જે આશા કરી નથી, તે આશાને આપ જાણે પ્રત્યક્ષજ અનુભવી રહ્યા છો, એ જોઈને મને ખરેખર આશ્ચર્યજ થાય છે. હશે હવે એ વિષયનું વિશેષ વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા હોય, તેમ જણાતું નથી. હું આપને જીવિતાવસ્થામાં મારા સન્મુખ આવેલા જોઈને ઘણાજ ખુશી થયો છું. મને ઘણોજ આનંદ થયો છે. પરંતુ આપ કેદખાના-માંથી શી રીતે છૂટી આવ્યા વાર ? ”

“ તે વાર્તા ઘણીજ વિસ્તારવાળી છે. ” એમ કહીને શકટારે ધીમે ધીમે પોતાના બનાવટી મૃત્યુની તથા ત્યાર પછી થયેલી જીવન પ્રાપ્તિની સર્વ ઘટનાઓ તથા મલયપૂર તરફ આત્મા આવવાની અને લલિતાના અપૂર્વ પરાક્રમની સર્વ વાર્તા કહી સાંભળાવી.

અંદ્રગુપ્ત, મંત્રથી મુગ્ધ થયેલા મનુષ્યની પેઠે સર્વ વૃત્તાંત સાંભળતો ગયો. શકટારની કહેલી કથા, તેની દષ્ટિ આગળ બરાબર જાણે ઉપકથાના જેવી જણાવા લાગી અને તે અપૂર્વ વિષયમાં આણુકયનો થયેલો મેળાપ તેને એક દૈવપ્રેરિત ઘટના સમાન લાસવા લાગ્યો.

અંદ્રગુપ્તે કેટલીક વાર સૂધી ચૂપ રહ્યા પછી શકટારને અતુલક્ષ્મીને કહ્યું કે;—“ મંત્રી મહાશય ! મારે મગધરાજ્યમાંથી કેમ ચાલ્યા આ પડું પડું અને મહારાજ ધનનંદે મને ક્યા કારણથી દેશપાર કર્યો, આદિ સર્વ વાર્તાઓ આપનાથી અવિદિત નહિ જ હોય. પરંતુ એટલેથીજ ધનનંદનાં મનમાં શાન્તિ થઈ હોત તો હું મારાં અહોભાગ્ય માનત, પણ હજી તેના હૃદયની પાશવીવૃત્તિનો અંત આવ્યો નથી. મારા પ્રત્યે જંગેલી વૈરની જ્વાળા શાન્ત થઈ નથી. તેઓ જો મારો વધ કરીને જ તૃપ્ત થયા હોત તો પણ મારા મનમાં હું આનંદ માની લેત. પરંતુ અત્યારે તે મને પોતાનો એક અપમાનિત બંદીવાન બનાવવા ધારે છે, મારા ઘડથી વિખૂટા થયેલા મસ્તકને પોતાના પગતળે છૂંદવા માગે છે, અને મારા હૃદયનાં ઉષ્ણ શોણિતનું પાન કરવાની આકાંક્ષા રાખે છે. તેથી તે સર્વ આકાંક્ષાઓને તૃપ્ત કરવામાટે તથા ભવિષ્યમાં થનારા ભયંકર યુદ્ધ અને પૈશાચિક કાંડને અટકાવવા માટે હું પ્રથમથી જ તૈયાર છું. પરંતુ મલયપૂર નરેશ સમરકેતુના અતિ આગ્રહથી, તેણે મારા પર કરેલા અનેક ઉપકારોથી અને તેની ભગિની મન્દાકિનીએ મને જીવન-દાન આપેલું હોવાથી હું તેમની સાથે પ્રતિજ્ઞાના સૂત્રમાં આબદ્ધ થઈ ગયો છું કે, “ જો કદાચિત્ મગધરાજ તમારા રાજ્ય પર આક્રમણ કરશે તો, હું તમારા સૈન્યનો સેનાપતિ બનીને તમારા રાજ્યપર આક્રમણ કરશે તો, હું તમારા સૈન્યનો સેનાપતિ બનીને તમારા રાજ્યની રક્ષા કરીશ. મહાશય શકટાર ! આ પ્રતિજ્ઞાના યોગે જ હું ધનનંદ આગળ આત્મસમર્પણ કરી શકું તેમ નથી. અને એ જ કારણથી તેઓ આ નિર્દોષ પર્વતરાજ સમરકેતુની સાથે યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે. સમરકેતુ આદર્શ વીર છે અને તેથી તેમણે યુદ્ધ કરવાનો જ નિશ્ચય કર્યો છે. મેં મારો ત્યાગ કરવા માટે તેમને ઘણાંયે સમજાવ્યા પરંતુ તેમણે પોતાના દૃઢવચનનો ત્યાગ કરવાની સાજ ના પાડીને યુદ્ધનો નિશ્ચય જ નરી રાખ્યો છે, એટલે મારે લાચારીથી પ્રતિજ્ઞાના સૂત્ર આધારે તેમના સેનાપતિનું પદ સ્વીકારવું પડ્યું છે. થોડા દિવસમાં સ્વર્ગીય મહારાજની શ્રાદ્ધક્રિયા પૂર્ણ થશે એટલે મહારાજ ધન-

નંદ સ્વયં આ પહાડી રાજ્યપર આક્રમણ કરશે અને તેનો ધ્વંસ કરવાની સર્વ એકાએક આદરી દેશે.”

શકટાર આ ભીષણ વાર્તા સાંભળીને, કેટલીક વાર સૂધી તો મૌન ધારીને જ ઉભો રહ્યો, અને ત્યાર પછી કાંઈક વિચાર કરીને કહેવા લાગ્યો કે;—“ રાજકુમાર ! યુવરાજ સમરકેતુની સાથે મારે વિશેષ પરિચય નથી. તેમના પિતાના મૃત્યુ પછી મેં તેમને એક એ વાર જોયા હતા એ ખરું, પરંતુ ત્યારે સમરકેતુનું વય કિશોર હતું. એથી હું નથી જાણી શકતો કે, તેઓ મારી આ બદલાયલી પ્રતિમા જોઈને મને ઓળખી શકશે કે નહિ ? મેં મારો જીવ બચાવવાની આશાથી, તેમના રાજ્યનો આશ્રય લીધો છે, તે વાર્તા પણ તેમનાથી હજી અનભિજ્ઞ જ રહી હશે. પરંતુ આ વિષયમાં એક વાર્તાએ મારા મનમાં ઘણીજ પ્રત્યગતાથી પોતાની સત્તા જમાવી લીધી છે; તે વાર્તા ખીજી કાંઈજ નહિ, પરંતુ દષ્ટાંત તરીકે આપણે ત્રણ જનોજ અત્યારે કાળના ચક્રને આધીન થઈને, અત્યારના મગધેશ્વરની પ્રતિહિંસાના પાત્ર હયાં છીએ. મારા ધારવા મૂળજ કૌશલ્ય અને બુદ્ધિની આગળ પ્રત્યગ પ્રતાપશાળી રાજાને પણ પરાજિત થવું પડે છે. મગધરાજ નંદ અસીમ શક્તિશાલી અને અસંખ્ય સૈનિકોના અધિપતિ છે, એ સર્વ વાર્તા સત્ય છે; પરંતુ અનેક વાર એવું બનેલું પણ જોવામાં આવ્યું છે, કે એક ક્ષુદ્ર મચ્છરના ઉત્પાતથી મદમસ્ત માતાંગને પણ ધરણી પર ઢળી પડવું પડે છે, એક સામાન્ય વૃશ્ચિકના દંશનથી અસીમ શક્તિધારક વીરને પણ ચાતનાવશ થવું પડે છે, એક ક્ષુદ્ર કાયાવાળા સર્પના ડંસથી મનુષ્ય જેવી યુક્તિશાળી અને ગર્વિષ્ટ જાતિને પણ કૃતાંત કાળના અંધ-કારમય રાજ્યમાં ઘસડાઈ જવું પડે છે ! ભાઈ ચન્દ્ર ! રાજ્ય અથવા રાજ્યલક્ષ્મી ચિરસ્થાયી નથી. મદ્યથી ઉન્મત બની ગયેલા અનેક ભૂપાલોને અને રાજરાજેશ્વરોને તે કાળના ભયાનક ચક્રમાં સપડાવું જ પડ્યું છે. સમસ્ત પૃથ્વીને પોતાની અંગુલીના ઇશારાપર ડોલાવનાર અને પોતાના નામનો પરિચય આપતાં શત્રુનો ગર્ભ ગણિત કરનાર વીર યૌદ્ધાઓને પણ આખરે આ અવનીનો ત્યાગ કરીને કાળના કવલ બનવું પડ્યું છે. ઐશ્વર્યમાં મહાલતા અને સ્વસત્તાથી વાયુ, વરુણ, અગ્નિ, ઈંદ્ર, આદિ દેવી વિભૂતિઓને પણ પોતાના અનુચર સમાન ગણતા અને ધૂજલવતા મહાવીર લંકાપતિને પણ રાજ્યના સિંહાસન પરથી પૃથ્વીપર પટકાઈને ભગવાન રામચંદ્રના હસ્તે કાળના ગર્ભમાં ખેંચાઈ જવું પડ્યું છે. દુર્યો-

ધન જેવા મહા ગર્વિષ્ઠ રાજનને મહાભારતનો ભયાનક કાંડ મચાવ્યા પછી, ભીમ જેવા યોદ્ધાના હાથથી ધૂળ ચાટતા બનવું પડ્યું હતું. ભાષ ૧ સૃષ્ટિનું સૂત્રજ એવા પ્રકારનું સરળચલું છે. મહત્તા અથવા પ્રભુતા અને લઘુતા આદિ સર્વે, સાધારણ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થઈ શકે જ છે, તો પછી તમે આમ ચિન્તાતુર શા માટે બનો છો ? કાયરતાને શા માટે હૃદયમાં ધરો છો ? ક્ષાત્રોચિત ગુણનું વિસર્જન કરવાને કેમ તત્પર થયા છો ? ”

“મગધરાજ ધનનંદ અત્યારે રાજસત્તા પ્રાપ્ત થવાથી અતિ ઉન્મત્ત અને અવિચારી બની ગયો છે, તેના અત્યાચારનો અવધિ થવા લાગ્યો છે. દેવતા અને બ્રાહ્મણની દૈવી શક્તિપરથી તેની આસ્થા ઊઠી ગઈ છે. અમ્રજાઓના શીલનો ભંગ થવાની તેના રાજ્યમાં હરધડીયે આશંકા રહ્યા કરે છે અને ન્યાય એ શી વસ્તુ છે, તેનો ખ્યાલ પણ જતો રહ્યો છે. આ સર્વ ચિન્હોપરથી તેનું અધઃપતન અવશ્ય થવુંજ જોઈએ. જ્યાં આગળ નીતિનું ખૂન થયું ત્યાં આગળ અવશ્ય અધઃપતનનો આરંભ થવાનોજ. મગધરાજ્યનું ભાવિ અધઃપતન કિંવા અવનતિ સ્વયં વિધાતા દ્વારા થશે અથવા વિધાતાના નિમિત્ત રૂપે, તેના શત્રુઓ દ્વારા પણ થઈ શકે તેમ છે. માટે આપ સર્વ પ્રકારની વ્યગ્રતાને દૂર કરીને કર્તવ્યનું પાલન કરવા માટે કમ્મર કસીને તૈયાર થાઓ. ”

અંદ્રગુપ્ત સ્થિર મનથી શક્યારની વાર્તાઓ સાંભળવા લાગ્યો, અને ત્યાર પછી કહેવા લાગ્યો કે;—“ મહાત્મનૃ ! આપની આગળ મારી કોઈ પણ ગુપ્ત વાર્તા મેં છુપાવીજ નથી અને છુપાવવાની ચેષ્ટા પણ કરવાનો નથી. કારણ કે, આપ મારા નિત્યના હિતાકાંક્ષી છો, મારા પૂજનીય ગુરુવર્ય છો. એક પ્રકારે મારા મનમાં એવા સંકલ્પ થયા કરે છે કે, હું આ જગતના માયાવી પ્રપંચ જાગમાં પડીને મારા પરક્ષોકસાધનને શા માટે ગુમાવું ? આ રાજ્યના વૈભવો માત્ર સુખનો આભાસજ કરાવનારાં છે, પરંતુ પરિણામે તો નિઃસારજ છે. ઐશ્વર્ય, સંપત્તિ આદિ સર્વ ક્ષણિક અને અસાર છે. આ સર્વ જ્યારે કાયમને માટે કોઈને ત્યાં પણ ટકતાં નથી, ત્યારે પછી હું તેને મેળવવાની વૃથા આશાને મારા હૃદયમાં શા માટે સ્થાન આપું ? શા માટે વ્યર્થ વિવાદ કરું ? એક ક્ષણિક અને મોહમય સ્વાર્થને માટે ભાષ ભાષઓનાં ગળાં કાપવાને, ભયંકર રક્તપાત કરવાને, અનેક નિર્દોષ સંતાનોને પિતૃહીન

બનાવવાને અને અનેક અમળાઓને વૈધવ્યનું વિકરાળ કષ્ટ આપવાને. હું શા માટે તૈયાર થાઉં ? લોહીની નદીઓ વહેવડાવનાર નરપિશાચ તરીકે મારા નામને ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠો પર કલકિત કરવાની ધૂણાજનક એવાને શા સાર કરી જોઉં વારું ? પરંતુ આ સર્વ વાર્તાઓ જાણુવા છતાં, નયન સમક્ષ રૂપને નિરખવા છતાં, હું તેમાં પડવાને તૈયાર થયો છું. હું જાણું છું કે, દુનિયા સ્વાર્થમય છે, સારહીન છે, છતાં તેના પરનો મોહ મારા હૃદયમાંથી ન્યૂન થવાને બદલે ઉલટો વૃદ્ધિગતજ થતો જાય છે. પાપને પ્રત્યક્ષ ઓળખવા છતાં, ધર્મનું ખૂન થતું નજરોનજર જોવા છતાં, મારે તેવાંજ બચંકર કૃત્ય કરવાની ફરજ પડી છે. જ્યારે મારા મનમાં એવા વિચારો આવે છે કે, મારી માતા તે નિષ્કુર હૃદયહીન મગધરાજના હાથે પીડાઈ રહી છે, રાજરાણી હોવા છતાં પણ તેને ભિખારિણીની પેઠે દિવસો ગાળવા પડે છે, ત્યારે મને એવી ઇચ્છા થઈ આવે છે કે, જો એવા સેંકડો મગધરાજના ગર્વને ચૂર્ણ કરીશ, તેમનો ધ્વંશ કરીશ, તથા મારી માતાનાં નેત્રમાંથી બહેતાં ઉષ્ણ દુઃખાશ્રુને લૂછી શકીશ, તોજ હું જાણીશ કે, મારા જન્મનું સાર્થક્ય થઈ શક્યું છે; મારી માતૃભક્તિનું સાર્થક્ય કરી શક્યો છું ! ”

શકટાર બોલ્યો:—“ રાજકુમાર ! અંદ્રગુપ્ત ! નિરાશ થશો નહિ. યત્નનો ત્યાગ કરશો નહિ. માત્ર યત્નજ કરવા રહેજો. યત્નથી શું નથી થતું ? આપણે યત્ન કરીશું અને એને માટે કદાચિત્ હૃદયનું રૂધિર રેડવું પડશે તો તેમ પણ કરીશું. તેમ છતાં જો પરિશ્રમનું પરિણામ નહિ મળે, તો પછી વિધાતાનોજ દોષ ગણીશું, આપણા ભાગ્યની પ્રતિ-ફળતાજ જાણીશું. ”

અંદ્રગુપ્તે કહ્યું કે:—“ પરિશ્રમ અને શક્તિનું પણ એક પરિમાણ અને સીમા હોય છે. આપણે દરેક વિષયમાં અતિ ક્ષુદ્ર છીએ, સાધન-હીન છીએ. મગધરાજ ધનનંદ, દરેક બાબતમાં આપણા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. તેની તુલનામાં આપણે મૂષક તૂલ્ય છીએ. મૂષક દ્વારા મહા બળ-શાળી સિંહના અનિદ્રની કોઈ પણ પ્રકારની સંભાવના રાખી શકાય ખરી કે ? અને તેમ બની શકે ખરું કે ? મારા દેશાન્તર પછી જે કાંઈ ગળ્યું છે, તે સર્વ આપનાથી અવિદિત હોય તેમજ જણાય છે. જો આપ તે સર્વ હકીકત સાંભળશો તો, આપણી ચારે બાજુએ સળગેલા

પ્રચંડ અગ્નિએ કેતું ભયાનક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે, તે સારી રીતે જાણી શકશો. તે ભયંકર અગ્નિથી આપણે જાણીને ભસ્મીભૂત થઈ જઈશું અને આ સ્વાધીનતાના ક્ષીણક્ષેત્ર સમાન ગણાતા શાન્તિમય પહાડી રાજ્યની સ્વાધીનતા લોપ થશે, તથા એ બન્ધુવત્સલ સમરકેતુ પણ આપણી રક્ષા કરવા જતાં, રાજ્યને ગુમાવીને માર્ગનો ભિખારી બનીજશે.”

આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ કરવામાં ઘણીજ રાત્રિ વીતી ગઈ એ જોઈને ચંદ્રગુપ્ત બોલ્યો કે;—“ મંત્રિન! આપને પુનઃ જીવતા થયેલા જોઈને, હું ઘણાજ ઉત્સાહિત થયો છું. હવે હું સમજી શક્યો છું કે, એક સાચા સુહૃદ અને શક્તિવાન જીવને ભગવાને મારા જેવા એક દુઃખી જીવની સહાયતા માટે મોકલી આપ્યો છે. આપ સર્વદા બુદ્ધિના વિષયમાં કુશળ ગણાતા આવ્યા છે. એક દિવસ આ વિશાળ મમથ-સામ્રાજ્ય આપની અંગુલિના સંચાલનથીજ ચાલી રહ્યું હતું. આથી આપની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિની સહાયતા મેળવીને અમે અવશ્ય અતિ નિશ્ચિંતતાથી રહી શકીશું. આપને અમે જ્યારે પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છીએ, ત્યારે હવે સહજમાં આપનો છૂટકો થવાનો નથી. આવા સંકટ-મય સમયે, મારા પ્રિય મિત્ર સમરકેતુને એક બુદ્ધિવાન અને અનુભવી મંત્રીની ખાસ આવશ્યકતા છે. સમરકેતુને કહીને હું આપને આ પહાડી રાજ્યના મુખ્ય મંત્રીનું પદ અપાવીશ.”

ચંદ્રગુપ્તની વાર્તા સાંભળીને શકટારની આંખોમાંથી આંસૂની ધારાઓ વહેવા લાગી. અને ત્યાર પછી તે ગદ્ગદ કંઠે બોલ્યો કે;—“ રાજકુમાર! આપના પિતાના અમલમાં, હું એ વિશાળ મગધરાજ્યનો કર્તા હતા અને સ્વર્ગીય મહારાજના દક્ષિણ બાહુ સમાન હતો એ સર્વ વાર્તા સત્ય છે, પરંતુ અત્યારે તો તે શક્તિ મારામાં રહીજ નથી. અને મારા જીવનની અતિ શોચનીય ભૂત ઘટનાઓના સ્મરણથી એ મંત્રીત્વના પદપર મારા મનમાં એક પ્રકારનો તિરસ્કાર ઉપજી આવ્યો છે. તે ઉપરાંત ખુટ્ટી રીતે જો હું એ પદનો સ્વીકાર કરીશ તો તરતજ તે વાર્તા પ્રકાશમાં આવી જશે અને મગધરાજના ક્રોધાગ્નિમાં પુનઃ ધૂતનું આવાહન થશે. હું મૃત્યુરાજ્યના મધ્ય માર્ગમાંથી, તે નરરાક્ષસ રાક્ષસ મંત્રીના ગ્રાસમાંથી જીવનના માર્ગ તરફ ફરી આવ્યો છું, એ વાર્તાનો ભેદ પણ તત્કાળ ફૂટી જશે. રાક્ષસની દૃઢ માન્યતા એવીજ છે કે, જો આ સંસારમાં તેનો કોઈ પ્રબળ શત્રુ અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય તો, તે કેવળ શકટારજ છે. આથી મારી ઇચ્છા એવી

છે કે, હું મારા પોતાને માટે તથા આપને માટે જે કાંઈ કરીશ, તે સર્વ ગુપ્ત રીતેજ કરતો રહીશ.”

ચંદ્રગુપ્તે, શકટારની આ વાર્તાનો ધીમેથી વિચાર કરીને એવો નિશ્ચય કર્યો કે, આ બુદ્ધિમાન અને લાંબા સમયનો અનુભવી શકટાર જે કાંઈ કહે છે, તે યથાર્થજ છે. પરંતુ જે શકટાર કોઈ કારણવશાત્ તેમનો એકદમ પરિત્યાગ કરી દેશે, તો તેઓ એક ઉપયોગી સલાહ-કારકને ગુમાવી દેશે.

શકટાર દેવ અને દિગ્વર્ગ પર આસ્થા રાખનારો અને દેવતાનો પૂર્ણ ભક્ત હતો. તેથી ચંદ્રગુપ્તે તેને કહ્યું કે;—“આપે મૃત્યુના મુખ-માંથી બચીને નવીન જીવન મેળવ્યું છે, તે માત્ર ભગવાન મહાકાલની કૃપા વિના અન્ય કાંઈજ નથી. હું આજે આપની સહાયતાનો જે અલભ્ય લાભ મેળવવાને શક્તિશાળી થયો છું, તે પણ એ ભૂતભાવન ભવાનીપતિની કૃપાથીજ થયો છું. ચાલો ! આપણે હવે ભગવાન મહાકાળની ચરણ વંદના કરી આવીએ.”

શકટાર કાંઈ પણ બોલ્યા વિનાજ ચંદ્રગુપ્તની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. તે નાના સરોવરની બીજી બાજુએજ ભગવાન મહાકાલનું ભરભર-મંડિત મંદિર આવેલું હતું. એ મંદિરમાં લિંગરૂપી મહાકાળ, ઘણાં વર્ષો થયાં વિરાજતા હતા.

શકટાર અને ચંદ્રગુપ્ત બન્નેએ મહાકાલની ભૂતિ સમક્ષ આવી ભક્તિ પૂર્વક પ્રણામ કરીને મસ્તક નમાવ્યાં. ત્યાર પછી રાજના પુરોહિતે, દેવતાની પ્રસાદીનાં પુષ્પો લાવી, તેઓ બન્નેના મસ્તકપર વર્ષાવીને આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું કે;—“ભગવાન મહાકાલ આપનું કલ્યાણ કરો.”

ચંદ્રગુપ્તે યોગ્ય અવસર મળેલો જોઈને શકટારને કહ્યું કે;—“આર્ય ! હું આ મહાકાલની સન્મુખ પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, ચિરકાળને માટે આપની આજ્ઞા અને ઉપદેશનું પાલન કરતો રહીશ.”

શકટાર, ચતુર ચંદ્રગુપ્તનો મનોભાવ સમજીને બોલ્યો કે;—“વત્સ ! તું મારા પુત્ર સમાન છે. તારી બાલ્યાવસ્થાથીજ મેં તને ઉછેરીને મોટો કર્યો છે. મગધના રાજ્ય પરિવારના અન્ય રાજકુમારો કરતાં તું શક્તિવાન છે, યુદ્ધકુશળ અને પ્રતિભાસંપન્ન છે. તારામાં ભગવાને જે ગુપ્ત મહા શક્તિને છુપાવી રાખી છે, તે શક્તિ એક દિવસ આ ભારતવર્ષમાં મહાપ્રલય ઉપસ્થિત કરશે. તારી એ ગૂઢ શક્તિનો પરિચય

મળવાથી જ, મગધરાજ ધનનદે તને મહા શત્રુ ધારીને રાજમહાલ-
યમાંથી દૂર કર્યો છે, અને અત્યારે તને કોઇપણ રીતે પરાજિત કરીને,
તારા જીવનનો નાશ કરવાની ચેષ્ટા કરી રહ્યો છે. પરંતુ હું આ દેવા-
દિદેવ મહાકાલની સન્મુખ પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, આજથી આ જગત
દેવતા સમક્ષ હું તારા અને પ્રિય મિત્ર મહારાજ સમરકેતુના હિતના વ્રતને
અડધું કરું છું. મારા હૃદયમાં હજી જે કાંઈ શક્તિ છે, તે સર્વનો તમારા
હિતાર્થે જ વ્યય કરીશ. જે કદાચિત્ આ હાથમાં રાજમુકુટ લઇને
તારા મસ્તક પર પહેરાવી શકીશ, તો હું મારા જીવનનું સાર્થક્ય
થયું સમજીશ. મારા શરીરનું શોણિત આપવા છતાં, જે વારો ઉપ-
કાર થશે, તો તેમ કરવાને પણ તત્પર થઇશ. જે મારામાં શક્તિ
હશે અને હું આ વિષયમાં કાંઈ ખામી આવવા દઇશ, તો આ જગત
સ્વયંભૂ મહાકાળ, મારા મસ્તકપર વજ્રપાત કરી મને ખાળીને ભસ્મી-
ભૂત બનાવી દેશે.

તેઓ બન્નેએ આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થઇને તે મંદિરનો ત્યાગ
કર્યો. એ બીપણ પ્રતિજ્ઞાના પરિણામે વિશાળ નંદવંશનો નાશ શી રીતે
થયો, તે સંખધી સર્વ વૃત્તાંત પાઠકો પાછળથી જાણી શકશે.

તેજ રાત્રે, મગધના માજી મંત્રી શકટારની સાથે, રાજ સમર-
કેતુનો પરિચય થયો. ચંદ્રગુપ્તનો પ્રબંધ અતિ સમયાનુકૂલ ધારીને
સમરકેતુએ તેને પોતાના રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાનનું પદ આપવા ધાર્યું,
પરંતુ શકટાર કોઇ પણ ઉપાયે રાજના તે પ્રસ્તાવમાં સમ્મત થયો
નહિ. તેણે માત્ર મંત્રણા-સચિવના પદને જ અડધું કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

ત્યાર પછી તે દિવસે જ, રાજ સમરકેતુ, અતિ સન્માન પૂર્વક, રાજ
મંત્રી શકટારને પોતાના મહાલયમાં લઈ આવ્યો, ચંદ્રગુપ્તના આવાસ
ગૃહ પાસેના એક સુરમ્ય અતે સુસજ્જિત બવનને, શકટારના નિવાસ-
સ્થાન તરીકે સોંપવામાં આવ્યું.

પ્રકરણ ૩ બું

કૌટિલ્યજનનવિસ્તાર

મહાપંડિત ચાણક્યનો રાજનીતિ વિષયક એક સુંદર ગ્રંથ હતો અને તેનું નામ “ કૌટિલ્ય સુત્ર ” હતું. એ ગ્રંથની રચનાને માટે જ ચાણક્યે “ કૌટિલ્ય કુશળ ” એનું ઉપનામ મેળવ્યું હતું. એ ગ્રંથમાં રાજનીતિ, કૂટનીતિ અને તેવાજ અનેક રાજકીય વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

તે ઉપરાંત એ ગ્રંથમાં યુદ્ધ—કૌશલ, વ્યુહરચના—પ્રણાલી, પ્રખળ શત્રુને પરાસ્ત કરવાની યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ આદિ અનેક પ્રકારનું સ્પષ્ટિકરણ કરવામાં આવ્યું હતું અને તેની મૂળ પ્રવ હસ્તલિખિત જ હતી. ચાણક્યે, એ પુસ્તક રચીને રાજમંત્રી શકટારને ધણી મુદત પહેલાં કેટલીકવાર વાંચી સંભળાવ્યું હતું. શકટાર તે સમયે મગધનો મુખ્ય રાજમંત્રી હતો, અને રાક્ષસોના તે વખતે કંઈ પ્રાદુર્ભાવ જ નહોતો.

શકટારની સ્મરણશક્તિ અતિ પ્રખળ હતી. તેણે લગભગ પંદર વર્ષ પૂર્વે ચાણક્ય પાસેથી યુદ્ધના વિષયની સમસ્ત કૂટનીતિના સિદ્ધાંતો સંભળી લીધા હતા, તથાપિ તેના ભાગ્યનું વિચિત્ર પરિવર્તન થવા છતાં, આવું દૈહિક કષ્ટ ભોગવવા છતાં અને અમ્મના અભાવે ક્ષીણ થઈ જવા છતાં, તેની સ્મૃતિમાંથી તે સિદ્ધાંતોનો એક અંશ પણ વિસ્મૃત થયો નહોતો.

એક સ્વાધીન રાજ્યના મંત્રી પદપર પ્રતિષ્ઠિત થયા પછી શકટાર પોતાની જવાબદારીની ખાસ સંભાળ રાખવા લાગ્યો. તેણે પોતાની સ્મરણશક્તિને કેળવીને, ધીમે ધીમે ધણા દિવસ પહેલાં સંભળેલા તે કૂટનીતિના સૂત્રો અથવા સિદ્ધાંતોનું ખરાબર સ્મરણ કરવા માંડ્યું.

એક સાધારણ શક્તિની સાથે પ્રખળ શક્તિનો સંઘર્ષ થવાથી, દુખળું પક્ષે શી રીતે પોતાની આત્મરક્ષા કરવી જોઈએ, તેના નિયમો શકટારનામાં પ્રથમથીજ પરિસ્કૃટ થઈ ચૂક્યા હતા. ધીમે ધીમે તેણે આલોચના દ્વારા તે નિયમોને વિશેષ પરિસ્કૃટ કરી દીધા.

તેણે મનમાં ને મનમાં જ વિચાર્યું કે;—“ જ્યાં સૂઝી ચાણક્યની સાથે મારો પુનઃ મેળાપ નહિ થાય, ત્યાં સૂઝી હું વિજયી થઈ શકીશ નહિ.” આમ વિચાર કરીને તેણે અંદ્રગુપ્ત તથા સ્મરકેતુને પોતાનો મનોભાવ જણાવ્યા વિના જ, પોતાની ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરવાનો આરંભ કર્યો.

જસૂસ અથવા ગુપ્તચરજ મંત્રી અને રાજાનાં નેત્ર સમાન છે. શત્રુ પક્ષની અંદરની વાર્તા જાણવા માટે, એવા ચતુર જસૂસોની સહાયતાની ઘણીજ જરૂર પડે છે. આમ ધારીને શકટારે ચંદ્રગુપ્તને, એ વાર્તા વિદત કરી દીધી અને ચંદ્રગુપ્તે પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે:—“ મારા બે વિશ્વાસુ જસૂસોને, મેં આ પહેલાંજ મગધની સર્વ માહિતી મેળવવા માટે મોકલી આપ્યા છે, અને ચંડભૈરવ તથા કૌશિક નામે બીજા બે જસૂસો, અઘાપિ આ મલયપૂરના મહાલયમાં હાજર છે. જો આપને જરૂર હોય તો, તેઓને બોલાવી મંગાવું. ”

શકટાર ચંદ્રગુપ્તના નીમેલા બન્ને જસૂસોને, રાજ્યના અન્યાય કાર્યો કરવા માટે રાખી લેવાને કબૂલ થયો. એટલે તરતજ ચંડ અને કૌશિકને બોલાવી મંગાવવામાં આવ્યા. શકટાર ચંદ્રગુપ્તને વિદાય કરીને તે જસૂસોની પરીક્ષા લેવા માટે તૈયાર થયો.

પ્રથમ તેણે ચંડભૈરવને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:—“ ચંડ ! તમને હું એક અતિ ભયંકર કાર્ય કરવા માટે મગધ તરફ મોકલવા માગું છું. તમારે પ્રથમ મગધના રાજમહાલયમાં જવું પડશે અને ત્યાં આગળ જઈને જેઈ આવવું પડશે કે મહારાજ ધનનંદે સ્વર્ગીય મહારાજ મહાપદ્મનંદની શ્રાદ્ધક્રિયામાં પુરોહિતના પ્રધાન પદ પર કયા બ્રાહ્મણને આરૂઢ કર્યો છે ? વળી મગધમાંથી પાછા ફરતી વેળાએ રાજધાનીના મહાલયમાં વસતા કુમારપાલ નામક એક પુરુષનો પતો મેળવી લાવવો પડશે. એ કુમારપાલ પ્રથમ મગધ રાજ્યના એક ગુપ્તચર તરીકે કાર્ય કરતો હતો. પરંતુ અત્યારે વૃદ્ધાવસ્થાના યોગે તેને રાજ્ય તરફથી અમુક રકમ મળે છે અને તે રકમ દ્વારા તે પોતાનું ગુજરાન ચલાવી રહ્યો છે. હું તમને મારા નામવાળી એક અંગુઠી તથા એક પત્ર આપીશ, તે તમે તેને બતાવજો અને મારી હાલની સ્થિતિનો સર્વ વ્રતાંત પણ સાથેજ કહેતા આવજો. મારા પત્રમાં લખેલી સર્વ વસ્તુઓ હું તમને જણાવી દઉંશ. ”

આ સાંભળીને ચંડ શકટારની ચરણ-રજ લઇને બોલ્યો કે:— માન્યવર મંત્રજી ! મગધની રાજધાની પાટલિપુત્રમાં એક ધનવાન શેઠ રહે છે. રાજદરબારની સાથે તે શેઠનો સારો સંબંધ છે. વખતો વખત રાજમંત્રી રાક્ષસ તેની પાસેથી દ્રવ્ય આદિ મેળવ્યા કરે છે. અને તે શેઠ મારા ભગિનીપતિ થાય છે. હું જેટલીવાર પાટલીપુત્ર ગયો છું, તેટલી વાર તેમને ત્યાંજ રોકાયો છું. તેમને અને મારે ગાઠ પરિચય

હોવાથી, તથા તેઓ રાજ્યના એક પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ હોવાથી હું તેમની પાસેથી પાટલિપુત્રના સર્વ સમાચાર લાવી શકું તેમ છું. ”

શકટાર ચંડની આવી યુક્તિપૂર્ણ વાર્તા સાંભળીને અતિ સંતુષ્ઠ થયો અને કહેવા લાગ્યો કે:-“ તમારે માત્ર બે દિવસમાં જ એ સમાચાર લાવી આપવા પડશે. સ્વર્ગીય મહારાજનું વાત્સરિક કાર્ય થયા પહેલાં એ સમાચાર જાણી લેવાની મને ખાસ આવશ્યકતા છે. ”

ચંડ પ્રસન્ન મુખથી બોલ્યો:-“ આપનો આશીર્વાદ છે, તો હું તે કાર્યને ણીભૂત કરી શકીશજ. હું મહાકાલનો ખાસ અનન્ય સેવક છું. દેવતા પણ આજ્ઞાનુ આશીર્વાદથી અત્યાર સુધી કદાપિ કોઈ કાર્યમાં નિષ્ફળ નિવડ્યા નથી. તો મને પણ જણાય છે કે, હું તે શક્તિની સહાયતાથી અવશ્ય આ વિષયમાં સફળતા મેળવીજ શકીશ. ”

રાજમંત્રી શકટારે તરતજ પાસેના એક ઓરડામાં જઈને ઉત્તાવળથી એક પત્ર લખી નાખ્યું અને તેના પર પોતાની છાપ મારીને તે ચંડના હાથમાં સોંપી દીધું. પત્ર આપતી વેળાએ તેણે ચંડને કહી દીધું કે:-“ કાંત્રે પ્રજાતમાં જ તમે એક તેજસ્વી અશ્વપર આરોહણ કરીને, પાટલિપુત્ર તરફ રવાના થાઓ. હું તમને પૂરા બે દિવસનો સમય આપું છું, તે અવસરમાં તમે જે જોખમકારક કાર્ય કરવા માટે તત્પર થયા છો, તે કાર્ય સફળ કરીને વેળાસર મારા જરૂરી સમાચાર લાવીજ આપશો, એવી હું આશા રાખું છું. ”

ચંડ, મંત્રીવર્ય શકટારની ચરણરજ લઈને, તે ઓરડામાંથી ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી શકટારે કૌશિકને સંબોધીને કહ્યું કે:-“ કૌશિક ! તમે અત્યારે જરા વિશ્રાન્તિ લ્યો. ચંડ જ્યારે તેને ખતાવેલા કાર્યમાં સફળતા મેળવી આવશે, ત્યાર પછી તમને જાસસનું એક જોખમ ભરેલું કામ સોંપવામાં આવશે. ”

કૌશિક, મંત્રી શકટારને પ્રણામ કરીને વિદાય થયો. ત્યાર પછી શકટાર તે ઓરડામાં જ બેસીને એક પ્રકારની ચિન્તામાં નિમગ્ન થઈ ગયો. તે મનમાં ને મનમાં બોલવા લાગ્યો કે:-“ યત્ન અથવા પરિશ્રમથી હું શું નહિ કરી શકું ? ધણી દિવસ સુધી કોઈપણ પ્રકારનો પરિશ્રમ કર્યા વિના જ બેસી રહ્યો છું. પરંતુ અત્યારે મારી સંયમિત શક્તિની સહાયતાથી એકવાર જેવું જોઈએ કે, આજે પણ મારી તે કાર્યકરી શક્તિ પૂર્ણ પ્રકારે ખીલી જોડી છે કે નહિ ? ભગવાન મહાકાલની કૃપાથી જે ચંડ મને મારા એ જરૂરી સમાચાર લાવી આપશે

તો પછી હું મારાથી કેટલું કાર્ય કરી શકાશે, તેનું તાર્તમ્ય કાઢી શકીશ.

“ હું માત્ર પ્રબળ અગ્નિને પ્રાપ્ત કરવાનીજ ઇચ્છા રાખું છું. આ કૃતિલ આણુક્યનો ક્રોધજ સાક્ષાત્ તે અગ્નિ સ્વરૂપ છે. મારા મનમાં જે સંકલ્પનો ઉદય થયો છે, તેની સહાયતાથી જે હું ધનનંદ પર એ મહાશક્તિમાન આણુક્યનો ક્રોધાગ્નિ પ્રબળિત કરી શકીશ, તો પછી તરતજ તેનો નાશ કરી શકીશ. ”

“ આણુક્યના સ્વભાવને હું સારી રીતે જાણું છું. મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે, તેના જેવો દૃઢપ્રતિજ્ઞ, બંધનહીન અને બળવાન પુરુષ આ મગધ રાજ્યમાં બીજો કોઈજ નથી. આણુક્યની સ્વભાવસિદ્ધ પ્રકૃતિ અતિ શાંત અને કરુણામય છે ! પારકાનું દુઃખ ભાંખવામાં તે આત્મ આહુતિ આપીને સહાયતા કરે તેવો છે ! તેનું પ્રમાણ હું અને હલિતાજી છીએ. જેનાપર તે પ્રસન્ન થાય છે, તેના ઉપકાર અને કલ્યાણ માટે તે પોતાનું જીવન પણ આપી દે તેવો છે. અને જેના તરફ કોપિત થાય છે તેના ગમે તે ઉપાયે તે નાશ કર્યા પછીજ શાન્ત થાય છે. સર્પદંશનું વિષ જેવી રીતે મનુષ્યના શરીરમાં એકદમ સંચારિત થઈને તેને મૃત્યુવશ કરે છે તેવીજ રીતે આણુક્યનો સ્વભાવ પણ સર્પદંશના ભયાનક વિષ સમાન છે. તે ધીર, સ્થિર, ધીમાન અને મહા પંડિત હોવા છતાં, અત્યાચાર અથવા અનાચારનો વિસ્તાર કરનાર વ્યક્તિના કાળ સમાન છે. તેના જેવી આત્માભિમાની વ્યક્તિ, મેં જવદ્દેજ જોઈ છે. જે કોઈ રીતે તેના માનનો ભંગ થાય છે, તો તે કાળ સર્પની પેઠે કૂદ બની જાય છે. ક્ષમા એવો કોઈ શબ્દજ, તેના કોષમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી.

“ ઇંધન તૈયાર છે, પરંતુ અગ્નિનોજ અભાવ છે ! શક્તિ વિશ્વમાન છે, કિન્તુ સાહસનીજ ન્યૂનતા છે. તેજ તૈયાર છે, પણ દહન-શક્તિનીજ ખામી છે. પરંતુ એ આણુક્યજ મારા અગ્નિ, શક્તિ અને દહનતા આદિની ન્યૂનતાને પૂર્ણ કરી શકે તેમ છે. એ આણુક્યને કોઈ પણ ઉપાયે મગધેશ્વરની વિરૂદ્ધમાં ઉત્તેજિત કરવાથી, હું અવશ્ય મારા મનોરથને સફળ કરી શકીશ. શા માટે નહિ કરી શકું ? અવશ્ય કરી શકીશજ. મનુષ્યના મસ્તિષ્કમાં અશક્ય શબ્દનો આવિર્ભાવ થાય એ કેવળ તેની નિર્માલ્યતા અથવા કાયરતાનુંજ પરિણામ છે. મુનિવર્ય વિશ્વામિત્રના તપના પ્રભાવે નવીન સૃષ્ટિનો ઉદ્ભવ થયો હતો, તો પછી

મારી મનોકામનાને હું શામાટે પૂર્ણ નહિ કરી શકું ? પાંચ સાત વર્ષની બાલવયના ધ્રુવે જ્યારે આકાશ મંડળમાં અવિચળ પદ્મીને પ્રાપ્ત કરી, ત્યારે હું ઈશ્વરપર દૃઢ શ્રદ્ધા રાખીને મારા ઉદ્દેશને કેમ નહિ પાડી શકું ? આમ કરવા છતાં જો હું કદાચિત્ કાળના કઠિન યોગે મારા કાર્યમાં નિષ્ફળ નિવડીશ, તો પછી ચિરકાળને માટે વિસ્મૃતિના ઉડા ઉદ્ધિમાં ડૂબી જઈશ અને મારા અસ્તિત્વને હું પોતેજ પૃથ્વીના પટપરથી નાબૂદ કરી નાંખીશ. ”

“ આવ ! આવ ! ઓ સમસ્તવિશ્વને તારા નામથી કંપાવનારા પાપ ! આવ અને મારા આ હૃદયમાં તારો સંચાર કર. અરે ઓ દુષ્ટા સરસ્વતી તું પણ મારા કંઠાએ આવી જ અને તારી પ્રબળ શક્તિને પ્રસારી જ. ભયંકર લેખાતી નિષ્કુરતા આવ તું પણ મારા હૃદયમાં પ્રવેશ કર અને તારી કમકમાટ ઉપગમનારી ભયંકર શક્તિને સત્વર ફેલાવી દે. અરે ઓ રમશાનવાસી ભૂતો અને પિશાચો ! તમે તમારી સહચરીઓ પિશાચિકા અને ડાકિનીઓને સાથે લઇને મને મારા માગદશક તરીકે સહાયતા આપવા માટે એકદમ દોડી આવો ! ભયાનક વીરપુરુષોના હૃદયને હચમચાવી મૂકનારા અને જગતમાં ભયંકર હાય પોકરાવનારા કરાળ કાળ તું સત્વર મારી પાસે દોડ્યો આવ અને તારા ક્રુધાતુર ઉદરને શાંત કરી જ. હું એક ભીષણ શોણિત યજ્ઞનું અનુક્રાન કરવા ધાડું છું, માટે તમે સર્વ સત્વર તમારી વાસનાઓને તૃપ્ત કરવા માટે તૈયાર થઈ જાઓ. હું નરમાંસનું દહાણું કરવા ધાડું છું, માટે હે માયાવિની જોગણીઓ તમે તમારાં ખપ્પર ભરવા માટે એકદમ મારી પાસે દોડી આવો. અરે ઓ રક્તપિપાસુ શયતાનો ! તમે પણ તમારી મનોકામનાને સફળ કરવાની ચેષ્ટા કરો ! પૃથ્વીપર વસતા શૃગાલ આદિ હિંસ્ર જાનવરો તમે પણ રક્તની સરિતાનું પાન કરવા માટે, મનુષ્યના અરે ! સાક્ષાત્ પૃથ્વીપતિના માંસનું ભક્ષણ કરવા માટે મારી પાસે આવો. તમે બધાં મારા વિજયની શુભાકાંક્ષાને તમારા હૃદયમાં ધારો. જો હું તેમાં સફળતા મેળવી શકીશ, તો તે યજ્ઞક્ષેત્રમાં તમારી રક્તપિપાસાને તથા માંસભક્ષણની આકાંક્ષાને તૃપ્ત કરીશ. ”

આ પ્રમાણે ભયંકર શબ્દોનો ઉચ્ચાર કર્યા પછી શકટાર તે ઓરડામાં અંચળતાથી ટહેલવા લાગ્યો. વાયુના વેગથી ઉછળતા સાગરમાં જેવી રીતે અસંખ્ય તરંગો ઉછળે છે અને પાછાં સમી જાય છે, તેવીજ રીતે શકટારના હૃદયમાં પણ અનેક ચિન્તારૂપી તરંગો ઉછળવા લાગ્યા અને પુનઃ પાછા સમવા લાગ્યા.

શકટાર હૃદયની ઉત્તેજનાથી ક્યારેક, ક્રોધ સૂચક ભાવેને પોતાના મુખપર લાવતો હતો તેા કોઈ વેળાયે દૃઢતાથી પોતાના હાથની મુઠ્ઠીઓ વાળી લેતો હતો. ક્યારેક તેના તે પ્રાઠાવસ્થાની રેખાથી મંડિત થયેલા મુખપર, યૌવનની સૂચના આપનારી એક પ્રકારની ઉત્તેજનાનો આચિર્ભાવ થઈ આવતો હતો.

આવા બીજા સમયે હાસ્યમુખી લલિતા, તેના ઓરડાના દાર આગળ આવીને ઉભી રહી. પરંતુ તે પોતાના સ્વામીની વિચિત્ર અવસ્થા જોઈને ચમકી ઉઠી. તેની આવી ઉત્તેજિત સ્થિતિ જોઈને તેનાથી તે ઓરડામાં પ્રવેશ કરવાનું સાહસ થઈ શક્યું નહિ. તેથી તે દાર આગળ ઉભી રહીને જ શકટારની સર્વ સ્થિતિનું બરાબર અવલોકન કરવા લાગી.

શકટારનું ઉત્તેજિત હૃદય જરાક શાન્ત થયું અને મુખપરથી વિષાદની છાયા જરા ઝાંખી પડી, ત્યારે લલિતાએ તે ઓરડામાં પ્રવેશ કરીને કહ્યું કે;—“ પ્રાણાધાર ! તમારા હૃદયમાં આજકાલ કંઈ ચિન્તા પિશાચિકાએ પ્રવેશ કર્યો છે વારુ, તે જરા જાણવી ઘે”. હજી પણ તમે આટલા બધા અધીરા બની ગયા છે ? આ પ્રમાણે ઉત્તેજિત થઈ રહ્યા છો ? આ ચિન્તા કરવાથી ક્યાં સુધી તમારું જીવન ટકી શકશે, તેનો જરા વિચાર કરો. ”

લલિતાના વીણાના જેવા સુકોમળ કંઠસ્વરે, શકટારની સ્વાભાવિક સ્થિતિનું પરિવર્તન કરી નાખ્યું. તરતજ તેના ઉત્તેજનાથી આ ક્ષણ થયેલા હૃદયમાં શાન્તિ સુધાનો સંચાર થયો.

તેણે હસતા મુખથી કહ્યું;—“ મારા હૃદયમંદિરની જીવનમોહિની લલિતા સુંદરી ! મને આ વિશ્વમાં કેવળ એક જગદાધાર સિવાય, અન્ય કોઈના પણ ભય છે જ નહિ. હું જ્યાં સુધી જાણી શકું છું, ત્યાં સુધીનો વિચાર કરવાથી મને તારા વૈધવ્યની સૂચનાનાં કાંઈ લક્ષણો જાણી શકાતાં નથી. આ દસ વર્ષ સુધી હું અત્યાચારી રાજમંત્રી રાક્ષસના અનેક અત્યાચારો સહન કરતો આવ્યો છું, એ વાર્તા તો તને વિદિત જ છે. ભગવાનનો એવો જ અભિપ્રાય છે કે, હું તે નરપિશાચના એ સર્વ અત્યાચારનો બદલો લઈશ શકીશ. તે ઉપરાંત તે દયાળુ દાતાએ તારા જેવી શક્તિમયી સ્ત્રીને મારી ધર્મપત્ની કરી આપી છે. અને તેથીજ તું આવા અહભુત ઉપાયોથી મારા જીવનની રક્ષા કરવાને સમર્થ થઈ શકી છે. એ અત્યાચારનો પ્રતિશોધ લીધા વિના, અને જે કારાગૃહમાં તે નરાધમ રાક્ષસમંત્રીએ મને કેદ કરી રાખ્યો હતો, તેજ

કારાગૃહમાં તેવીજ દુઃખમય દશામાં તેને રાખ્યા વિના, કોઈ પણ રીતે મારું મૃત્યુ થવાનું નથી !”

“ જરા વિચારી જો કે, પરમકૃપાળુ પરમાત્મા મારાપર કેવો દયાવાન છે. જે સ્થિતિમાંથી તેં મને કારાગૃહમાંથી બચાવ્યો છે, મને નવીન જીવનનું દાન આપ્યું છે, તેજ અવસ્થામાં હું ભગવાનના આ વિશ્રાળ સંસારમાં સંપૂર્ણ રીતે સહાયતાહીન અથવા નિરાધારજ હતો. માત્ર ઉંચે આજ અને નીચે ધરતીજ મારી રક્ષા કરનાર હતાં. પરંતુ લલિતા તું જરા વિચારી જો કે, ભાગ્યચક્ર અત્યારે મને ક્યાં આગળ ધસડી લાવ્યું છે. જે સમયે તારા જેવી મનોહરા અબળા, મને હવા નાખવા અથવા બળન કરવાને હાજર નહોતી, તે સમયે તે દયાળું ઇશ્વરે પવન દેવતાને તે કાર્ય સોંપીને મને શીતળતાનો અનુભવ કરાવ્યો હતો. જે સમયે હું મરણના મુખમાં આવી પડ્યો હતો. તે સમયે તે માયાળુ ભગવાને તારા તથા ચંદ્રપાલના હૃદયમાં દયાનો સંચાર કરાવીને મને તેમાંથી બચાવી લીધો હતો. જે સમયે રમણાનમાં તું મારા શયની વ્યવસ્થા કરવાના કાર્યમાં મમરામ્ર મગ્ન હતી, તે સમયે અંતર્યામી અવતારપતિએ ચાલુક્યના હૃદયમાં સહાયતા કરવાની પ્રેરણા કરી. મારા શયને પુનઃ જીવિત કરવાની ચેષ્ટા તેજ મહાનુભાવ ચાલુક્ય દેવ પાસે કરાવી હતી. આ સર્વ ઘટનાઓ આપણને શું બતાવી આપે છે કે, ઇશ્વર કૃપાળુ છે, નિરાધારનો આધાર છે. તેનામાં દૃઢ વિશ્વાસ રાખનારનું રક્ષણ કર્તા છે. અત્યારે તે જમવપતિની કૃપાથી જ એક શક્તિવાન નરપતિ અને એક પ્રતિભાવાન, વીર્યવાન રાજપુત્ર મારા સહાયક થયા છે. મારા પોતાના પક્ષમાં અસ્ત્ર ધારણ કરનાર એક પણ યોદ્ધો વિદ્યમાન ન હોતો, પરંતુ અત્યારે હું મહાકાળની કૃપાથી, પચાસ હજાર પહાડી સૈનિકોની સહાયતા મેળવી શક્યો છું. વિના પરિશ્રમે અને વિના ખાચનાએ, હું આ સ્વાધીન પહાડી રાજ્યના મંત્રી પદને પ્રાપ્ત કરી શક્યો છું. તેમ છતાં લલિતા, મારી મનરમણના કેમ પૂર્ણ નહિ થાય ? તારા જેવી સાક્ષાત્ શક્તિસ્વરૂપિણી રમણી જ્યારે મને સહાય છે, ત્યારે મારી મનોવાસના શા માટે સંશય નહિ થાય, વારુ લલિતા ? ”

લલિતા પોતાના સ્વામિની યુક્તિયુક્ત કથાતું કોઈપણ પ્રકારે ખંડન અથવા પ્રતિવાદ કરી શકી નહિ. તેણે માત્ર એટલું જ જણાવ્યું કે;—“ પ્રિયતમ શકટાર ! અત્યારે આપ પ્રતિહિંસાની કલ્પનાનો ત્યાગ કરીને, ખુલ્લુ જીવાત્માને કેટલીક આહુતિ આપવાનો યત્ન કરો. રાત્રિ ઘણી જ વીતી ગઈ છે, માટે હવે હું કેટલીકવાર સૂઈ તમારે માટે ભોજન લઈને ઉભી રહું વારુ ? ”

શકટારે, લલિતાને આવેગપૂર્ણ ગાઠ આલિંગનથી જકડી લઇને કહ્યું કે;—“ નહિ-નહિ. હું હવે તને વિશેષ કષ્ટ નહિ આપું. પરંતુ એક વાર્તાના મેં કાલે આખી રાત વિચાર કર્યા કર્યા છે. તારી આગળ મારું કાંઈ પણ ગુપ્ત રહસ્ય મેં છુપાવ્યુંજ નથી. તેથી જો તારી મધ્યે હોય અને તે સંબંધમાં તું જુદી કલ્પના ન કરે તો, હું તને તે વાર્તા કહી સંભળાવું.

“ કઈ વાર્તા કહેવા ધારો છો વારુ ? ”

“ તેં તે રૂપવતી તડિતાને તો જોઈ હશે ખરું ? ”

“ હા-ધણીજ સારી રીતે. પરંતુ આજે આટલી બધી લાંબી મુદતે તેને સંભારવાનું કાંઈ કારણ ? શું પુનઃ મારા પ્રવળ ભાગ્યને ખંડિત કરીને સપત્નીની ચિનગારી મૂકવા ધારો છો ? ”

“ ના-ના, તું આવી જુદી કલ્પના કરીશ અથવા વ્યર્થ શંકાનું આરોપણ કરીશ એમ ધારીને હું ચૂપજ એસી રહ્યો હતો. પરંતુ હવે મારા કોઈ ગૂઢ ઉદ્દેશની સિદ્ધિને માટેજ, તેની ખાસ જરૂર પડવાથી મારે તેને સંભારી પડી છે. તેને અહિં લાવવાની કાંઈ વ્યવસ્થા થઈ શકશે ખરી કે ? ”

“ હા, કદાચિત્ થઈ શકશે. તમારો બુદ્ધિમાન સાજો ચંદ્રપાલ અવસ્ય તેની તપાસ રાખ્યા કરે છે. તેની પાસે એક અનુચરને મોકલવાથી તડિતાના સર્વ સમાચાર સહેલાઈથી મળી શકશે. ”

શકટારે કહ્યું કે;—“ લલિતા ! તેં ઠીક સ્મરણ કરાવી આપ્યું છે. અત્યારે હું તો આ પહાડી રાજ્યનો પગારદાર મંત્રી છું. પરંતુ વારા જેવી પ્રત્યક્ષ બુદ્ધિશાલિની મંત્રીને હું એક કોડી પણ આપતો નથી. એ મારો અપરાધ છે અને તેની તું ક્ષમા આપજો. કાલેજ હું ચંદ્રપાલ પાસે એક અનુચરને મોકલી આપીશ. લલિતા ! એટલું તો નિશ્ચિંત બાળી રાખજો કે, મેં એક અતિ બયાનક કાર્ય કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે અને તે કાર્યને સફળ કરવામાં જે કાંઈ જરૂર પડશે, તે જરૂર ગમે તેવી નીચ અને ખીમત્સ હશે, તો પણ હું કોઈ પણ પ્રકારે તેનાથી કંટાળો પામીશ નહિ. એ તડિતાની મને સત્વર જરૂર પડશે, એટલે હું તેનો પત્તો પણ સત્વરજ મેળવીશ અને જ્યારે તેનો પત્તો મેળવી શકીશ તથા તેને મારા કાઠૂમાં લાવી શકીશ, ત્યારે તરતજ તને જણાવી દઈશ. ”

આ પ્રમાણે કથોપકથન કર્યા પછી શકટાર અને લલિતા તે ઓરડાનો ત્યાગ કરીને બીજા ઓરડામાં ચાલ્યાં ગયાં.

પ્રકરણ ૪ થું

ચંડનું ચાતુર્ય

ગત પ્રકરણમાં દર્શાવેલી સર્વ ઘટનાઓ વીત્યા પછી, પૂરો એક દિવસ વીતી ગયો હતો. એ એક દિવસ શકટારના પક્ષમાં એક યુગ સમાન ભાસતો હતો. તે ઉત્સુકચિત્તે ચંડના પ્રત્યાગમનની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો હતો.

ચંડ એક ચતુર જાસૂસ હતો. તે પોતાની શક્તિનો વિચાર કર્યા વિના કોઈ મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્યનો ભાર પોતાના શિરપર ઉઠાવતો નહોતો. તે મુખથી જે બોલતો હતો. તેને પ્રત્યક્ષ અમલમાં લાવી બતાવતો હતો, અને તે પ્રમાણે તે પોતાના પરમઆત્મીય શેઠને ત્યાં જઈને સર્વ સંવાદ લઈ આવ્યો.

શકટારની સાથે કરેલા કરાર મૂજબ તે વેળાસર મલયપૂર તરફ ચાલ્યો આવ્યો. તે દિવસે તેને અતિ પરિશ્રમ કરવો પડ્યો હતો, તેથી તે પોતાને ત્યાં કેટલીકવાર સૂધી આરામ લઈને, જરૂરી વસ્તુઓ સાથે, શકટારના આલ્મમાં આવી લાવ્યો.

ચંડને આવેલો જોઈને શકટાર પૂછ્યું કે;—“ચંડ ! શા સમાચાર લાવ્યા છે ?”

ચંડે ઉત્તર આપ્યું;—“મહાશય, અતિ શુભ સમસ્યાર લાવ્યો છું.”

શકટારે પૂછ્યું કે;—“તમારા હસતા મુખપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, અવશ્ય તમે કોઈ શુભ સમાચાર જ લઈ આવ્યા હોવા જોઈએ. પરંતુ મેં કહી હતી તે મુદ્રા લઈ આવ્યા છો કેમ ?”

ચંડે ઉત્તર આપ્યું કે;—“મહાશય, હ્યો આપની મંગાવેલી મુદ્રા. મુદ્રા આપતી વેળાએ કુમારપાલે પ્રથમ તો સહજ આનાકાની કરી હતી. તેમજ પાટલિપુત્રમાં સર્વ સ્થળે એવા પ્રકારના જ સંવાદ ફેલાઈ ગયા છે કે, મગધરાજ્યના પુરાતન મંત્રી શકટારનું અવશ્ય મૃત્યુજ થયું છે. પરંતુ તે બહુદર્શી કુમારપાલને મેં જ્યારે આપના સંબંધની સર્વ ઘટનાઓ તેમની આગળ વિદિત કરી દીધી અને આપે આપેલું પત્ર તેમના હાથમાં આપીને આપની નિશાની વાળી મુદ્રિકા બતાવી આપી, ત્યારે જ તેમણે મારા પર સંપૂર્ણ રીતે વિશ્વાસ કરીને આપે મંગાવેલી વસ્તુઓ મને આપી છે.

શકટારે પૂછ્યું કે;—“ તેમણે કાંઈ વિશેષ સદેશો કહેવરાવ્યો છે ખરો કે ? ”

ચંડે ઉત્તર આપ્યું;—“ આપે મને જે મુદ્રિકા આપી હતી તે જોઈને તેમણે કહ્યું કે;—“ હા, હવે મને સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ ચૂકી છે કે, અઘાપિ શકટાર જીવિત છે, કારણ કે, આ મુદ્રિકા મેં પોતે જ તેમને બક્ષીસ તરીકે આપી હતી. આ મુદ્રિકામાં જડેલો હીરો અતિ કીમતી અને અપ્રાપ્ય છે. ”

શકટાર બોલ્યો;—“ રાજમહાલયના શા સંવાદ છે, વારુ ? ”

“ સ્વર્ગીય મહારાજના વાત્સરિક શ્રાદ્ધની ક્રિયા હવે ચાર પાંચ દિવસમાં સમાપ્ત થઈ જશે. હાલમાં રાજધાનીને સારી રીતે શૃંગારવામાં આવી છે અને રાજમહાલયના વિશાળ ચોકે અશ્વમેધ યજ્ઞશાળાનો આકાર ધારણ કર્યો છે. રાજનો સાબો કપટક સર્વ પ્રકારની તૈયારીઓ કરાવી રહ્યો છે. તેની અત્યારની સ્થિતિ જોતાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, જાણે શ્રાદ્ધ સમાને સુસજ્જિત કરવાનો અને તે સંબંધી સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવાનો ભાર તેના શિરપર જ આવી પડ્યો છે. ” ચંડે ઉત્તર આપ્યું.

શકટારે પૂછ્યું;—“ યુદ્ધને માટે કાંઈ ચળવળ ચાલી રહી છે ખરી કે ? ”

ચંડે કહ્યું;—“ તે સંબંધી વિશેષ કાંઈ સમાચાર મળી શક્યા નથી, તથાપિ એટલું તો અવશ્ય સાંભળી શક્યો છું કે, પાટલિપુત્રના દુર્ગમાં અને નળાન્દના કિલ્લામાં અસંખ્ય સૈનિકો એકઠા થવા લાગ્યા છે. મારા પરિચિત શેઠ મહાશય તે સૈનિકોની એક ટુકડીની સરભરા કરવાના કાર્ય માટે નિયુક્ત થયા છે, તેમના દ્વારા હું આ સંવાદ મેળવી શક્યો છું. તેમણે મને કહ્યું હતું કે, ઓછામાં ઓછા પચાસ હજાર સૈનિકો, રાજધાનીમાં એકઠા થઈ ચૂક્યા છે અને દિનપ્રતિદિન નવીન સૈનિકો આવતા જ જાય છે. ”

શકટારે કહ્યું;—“ ખીજા કાંઈ નવીન સમાચાર મેળવી શક્યા છો ખરા કે ? એ અશ્વમેધયજ્ઞના મુખ્ય પુરોહિતનું પદ કોને મળવાનું છે, તથા સર્વથી વિશેષ દાન કંઈ વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થવાનું છે, એ વિષયની કાંઈ તપાસ કરી આવ્યા છો ? ”

ચંડે ઉત્તર આપ્યું;—“ પ્રભુ ! તે સંવાદ મેળવવામાં પણ મેં કશી ન્યૂનતા રહેવા દીધી નથી. મુખ્ય પુરોહિતને એક સુવર્ણજડિત

પલંગ, એક બળવાન હાથી, એક સુંદર અશ્વ, પચાસ વિધા જમીન, પચાસ લાખ રૂપિયા રોકડા અને કેટલાક હીરા આદિ આપવાનું નક્કી થઈ ચૂક્યું છે.

શકટારે જિજ્ઞાસાપૂર્વક પૂછ્યું કે;—“ એ સર્વ તો જાણ્યું, પરંતુ તે દાન કઈ વ્યક્તિને આપવાનું છે અથવા તો પ્રધાન પુરોહિતનું પદ કયા પુરુષને આપવાનું ઠરાવ્યું છે, તે સંબંધમાં તમે કાંઈ જાણી શક્યા છો ખરા કે નહિ ? ”

ચંડે કહ્યું;—“ મેં સાંભળ્યું છે કે, રાજમંત્રી રાક્ષસે તે પદ તથા દાન આપવા માટે સાર્વભૌમ મહાશયને જ યોગ્ય ગણ્યા છે. શેઠ મહાશયના હાથથીજ એ દાન માટે ઠરાવેલા મળિ-મુક્તા અને સુવર્ણ પલંગ આદિ આપવાનું ઠરાવ્યું છે, એટલે હું તેમની પાસેથી જ આ સર્વ વાતો જાણી શક્યો છું. ”

શકટારે પૂછ્યું કે;—“ એ શેઠ મહાશયને તમે મારા સંબંધમાં કાંઈ વાતચીત કરી હતી ખરી કે ? ”

ચંડે ઉત્તર આપ્યું;—“ ના, જી આપે મને નિષેધ કરેલો હોવાથી મેં આપના વિષયમાં એક અક્ષર પણ ઉચ્ચાર્યો નથી. માત્ર કુમારપાળ આગળ જ મેં આપનો સર્વ વૃત્તાંત વિદિત કર્યો છે, તેથી તેના વિના અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ આપના અસ્તિત્વ સંબંધી કશું પણ જાણી શકી નથી. ”

શકટારે કહ્યું;—“ તમે જે કહ્યું છે, તે ધણુંજ સાચું કહ્યું છે. તમે અતિ બુદ્ધિમાન, અતિ સાવધ અને ચતુર પુરુષ છો તથા એક જાસૂસને શોભાવે તેવાં સર્વ સુલક્ષણો અને સદ્ગુણોથી મંડિત છો, એ જોઈને મને અતિ આનંદ થાય છે. હું તમારા કાર્યથી અતિ સંતુષ્ઠ થયો છું. ઈશ્વર તમારું કલ્યાણ કરે. હું રાજકુમાર ચંદ્રગુપ્ત અને રાજા સમરકેતુને કહીને તમને સારી રીતે સન્માનિત બનાવીશ. ”

ચંડે બોલ્યો કે;—“ મંત્રીવર્ગ, હું આપના માટે અન્ય એક વસ્તુ પણ લેતો આવ્યો છું. આપ સ્વર્ગીય મહારાજના મંત્રી હતા તેથી તેમના વાત્સરિક કાર્યમાં આપને આમંત્રણ ન મળે, એ દીક કહેવાય નહિ, એમ ધારીને હું એક આમંત્રણપત્રિકા મેળવતો આવ્યો છું. ”

શકટારે હસીને કહ્યું;—“ સાચું થયું. પરંતુ તે પત્રિકા ક્યાં છે વારુ, જરા બતાવો તો ખરા. ”

ચંડે એક પીળા રંગની પત્રિકા બહાર કાઢીને શકટારના હાથમાં

આપી. એ પત્રિકા ખરેખર સ્વર્ગીય મહારાજની શ્રાદ્ધક્રિયાની આમંત્રણ પત્રિકા જ હતી અને તેનાપર મગધરાજની મોહોર છાપેલી હતી.

એ પત્ર વાંચ્યા પછી શકટારના મુખપર એક પ્રકારના હર્ષની પ્રકાશિત પ્રભા ઝળકવા લાગી. તેણે હાસ્યના આવેશમાં આવીને ધણા જ કોમળ સ્વરથી કહ્યું કે;—“ ચંડ ! તમે હવે જરા વિશ્રાંતિ લ્યો. પરંતુ બે દિવસ પછી તમારે મારી સાથે પુનઃ પાટલિપુત્ર તરફ આવવું પડશે. માટે તૈયારીમાં જ રહેજો. ”

શકટારની આવી વાર્તા સાંભળીને ચંડે અતિવિસ્મિતતાથી પૂછ્યું કે;—મંત્રી દેવ ! આપ આ શું કહો છો ? શું આપ પોતે પાટલિપુત્ર તરફ જશો ? આપના વૈરીઓના નગરમાં પ્રવેશ કરશો ? ”

શકટારે, પોતાના વિશ્વાસુ જનસૂત્ર ચંડની આગળ પોતાના ગત જીવનની સમસ્ત ઘટનાઓ વિદિત કરી દીધી હતી; એટલે, ચંડે આશ્ચર્ય પામીને આ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો.

શકટારે હસીને ઉત્તર આપ્યું કે;—“ પાટલિપુત્રની પ્રજાનો જ્યારે એવો જ દૃઢ વિશ્વાસ બંધાઈ ગયો છે કે, હું આ મર્ત્યલોકનો ત્યાગ કરીને અવનીપતિના શાંતિમય રાજ્ય તરફ ચાલ્યો ગયો છું તથા પૃથ્વીપરથી માંડે અસ્તિત્વ નાખૂદ થયું છે, તો પછી ગુપ્ત રીતે ત્યાં આગળ જવામાં શો પ્રત્યવાય આવે તેમ છે ? તેમજ વળી દસ વર્ષ સુધી હું કારાગૃહમાં રહેલો હોવાથી સમયના જવા સાથે લોકોને મારું વિસ્મરણ પણ થઈ ગયું હશે તથા મારી આકૃતિ પણ તેઓ ભૂલી ગયા હશે, એટલે ત્યાં જવામાં મને હવે કોઈ પણ પ્રકારનું વિધન નહીં શકશે નહિ. તે ઉપરાંત તમારા જેવા બુદ્ધિમાન અને ચાલાક પ્રણિધિ મારા રક્ષક રૂપે હાજર હશે, તો માંડે લેશ પણ અનિષ્ટ થશે નહિ. પાટલિપુત્ર જવાની મને ખાસ જરૂર પડી છે. ચંડ ? હું આજથી દસ વર્ષ પૂર્વે જે હતો, તે આજે નથી, એમ અવશ્ય માંતી લેજો કારણકે, મારા કૃષ્ણવર્ણના કેશ અત્યારે ચંદ્રમાની ચાંદની જેવા સફેદ બની ગયા છે, મારા ગાલપર વિસ્તરેલી તે સમયની લાલિમા અત્યારે અદશ્ય થઈ ગઈ છે. એટલે જો હું ગુપ્ત વેશ ધારણ કરીશ. તો મને કોઈ પણ વ્યક્તિ ઓળખી શકશે નહિ. કદાચિત્ પ્રસંગ આવશે તો તમે એમ પણ જોઈ શકશો કે, આ શકટાર ગુપ્તવેશે રાજમંત્રી રાક્ષસની, પણ મુક્તાકાંત કરી આવશે. ચંડકૌશિક ! એટલું તો અવશ્ય યાદ રાખજો કે, જે મનુષ્ય મૃત્યુવશ થાય છે, તેની સર્વ સ્મૃતિઓ પણ કાળાંતરે

નષ્ટ થઈ જાય છે અને જનસમાજમાંથી કેવળ તેના સારાં અથવા ખરાબ નામ વિના અન્ય સર્વ નષ્ટ થઈ જતી જાય છે. પણ, હવે તમે જરા વિશ્રામ કરો, એ દિવસ પછી હું તમને બોલાવીશ. ”

અંડ અવનત મસ્તકથી, મંત્રી શકટારને પ્રણામ કરીને, તે આર-ડામાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો અને શકટાર પુનઃ ચિન્તાના વિકરાળ રાજ્યમાં ભ્રમણ કરવા લાગ્યો.

આ સમયે વિદુષ્ઠતા તુલ્ય, સશોભિત પોશાકથી સજ્જિત થયેલી, એક સુંદરીએ તે આરડામાં પ્રવેશ કર્યો. એ આગંતુક સુંદરી અન્ય કોઈ નહિ, કિન્તુ મંત્રી શકટારની પ્રિયપાત્રા પત્ની લલિતાજી હતી.

શકટારે લલિતાને જોઈને કહ્યું કે;—“ લલિતા ! આજે સમય વિનાનો આવો વસન્તનો વિકાસ કેમ પ્રકટાવ્યો છે, અચાનક આજે આવા મનોમુગ્ધકર વેશવિન્યાસને સુકોમળ શરીરપર શા ઉદ્દેશથી ધારણ કર્યો છે વારુ ? આવા મનોહર સૌન્દર્યને નયનરંજક પોશાકથી અધિક સૌન્દર્ય મંડિત બનાવવાનું શું પ્રયોજન છે ? અહા અત્યારનું તારું લાવણ્ય અવર્ણનીય છે, એક કવિનાં આ વાક્યોનું આજે તેં મને પ્રત્યક્ષ દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે;—

“ મૂશાલ બાહુ કમળ વદનને યૌવનલીલા વારી છે;
નેત્ર માછલાં ચક્રવાક પક્ષી આ એ સ્તન ભારી છે;
કેશ જલ શૈવાલ, ઉતરવા નીસરણી કટિ સારી છે;
અનંગ દીપક હાવભાવની તરંગ માલા ધારી છે. ”

લલિતા વચ્ચમાંજ બેસી બેસી;—“ ઉપમા અને અલંકાર આપ-સનો પણ આજે અવધિ કરી બતાવ્યો છે. તમારી શૃંગારશક્તિને સતેજ કરવાના ઉદ્દેશથીજ હું અહીં આવી છું.

શકટારે મધ્યમાંજ હસીને કહ્યું કે;—એટલા માટેજ હું કહું છું ને;—

મદનાળથી દાઝેલાને અવગાહન માટે એવું;
કાંધું વિધિએ યુવતી શરીર સરોવર સુંદર આ કેવું ! ”

“ બસ હવે આપના આ અલંકાર આપવાનું કાર્ય અટકાવીને મારા આગમનનું સત્ય પ્રયોજન સાંભળી લ્યો. ” લલિતાએ લજ્જાના યોગે અતિ મંદ સ્વરથી કહ્યું.

શકટારે કહ્યું કે;—“ હું-હું એજ સાંભળવા માગું છું, તારા આગમનનો ઉદ્દેશ જાણવા છાછું છું. ”

લલિતા બેસી કે;—“ સાંભળો ત્યારે, આપ નિરંતર રાત્રિદિવસ

રાજ્યના કાર્યમાંજ નિમગ્ન રહ્યા કરે છે, એટલે આ અભાગિનીને છેક જ વિસરી ગયા છે. જે હૃદયમાં મારું એકાધિપત્ય સ્થાપિત થવું જોઈએ, તે અધિકાર અત્યારે અન્યાન્ય વિષયમાં વિભક્ત થઈ ગયો છે. જે હૃદયમાં મારા અનુરાગનો અધિકાર હોવો જોઈએ, મારા પ્રેમનો આવાસ હોવો જોઈએ તે હૃદયમાં અન્યાન્ય દુઃખદાયક અથવા દારૂ ચિન્તાઓએ પોતાનો અધિકાર વિસ્તારી દીધો છે, એ જોઈને મારા હૃદયમાં શોકનો ભયંકર આઘાત થાય છે, શું આપ રમણીના રૂપને ગ્રાહ્ય કરવાને નાખુશ છો ? આપના હૃદયમાં સૌન્દર્યતૃષ્ણાનો લેશ માત્ર પણ અધિકાર નથી ? ”

“ લલિતા ! મારા હૃદયની રાણી ! આજે તો તેં ખૂબ કરી બતાવી. પરંતુ એતો હું પ્રથમથીજ જાણી ગયો હતો અને તેથીજ તારા સૌન્દર્યની પ્રશંસા કરી રહ્યો હતો, પણ તેં પોતેજ તે વિષયમાં થોડા સમય પૂર્વે મારો અનાદર શા માટે કર્યો હતો ? પ્રિયતમા હું તને મારા પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય ગણું છું, તારા સૌન્દર્યસનું પાન કરવાને આતુર થયો છું. ”

લલિતાએ કહ્યું કે;—“ અને એટલા માટેજ એક દિવસ નિષ્કુરની પેઠે મારો ત્યાગ કર્યો હતો, ખરેખરે વારુ ? ”

શકટાર બોલ્યો;—“ આટલા બધા દિવસ વીત્યા પછી તે વિગત વાર્તાઓનું સ્મરણ કરવાનો શો આશય છે તારા મનનો ? અપરાધની શું ક્ષમાજ હોતી નથી ? હજારોવાર હું ક્ષમા માગી ચૂક્યો છું, તથાપિ તારા કઠિન અને પાષાણતુલ્ય હૃદયમાં કરુણાનો સંચાર નથી થતો ? પશ્ચાતાપથી દગ્ધ બનેલા આ શકટારપર લેશ પણ વિશ્વાસ નથી આવતો ? લલિતા ! હજી પણ કહું છું કે, મારા અપરાધની ક્ષમા કર. ”

લલિતાએ કહ્યું કે;—“ પ્રાણનાથ ! એ સર્વ વાર્તાઓના સ્મરણને હવે વિસારી દો. હું હવે આપને એક કાર્ય કરવાની વાર્તા કહી સંભળાવું છું, તે જરા લક્ષ આપીને સાંભળી લ્યો. આજે મેં આ ભુવન-મોહિનીનું રૂપ શા માટે ધારણ કર્યું છે, તે કાંઈ જાણ્યો છો ખરા કે ? માત્ર તડિતાનો પતો મેળવવા માટેજ. જો આપને એ તડિતાની ખાસ જરૂર પડશે, તો હું તરતજ તેને આપની ખાસે તેડી લાવીશ. ”

“ શું તું અત્યારે તેના ઘર તરફ જઈશ ? ”

“ જો, તેને ઘેર ન જાઉં, તો પછી તેને અહીં શી રીતે લાવી શકું વારુ ? આપ એટલું તો જાણોજ છો કે, તે અતિ અભિમાની અમળા છે ! ”

“તે અત્યારે ક્યાં આગળ છે, તેના કાંઈ સમાચાર તને મળી શક્યા છે ખરા કે?”

“હા. ચંદ્રપાલ પાસેથી સર્વ સમાચાર મળી શક્યા છે. તે દિવસ રાત્રે આપે મને તડિતાના સંબંધમાં જે કાંઈ કહ્યું હતું તે પરથી હું સમજી શકી છું કે, આપણા કાર્યની સફળતાનો આધાર વિશેષ કરીને તે તડિતાપરજ અવલંબેલો છે.”

“તારી સાથે કોણ આવશે વારુ?”

“આઠ ભોઈઓ તથા જે દાસીઓને લઈ જવાની વ્યવસ્થા કરી રાખી છે, માટે એ વિષયમાં ચિન્તા રાખવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી.”

“પરંતુ આવી રીતે તેની આગળ જવું યોગ્ય નથી. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તું આઠ ભોઈઓ ઉપરાંત ખીજા જે અંગરક્ષકોને પણ સાથે લેતી જજે.”

“આપની આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા કરી લઉંશ.”

આમ કહીને, પોતાના પતિની ચરણરજ લઈ લલિતા ત્યાંથી વિદાય થઈ. શકટારે જોયું કે, લલિતાની ચાલવાની ગતિ આગળ વિદ્યુત્તને પણ લજ્જાન્વિત થવું પડે તેમ છે.

લલિતા એ વેશમાં ક્યાં આગળ શા માટે ગઈ હતી અને તે તડિતા કોણ હતી? આદિ સર્વ વિષયોનું વિવેચન હવે પછી કરવામાં આવશે.

પ્રકરણ ૫ મું

પરશુરામની પ્રતિમા

પ્રભાવનાં સોનેરી રંગનાં સૂર્ય કિરણો આખી પૃથ્વીના પટપર છવાઈ ગયાં હતાં અને હજી વેળા એક પ્રહર પણ વીતી નહોતી. સમગ્ર પ્રકૃતિ, સોનેરી રંગથી રંગાઈને ચક્રચક્રાટ કરી રહી હતી. આ સમયે મગધદેશની રાજધાની પાસેના એક મેદાનમાંથી એક બ્રાહ્મણ ધણી ઉતાવળથી ચાલ્યો જતો હતો.

તેના શરીરપર એક રેશમી ખેસ વધા એક સાદુ અંગરખું શોભી રહ્યું હતું. તેના મસ્તકપરની શિખા વદન છૂટી હતી અને તેના ગળામાં

દ્રાક્ષની માળા જણાઇ આવતી હતી. લલાટમાં તેણે એક સુંદર ત્રિપુંડ તાણેલું હતું, તે ત્રિપુંડ તેના બ્રહ્મતેજનો પરિચય કરાવી આપતું હતું.

તે બ્રાહ્મણ રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં પોતાના મનમાં વિચારી રહ્યો હતો કે;—“આજની રાત્રિ કોણ જાણે કેવાં ભયંકર વિધ્નોથી વીતી છે કે, મારાં કામોમાં આજે વિધ્નોજ આવ્યા દરે છે. પ્રથમ તો નિત્યના નિયમની અનુસાર ઉઘમાંથી જડવામાંજ ઘણો વિલંબ થઈ ગયો છે. તે ઉપરાંત પ્રાતઃક્રિયા અને સંધ્યા વંદન વગેરેમાં પણ ઘણો સમય વીતી ગયો છે. દિવસનો ખીજો પ્રહર થયા પહેલાં જો હું મારા શિષ્યને ત્યાં નહિ પહોંચી શકું તો, તેનું કાર્ય નિષ્ફળ નિવડશે અને મારાપરથી તેની શ્રદ્ધા પણ ઉઠી જશે. ઓહ ! કેવી ભયાનક વાત ! હું આવો સમર્થ હોવા છતાં પણ મારા નિયમથી ચલિત થયો, શિષ્યના હિતની વાર્તાને છેકજ વિસરી ગયો ? અશ્વોસ—”

આ પ્રમાણે અનેક વિચારો કરતો કરતો તે બ્રાહ્મણ એકદમ કિતાવળથી ચાલ્યો જતો હતો, તેના મુખપર જાણે એક પ્રકારના ક્રોધની છાયા છવાઇ ગઇ હોયતી ! એમ જણાઇ આવતું હતું. તેના હૃદયમાં પણ એક પ્રકારની પ્રબળ ચંચળતા વ્યાપી ગઇ હતી. કિતાવળથી ચાલવાના અધિક પરિશ્રમને લીધે તેનું આખું શરીર પરસેવાથી તરબોળા ખની ગયું હતું.

બ્રાહ્મણના બન્ને પગમાં કિપાન પહેરલાં જણાતાં નહોતાં, તે ઉઘાડા પગેજ તે ખાડાખડીયાવાળા માર્ગે ચાલ્યો જતો હતો. ઉઘાડા પગે ચાલવાનો તેને અભ્યાસજ પડી ગયો હતો, પરંતુ આજનો બનાવ તેનાથી સર્વથા પ્રતિકૂળ થઇને ઉભો રહ્યો. માર્ગે ચાલતાં ચાલતાં એક ઠંકાણે “હાય ! શી ભયંકર વેદના ” કહીને તે બ્રાહ્મણ સ્થિરતાથી અટકી ગયો, તેનાથી એક ડગલું પણ આગળ ભરી શકાયું નહિ.

બ્રાહ્મણના પગના અંગૂઠામાં દાબનું એક પાતળું અને અણીદાર મૂળીયું પેસી ગયું હતું, તેથી તે આમ અચાનક ચીસ પાડીને કોભો રહી ગયો હતો. જે મેદાનમાંથી તે ચાલ્યો જતો હતો, તે મેદાન દાબના છોડવાથી ભરપૂર ભરેલું હતું અને ખરી રીતે જો તેને દાબનું ખેતર કહેવામાં, તો તેમાં પણ કાંઈ અતિશયોક્તિ જેતું નહોતું.

બ્રાહ્મણને પોતાના ધાયલ અંગૂઠા તરફ નજર કરવાથી જણાયું કે, તીક્ષ્ણ અને અણીદાર દાબનાં મૂળિયાંવડે તેનો પગ ચીરાઇ ગયો છે અને તેમાંથી લોહીની ધારા વહી રહી છે.

આથી તે બ્રાહ્મણ ચીડાઈને તે સ્થળેજ સ્થિરતાથી ઉભો રહ્યો. અને ત્યારપછી આકાશ તરફ જિયું જોઈને કહેવા લાગ્યો કે;—“અરે, ભગવાન, આ તે શું કર્યું? એક ગરીબમાં ગરીબ મનુષ્યપર આવેા જુદમ શા માટે ગુજર્યો? મારાથી એવો તે શો ગુન્હો થઈ ગયો હતો કે, તેં મને આજે આમ પીડિત બનાવ્યો? હું અત્યારે મારા યજ્ઞમાનને ત્યાં શ્રાદ્ધક્રિયા કરાવવા માટે જઈ રહ્યો હતો, તેમાં તેં આ પ્રમાણે વિદ્ધ શા માટે નાંખ્યું? મને પોતાને ધાયલ થયેલો જોઈને તથા આ લોહીનો પ્રવાહ જોઈને મારા મનમાં દઢ નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે, યજ્ઞમાનનું કાર્ય અવશ્ય નિષ્ફળ નિવડશે અને મારે કલંકિત થવું પડશે. આવી સ્થિતિમાં હું તેને ત્યાં શી રીતે પહોંચી શકીશ? હવે મારી શી દશા થશે? યજ્ઞમાનનું કાર્ય કોણ પૂરું કરશે? પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા, તને આ શું સૂઝ્યું? તને મારાપર જરા પણ દયા ન આવી?”

આ દૈવપ્રેરિત અકસ્માત આવી પડેલા વિદ્વથી, તે બ્રાહ્મણ પોતાના મનમાં ધણેજ દુઃખી થયો અને નિરાશ બની ગયો. તેનું મુખ ક્રોધને લીધે લાલચોળ થઈ ઉઠ્યું તેના મુખમાંથી વારંવાર નિસાસા નિકળવા લાગ્યા. ત્યારપછી બ્રાહ્મણે છેવટે લાચાર થઈને નિરાશ ચિત્તે પોતાના યજ્ઞમાનના ઘર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

આ તરફ તેના યજ્ઞમાનો પોતાના પુરોહિતના આવવામાં વિલંબ થયેલો જોઈને અત્યંત ચિન્તાતુર બની ગયા, શ્રાદ્ધક્રિયાનો સમય વીતી જતો જોઈને તેઓ ખુબજ ગભરાવા લાગ્યા. એવામાં અચાનક તેને ત્યાં આગળ આવી પહોંચેલો જોઈને તેઓ સર્વ અત્યંત આનંદિત થયા અને ઈશ્વરને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા.

આ સમયે એ પુરોહિત બ્રાહ્મણે પોતાના શિષ્યોને સંબોધીને કહ્યું કે;—“વત્સ, મારું અહીંનું આગમન આજે સર્વ પ્રકારે નિષ્ફળ નિવડ્યું છે તથા આજની શ્રાદ્ધક્રિયામાં ભયંકર આવરણ આવી પડ્યું છે. મારા પગમાં દર્ભનો કાંટો વાગવાથી, મારો અંગૂઠો ચીરાઈ ગયો છે અને તેમાંથી હજીમ્મથી લોહી વહી રહ્યું છે, આથી મારા આવવામાં વિલંબ થયો છે અને શ્રાદ્ધની ક્રિયાનો સમય વીતી ગયો છે. આ સર્વ કારણોથી હું આ ક્રિયાને માટે આવતી અમાવાસ્યાનો દિવસ નક્કી કરું છું. તે સમયે હું એક દિવસ આગળથી તમારે ત્યાં આવી પહોંચીશ, એટલે શ્રાદ્ધની ક્રિયા સમાપ્ત કરવામાં કોઈપણ પ્રકારનું વિદ્ધ

આવી શકશે નહિ તથા આવો અનર્થ જગવાની સંભાવના પણ રહેશે નહિ. ”

તે બ્રાહ્મણનો શિષ્ય અથવા તો યજ્ઞમાન પણ બ્રાહ્મણ જ હતો, તેણે હાથ જોડીને નમ્રવાદી કહ્યું કે;—“ પ્રભુ દૈવવશાત્ જે બનાવ બની ગયો છે, તેને અટકાવવાનો ઉપાય અથવા શક્તિ કોઈનામાં છેજ નહિ. હું જોઉં છું કે, જ્યારે આ વિદ્ય દૈવ પ્રેરિતજ છે ત્યારે મારા મનમાં આ પ્રકારનો એક દૃઢ નિશ્ચય કરવાની ઈચ્છા થઈ આવે છે કે, દૈવે જ્યારે પોતાની ઈચ્છાનુસારજ આ વિદ્ય નાંખ્યું છે, ત્યારે આ ક્રિયા જો આજેજ કરવામાં આવશે તો તેમાં બીજું કોઈ પણ વિદ્ય આવ્યા વિના રહેશે નહિ. આ કાંઈ માસિક શ્રાદ્ધ નથી, એટલે વિશેષ દુઃખીત થવાનું કાંઈ કારણજ રહ્યું નથી. આપ જ્યારે આટલું દુઃખ વેડીને અહીં આવ્યા છો, ત્યારે આજનો દિવસ અહીંજ રોકાઈ જાઓ અને અમને આપની સેવા કરવાનો સુઅવસર આપો.

તે બ્રાહ્મણ બોલ્યો કે;—“ ના ભાઈ, આજે મારા માટે એક નવીન કાર્ય ઉપરિથિત થયું છે. આજના આ વિદ્યથી એટલું તો અવશ્ય જણાજે કે, મારા અને તારા ઉભયના મનમાં એક પ્રકારના ભયંકર દુઃખનો આઘાત થયો છે. તું મને શાન્ત કરવા માટે ગમે તેમ કરીશ, તોપણ આજે મારા હૃદયમાં પ્રકટેલો ભયંકર અગ્નિ શાન્ત થઈ શકશે નહિ. તું મને મહાપંડિતના નામથી સંબોધીને મને ગમે તેટલો સમજાવોશ, તથાપિ હું આજે માફે વેર લીધા વિના કદાપિ શાન્ત રહી શકીશ નહિ. જે દર્ભનાં મૂળે મારા પગમાં ભયંકર આઘાત કરી, આજે આવો અનર્થ ઉત્પન્ન કર્યો છે, તે દર્ભનાં મૂળને અથવા તો સમસ્ત દર્ભ જાતિને હું મૂળ સહિત નષ્ટ કર્યા સિવાય, જડમૂળથી ઉખેડાં નાખ્યા સિવાય રહીશજ નહિ. મારા કાર્યમાં વિદ્ય નાખનાર મહા પાપિષ્ઠને પ્રથમ નષ્ટ કરીશ અને ત્યાર પછી જ હું મારાં બીજાં કાર્યોનો આરંભ કરીશ. મેં સાંભળ્યું છે કે, છાશ દર્ભની પ્રબળ શત્રુ ગણાય છે, છાશના સિંચ નથી દર્ભનો છોડ તત્કાળ નષ્ટ જાય છે. માટે ભાઈ, તું સત્વર તારા અનુચરને આજ્ઞા આપ કે, તે મારા માટે છાશનો એક ઘડો ભરી આવે. ”

બ્રાહ્મણની આ આજ્ઞાનો ભંગ કરવાનું સાહસ કોઈપણ યજ્ઞમાનથી થઈ શક્યું નહિ. કારણકે, તેઓ જાણતા હતા કે, આ બ્રાહ્મણ અતિ ક્રોધિત સ્વભાવનો અને પોતાની ઈચ્છાનુસાર કાર્ય કરનારો જ હતો. તે પોતાના મનમાં ધારેલી વાતને કદાપિ પૂરી કર્યા વિના રહેતો નહોતો. ”

યજ્ઞમાનને ત્યાં દહિ દૂધનો કાંઈ અભાવ નહોતો, તેથી તેણે તરતજ છાશનો એક મોટો ઘડો ભરી લાગીને બ્રાહ્મણના હાથમાં આપ્યો.

આ જોઈ બ્રાહ્મણે પોતાના યજ્ઞમાનને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે;—“વત્સ, આ અનુચરને મારી સાથે મોકલ. તે આ છાશનો ઘડો લઈને મારી સાથે આવશે. હું મારા વેરની વસુલાત કરવામાં મહા ભયંકર પુરુષ છું. જે દર્ભના સળીએ માંડે અને તાંડે ઉભયનું અનિષ્ટ કર્યું છે, શ્રાદ્ધ ક્રિયા જેવા મહા પવિત્ર કાર્યમાં ભયંકર, વિદ્ન નાખ્યું છે, તે દર્ભના હું સમૂળો ઉચ્છેદ કરવા ઇચ્છું છું. મારા કાર્યમાં આડે આવનારને હું પૃથ્વીના પડપરથી ઉખેડીને તેનું અસ્તિત્વજ નાબૂદ કરવા ધાંડે છું. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે;—“જે મનુષ્ય અથવા વસ્તુ યજ્ઞના કાર્યમાં વિદ્ન કરે, તેનો અવશ્ય વિનાશ જ થવો જોઈએ. એટલા માટેજ સત્ય, ત્રેતા અને દ્વાપર યુગમાં સાક્ષાત્ નારાયણે આ પૃથ્વીપર અવતાર ધારણ કરીને, યજ્ઞમાં વિદ્ન નાખનાર રાક્ષસોનો નાશ કર્યો હતો.” આમ કહીને તે ક્રોધથી સળગી ઉઠેલો મહા કોપિત બ્રાહ્મણ, સૂર્યના સપ્ત તાપથી તપેલા મધ્યાન્હસમયે પોતાના યજ્ઞમાનના એક અનુચરને સાથે લઈને પ્રથમ જણાવેલા દર્ભવાળા મેદાનમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાર પછી તેણે પેલા અનુચરને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે;—“ભાઈ, તું આ વૃક્ષવળે બેસીને જરા આરામ કર તથા આ છાશના ઘડાની રક્ષા કર, હું હમણાં જ પાછો વારી પાસે આવી પહોંચું છું.”

તે અનુચર, આ મહા તેજસ્વી અને કર્મકાંડનિપુણ પુરુષના સ્વભાવને સારી રીતે જાણતો હતો, તેથી તેણે તરતજ તેની આજ્ઞાનું પાલન કરવાનો સ્વીકાર કર્યો. તે જાણતો હતો કે, જે હું આ બ્રાહ્મણની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીશ તો તે તરતજ શાપ આપી મને બાળીને ભસ્મીભૂત બનાવી દેશે, એથી તેણે નમ્રતાથી કહ્યું કે;—“મહારાજ, હું આપના કહેવા પ્રમાણે અહીંજ બેસું છું, આપ જ્યાં જવું હોય, ત્યાં જઈને સત્વર પાછા આવો. છાશની રક્ષાને માટે કશી ચિન્તા રાખશો નહિ.”

આ સાંભળીને બ્રાહ્મણે કહ્યું કે;—“વારૂ. પણ આપણે કોઈ પણ જાતનું નાનું વાસણ તો લાવ્યા નથી, એટલે આ બધા દર્ભના છોડોને શી રીતે નષ્ટ કરી શકીશું? અંજલિ ભરીને અસંખ્ય દર્ભના છોડના મૂળમાં છાશનું સિંચન કરવા જઈશું તો વખત ઘણોજ વીતી જશે અને કદાચ છાશ પણ ખૂટી પડશે, માટે હવે શો ઉપાય કરવો જોઈએ વારૂ?”

અનુચરે ખઠીતાં ખઠીતાં પૂછ્યું કે;—“ મહાપ્રતાપી પંડિતરાજ, મને એક સરળ ઉપાય મળી આવ્યો છે, તે પ્રમાણે કાર્ય કરવાથી આપનો ઉદ્દેશ સત્વર શીઘ્ર થશે અને થોડા સમયમાંજ આપની ધારેલી ધારણા પાર પડી શકશે. શું આપનાથી એક નાનું જેવું માટીનું વાસણ આટલામાંથી લઈ અવાશે ખરું કે ? ”

બ્રાહ્મણે સહજ અસંતુષ્ઠ થઈને કહ્યું કે;—“ નહિ—નહિ, તેની કાંઈ આવશ્યકતા નથી. એમ કરવાથી નાહક સમય નિર્ઘર્ષક જશે અને મારા વેરની વસુલાત લેવામાં વિશેષ વિલંબ થઈ જશે. હું આજે ને આજે જ એ દર્ભ જાતિને નિર્વંશ અને નિર્મૂળ કરવા ઇચ્છું છું. એ દુષ્ટ જાતિને જેમ અને તેમ જલ્દી આ પૃથ્વીના ષડપરથી ઉખેડી નાંખવાની મને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ આવી છે. વૈરી પ્રત્યેના વૈરનો બદલો લેવામાં વ્યર્થ વિલંબ લગાડવો એ કાર્ય તો નાદાન પુરુષોનુંજ ગણાય છે. ડાહ્યા પુરુષોએ તો શત્રુનો તત્કાળ સંહાર કરી નાંખવો જોઈએ. શત્રુનો સંહાર કરવામાં એક ક્ષણ પણ વ્યર્થ ગુમાવવી ન જોઈએ. માટીના વાસણની કાંઈપણ આવશ્યકતા નથી. મારા ખેસને આ છાશમાં પલાળીને હું મારા ધારેલા કાર્યને પાર પાડીશ. ”

અનુચરે પછી કાંઈપણ બોલ્યા કારવ્યા વિના તે છાશના ઘડાને પોતાના ખભાપર ઉચકી લીધો. બ્રાહ્મણે ખરેખર પોતાના ખેસને છાશમાં બોળાને, પછી ધીમે ધીમે દરેક દર્ભના છોડ આગળ છાશનું સિંચન કરવાનો આરંભ કર્યો.

બ્રાહ્મણ જ્યારે આવા મહેનત બરેલા કામમાં ગુંથાયો હતો, તે સમયે બે સારા માણસો તે મેદાન પાસેના એક નાના માર્ગપરથી ચાલ્યા જતા હતા. તેમાંનો એકજણ બીજાને સંબોધીને બોલ્યો કે;— “ જો બાઈ, આપણે જેના માટે આટલું દુઃખ વેડીને આ મેદાનમાંથી નિમિયા ગામ તરફ જઈ રહ્યા છીએ, તે પુરુષ આપણી સમક્ષ જ ઉભેલો છે. ”

તેના સોબતીએ અજાણથી પામીને પૂછ્યું કે;—“ તે કયો પુરુષ વાર ? ”

પ્રથમ બોલનારે ઉત્તર આપ્યું કે;—“ જોતો નથી કે, આ મેદાનમાં જે બ્રાહ્મણ માટીનો ઘડો લઈને કોઈ એક કાર્યમાં જોડાયો છે, તે પોતે જ આપણો ઇચ્છિત પુરુષ છે. ”

“ શું તેજ તે પુરુષ છે ? ”

“ હા-અવશ્ય તે પુરુષ તે જ છે. હું તેને ઘણી સારી રીતે ઓળખું છું. એ મૂર્તિનું વિસ્મરણ સહજમાં થઈ શકે તેમ નથી. કારણ કે તે ઘણો જ પ્રતાપી પુરુષ છે. ”

તે આવા સખ તાપથી તપેલા મધ્યાન્હ સમયે એક જણને પોતાની સાથે બંધને આ નિર્જન મેદાનમાં શું કરી રહ્યો છે વાર ? ”

“ મારાથી તે ખરાબર કહી શકાતું નથી. ચાલ, આપણે તેની પાસે જઈએ. મારા ગુપ્તવેશને તેં જેવી રીતે છોક અપરિચિત બનાવી દીધો છે, તે પરથી શું તે મને ઓળખી શકશે ખરો કે ? માફ મૂળ સ્વરૂપ તેની આગળ પ્રકટ તો નહિ થઈ જાય ને ? ”

“ કદાપિ નહિ. હું પોતેજ જ્યારે તમને ઓળખી શકતો નથી, ત્યારે ખીમતી તો વાત જ શી કહેવી ? ચાલો, આપણે સત્વર તેની પાસે જઈ પહોંચીએ. ”

આ બંને આવનાર સજ્જન પુરુષોએ મેદાનની પાસેના માર્ગને ત્યાગ કરીને, જે સ્થળે પેલો બ્રાહ્મણ ઉભો હતો, તે તરફ પ્રયાણ કર્યું.

તે બંને આવનાર પુરુષોએ વેરની વસુલાત લેવા માટે ક્રોધિત બનેલા બ્રાહ્મણની સન્મુખ આવીને ભક્તિ ભર્યા સ્વરથી પ્રણામ કરીને કહ્યું કે:—“ મહાશય, અહીંથી નિમિયા ગામ તરફ જવાનો માર્ગ ક્યાં આવ્યો વાર ? ”

બ્રાહ્મણે થોડીવારને માટે પોતાના કાર્યને અટકાવીને, તેમના બંનેના મુખ તરફ જોયા પછી પૂછ્યું કે;—“ તમે લોકો કોણ છો ? ”

“ અમે મગદેશના રાજમંત્રીના મોકલેલા પત્ર લઈ જનારા અનુચરો છીએ. ”

“ નિમિયા ગામમાં તમારે કોની પાસે જવું છે ? ”

“ મહા વિખ્યાત ગણાતા દેવતુલ્ય ચાણક્ય પંડિત પાસે. ”

“ શા માટે ? ”

“ મહારાજ મગધપતિના પિતાના વાર્ષિક શ્રાદ્ધની ક્રિયા કરવાનો સમયે બહુજ નિકટમાં આવી લાગેલો હોવાથી, મહા મનસ્વી ચાણક્ય પંડિતને, આ સમયે મુખ્ય બ્રાહ્મણના પદપર નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે, તેમના હાથેજ એ ક્રિયા સમાપ્ત થવાની છે. એટલા માટે અમે તેમને એક પત્ર આપવા સાર નિમિયા ગામ તરફ જઈ રહ્યા છીએ. ”

“ પરંતુ સાર્વભૌમ પંડિત ક્યાં ગયા છે કે, આ વખતે ચાણક્યને તે પદ સોંપવાની રાજ્યએ આવી અનુપમ ઉદારતા દર્શાવી છે ? ”

વારંવાર તો સાર્વભૌમ પંડિતજ તે પદપર આરૂઠ થાય છે, તો પછી અત્યારે ચાણુક્યને તે પદ સોંપવાની શી જરૂર પડી છે ? ”

“ આ વખતે રાજની ઇચ્છા ચાણુક્ય દેવનેજ પ્રધાન પદપર નિયુક્ત કરવાની હોય તેમ જણાય છે; કારણકે, તેઓ પણ મહા તેજસ્વી અને વિદ્વાન પુરુષ છે. ”

“ ભાઈ, માફ નામજ ચાણુક્ય શર્મા છે. પરંતુ તમને મારી પાસે કોણ મોકલ્યા છે વાર ? ”

“ રાજમંત્રી રાક્ષસે. ”

“ વાર, આમંત્રણ-પત્રિકા ક્યાં છે ? ”

આ આવનારમાંના એકે પોતાની પાઘડીમાંથી એક પીળારંગનું પત્ર બહાર કાઢીને કહ્યું કે;—“ આજે અમે કૃતાર્થ થયા છીએ. વિધાતા અમારાપર અત્યંત કરુણાવાન થયો છે કે, જેના યોગે અમારે નિમિયા સૂધી જવાનો પરિશ્રમ વેઠવો પડ્યો નહિ અને આપનો સાક્ષાત્કાર આ સ્થળેજ થઈ ગયો. મહાપ્રતાપી ચાણુક્યદેવ, આપના દર્શનની અમને ઘણાં દિવસ થયાં જિજ્ઞાસા હતી, તે ઇશ્વરે આજે પૂર્ણ કરી છે, એ જોઈને અમને અત્યંત આનંદ થાય છે. આપના જેવા તેજસ્વી નરનાં દર્શન થવાં એ પણ મહા પુણ્યની વાત છે. ધન્ય છે આપને અને આપના પવિત્ર નામને. ! ”

ચાણુક્યે તે આમંત્રણ-પત્રિકા વાંચી જોઈ. વાંચ્યા પછી તેના મુખપર એક પ્રકારના સંકોચની છાયા છવાઈ ગઈ તથા લલાટ પ્રદેશની ત્રિપુંડ્ર રેખાની દશા પણ તેવીજ થઈ ગઈ.

તેણે તે પત્ર લાવનાર પુરુષને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે;—“ આ પત્રપર રાજમંત્રી રાક્ષસની સહી અથવા મોહોરનાં કશાં ચિન્હો જણાવાં નથી, તથાપિ મગધદેશના રાજધિરાજ ધનનંદની મોહોર તો અવશ્ય છેજ. રાક્ષસમંત્રી પોતાની મોહોર અથવા સહી આદિ સર્વ ચિન્હો કરવાં ભૂલી ગયો હશે, એમ આ પત્રપરથી જણાઈ આવે છે. ”

આ બંને આવનારમાંનો એક જણ જોલ્યો કે;—“ સાધારણ મનુષ્યને આમંત્રણ આપવાની આમંત્રણ-પત્રિકાપર રાજમંત્રી રાક્ષસજ સહીઓ કરે છે, પરંતુ પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોને આમંત્રણ આપવાની આમંત્રણ-પત્રિકાપર મહારાજા ધનનંદની પોતાનીજ મોહોર તથા સહી છાપવામાં આવે છે. મહારાજની સહી સિક્કાવાળી આમંત્રણ-પત્રિકાઓ મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણોનેજ મોકલવામાં આવે છે. રાક્ષસમંત્રી કરવાં પણ

જ્યારે આપને ખાસ મહારાજના સહી સિક્કાવાળી આમંત્રણપત્રિકા મળી છે, ત્યારે આપને સંદેહ લાવવાનું કશું પ્રયોજનજ નથી. આ પરથી તો એમજ જણાઈ આવે છે કે, મહારાજ આપને સર્વથી અધિક ચાહે છે.”

“સારું, તમે જ્યારે આવા સખ્ત મધ્યાન્હનો તાપ વેડીને આવ્યા છો, તો તમારે અત્યારે સહજ આરામ કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે, તેમજ તમે મારા અતિથિ હોવાથી, મારે તમારો આતિથ્ય સત્કાર કરવો, એ મારો પરમધર્મ છે. રાજ પાસેથી તમે સમાચાર લઈને મારી પાસે આવ્યા છો, એથી તમે આજે મારા અતિથિ છો, માફ ધર જો કે, આ મેદાનથી ઘણુંજ દૂર આવેલું છે, પરંતુ નજીકમાંજ મારા શિષ્યનું ઘર આવેલું છે, ત્યાં જઈને તમે જરા આરામ લ્યો. હું મારા આ અદ્વિત વૈરના યરાની પૂર્ણાહુતિ કરીને, હમણાંજ ત્યાં આગળ આવી પહોંચીશ.”

આવનાર વ્યક્તિઓમાંનો એક જણ બોલ્યો કે;—“મહારાજ, આ વિશાળ જનમાનવ વિહીન મેદાનમાં, આપના વૈરનું પાત્ર કાણુ થયું છે? આપના પ્રત્યે કયા પિશ્ચાએ અત્યાચાર આદર્યો છે? આપને ક્રોધિત કરીને કંઈ હવભાગિ વ્યક્તિએ મત્યુને આધીન થવાનું સાહસ બહોરી લીધું છે? કાણે પોતાનું અનિષ્ટ કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી છે?”

આણુએ ઉત્તર આપ્યું કે;—“આ વિશાળ મેદાનમાં આવેલા દર્ભના સર્વ છોડવાઓએ મારાપર ભયંકર અત્યાચાર ગુજાર્યો છે, મારા પગમાંથી લોહીની ધારા બહેવડાવીને મારા શુભ કાર્યમાં વિઘ્ન નાખ્યું છે, એથી હું તેનો ધ્વંસ કરવાની અથવા મારા વૈરની વસુલાત લેવાની ચેષ્ટામાં ગુંથાયો છું.”

આણુક્યની આવી ભયંકર વાર્તા સાંભળીને સ્ત્રીઓ બન્ને જણા ઘણાજ અજનયન થયા અને ત્યાર પછી નમ્રતાથી પૂછવા લાગ્યા કે;—“મહાશય, આ નિજીવ દર્ભપર આમ ક્રોધિત થવું, એ શું આપના જેવા સમર્થ પંડિતને માટે યોગ્ય ગણાય ખરું કે? તેમજ તેણે આપના એવા તે કયા મહાન કાર્યમાં વિઘ્ન નાંખ્યું છે કે, આપ તેના વૈરની વસુલાત કરવાને તૈયાર થઈ ગયા છો? અમને આશ્ચર્ય થાય છે કે, આપ તેના તરફથી વૈરની વસુલાત પણ શી રીતે લઈ શકશો? એક વિચાર અને બુદ્ધિહીન જડ પદાર્થપર ગુસ્સે થઈને, તેના પર વૈર રાખવું, એ શું આપને માટે કોઈ પણ પ્રકારે ઇષ્ટ કિંવા ઉચિત ગણાય ખરું કે?”

આણુક્યે સહજ ગુસ્સે થઈને કહ્યું કે;—“ આ દર્ભજાતિએ મારા પવિત્ર યજ્ઞમાં વિદ્ય નાંખ્યું છે, એથી એણે મારી સાથે ધોર શત્રુતા કરી છે, મારા હૃદયમાં ભયંકર ક્રોધાગ્નિ સળગાવી દીધો છે. તેના વેરની વસુલાત લેવા માટે, અત્યારે મારી પાસે એક પ્રયજ્ઞ અસ્ત્ર તૈયાર છે. છાશ એ દર્ભને જડમૂળથી નાખૂદ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. છાસનું સિંચન કરવાથી, અલ્પ સમયમાંજ દર્ભને છોડ મૂળસહિત નષ્ટ થઈ જાય છે. સૂકાઈને નાખૂદ થઈ જાય છે. જડ અને પ્રાણહીન ધારીને અથવા વિચાર શક્તિહીન અને નિર્મુદ્ધિ ગણીને હું તે દુષ્ટ જાતિને કદાપિ ક્ષમા કરી શકીશ નહિ. વિદ્ય ઉત્પન્ન કરનાર પ્રત્યેક પદાર્થ, અવશ્ય નાશને પાત્રજ ગણાય છે. તેમને જડમૂળથી નાખૂદ કરવામાં શાસ્ત્રો પણ સમ્મતિ આપે છે. ભગવાન કૃષ્ણે યજ્ઞમાં વિદ્ય નાખનાર દૈત્યોના નાશને માટેજ આ પૃથ્વીપર જન્મ ધારણ કર્યો હતો; મુર નામક મહાભયંકર રાક્ષસનો નાશ કરીને મુસરી, કેશી નામક ઉત્પાતી દૈત્યને વિદારીને કેશવ, મધુ નામક ધોર અત્યાચારી તથા યજ્ઞમાં વિદ્ય નાખનાર મહાપાપિષ્ટ દૈત્યને મારીને મધુસૂદન, કંસ જેવા ગર્વિષ્ટ રાજાને મારીને કંસનિકંદન આદિ નામે ધારણ કર્યા છે. એ સર્વ આપણને શું બતાવી આપે છે ? વિશ્વામિત્ર ઋષિએ રામ અને લક્ષ્મણ દ્વારા અનેક દૈત્યોનો સંહાર કરાવીને યજ્ઞમાં આવતાં વિદ્યોને અટકાવ્યાં. એ આપણને શી સૂચના આપે છે ? તે બધાં દૃષ્ટાંતો એમજ બતાવી આપે છે કે, શુભ કર્મમાં વિદ્ય નાંખનારનો સત્વર સંહાર કરો અને શુભ કર્મને નિર્વિદ્ય સમાપ્ત કરો. સાંસારિક કાર્યમાં વિદ્ય નાખનાર વ્યક્તિ તરફથી વૈરની વસુલાત કરવી, એ કાર્યમાં હું પણ અસમ્મત છું, પરંતુ યજ્ઞ અથવા પરમાર્થી કાર્યમાં વિદ્ય નાખનાર તરફથી તો વૈરની પ્રતિહિંસા લેવી, એવોજ મારો દૃઢ નિશ્ચય છે. ”

“ મહારજ, આપના કહેવાનો કાંઈ પણ આશય, અમારાથી સમજી શકાતો નથી. ”

આણુક્યે કહ્યું કે;—“ સાંભળો ત્યારે હું પોતેજ તમને બધી ખીના કહી સંભળાવું છું. આજે મારા એક યજ્ઞમાન શિષ્યને ત્યાં તેના પિતાનું વાત્સરિક શ્રાદ્ધ હતું અને તેની ક્રિયા મારા હાથે થવાની હતી. એથી આજે પ્રભાતમાં જ હું મારે ત્યાંથી નીકળીને એ યજ્ઞમાનને ત્યાં આવી રહ્યો હતો, એવામાં આ મેદાનમાં આવી પહોંચતાં એક અણીદાર દર્ભનાં મૂળે, મારા અંગૂઠામાં ખૂંચી જઈને, તેમાંથી લોહીની ધારા વહાવી છે. આ પ્રમાણે રક્તપાત થવાથી મારા શિષ્યના

કર્મમાં ભયંકર વિધ્ન આવી પડ્યું છે અને તેના પિતાની શ્રાદ્ધક્રિયાનો સમય નષ્ટ થયો છે. મારો તથા મારા શિષ્યનો અગાધ પરિશ્રમ પણ નિષ્ફળ નિવડ્યો છે. મારી આખી જીંદગીમાં હું કદાપિ યશક્રિયામાં નિષ્ફળ નિવડ્યોજ નથી, પરંતુ આજે પહેલ વહેલોજ ભૂલ્યો છું. આજે મારાપર એક પ્રકારનું કલક ચઢ્યું છે. જડ અને જીવિત આદિ કાંઈ પણ હું જાણતો જ નથી. આ જગતના જીવોમાં જેવું જીવન છે, તેવુંજ જીવન જડ પદાર્થોમાં પણ હોય છે. જેની દ્વારા આજે મારે કર્મ નિષ્ફળ નિવડ્યું છે, અથવા જેણે મારા કર્મમાં ભયંકર વિધ્ન નાંખ્યું છે, તે મારા વૈરને પાત્ર છે, વિનાશયોગ્ય છે. હું તેનો નાશ કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારનું પાપ જોતોજ નથી. તેનો નાશ કરવાના ઉદ્દેશથીજ હું છાશ લઈને દરેક દર્ભના છોડના મૂળમાં સિંચન કરી રહ્યો છું. છાશ એ દર્ભની ભયાનક શત્રુ છે, એમ એકસ જાણી લેજો. આ છાશના સિંચનથી આ મેદાનમાં આવેલા દર્ભના તમામ છોડવા આવતી કાલના પ્રભાત પહેલાંજ સૂકાઈને નષ્ટ થઈ જશે. ”

ત્યાં આગળ આવનારામાંના એક જણે કહ્યું કે;—“ કેવી અજ્ઞાન-ખીની વાત ! કેવો ભયંકર સર્વનાશ ? ક્ષમાગુણના મુખ્ય આધારભૂત ગણાતા બ્રાહ્મણોની આવી અધમ દશા ? બ્રાહ્મણ જેવી ક્ષમાશીલ જાતિમાં વૈરનો બદલો લેવાની, આવી ભયંકર પ્રવ્રજતા ! બ્રાહ્મણના ધર્મિય અને દયાળુ હૃદયમાં પ્રતિહિંસાનો આવો ભયાનક સંચારા આલુક્ય જેવા મહાન વિદ્વાન પંડિતના હૃદયમાં વૈરની વસુલતા લેવાનો આવો અધમ અધિકાર ? શું આ સર્વ કાળનો વિલક્ષણ પ્રભાવ હશે અથવા ઈશ્વરી કોપ હશે ? અહા ! પુણ્યભૂમિ ભારત, તારાં સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાતાં બ્રાહ્મણ સંતાનોની આવી દુર્દશા ? દૈવ ! આશો અદ્ભુત ચમત્કાર ! મારાથી તો આ વિષયમાં કાંઈ સમજી શકાતું નથી. ”

આ સમયે આલુક્ય ભયંકર ચિન્તામાં નિમગ્ન થયેલો હોવાથી, ઉપર્યુક્ત વાર્તા સાંભળી શક્યો નહિ. કેટલીક વાર પછી તેણે એ બંને આવનાર પુરુષોને સંબોધીને કહ્યું કે;—“ ત્યારે હવે તમે વધારે વિલંબ ન કરો. મારો આ અનુચર તમારી સાથે આવે છે, તે તમને મારા યજ્ઞમાનને ત્યાં તેડી જશે અને સર્વ પ્રકારની સગવડ કરી આપશે. અતિથિનો અસત્કાર કરવો, એ ગૃહસ્થને માટે મહાપાતક ગણાય છે. માટે જાઓ આ અનુચરની સાથે જઈને જરાવાર આરામ કરો અને ભોજન આદિ ક્રિયાથી નિવૃત્ત થાઓ, એવામાં હું પણ આવી પહોંચીશ. ”

આગંતુકમાંથી જે એક સૌમ્યમૂર્તિપુરુષ હતો તેણે કહ્યું કે;—
 “ભૂદેવ ! સેવકના અપરાધની ક્ષમા કરશો. પરમ દિવસે રાજમહાલ-
 યમાં શ્રાદ્ધક્રિયા થવાની છે, તેથી તેમજ આજે અમારાપર અનેક કામોનો
 બોજો હોવાને લીધે, અમારાથી રોકાવાય તેમ નથી. આ આમંત્રણ-
 પત્રિકાઓ આપવા માટે હજી અમારે અનેક ગામોમાં જવાનું છે. આપ
 આપનું કાર્ય પૂરું કરો અને અમને આશીર્વાદ આપો એટલે અમે અહીંથી
 વિદાય થઈએ. બ્રાહ્મણનો આશીર્વાદજ અમારે માટે પૂરતો છે. અમે
 બ્રાહ્મણના સદાના દાસાનુદાસ સેવકો છીએ. બ્રાહ્મણના પ્રસાદને પ્રાપ્ત
 કરવો એ કાંઈ જેવી તેવી વાત નથી, મહાભાગ્યશાળી પુરુષનેજ બ્રાહ્મ-
 ãણનો આશીર્વાદ મળી શકે છે ? ”

ચાણુક્ય બોલ્યો કે—“ જ્યારે તમે જરૂરી કામમાં ગુંથાયા છો,
 ત્યારે હું તમને નિરર્થક અટકાવી રાખીને તમારા કામમાં નુકસાન કરવા
 ઇચ્છતો નથી. તમે હવે અહીંથી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જઈ શકો છો.
 ભગવાન તમારું કલ્યાણ કરો. ”

તે બન્નેજણા ચાણુક્યની આરા મળતાંની સાથેજ, તે સ્થળનો
 ત્યાગ કરીને ત્યાંથી રવાના થયા અને ત્યાર પછી તે મેદાનમાંથી એક
 ગ્રામ્ય-માર્ગ પર આવી પહોંચ્યા. આ સમયે તે બન્ને જણામાંના એક
 જણે કાંઈક વિચાર કર્યા પછી પોતાના સોળતીને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે;—
 “ કેમ ચંડ, આજનો બનાવ તો જોયોને ? આવો ક્રોધપરાયણ બ્રાહ્મણ
 એક નિર્જીવ અને ક્રિયાહીન જડપદાર્થ પર પણ પ્રતિશોધ અથવા બદ્ધો
 લેવાને તત્પર થઈ ગયો છે, તે તે તારી નજરે નિહાળ્યું કે નાહ વાર ?
 આ જોઈને વારા હૃદયમાં તે બ્રાહ્મણ તરફ કેવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે ? ”

એ બન્ને આવનાર પુરુષો જે કે છુપાવેશમાંજ હતા અને ચાણુ-
 ક્યની પાસે પણ તેમણે તે છુપાવેશની સહાયતાથી પોતાના મૂળસ્વરૂપને
 છુપાવ્યું હતું, તથાપિ તેઓ અમારા પાઠકની પાસે તો અપરિચિત
 રહ્યાજ નથી. એમાંનો એકજણ આપણો રાજમંત્રી શકટાર અને બીજો
 ગુપ્તચર ચંડ હતો.

ચંડ બોલ્યો કે;—“ મહાશય, હું આપની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિને ધન્યવાદ
 આપુંછું, પરંતુ આથી આપણા હિતમા ક્રોધપણ પ્રકારનું વિપરીત પરિ-
 ણામ તો નહિ આવે ને ? ચાણુક્ય મહા ક્રોધિત સ્વભાવનો છે, તેથી
 જે તે આપણો આ પ્રપંચ જાણી જશે તો આપણને કાંઈ શાપ તો
 નહિ આપે ને ? ”

શકટારે કહ્યું કે;—“ના, ચાલુક્ય આપણાપર ક્રોધિત ન થતાં મગધરાજ નંદપરજ ક્રોધિત થશે. અને તેના તે ક્રોધથી સમસ્ત નંદ-વંશનો નાશ થશે.

ચંડે કહ્યું;—“આપે જે વ્યવસ્થા કરી છે, તેથી ચાલુક્ય અવસ્ય રાજસભામાં જઈને મુખ્ય બ્રાહ્મણનું આસન ગ્રહણ કરશે અને તેમ થશે તો મહાભયંકર ઉત્પાત મચી જશે. આ સમયે જે ચાલુક્યનું અપમાન કરીને તેને તે પદપરથી ઉતારી મૂકવામાં આવશે તો તેના હૃદયમાં ક્રોધનો પ્રચંડ જ્વાળામુખી સળગી ઊઠશે. તેના ક્રોધાગ્નિમાં અનેક નરનારી-ઝોની-અરે આખા નંદવંશની આહુતિ અપાઈ જશે.”

શકટારે કહ્યું;—“હા, અવસ્ય તેમજ થશે. મુખ્ય બ્રાહ્મણનું પદ જેને સોંપવામાં આવશે, તેને સર્વથી પ્રથમ રાજસભામાં જવું પડશે. વળી મેં સાંભળ્યું છે કે, બ્રાહ્મણની વ્યવસ્થાનો સર્વ ભાર રાજના સાળા કપટકને સોંપવામાં આવેલો છે. જે તેમજ હશે, તો આપણું કાર્ય અવસ્ય સિદ્ધ થશે. કારણ કે, કપટક અતિ મૂખ્ય અને અવિચારી છે, તેથી તે ચાલુક્યનું અપમાન કર્યા વિના રહેશે નહિ. એક તો પ્રધાન બ્રાહ્મણના પદપર બીજને બેઠેલો જોઈને, પોતાનું ભયંકર અપમાન થયેલું જાણીને તથા કપટકની મૂખ્યતા જોઈને ચાલુક્યનો ક્રોધાગ્નિ સળગી ઊઠશે. તે અગ્નિથી સમસ્ત નંદવંશનો ધ્વંસ થશે. રાજા નંદ તથા તેનો પરિવાર પણ એ અગ્નિથી બળીને ભસ્મીભૂત બની જશે. નંદવંશના ધ્વંસની સાથેને સાથેજ આપણો મુખ્ય શત્રુ, મંત્રી ધીરણુદિ અથવા રાક્ષસ પણ નાશ પામશે. અરે તે અદસ્ય થશે અને તેનાં ચિન્હો પણ નહિ મળે. નંદવંશનો નાશ કરવાનું કારણ માત્ર એ દુષ્ટ રાક્ષસજ ગણાશે. રાક્ષસને તેનાં રાક્ષસી કાર્યનું પરિણામ અવસ્ય મળી જશે. જ્યારે આ પ્રમાણે સર્વનો નાશ થશે, ભયંકર અનર્થ ઉત્પન્ન થશે અને પ્રચંડ અગ્નિ સળગી ઊઠશે તથા તે અગ્નિમાં સર્વ શત્રુઓ બળીને ખાખ થઈ જશે, ત્યારે હું અને ચાલુક્ય, તે ભયંકર અગ્નિને શાન્ત કરીને, તે સ્થળે એક નવીન રાજસિંહાસનની સ્થાપના કરીશું અને તે સિંહાસનપર રાજકુમાર ચંદ્રગુપ્તને સ્થાપિત કરીશું. મંત્રીના આસનપર મહાતેજસ્વી પંડિત ચાલુક્યને સ્થાપીને એક નવીન રાજ્ય સ્થાપીશું. મહારાણી મુરાદેવીનું સ્મરણ રાખવા માટે ચંદ્રગુપ્તને મૌર્યવંશના રાજા તરીકે ઓળખાવીશું તથા મુરાદેવીના નામપરથીજ મૌર્યવંશ સ્થપાયો છે એવું જનસમાજ આગળ જાહેર કરીશું. નંદવંશનું નિકંઠન નીક-

જતાંની સાથેજ મગધરાજ્યની વ્યવસ્થામાં મહાન પરિવર્તન થઈ જશે અને સર્વત્ર શાન્તિનો સંચાર થશે.”

ચંડે કહ્યું કે;—“ મહારાજ, આપની વાર્તાનો આશય મારાથી સમજતો નથી માટે, કૃપા કરીને સ્પષ્ટ કહી સંભળાવો કે, જેથી આ સર્વ ઘટનાઓનું રહસ્ય હું સરળતાથી જાણી શકવાને ભાગ્યશાળી થાઉં. ”

શકટારે પૂછ્યું કે;—“ એક દિવસ બનેલી બીના વને યાદ છે ખરી કે ? ”

ચંડે કહ્યું કે;—“ કયા દિવસની બીના આપ કહો છો વાર ? ”

શકટારે ઉત્તર આપ્યું કે;—“ મેં રાજ સમરકેતુ અને રાજકુમાર ચંદ્રગુપ્તના મુખેથી સાંભળ્યું છે કે, એ દુષ્ટ કપટક, ચાણક્યની કન્યા કપાલિની પર અત્યાચાર ગુજરતાં, તેના ધર્મનો શીલનો નાશ કરવા જતાં એક દિવસ રાજ સમરકેતુ દ્વારા મૃત્યુના મુખમાં જવાની તૈયારીમાં હતો—ફાંસીને લાકડે લટકીતો મરણ પામે તેમ હતો. તે નરાધમ પિશાચને તેની દુષ્ટૃતિનું ણ તે સમયે જ મળી જાય તેમ હતું. તેના જીવનની છેલ્લી ઘડી હતી અને તેનો કાળ છેક સમીપમાં આવી પહોંચ્યો હતો. તેને ખચવાનો અથવા તેના જીવનની રક્ષાનો એક પણ ઉપાય બાકી રહ્યો નહોતો. તે દુરાત્માને તેના દુષ્ટ કર્મનો બદલો તે વખતે જ મળી જાય તેમ હતો. પરંતુ—”

ચંડ વચ્ચમાંજ બોલ્યો કે;—“ મહારાજ, એ બધી બીના મારા જાણવામાં આવી ગઈ છે. જે વખતે કપટકનો ઇન્સાફ થયો હતો, તે વખતે હું રાજ સભામાં હાજર હતો, એટલે કપટકની કુટિલતાની બધી વાત મારા જાણવામાં આવી ગઈ હતી. તે દિવસે આ પ્રતિશોધ—પરાયણ અથવા બદલો લેવાને આતુર થયેલા ચાણક્યે જ એ નરપિશાચ કપટકને તેના મહા ભયંકર અપરાધની ક્ષમા આપીને જીવનદાન જેવી અમૂલ્ય વસ્તુ પ્રદાન કરી હતી. પરંતુ આજે તે ચાણક્યના સ્વભાવમાં આવું પરિવર્તન થયેલું જોઈને તેમજ તેના ક્ષમા ગુણનો સર્વથા લોપ થયેલો જોઈને મને અત્યંત આશ્ચર્ય થાય છે. પોતાની પુત્રી પર અત્યાચાર ગુજરનારા શયતાનને ક્ષમા આપવી અને દર્ભ જેવા શાનહીન જડ પદાર્થપર આમ કોપિત થઈને તેનું નિકંદન કાઢવાને તૈયાર થવું એ સર્વ બાબતો જોઈને મને ચાણક્યના પ્રત્યે માનને બદલે તિરસ્કારની ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે. શું આવા પ્રખર પંડિતે એક નજીવા

પદાર્થપર મુરસે થઇને તેને નષ્ટ કરવા માટે એકદમ સાહસ કરી બેસવું, એ કોઇ પણ પ્રકારે ઉચિત ગણાય ખરું કે ? ચાલુક્યને માટે આવું સાહસ તો સર્વથા અયોગ્ય જ ગણાય. ”

“ ચૂંડ આમ માનવામાં તારી ભયંકર ભૂલ થાય છે. ચાલુક્ય એક મહાન ક્ષમાશીલ પુરુષ છે અને એથીજ તેણે કપટક જેવા પાપાત્માને ક્ષમા આપીને મરણના મુખમાંથી બચાવ્યો છે. પરંતુ યશ જેવા પવિત્ર કાર્યમાં વિઘ્ન નાંખનાર ને તે જડમૂળથી નષ્ટ કરી નાંખે તેવો છે. તેના આજ્ઞના કાર્યથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે, જે નંદરાજની સભામાં તેનું અપમાન થશે, તો તેનો ક્રોધાગ્નિ સળગી ઉઠશે અને તેથી મહા અનર્થ જગશે. નંદરાજના નાશની સાથે આખા મગધરાજ્યમાં એક પ્રકારનો હાહાકાર વ્યાપી જશે. ચાલુક્ય મહા યુદ્ધિમાન તેમજ કુટિલતાનિપુણ છે. તેની કુટિલતાના યોગે આખા બ્રહ્માંડમાં એક પ્રકારના વિષાદની છાયા છવાઇ જાય તેમ છે. તેની તીક્ષ્ણ યુદ્ધિ આગળ રાક્ષસ જેવા મહા પ્રપંચપરાયણ પુરુષને પણ થોભી જવું પડે તેમ છે. ” શકટારે બંધી બીના કહી સંભળાવી.

ચૂંડે કહ્યું કે;—“ પ્રભુ, હજી પણ આપની વાર્તા મારાથી બરાબર સમજી શકાતી નથી. ”

“ સાંભળ ત્યારે ચૂંડ ! તે નરાધમ નરપિશાચ કપટકે ચાલુક્ય પાસેથી એકવાર ક્ષમા મેળવવા છતાં પણ, આ વખતે તે તેની ક્ષમાને મેળવી શકશે નહિ. તે દુષ્ટ જાણે છે કે, ચાલુક્યની કન્યા કપાલિની માટે જ તેને એક દિવસ ખૂબ લાગ્નિચિત થવું પડ્યું હતું. ભાઇ, મૂખ મનુષ્યોથી અનેક દોષો થઇ જાય છે, તેમના દોષોની સંખ્યા કે, સીમાજ હોતી નથી. તેઓ જે કાર્ય કરે છે, તે પોતાને મહાન યુદ્ધિમાન ધારીને જ કરે છે. સારાસારનો તેમને બિંદુકુલ ખ્યાલજ રહેતો નથી. નિરાધાર અમળાની લાજ લૂટવામાં તે પોતાને મહા શક્તિસંપન્ન પુરુષ માની લે છે, અન્યને ત્રાસ આપવામાં પોતાને મહાયુદ્ધિમાન ધારે છે. ચાલુક્યને મુખ્ય બ્રાહ્મણના પદપર સ્થાપિત થયેલો જેઠને, મૂખ કપટક તેનું અપમાન કરીને તેને તે પદપરથી ઉઠાડ્યા વિના રહેશે નહિ. ચાલુક્યને જે પદબ્રષ્ટ કરવામાં આવશે તો, તેથી ભયંકર સર્વનાશ થશે, કપટકની મૂર્ખતાના યોગે સમસ્ત મગધરાજ્યમાં મહાપ્રલય ઉપસ્થિતિ થશે, અને તે પ્રલયથી નંદવંશના રાજા ધનનંદનો તથા તેના પરિવારનો ધ્વંસ થશે. આ સમયે કારરથાની રાક્ષસને બચવાનો એક

પણ ઉપાય બાકી રહેશે નહિ. રાક્ષસ તથા તેનો પરિવાર પણ નંદ-
વંશના સાથે ધૂળ ચાટતો બની જશે. ”

આ સાંભળીને ચંડે કહ્યું કે;—“ પ્રભુ, આપની આ અપૂર્વ
કૃત્યુદ્ધિને માટે હું આપને અનેકવાર ધન્યવાદ આપું છું. આજે જો
એ બુદ્ધિહીન રાજમંત્રી રાક્ષસને બદલે આપ મગધના મુખ્ય મંત્રી
તરીકે વિરાજતા હોત, તો મગધરાજ્યમાં આવી આપતો કદાપિ આ-
વતજ નહિ. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે, એ મૂર્ખ કપટક અને રાજમંત્રી
રાક્ષસ જેવા દુરાત્માઓની સલાહથી જ મહારાજ ધનનંદના સ્વભા-
વમાં આવું વિચિત્ર પરિવર્તન થઈ ગયું છે. મહારાજ મહાપદ્મનંદનું
અચાનક મૃત્યુ થવાથી જ આ પ્રમાણે સર્વ અનર્થો ઉત્પન્ન થયા છે
અને રાજકુમાર ચંદ્રગુપ્તને માર્ગના બીખારીની પેઠે રક્ષણવાનો પ્રસંગ
આવ્યો છે. ”

આત્મ પ્રશંસા સાંભળવામાં શકટાર નિરંતર નારાજ રહેતો હતો.
તેથી તેણે ચંડની વાર્તાનું કાંઈપણ ઉત્તર આપ્યું નહિ. તેને દૃઢ વિ-
શ્વાસ હતો કે, આ કર્મભય વિશ્વમાં કર્મ કરવાથી પોતાનું ધારેલું કાર્ય
અવશ્ય ફળીભૂત થઈ શકે છે. અને એ આરંભેલા કાર્યના શુભ પરિ-
ણામને માટે, ઈશ્વરપર આધાર રાખવો એજ વધારે લાભદાયક છે. મેં
કર્ત્યું અને હું કરીશ એવા મિથ્યા પ્રલાપો કરવા, એ બુદ્ધિહીન અથવા
મૂર્ખજનોનુંજ કાર્ય ગણાય છે, પરંતુ ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન છે, દરેક
કાર્યો તે દયાળુ પરમાત્માજ પરિપૂર્ણ કરી શકે છે, એવી ધારણા જે
મનુષ્ય રાખે છે, તેજ ખરો સજ્જન અને બુદ્ધિમાન પુરુષ ગણાય છે.
જે જગત્ સંચાલક સ્વામીની સત્તાથી આ અગમ્ય બ્રહ્માંડ રચાયું છે,
સૂર્યને તેજ મળ્યું છે, વરુણ, વાયુ આદિને પ્રબળ શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ
શકી છે, તેજ પરમાત્મા શુભ કાર્યને વિનાવિધે પૂરું કરી આપે છે.

શકટારે ચંડને બીજું કાંઈ ન કહેતાં, માત્ર એટલુંજ જણાવી
દીધું કે;—“ ચંડ! તારે બીજું એક કામ ઘણીજ કુશળતાથી કરી
આપવું પડશે. આપણી આ કપટગાજી સિદ્ધ થાય છે કે, વ્યર્થ જાય
છે, તેના સર્વ સમાચાર તારે લઈ આવવા જોઈશે. પ્રથમ આપણે એ
સમાચાર જાણી લેવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. કારણ કે, તેની સાથે
આપણા મહાન કાર્યનો સંબંધ એટલો બધો જોડાયેલો છે કે, તે સમા-
ચાર જાણ્યા વિના આપણાથી એક ડગલું પણ આગળ ભરી શકાય
તેમ નથી. જ્યારે ચાણક્યનો ક્રોધાગ્નિ સળગી ઊઠશે અને તે અસિ-

માં નંદવંશની તથા દુષ્ટ રાક્ષસની આહુતિ આપવાનો સમય આવશે, ત્યારેજ આપણે આપણા કાર્યનો આરંભ કરી શકીશું, તે વિના આપણાથી કંઈ બની શકશે નહિ. ચાલુક્ય કાર્યનો સંચાલક થશે, ત્યારેજ આપણાથી તે મહાન કાર્યનો આરંભ થઈ શકશે. ”

ચંડે આતુરતાથી પૂછ્યું:—“ પ્રભુ, તે સમાચાર મારાથી શી રીતે મેળવી શકાશે ? ”

શકટારે ઉત્તર આપ્યું કે:—“ બિહ્લુકને માટે સર્વત્ર ખુલાંજ દ્વાર હોય છે. રાખના પિતાના શ્રાદ્ધને દિવસે, તારે બિહ્લુક બ્રાહ્મણના રૂપમાં, એ યજ્ઞસભામાં હાજર રહેવું જોઈશે. અનેક દેશ દેશનાં અનેક બ્રાહ્મણ તથા બિહ્લુકો, ત્યાં આગળ એકઠા થશે, એટલે તને કોઈપણ મનુષ્ય ઓળખી શકશે નહિ. હું તારા મુખથીજ આ બંધકર કપટબળ નિષ્ણ નિવડી છે કે, તેણે પોતાની સત્તાપૂર્ણ જમાવી છે, એ સંબંધી સર્વ સમાચાર જાણવા માગું છું. આવી ગુપ્ત બાબતમાં બીજાના પર વિશ્વાસ રાખીને બેસી રહેવું, એ સર્વથા અયોગ્ય છે. ”

ચંડે કહ્યું કે:—“ કૃપાનાથ, આપની આજ્ઞાનું પાલન કરવા માટે આપનો આ દીનસેવક સર્વદા તૈયાર છે અને પ્રસંગ આવ્યે પોતાનું મસ્તક પણ આપી શકે તેમ છે.

શકટાર પ્રસન્ન થઈને બોલ્યો કે:—“ શાખાશ, મારા વશદાર ચંડ, શાખાશ ! તારી આવી અપૂર્વ સ્વામીભક્તિ અને વશદારી જોઈને મને તારાપર ધણુંજ હેત આવે છે. આપણે અત્યારે જે કાર્ય કરવાની જરૂર હતી, તે કાર્યને પૂરું કરી ચૂક્યા છીએ અને ધણીજ ચતુરાઈથી આપણે અમુક અંશે તેમાં વિજયીપણ થઈ શક્યા છીએ. માટે ચાલ, હવે આપણે તારા ભાઈને ત્યાં જઈને જરા વાર આરામ લઈએ. ”

આમ કહીને ચંડ તથા શકટાર, આનંદપૂર્ણહૃદયે, પોતાના આશ્રયસ્થાન તરફ ચાલ્યા આવ્યા. આ પછી શા શા બનાવો બન્યા, તે સંબંધી સઘળી બીના હવે પછીના પ્રકરણમાં જણાવવામાં આવશે.

પ્રકરણ ૬

—:૦:—

આણક્યની લીપણ-પ્રતિજ્ઞા

મગધેશ્વર મહારાજ ધનનંદના પત્તા મહાપદનંદના શ્રાદ્ધનો દિવસ આવી લાગ્યો. રાજસભાને દરવર્ષે જેવી રીતે ઉત્સવપૂર્વક શૃંગારવામાં આવતી હતી, તેવીજ રીતે આ સમયે શૃંગારવામાં આવી હતી.

અસંખ્ય મનુષ્યોથી તે વિશાળ સભાગૃહ પરિપૂર્ણ ભરાઈ ગયું હતું. સભાગૃહની સમીપમાં એક મોટો યજ્ઞકુંડ બનાવવામાં આવ્યો હતો અને તેની ચારે બાજુએ દાન આપવાયોગ્ય અનેક અમૂલ્ય પદાર્થોને નિયમસર ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. હાથી, ઘોડા, મણિ, રત્ન, સોનું, રૂપું આદિ સર્વ વસ્તુઓને યથાસ્થાને સુસજ્જિત કરવામાં આવી હતી.

એક તરફ બ્રાહ્મણોના અસન ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં અને બીજી તરફ રાજાઓ, અમાત્યો અને રાજ્યના અધિકારીઓને બેસવા માટે એક અતિ સુંદર બેઠક બનાવવામાં આવી હતી.

રાજા ધનનંદ હજી પોતાના અમૂલ્ય પોશાકને ધારણ કરીને યજ્ઞસભામાં આવ્યો નહોતો; પરંતુ તે પહેલાં બીજા બધા આમંત્રિત રાજાઓ, અમલદારો આદિ આવીને પોતપોતાના અસનપર બેસી ગયા હતા.

આણક્ય પંડિત પણ આમંત્રણ-પત્રિકા મળવાથી, વખતસર સભામંડપમાં આવી ગયો હતો અને મુખ્ય બ્રાહ્મણ માટે નિમાયલા અસનપર બેસીને યજ્ઞની ક્રિયા કરવાની તથા રાજ્યના આવવાની વાટ જોઈ રહ્યો હતો.

કુપટક અતિ આગસુ હતો અને નિરંતર તે આગસમાં ને આગસમાંજ પોતાનું જીવન વીતાડ્યા કરતો હતો. રાજસભાની રક્ષા જેવું મહાન કાર્ય મળવા છતાં પણ તે અત્યાર સુધી રાજસભામાં આવ્યો નહોતો. ગર્ભ રાત્રે તે મદિરાપાનમાં અને રમણીના સહવાસમાં ધણીવાર સુધી જાગ્યો હતો, તેથી સવારે તે ધણોજ મોડો ઊડી શક્યો. તેણે જ્યારે શય્યામાંથી ઊડીને જોયું ત્યારે જણાયું કે, સૂર્યોદય થઈ ગયો છે અને ચારે બાજુએ સોનેરી રંગનાં સૂર્યકિરણો છવાઈ ગયાં છે. આજે તેને સવારમાં બહુજ બહેલા ઉઠવાની જરૂર હતી છતાં, પોતાને આટલો બધો

મોડો ગિડંદો જોઈને તે ગભરાઈ ગયો અને એટલા માટે તે મૂર્ખ કપટક પોતાના અનુચરોપર ઘણોજ ગુસ્સે થયો. તેમણે તેને સવારમાં બેઠો ન ગિડાડ્યો, એટલા માટે તેણે તેમનાપર ગાળોનો વર્ષાદ વર્ષાવવા માંડ્યો. ત્યાર પછી તે એકદમ ઉતાવળથી પ્રાતઃક્રિયા આદિ સમાપ્ત કરીને તથા નવીન પોશાકથી વિભૂષિત થઈને શ્રાદ્ધ-સભામાં જઈ પહોંચ્યો.

મગધરાજ ધનનંદ હજી સૂઈ શ્રાદ્ધસભામાં આવ્યો નહોતો. મંત્રી રાક્ષસ અને સાર્વભૌમ ઠાકુર રાજસિંહન પાસે ગોઠવેલા આસન પર બેઠા હતા અને ચાણુક્યે એમની પહેલાંજ સભારથાનમાં આવીને મુખ્ય બ્રાહ્મણના આસનને ગ્રહણ કરી લીધું હતું. આ સિવાય બીજા કેટલાક સભાસદો સભામાં આવ્યા હતા. તેમજ ધામે ધામે રાજ્યના અમલદારો તથા શ્રીમંતો આવવા લાગ્યા હતા. ચાણુક્યને શ્રાદ્ધક્રિયા કરાવનાર મુખ્ય બ્રાહ્મણના પદપર આરૂઢ થયેલો જોઈને હજી સૂઈ કોઈએ કંઈપણ તકરાર ઉઠાવી નહોતી.

કપટકે સભામાં આવતાંની સાથેજ, ચાણુક્યને મુખ્ય બ્રાહ્મણના આસન પર બેઠેલો જોયો. અને જેતાંની સાથેજ તેના મનમાં, સ્મર-કેતુની સભામાં થયેલા પોતાના અપમાનની વાર્તા યાદ આવી ગઈ. તે મનમાં ને મનમાં જ બોલ્યો કે;—“ આ ચાણુક્યની કન્યા કુપાલિનીને માટે જ, મારે એક દિવસ અતિ અપમાનિત અને લાંગ્રિહિત થવું પડ્યું હતું ! અરે ! એને માટે જ દુષ્ટ સ્મરકેતુએ મને કારાગૃહમાં કેદ કરી રાખ્યો હતો અને મરણના મુખમાં મોકલવાની તૈયારી પણ કરી દીધી હતી, માટે મારે પણ આ ચાણુક્યને તેનો બદલો આપવો જોઈએ. વાઙ, જોડે છું કે આગળ જતાં શું થાય છે.” પરંતુ તે એટલો બધા નરાધમ અને નાલાયક પુરુષ હતો કે, તેના મનમાં એક ક્ષણને માટે પણ એ વાર્તા યાદ ન આવી કે, એ ચાણુક્યે જ રાજ સ્મરકેતુના દરબારમાં આવીને તેને જીવનદાન આપ્યું હતું, કાળના મુખમાંથી બચાવ્યો હતો અને તેના મહાભયંકર અપરાધની મારી પણ અપાવી હતી. સ્મરકેતુના તીક્ષ્ણ કૃપાળુના મુખમાંથી ચાણુક્યેજ પોતાની જીવનની રક્ષા કરાવી છે, એ વાર્તાનું તે દુષ્ટ, પાપાત્મા કપટકને સ્મરણ પણ ન રહ્યું. કૃતદ્વં નરાધમ કપટક, ચાણુક્યની અપૂર્વ ઉદારતા તથા કૃતજ્ઞતાને ભૂલી જઈને, તેના તરફથી વૈરલેવાને તૈયાર થઈ ગયો. તે એમ જાણતો હતો કે, શ્રાદ્ધની ક્રિયા કરાવનાર મુખ્ય બ્રાહ્મણનું પદ સાર્વભૌમ ઠાકુરને જ મળવાનું છે, ચાણુક્યને એ આસનપર બેસવાનો કશો અધિકાર જ નથી.

તે ખુદ્ધિહીન કપટકે, ચાણક્ય પાસે જઈને અતિ ઉદ્ધતાઈથી કહ્યું કે;—“કેમ મહારાજ! તમારું મગજ ચસકી તો નથી ગયું ને ? તમારું સાહસ કાંઈ જેવું તેવું હોય તેમ જણાતું નથી. આ આસનપર બેસવાનો તમને કોણે અધિકાર આપ્યો છે વાર ? એ આસનપર બેસવાનો અધિકાર મગધરાજની સભાના મુખ્ય પંડિત સાર્વભૌમ ઠાકુરનેજ મળી ચૂક્યો છે. તેમને માટે જ આ આસન નિર્માઈ ચૂક્યું છે, માટે તમે અહીંથી ઊઠીને બીજા કોઈ આસનપર બેસી જાઓ ! તમે તેમના આસનપર શા માટે બેઠા છો ? કેને પૂછીને તમે આ રાજસભામાં આવ્યા છો ? અહીં આવવાનું તમને કોણે આમંત્રણ આપ્યું છે ? તમારી આમંત્રણપત્રિકા ક્યાં છે વાર ? ”

ચાણક્યે, કપટકને જ્ઞેતાંની સાથેજ ઓળખી લીધો, તેથી તેણે તેનાં ઉદ્ધતાઈ તથા અપમાન ભરેલાં સંબોધનો સાંભળવા છતાં ક્રોધિત ન થતાં શાંતતાથી જ કહ્યું કે;—“ ભાઈ, તું મારું નાહક અપમાન કરે છે ! મહારાજ મગધેશ્વરે જ આજે આ શ્રાદ્ધસભામાં, મને મુખ્ય બ્રાહ્મણના પદપર નિયુક્ત કર્યો છે. તું એટલું તો અવશ્ય જાણી લેજે કે ચાણક્ય દરિદ્ર હોવા છતાં પણ, રાજની ખુશામત કરનારો અથવા દ્રવ્યની લાલચ રાખનારો બિહુલ નથી. રાજની સભાના મુખ્ય પંડિતનું પદ પ્રાપ્ત કરવાનો તે બિહુલ આકાંક્ષી નથી. રાજને પ્રસન્ન કરવા માટે તે બિહુલ ખુશામત કરે તેવો નથી. રાજનું આમંત્રણપત્ર મળવાથીજ હું અહીં આવ્યો છું. આ પત્ર બતાવ્યા પછી, રાજ્યના કર્મચારીઓએ મને આ આસનપર બેસાડ્યો છે. હું મારી ઇચ્છાથી બેઠો નથી. આ પ્રમાણે મારું આવું ભયંકર અપમાન કરવાનો તને બિહુલ અધિકાર નથી. હું રાજના આગ્રહથી જ અહીં આવ્યો છું, માટે જો રાજ કહેશે તો જ આ આસનપરથી ઉઠી, મને યોગ્ય લાગશે તેમ કરીને, હું આ સભાસ્થાનનો ત્યાગ કરીશ, અહીંથી એકદલ પણ ગાળ્યા વિના ચાલ્યો જઈશ. ”

કપટકે કહ્યું;—“ જોઉં વાર, તમારી આમંત્રણ-પત્રિકા ક્યાં છે ? ”

ચાણક્યે પોતાના બેસના એક છેડાની ગાંઠ છોડીને તેમાંથી એક પત્ર બહાર કાઢ્યું અને ત્યાર પછી તે પત્ર કપટકના હાથમાં આપ્યું. કપટકે તે પત્ર હાથમાં લઈને બરાબર વાંચી જોયું અને ત્યાર પછી મુખ મરડીને કહ્યું કે;—“ ઓ તુરંત બ્રાહ્મણ, આ પત્ર વદન બનાવટી છે, તું કોઈ પાંડિત્યનો અભિમાની પુરુષ નહિ પણ ભયંકર દગાબાજ

પુરુષ છે ? તું નવીન નીવિશાસ્ત્રનો પ્રચારક પુણ્યાત્મા નહિ, પરંતુ ભયાનક પાપનો પ્રચાર કરનાર પાપ પ્રચારક શયતાન છે. તું ઢોંગી છે, ધૂર્ત છે, ઠગારો છે. શું આવાં બનાવટી પત્રો લાવીને તું રાજસભાનો મુખ્ય પંડિત થવા ધારે છે ? રાજની આંખમાં ધૂળ નાંખીને પ્રધાન બ્રાહ્મણનું પદ પ્રાપ્ત કરવાની આકાંક્ષા રાખે છે. પરંતુ યાદ રાખજે કે, જ્યાંસૂધી આ કપટકની હયાતી હશે, ત્યાં સૂધી વારી કપટવિદ્યા જરાપણ ચાલી શકશે નહિ. જો કપટવિદ્યા ચલાવવી હોય, તો સમરકેતુની રાજસભામાં જ. ત્યાં વારાં સર્વ પ્રપંચો ચાલી શકશે, પરંતુ પ્રબળ પ્રતાપવાળા મહારાજા ધનનંદની સભામાં વારા કપટનું સર્વ પોકળ કૂટી જશે અને તારા જેવા એક નિર્બળ બ્રાહ્મણને વિના મોતે મરણને આધીન થવું પડશે. ”

ચાણક્ય કપટકની આવી તીવ્ર અને કઠોર વાણી સાંભળીને ધણોજ ગુસ્સે થયો. તેનું મુખ ક્રોધને લીધે લાલચોળ બની ગયું. તેણે ધણોજ કઠોર સ્વરથી કપટકને ઉદ્દેશીને કહી સંભળાવ્યું કે;—“ રૈદુષ્ટ, કર્મકાંડના શાનથી હીન થયેલા પામર પશુ ? તારી જિવ્હાને જરા સંભાળી લે, નહિતો આજે તારો બચાવ થઈ શકશે નહિ. ઓ નીચ, પાપી, એક કર્મનિપુણ બ્રાહ્મણને શયતાનના નામથી સંબોધતાં તને લેશ પણ લજ્જા નથી આવતી ? ધૂર્ત કે ઠગારાના નામથી બોલાવતાં તારી જિવ્હા કેમ નથી કપાઈ જતી ? અધમ, મગધરાજ તરફથી મળેલા પત્રને તું બનાવટી પત્ર ઠરાવે છે ? મારા પવિત્ર વર્તન પર ભયંકર આક્ષેપ કરીને તું મને ઢોંગી ધૂતારો ધારે છે ? શું હું અહીં કપટ કરવા આવ્યો છું ? ઓ નરપિશાચ ? તને સારા સારનો જરા પણ ખ્યાલ નથી ? એક દિવસ મેંજ તને ભયંકર મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવ્યો છે, એનું તને લેશ પણ સ્મરણ નથી ? કૃતદ્ધન શયતાન ! તું પોતે જ શયતાન હોવા છતાં દેવતુલ્ય મનુષ્યને શયતાન માને છે ? ધિક્કાર છે, પાપાત્મા તને અને તારી જનનીને. જો તે દિવસેજ મેં તને છોડાવ્યો ન હોત, તો તું મારી સાથે આવા શબ્દો ઉચ્ચારવાને કદાપિ શક્તિવાન થઈ શકત નહિ. જો રાજા સમરકેતુના સૈનિકોના હાથથી તારું અસ્તિત્વ આ દુનિયામાંથી નાબૂદ થયું હોત, તો તારાથી આવાં ગર્વિષ્ટ વચનો બોલી શકાત નહિ. ખરેખર તને જીવનદાન આપવામાં મેં ભયંકર ભૂલ કરી છે, દૂધપાઈને ભયંકર નાગ ઉછેર્યો છે. તું પિશાચ છે, તારું હૃદય પાપથી આકંઠ ભરેલું છે અને તેથી તારા હૃદયમાંથી સારાસારનો વિચાર કરવાની શક્તિનો સર્વથા લોપ થયો છે. ”

આ સાંભળીને કપટકે કહ્યું:-“બહુ લવારા કરવા જતાં મહારાજ, વિના વાંકે માર્યો જઈશ. મેં ઠેક ઠેકાણે બ્રહ્મતેજ જોયું છે, એટલે તારૂં તેજ જોવાની મને કાંઈ પણ જરૂર નથી. ચાલ જઈદી આ આસનનો ત્યાગ કર. રાજા હમણાં સભામાં આવી પહોંચશે. આ આસનપર જે વ્યક્તિ આરૂઢ થશે, તેને દશહજાર સોનામોહોર દાન-તરીકે આપવામાં આવશે. હજી પણ મારૂં કહેવું માની તું અહીંથી ઉઠીને ખીન્ન આસનપર બેસી જા. આ આસનનો અધિકાર તો સ્થામે બેઠેલા સાર્વભૌમ ઠાકુરને મળી ગયો છે, માટે તું સત્વર અહીંથી ઉઠી જા, નહિતો રાજાના આગમન પછી તને ભયંકર અપમાન કરીને આ આસનપરથી ઉઠાડી મૂકવામાં આવશે.”

ચાણુક્ય કોષ/પણ પ્રકારે આસનનો ત્યાગ કરે તેમ નથી, એ જોઈ કપટકે તેનો હાથ જાલીને તેને આસનપરથી ઉઠાડી મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ચાણુક્ય આવી રીતે પોતાનું હૃદ ઉપરાંત અપમાન થતું જોઈને અત્યંત ક્રોધ સહિત બોલ્યો કે:-“આ શ્રાદ્ધક્રિયા નિષ્ફળ થાઓ, તેમાં હજારો વિઘ્નો આવી પડે. આ યજ્ઞ ફળહીન થાઓ અને હુદ, નરપિશાચ કપટક તારા મસ્તકપર વજ્રપાત થાઓ. અદ્ય સમયમાં સભામાં હાજર રહેલા સર્વ સભાસદોના હૃદયમાં એક પ્રકારની ભયંકર દુઃખિતાનો ઉદય થાઓ. બ્રાહ્મણનું આવું અપમાન કરનાર પાપ પ્રતિમાનો આ પૃથ્વીપરથી સત્વર સંહાર થાઓ અને અવિચારી ઉન્મત્ત કપટનો એકદમ ધ્વંસ થઈ જાઓ.”

આ પ્રમાણે ભયંકર ખળભળાટ થયેલો જોઈને મંત્રી રાક્ષસ તથા સાર્વભૌમ પંડિત, ચાણુક્ય તથા કપટક પાસે આવી લાગ્યા, તેઓ બન્નેને શાંત કરવાનો યત્ન કરવા હતા, એવામાં મગધરાજ ધનનંદ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે આ અદ્ભુત બનાવ જોઈને ઘણોજ અજ્ઞયજ બની ગયો.

આ ભયંકર બનાવથી આખા સભાગૃહમાં એક પ્રકારના શોકની છાયા છવાઈ ગઈ. જેઓ ચાણુક્યને ઓળખતા હતા, તેઓ સર્વ આ બનાવનું રહસ્ય જાણવા માટે એકદમ ઉભા થઈ ગયા. જેઓ વિદ્વાન, બુદ્ધિમાન અને પક્ષપાત વગરના હતા, તેઓ માંહોમાંહે કહેવા લાગ્યા કે:-“શું, રાજાના સાળાનું આવું ભયંકર સાહસ કે, તેણે કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર કર્યા વગર ચાણુક્ય જેવા મહા વિદ્વાન અને તેજસ્વી પુરુષનું આવું ભયંકર અપમાન કર્યું. જે ચાણુક્ય એક આદર્શ મુનિની

પેઠે સમસ્ત જન સમાજમાં પૂજ્ય છે, તેનું રાજસભા વચ્ચે આવું ખુલ્લું અપમાન ! શ્રાદ્ધ સભામાં નારાયણ અને બ્રાહ્મણોનું માન સમાન ગણાય છે, બન્નેની એક સરખીજ પૂજા કરાય છે. તેમ છતાં ચાણક્ય જેવા મહા પ્રતાપી બ્રાહ્મણપર આવો અસહ્ય અત્યાચાર ! કપટકની આટલી બધી કુટિલતા ! રાજના સાળા મૂર્ખ કપટકે કેવો ભયંકર સર્વનાશ ઉત્પન્ન કર્યો છે ! તેના આ અધમ આચરણથી અવશ્ય કાંઈક ખળભળાટ જાગી ઉઠશે. ચાણક્યના શાપથી આખું મગધરાજ્ય નષ્ટ થશે અને પ્રજામાં એક પ્રકારનો ભયંકર હાહાકાર જાગી ઉઠશે. અદ્ય સમયમાં ભયંકર અનર્થ ઉત્પન્ન થશે અને તેનું પરિણામ ધણુંજ માહું આવશે. રાજના કાને આ વાત પહોંચી ગઈ. તેણે સર્વ સભાસદોને શાંત કરવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું કે;—“ સભાસદ ગણ ! આપ સર્વ શાન્ત થાઓ, હું પોતેજ આ બનાવનો ઇન્સાફ આપવાની ઇચ્છા ધરાવું છું, માટે થોડીવાર સૂધી આપ સર્વ શાંત બેસી રહો. ”

રાજ, કપટકના મુખેથી બધી ખીના સાંભળી લીધા પછી બોલ્યો કે;—“ મહારાજ, આ સર્વ શો બનાવ બન્યો છે વા ? ”

ચાણક્યે ઉત્તર આપ્યું કે;—“ રાજધિરાજ, આપનું આમંત્રણ-પત્ર મળવાથીજ હું અહીં આવ્યો હતો અને આપની આજ્ઞાનુસારજ મેં પ્રધાન બ્રાહ્મણનું આસન ગ્રહણ કર્યું હતું, પરંતુ આપના સાળા કપટકે તે પત્રને બનાવટી ઠરાવીને માફ ભયંકર અપમાન કર્યું છે, બ્રાહ્મણનું અપમાન કરવાથી કેવું વિષમ પરિણામ આવે છે એનો તે ખુદ્દિહીન પુરુષે જરાપણ વિચાર કર્યો નથી. આમંત્રણ-પત્ર મોકલાવીને એક પ્રતિષ્ઠિત બ્રાહ્મણનું ભરી સમામાં આવું ભયંકર અપમાન કર્યું, એ શું આપને માટે યોગ્ય ગણાય ખરું કે ? બ્રાહ્મણના તેજમાં કેવી અદ્ભુત શક્તિ સમાયલી છે, તે આપ જાણો છો કે ? ”

રાજ ચાણક્યની વાર્તા સાંભળીને દમ્ભ ગયો અને ત્યાર પછી કાંઈક વિચાર કરીને બોલ્યો કે;—“ મહારાજ, આપનું આમંત્રણપત્ર બતાવો જોઈએ વા ? ”

તે આમંત્રણપત્ર તે વખતે કપટકના હાથમાં હતું, તેથી કપટકે તરતજ તે પત્ર રાજના હાથમાં આપી દીધું.

મગધેશ્વરે જોયું કે, તે પત્રમાં પોતાનું નામ તથા મોહાર છાપેલાં હતાં. આ જોઈને તે અતિ વિસ્મિત થયો, તેણે તે પત્ર પોતાના મંત્રી રાક્ષસ અથવા ધીરયુદ્ધિના હાથમાં આપીને કહ્યું કે;—“ મંત્રિવર્ય,

તમે તમારા હાથથી બધાં આમંત્રણ પત્રો લખેલાં છે, માટે જૂઓ જોઈએ કે, આ આમંત્રણ પત્ર તમારા હાથથી લખાયું છે ? ”

મંત્રી રાક્ષસ કેટલીકવાર સૂધી પત્રનું નિરીક્ષણ કરીને બોલ્યો કે;—“ મહારાજ ! આ પત્ર મારા હાથનું લખેલું છે એ ખરું, પરંતુ આમાં આ ખાસ રાજમુદ્રા શી રીતે છપાઈ, તે મારાથી સમજી શકાતું નથી. મુખ્ય મુખ્ય પંડિતોનાં આમંત્રણપત્રો સંસ્કૃત ભાષામાં લખાવવામાં આવ્યાં છે. અને માનનીય ગણાતા પંડિતોની સંખ્યા ઓછી હોવાથી તેમનાં આમંત્રણપત્રો મેં મારા પોતાના હાથથીજ લખેલાં છે. તેમ છતાં આ બ્રાહ્મણ પંડિતને મેં કાંઈપણ પત્ર મોકલાવ્યું જ નથી. તેમજ વળી તેમાં રાજમુદ્રાની છાપ શી રીતે છપાઈ, તે પણ મારાથી કહી શકાતું નથી. મને માત્ર એટલું જ યાદ છે કે, આવી બે મુદ્રાઓ તૈયાર કરાવવામાં આવી હતી, તેમાંની એક મારી પાસે છે અને બીજી—”

“ મંત્રી રાક્ષસ આમ કહીને બોત્તતો બંધ થયો. એ જોઈ રાજ ધનનંદ ઉત્સુકતાને આધીન થઈને બોલ્યો કે;—“ અને બીજી મુદ્રા કોની પાસે છે વાર ? ”

રાક્ષસે ઉત્તર આપ્યું કે;—“ જેની પાસે તે મુદ્રા હતી, તે વ્યક્તિ અત્યારે આ લોકમાં નથી મહારાજ ! હું નથી જાણી શકતો કે, આ રાજમુદ્રા અત્યારે કોની પાસે છે. ! મારી પાસે જેની રાજમુદ્રા છે, તેનીજ બીજી એક રાજમુદ્રા સ્વર્ગીય રાજમંત્રી શકટાર પાસે હતી, એવી મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે. ”

રાક્ષસની વાર્તા સાંભળી લીધા પછી રાજાએ આણક્યના વરજ જોઈને કહ્યું કે;—“ પંડિતરાજ ! આ પત્ર આપે કોની પાસેથી મેળવ્યું હતું વાર ? ”

આણક્યે ઉત્તર આપ્યું કે;—“ મહારાજ ! આ પત્રને માટે હું ભિક્ષુક બનીને ક્યાંય પણ ગયો નથી. પરંતુ આપના બે પત્રવાહકો પાસેથી વગર માગ્યે મને આ પત્ર અનાયાસ જ મળી શક્યું છે. તે સિવાય હું બીજું કાંઈપણ જાણતો નથી. ”

રાજાએ પૂછ્યું કે;—“ આપ તે પત્રવાહકોનાં નામ જાણો છો ખરા કે ? ”

આણક્યે ઉત્તર આપ્યું કે;—“ ના મહારાજ, મને તેમનો પરિચય મેળવવાનો અવસર મળી શક્યો નથી. કારણ કે, જે સમયે પત્ર-

વાહકો મને આમંત્રણપત્રિકા આપવા માટે આવ્યા, ત્યારે હું મારા એક ખાસ અગત્યના કાર્યમાં ગુંથાયો હતો. ”

સાર્વભૌમ ઠાકુરની સાથે ચાલુક્યને ધણા દિવસ થયાં વિધાની પ્રધાનતાના યોગે અણખનાવ થઇ ગયો હતો. સાર્વભૌમ ઠાકુર જે કે મહા પંડિત હતો, પરંતુ તેનામાં વિધાનું જરા વિશેષ અભિમાન આવી ગયું હતું અને તે સાથે તે મૂર્ખ પણ હતો. ચાલુક્ય સર્વ પંડિતોમાં અગ્રગણ્ય ગણાતો હતો તેવો જ તે બુદ્ધિમાન અને શાણો હતો. તે અવિચારથી એક પણ કાર્ય કરતો નહોતો. ચાલુક્યની વિદ્યા, ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠાના યોગે સમસ્ત મગધભૂમિ દિનજવલિત ગણાતી હતી. તે જેવો વિદ્વાન હતો, તેવોજ ચારિત્રવાન હતો. તેનું ચારિત્ર એક આદર્શ ઋષિના જેવું અનુકરણીય હતું. આ સર્વ કારણોથી ચાલુક્ય જનસમાજમાં અતિ પૂજન્યો હતો અને લોકો તેના તરફ દૃઢશ્રદ્ધા તથા ભક્તિ પણ રાખતા હતા. ”

સાર્વભૌમ ઠાકુરે જ્યારે જોયું કે, પોતાને મળનારી દશ હજાર સોનામોહોરો પોતાનો નિત્યનો હરીફ ચાલુક્ય લઇ જવાને તૈયાર થયો છે, ત્યારે તે બોલ્યો કે;—“ મહારાજ! હું આપની સભાનો મુખ્ય પંડિત છું. આ શ્રાદ્ધક્રિયાના મુખ્ય પ્રાક્ષણના પદ પર હમેશાં હું પોતેજ આરૂઢ થતો આવ્યો છું. રાજદરબારનાં દરેક શુભ કાર્યો મારા હાથથીજ થાય છે, માટે આ આસનનો અધિકાર મારા વિના ખીજ કોઇને પણ મળવો જોઇએ નહિ. આ ધર્મ પ્રાક્ષણ, દ્રવ્યના લોભ અને લાલચથી ખનાવટી પત્ર તૈયાર કરી લાવ્યો છે. હું આ લુચ્ચા ચાલુક્યને ધણા દિવસ થયાં ઝોળખું છું. તે દ્રવ્યનો ધણોજ લાલચ પુરુષ છે. ”

ફરીવાર ચાલુક્યનું નામ સાંભળીને મગધરાજ ધનનંદ સહજ ચમકી ઉઠ્યો. એ ચાલુક્ય પંડિતનો વૃત્તાંત તે જાણતો નહોતો તેમ નહોતું. તેણે ચાલુક્યને પોતાની સભાના પંડિતોમાં દાખલ થવાનું અનેકવાર સૂચવન કર્યું હતું. તથા અનેક ચત્નો પણ કર્યા હતા; પરંતુ ચાલુક્ય “ રાજની કૃપા અતિ ચંચળ અને અસ્થિર હોય છે ” એમ કહીને રાજસભામાં રહેવાની ઇચ્છા કરતો નહોતો.

મહારાજ ધનનંદે કાંઇક વિચાર કર્યા પછી કહ્યું કે;—“ આજનો ખનાવ ઘણો જ ભયંકર ભેદ ભરેલો જણાય છે. આપના હાથમાં આ આમંત્રણ-પત્ર શી રીતે આવ્યું તે અમારાથી કોઇપણ રીતે

સમજી શકાતું નથી. પરંતુ ખેર, જ્યારે આપ આજે મારા પિતાના શ્રાદ્ધને દિવસે ભિક્ષુક તરીકે આવ્યા છો, તો હું તમને એકસો સોના મોહોરો આપવાની આજ્ઞા આપું છું. આપ તે સોનામોહોરો લઇને આ રાજગુરુ અથવા શ્રાદ્ધક્રિયાના મુખ્ય બ્રાહ્મણના આસનનો ત્યાગ કરો. અમે આપને કોઇ પણ પ્રકારનું આમંત્રણ નહિ મોકલવાથી અત્યારે રાજગુરુના પદપર સ્થાપિત કરી શકીશું નહિ. આ આસનનો અધિકાર તો સર્વદા સાર્વભૌમ ઠાકુરનેજ આપવામાં આવે છે અને તે મુજબ આ વખતે પણ તેમને જ આપવામાં આવશે. તેઓ અતિ વિદ્વાન અને કર્મકાંડનિપુણ બ્રાહ્મણ છે, એટલે આવા ઉત્તમ આસનનો અધિકાર તેમને જ સોંપવો જોઇએ. ”

ચાણુક્યને, રાજાની આ વાર્તા સાંભળવાથી પોતાનું મહા ભયંકર અપમાન થયું હોય એમ ભાસવા લાગ્યું. તેણે પોતાના મનમાં જ વિચાર્યું કે;—“ દેશ દેશના રાજા મહારાજાઓ, પંડિતો, વિદ્વાનો, ધનવાનો અને ઉત્તમ બ્રાહ્મણો સમક્ષ માફ આવું ભયંકર અપમાન ! ભરી સભામાં મારો આવો ભયંકર તિરસ્કાર ? શું સાર્વભૌમ સિવાય આ આસનને શોભાવે તેવા સર્વ પુરુષો આ અવનીમાંથી નષ્ટ થયા છે ? બ્રહ્માંડમાંની દેવી વિભૂતિરૂપ ગણાતા સમસ્ત બ્રાહ્મણ કુળનો ધ્વંસ થયો છે ? બ્રાહ્મણ જાતિમાંથી વિદ્યા અને કર્મનિપુણતાનો નાશ થયો છે કે, નંદરાજ સાર્વભૌમને જ સર્વથી અધિક વિદ્વાન અને બુદ્ધિમાન માની બેઠો છે ? ચાણુક્ય જેવા સમર્થ પુરુષનું આટલી સીમા પર્યન્ત અપમાન ! આવી ભયંકર દુર્દશા ? શું રાજા નંદના મગજમાં ઉન્માદ રોગનો આવિર્ભાવ થયો છે અથવા તેની વિચાર શક્તિનો સર્વથા લોપ થઇ ગયો છે ? તેનાં નત્ર આગળ અધમતારૂપી ભયંકર અંધકારનો પડદો છવાઈ ગયો છે અથવા સારા સાર જોવાનો ખ્યાલ નાકુદ થયો છે ? હાય ! ભરી સભામાં આ પ્રમાણે લાંચિત જનવા કરતું ભયંકર કાળને આધીન થવું અથવા મરણના મુખમાં જવું એજ મારા માટે વિશેષ લાભદાયક છે ! ચાણુક્ય ! ઝિઠ્ઠો, દિલ્લો થા અને કર્મક્ષેત્રમાં જોડાઈ જા. રાજા ધનનંદને ખતાવી આપ કે, બ્રહ્મતેજ કેવું હોય છે ? બ્રહ્મત્વનું અપમાન કરવા જતાં કેવું ભયંકર પરિણામ વેઠવું પડે છે ! ખસ, જીવનના કર્મનું સૂત્ર એજ ધારી લે કે, આજથી નંદરાજને તેના અપમાનનો ખદલો વાળી આપીશ અને ખરૂં બ્રહ્મતેજ શું છે, તે ખતાવી આપીશ. ”

ત્યાર પછી ચાણક્યે ક્રોધથી લાલચોળ બની, સાક્ષાત્ અગ્નિદેવનું સ્વરૂપ ધારણ કરી રાજ્ય ધનવંદને ઉદ્દેશીને ભયંકર ચીત્કારસહિત કહ્યું કે;—“ રાજન્ ? આપના પિતાનું આ શ્રાદ્ધ નિષ્ફળ નિવડે ! પ્રેત અને પિશાચો તમે આવીને આ દેવોના આસન પર વિરાજે ? ઓ ભયંકર સ્વરૂપ ધારિણી પિશાચિકાઓ અને ડાકિનીઓ તમે પણ સત્વર આવો અને આ ગર્વિષ્ટ રાજન્ના પિતાના શ્રાદ્ધમાં ભયંકર ઉત્પાત મચાવો ! ઓહ ! માયાયિની માનિનીઓ ! તમે પણ આ દુષ્ટ કપટકનો ભક્ષ કરવાને તૈયાર થઈ જાઓ ! લોહહીની તરસી જોગણીઓ, આવો, આવો એકદમ આવો અને તમારી રક્તપિપાસાને આ દુષ્ટોનું રક્તપાન કરી તૃપ્ત કરો ! ઓ ભયંકર નામધારક શયતાનો, તમે આવીને આ શ્રાદ્ધક્રિયામાં સામેલ થયેલા વિચારહીન મનુષ્યના રૂપમાં રહેલા પશુઓનો સત્વર ગ્રાસ કરો ? મહારાજ, આપનું આટલું બધું સાહસ, આટલી બધી ઉદ્ધતાઈ ? ભરી સભામાં બોલાવીને એક પ્રતિષ્ઠિત બ્રહ્મતેજયુક્ત બ્રાહ્મણનું ભયંકર અપમાન કરવાં આપને લેશ પણ લજ્જા ન આવી ? આસનપરથી એક યોગ્ય બ્રાહ્મણને ઉઠાડી મૂકવાં, જરા પણ વિચાર ન આવ્યો ? હવે મને સ્પષ્ટ જણાય છે કે, આ ધૂત અને મૂર્ખ કપટક અથવા આપના આ લોભી અને કાંડગાનવિહીન સભાપંડિત ના છળથી મુગ્ધ થઈને, આગે મને અપમાનિત અને લાંચિત કરવાના ઉદ્દેશથી આ ભરી સભામાં બોલાવ્યો હતો ? પરંતુ ચિન્તા નહિ, જ્યાં સૂધી ચાણક્યના શરીરમાં રક્તનો પ્રવાહ વહેતો હશે, જ્યાં સૂધી દેહમાં પ્રાણવાયુ વિદ્યમાન હશે અને જ્યાંસૂધી હૃદયમાં શક્તિનો સંચાર હશે, ત્યાં સૂધી આ દૃઢપ્રતિજ્ઞ ચાણક્ય, પોતાના ભયંકર અપમાનનો બદલો લીધા વિના કદાપિ શાંત રહેશે નહિ. ”

શાપિત અને અપમાનિત મગધરાજ, ચાણક્યની આ વાર્તાથી ધણોજ ક્રોધિત થયો. તે પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યો કે;—“ એક સાધારણ બ્રાહ્મણનું આવું વિપ્રમ સાહસ ! આટલું બધું તેજ ! આવો બધો ગર્વ ! મારા યજ્ઞમાંજ આવીને તેણે મને શાપ આપ્યો ? મારા દ્વારમાંજ ભિક્ષુકરૂપે આવીને તેણે આટલો બધો ગર્વ દર્શાવ્યો ? આટલી બધી દિન્મત્તા પ્રકટ કરી બતાવી ? ભરીસભામાં મારા અનુચરો સમક્ષ મારું ભયંકર અપમાન કર્યું ? આ ધન, ધાન્ય યુક્ત વિશાળ મગધરાજ્યનો હું અધીશ્વર છું, કર્તા હર્તા અને ભાગ્યવિધાતાહું, છતાં મારા પિતાના શ્રાદ્ધના યજ્ઞમાં પ્રેતોનું આગમન થશે ? પિશાચિકાઓ આવી લાગશે ? અહા ! આ સર્વ હું શું સાંભળી ગયો ? ચાણક્યે

મને શું કહી સંભળાવ્યું ? શું તેનો શાપ સત્યજ નિવડશે ? શયતાનો આવીને મારા પિતાના શ્રાદ્ધમાં ભયંકર ઉપદ્રવ મચાવશે ? હાય ! મારાથી સમજી શકાતું નથી. ચાણુક્યનો શાપ અત્યારે મારા હૃદયમાં સેંકડો વિંછીના ડંખની વેદના ઉપગ્રવી રહ્યો છે. ”

મગધેશ્વર ધનન્દ્રે, ચાણુક્યની વાર્તાથી અતિશય કોપિત થઇને તરતજ પોતાના એ અંગરક્ષકોને બોલાવીને આજ્ઞા આપી કે;—“ આ હતભાગિ અને પુદ્ધિહીન બ્રાહ્મણને હાલને હાલ આ રાજસભામાંથી બહાર કાઢી મૂકો અને રાજગુરુના આસનપરથી એકદમ પદબ્રષ્ટ કરો. ”

રાજના અંગરક્ષકો, ચાણુક્યની આવી કોપિત મૂર્તિ જોઇને, તેના શરીરનો સ્પર્શ કરવાની હામ ભીડી શક્યા નહિ. પરંતુ મૂર્ખ અને અવિચારિ કપટકથી સ્થિર રહી શકાયું નહિ. તે પાપાત્મા ચાણુક્યને રાજગુરુના આસનપરથી ઉઠાડી મૂકવાને એકદમ તૈયાર થઇ ગયો. તેણે વિચાર્યું કે, જ્યારે રાજાનીજ આજ્ઞા મળી ચૂકી છે, ત્યારે પછી ભય રાખવાનું શું કારણ છે ? અત્યારે તો તેને બદલો લેવાનો બરાબર અવસર મળી ગયો હતો, તેથી તે દુષ્ટ એકદમ ચાણુક્ય પાસે જઇ પહોંચ્યો અને તેને આસનપરથી ઉઠી જવાની આજ્ઞા કર્મીવવા લાગ્યો.

કપટક પોતાના અનુચરોને આંગળીથી ધસારો કરીને, ચાણુક્યના શરીરપર ધસી ગયો. તે જ્યારે તે મહાપંડિત ઋષિના, પવિત્ર શરીરનો પુનઃ સ્પર્શ કરવા માટે તૈયાર થયો, એ સમયે ચાણુક્ય પોતાની ઇચ્છાથી તે રાજગુરુના આસનનો ત્યાગ કરી રાજસભામાં આવીને ઉભો રહ્યો.

તેની બન્ને આંખો ક્રોધથી કમ્પી ઉઠેલા રૂદ્રની પેઠે ધક્કધક્ક કરતી સળગી ઉઠી હતી, તેમાંથી જાણે સળગતા અગ્નિની પ્રચંડ જ્વાળાઓ બહાર નીકળી રહી તે અગ્નિ જાણે સમસ્ત બ્રહ્માંડને બાળીને ભસ્મીભૂત બનાવી દેશે કે શું ! એવો આભાસ થઇ આવતો હતો. તેનું આખું શરીર લજ્જા તથા અપમાનના યોગે વાયુથી કમ્પતાં વૃક્ષની પેઠે થરથર કમ્પી રહ્યું હતું. તેના લલાટ પ્રદેશમાં ક્રોધને લીધે પરસેવાના બિન્દુઓ ઉભરાઇ આવ્યા હતા. સારાંશ કે, આ સમયે ચાણુક્યે સાક્ષાત્ ક્રોધના અવતાર તરીકે ઓળખાતા દુર્વાસામુનિનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું હતું. તેના રોમરોમમાં ક્રોધનો ભયંકર અગ્નિ સળગી ઉઠ્યો હતો અને તે અગ્નિએ તેને વિદ્વજ બનાવી દીધો હતો.

રાજસભાના મધ્યભાગમાં આવ્યા પછી ચાણુક્યે આકાશ તરફ

દષ્ટિ કરીને કહ્યું કે;—“ હે નારાયણ, હે મધુસૂદન, મુરારી ! તુંજ અત્યારે મારો સાચો સાક્ષી છે. કારણ કે, આ નંદરાજની સભામાં ઉપસ્થિત થયેલા સર્વ જનો તેની ખુશામત કરનારા અને હાજીદા કરનારા કાપુરો છે, તેથી તેમનાથી સત્યનો પક્ષ લઈ શકાય તેમ નથી. સત્યનું નામ સાંભળતાંની સાથેજ તેમના હૃદયમાં કંપનો આવિર્ભાવ થાય તેમ છે, ન્યાયનું નામ લેતાં તેમના ગાત્ર શિથિલ થઈ જાય તેમ છે, માટે મારે તારા વિના તેમની સાક્ષીની કાંઈ આવશ્યકતા નથી. જેમના હૃદયમાં નીતિનો સંચાર નથી, તેમને સાક્ષી રાખવામાં પણ હું મહાભયંકર પાપ માનું છું. પ્રભુ, કૃપાસિન્ધુ ! મેં કાંઈપણ અપરાધ અથવા અનાચાર કર્યો નથી. જો આ આમંત્રણપત્ર મને ન મળ્યું હોત, તો હું કદાપિ મગધરાજના પિતાની શ્રાદ્ધક્રિયામાં આવતજ નહિ. જે રાજા આવો ગર્વિષ્ઠ છે, આવો કર્મકાંડવિહીન છે, જે સર્વ પૂજ્ય બ્રાહ્મણનું અપમાન કરવામાં ભયંકર સાહસી છે, તેના સાહસની, ઘૃષ્ટતાની અને મૂર્ખતાની સીમાજ નથી. એક અધમમાં અધમ મનુષ્ય જે કાર્ય કરતાં લજ્જિત થાય, તે કાર્ય આ ગર્વિષ્ઠ મગધરાજે આજે પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું છે ! સર્વમાન્ય બ્રાહ્મણ જાતિના એક ભદ્ર પુરુષનું ભરી સભામાં ભયંકર અપમાન કર્યું છે. હાય ! મારાપર વજ્રનો આઘાત કેમ ન કર્યો ? મારા આ દેહના ધુંદેધુંદાં કેમ ન કરી નાખ્યા, મારા શરીરમાંથી લોહીની ધારાઓ કેમ ન વહેવડાવી ? મારા ચર્મને શા માટે ન ખેંચી લીધું ? મને ભયંકર યંત્રણા કેમ ન આપી ? હું તે સર્વ દુઃખોને સહન કરી લેત, પરંતુ આ અપમાન તો મારાથી કદાપિ સહી શકાય તેમ નથી. આજના આ દારણ અપમાને મારા હૃદયમાં એક પ્રકારનો વિષમ આઘાત કર્યો છે. હે મધુસૂદન ! તેં ઉત્તમ સન્માન, જ્ઞાનની પ્રતિભા, યુદ્ધિમત્તા અને અને મહત્ત્વ આપીને મને આ પુણ્યશાળી ભારતભૂમિમાં મોકલી આપ્યો છે ! બ્રાહ્મણનો પવિત્ર જન્મ આપીને મને સારા સંસ્કાર તથા વિદ્યાર્થી વિભૂષિત કર્યો છે. એ બ્રાહ્મણો જ હિન્દુધર્મના સાચા સ્તંભ છે, હિન્દુત્વના ખરા પોષકો છે, હિન્દુઓનું સર્વસ્વ છે. વ્યાસ, પારાશર, મનુ, યાગવલ્કય આદિ સર્વ મહામુનિઓએ બ્રાહ્મણનું મહત્ત્વ ગાવામાં કશી ન્યૂનતા રાખી નથી. બ્રાહ્મણોને પૂજનીય માનવામાં લેશ પણ લજ્જા ધારી નથી. તેમજ પોતાની સ્મૃતિઓમાં પણ તે મહાત્માઓએ બ્રાહ્મણનું મહત્ત્વ જાળવવા માટે અન્યજનોને ઉપદેશ આપવાનો પૂરતો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેજ પવિત્ર બ્રાહ્મણ જાતિનું આવો મૂર્ખ અને સારા સારની તુલના કરવાની શક્તિથી વંચિત રહેશે અધમ રાજા ધનનંદ

આવું ભીષણ અપમાન કરે, એ મારાથી શી રીતે સહી શકાય ? હા-જો હું મારા કર્મકાંડથી અજ્ઞાન હોઉં, વિદ્યાથી વંચિત રહેલો હોઉં, બ્રાહ્મણ ધર્મનું પાલન ન કરતો હોઉં, વ્યભિચાર આદિ અધર્મમાં લિપ્ત થયો હોઉં, તો રાજા નંદનું આ અપમાન સહન કરવાને સર્વથા યોગ્ય છું, પરંતુ મારી વસ્તુસ્થિતિ તો તેવી છે જ નહિ. સાર્વભૌમ ઠાકુર કરતાં વિદ્યામાં મેં અધિક કુશળતા મેળવી છે. વર્તનમાં પણ તેનાથી વિશેષ છાપ એસાડી છે. તેમ છતાં મને રાજગુરુના આસનપરથી રાજા-નંદે શા માટે ઉઠાડી મૂક્યો ? ભરી સભાવચ્ચે મને શા માટે ભૂખે ઠરાવ્યો ? હે પરમાત્મા ! જે રાજા આવો. દાંભિક અને અવિચારિ છે, પક્ષપાતના શસ્ત્રથી જેની જિવ્હા કપાઈ ગઈ છે, અને અધમતાનો પ્રચાર કરવામાં જેણે મહત્તા માની છે, તે દુરાચારી રાજા પર તું તારા કોપાગ્નિની વૃષ્ટિ વર્ષાવ, તેને બાળીને ભસ્મ બનાવ.”

ત્યાર પછી ચાણક્યે પોતાના મસ્તકપર બાંધેલી શિખાને ધૂટી કરીને આગળ કહેવા માંડ્યું કે;—“ દાંભિક મગધરાજ ! તેં આજે મને આવી હીનતાથી લાંચિત અને અપમાનિત કર્યો છે, તેથી તેં એક પ્રકારનું મહાપાપ કર્યું છે. હું જો વેદપરાયણ બ્રાહ્મણ હોઉં, ગાયત્રીની આરાધાન કરતો હોઉં, હોમાગ્નિમાં ધીની આહુતિ આપીને દેવતાઓને સતુક કરતો હોઉં, તુળસીચંદન ચઢાવીને નારાયણની નિત્ય સેવા પૂજા કરતો હોઉં, તો આજથી મારી આ શિખાને મુક્ત કરીને બચંકર પ્રાંતમાં લઉં છું કે, જ્યાં સૂધી હું માફ વૈર વાળી શકીશ નહિ, જ્યાં સૂધી મારા અપમાનનો બદલો લઈ શકીશ નહિ, ત્યાં સૂધી બ્રાહ્મણોના બ્રહ્મત્વના મુખ્ય ચિન્હરૂપ ગણાતી આ શિખાને કદાપિ બંધન-યુક્ત કરીશ નહિ. હું નારાયણના પવિત્ર નામનું સ્મરણ કરીને શપથ લઉં છું કે, સમગ્ર નંદવંશનો જ્યાં સૂધી હું ધ્વંસ કરી શકીશ નહિ, ત્યાં સૂધી આ મગધરાજ્યમાં પ્રવેશ પણ નહિ કરું મૃત્યુ જ્યાં સૂધી તારી કલુષિત જિવ્હાને જન્મને માટે બોલતી બંધ નહિ કરે, ત્યાં સૂધી હું આ મગધભૂમિમાં પગપણ નહિ મૂકું. તારો આ સુવર્ણજડિત રાજમુકુટ જ્યારે બીજા કોઈ ધાર્મિક અને બ્રહ્મભક્તિપરાયણ રાજાના મસ્તકપર શોભાવી શકીશ નહિ, આ વિશાળ મગધરાજ્યમાંથી તારી સ્મૃતિનો પણ લોપ કરાવી શકીશ નહિ, પ્રજાવર્ગમાં તારા પ્રત્યે ધૃણા, ધિક્કાર અને ક્રિટકારની બચંકર લાગણી કરાવીને, તારું અસ્તિત્વ આ વિશ્વમાંથી નાબૂદ કરીશ નહિ, ત્યાં સૂધી હું મગધરાજ્ય તરફ દૃષ્ટિ પણ નહિ કરું. જ્યારે તું, તારો સમગ્ર પરિવાર, તારો દુષ્ટ અમાત્ય

રાક્ષસ, તારા અવિચારી સહાયકો અને તારી ખુશામત કરનારા પાપાત્માઓ આ પૃથ્વીના પૃથ્વપરથી હણાઈ જશે, તેમનાં તથા તારાંનામ અને ચિન્હનો લોપ થશે. તારી સત્તા પ્રબળ અંઝાવાતમાં તણાઈ જશે, તારાં પરાક્રમ વાયુમાં વિલીન થશે. તારી સર્વશક્તિઓ ભૂગર્ભમાં મળી જશે, તારા બળ અને તેજનો ક્ષય થશે. પ્રચંડ જવાળામુખી પ્રબળી હીને તારી સર્વ સ્મૃતિઓને બાળી મૂકશે, ત્યારે હું પુનઃ આ ધ્વંસ થયેલા સામ્રાજ્યમાં આવી તારા આ જ સિંહાસન પર ઉભો રહીને નિર્ભયતાથી મારી શિખાનું બંધન કરીશ. જ્યાં સૂધી મારી આ પ્રતિજ્ઞાને પાર પાડી શકીશ નહિ, ત્યાં સૂધી હું મારી આ શિખાને મુક્તજ રહેવા દઈશ. હું આણુકય છું અને માંડે ખીજું નામ દ્રૌણિય અથવા કુટિલતા છે. હું કુટિલતાનો અવતાર છું. મારી કુટિલવિધાના પ્રભાવે તારો ધ્વંસ કરવામાં મને એક ક્ષણનો પણ વિલંબ લાગશે નહિ. એકાગ્રતા અને દૃઢતા એજ મારા જીવનનો મૂળ મંત્ર છે. હું મારા નિશ્ચયથી અને એકાગ્રતાથી કદાપિ પાછો હટું તેવો નથી. કદાચિત્ આકાશનાં નક્ષત્રો ગતિહીન થઈ જાય, મેદિની રસહીન બની જાય, સુધાનો સ્વાદ આપનારું મિષ્ટ જળ પણ હળાહળ બનીને પ્રાણહારક બની જાય, તો પણ હું મારી દૃઢતાથી પાછો ફરું તેમ નથી. દુષ્ટનો ધ્વંસ કરવો, તેમનું દમન કરવું એજ મારી જીવંતીનો સાર છે.

પાપાત્માઓની પાપલીલાને પૃથ્વીપરથી નષ્ટ કરવામાંજ હું એક પ્રકારની મહત્તા માનું છું. મારા જીવનનું મહાવ્રત માત્ર સત્યપ્રિય મનુષ્યોની સેવા બળવવાનું છે, જ્યારે મારા એ મહાવ્રતને હું પૂર્ણ કરી શકીશ, ત્યારેજ આ શાપથી દગ્ધ થયેલી મગધભૂમિમાં પાછો આવીશ. તારો નાશ થયા પછી મરૂભૂમિ તુલ્ય બનેલી મગધભૂમિને હું મારી કુટિલતાને પ્રભાવે નંદનવન બનાવી દઈશ, નષ્ટ થયેલા નંદવંશને સ્થાને એક પવિત્ર વંશના રાજકુમારને સિંહાસનનો સ્વામી બનાવીશ. જે સભામાં બ્રાહ્મણનું અપમાન થયું છે, તેજ રાજસભામાં પુનઃ બ્રાહ્મણોની પ્રબળ સત્તા વિસ્તારીશ. તારી રાજભક્તિ ગમે તેટલી પ્રબળ હશે, તારા તરફ પ્રજાજનોનો ગમે તેટલો પ્યાર હશે, તોપણ તે બ્રહ્મતેજની આગળ છેક તુચ્છ થઈ પડશે. બ્રાહ્મણની સત્તા કેવી છે, બ્રાહ્મણોમાં બ્રહ્માંડને પણ ડોલાવવાની શક્તિ વ્યાપેલી છે, એ બધી બાબતો, તને જ્યારે પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળશે ત્યારેજ તું જાણી શકશે. જે પરશુરામના પ્રભાવથી સમસ્ત ક્ષાત્રજાતિનો ધ્વંસ થયો હતો, તે પરશુરામ ભગવાન પણ બ્રાહ્મણજ હતા અને બ્રહ્મતેજથી પરિપૂર્ણ હતા. બ્રહ્મ-

તેજના પ્રભાવેજ તેઓ એવું વિશ્વવિખ્યાત કાર્ય કરી શક્યા હતા, એ તું નિશ્ચયપૂર્વક જાણી લેજે. એક દિવસ તું મારી આ બધી વાતોને સારી રીતે સમજી શકીશ.”

આમ કહીને ક્રોધથી કમ્પતો કમ્પતો, સાક્ષાત્ અગ્નિદેવનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને ચાણુક્ય તે સભાસ્થાનમાંથી ચાલ્યો ગયો. તેની આવી ક્રોધયુક્ત ભીમ અને ભૈરવના જેવી વિકરાળ મૂર્તિ જોઈને, સભાના સર્વ સભાસદા આશ્ચર્યથી સ્તંભિત બની ગયા. ચાણુક્યને બોલતો અટકાવવાનું સાહસ કોઈપણ સભાસદથી થઈ શક્યું નહિ.

ચાણુક્યને સભાનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો ગયેલો જોઈને સર્વ સભાસદો કાંઈકે શાન્ત થયા. ત્યારપછી મગધરાજ ધનનંદે પોતાના રાજ મંત્રી રાક્ષસને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:—“ આ ક્રોધિત અને ઉદ્ધત બ્રાહ્મણના ક્રોધને શાંત કરવાનો કાંઈ પણ ઉપાય તમને જણાય છે ખરો કે ધીર બુદ્ધિ ? મને જણાય છે કે, મેં આજે એક અતિ અન્યાયજનક કાર્ય કરી નાંખ્યું છે ! આજે મારાથી સમજી શકાય છે કે, આ બ્રાહ્મણનું તેજ, ગર્વ અને આત્માભિમાન મારાથી પણ અધિક છે. તે તદ્દન બયહીન અને સ્પષ્ટવક્તા પુરુષ છે, એમાં જરાપણ શંકા જેવું નથી.”

રાજમંત્રી રાક્ષસ પણ ચાણુક્યની શૈદ્રમૂર્તિ જોઈને ધણોજ બય-ભીત બની ગયો. ચાણુક્યના સ્વભાવને તે સારી રીતે જાણતો હતો, તેથી તેણે પોતાના મનમાંજ વિચાર્યું કે:—“ અત્યારે જે કાંઈ બતાવ બન્યો છે, તે અવશ્ય કોઈ ગુપ્ત શત્રુનુંજ કારસ્થાન હોવું જોઈએ. પરંતુ મગધરાજ્યનો આવો શક્તિશાળી શત્રુ, શકટાર સિવાય બીજો કોઈ હોય, તેમ સંભવતું નથી. ત્યારે શું શકટાર હજી સૂઝી જીવતો છે ? કેવો સર્વનાશ ? જે ખરેખર તે જીવતોજ હશે, તો મારો પોતાનો અને આ સમસ્ત મગધરાજ્યનો મૂળસહિત નાશ થઈ જશે. પણ—નહિ, નહિ. તે કદાપિ જીવતો નહિજ હોય ! ચંદ્રપાલ મારી પાસે સોગંદ ખાઈ ગયો છે કે, તે અવશ્ય મરણુવરાજ થયો છે ! હું મારી નજરોનજર સમશાનમાં તેની ચિતા પણ જોઈ આવ્યો છું. મારા અને મગધરાજ ધનનંદના શત્રુઓનો અભાવજ નથી. જણાય છે કે, આ ચંદ્રગુપ્તનુંજ કારસ્થાન રચેલું હોવું જોઈએ. તેણે કદાચ શકટારના મરણ પછી કોઈ પણ ઉપાયે એ રાજમુદ્રા મેળવીને, ચાણુક્યને આમંત્રિત કર્યો છે. ચાણુક્યને ક્રોધિત કરાવીને અમારા વિનાશનો યત્ન કર્યો છે.”

“ બ્રાહ્મણ તેજની સાક્ષાત્ પ્રતિમા અને ક્રોધિત સિંહના જેવા

બળવાન ચાણુક્યની સર્વ સ્વતંત્રતાનો લોપ કરવો જોઈએ. મને જણાય છે કે, તેને શકટારની પેઠે જીંદગીપર્યંત કારાગૃહમાં પૂરી રાખવો જોઈશે. પરંતુ ચંદ્રગુપ્ત હજી સુધી સ્વાધીન છે, તેનું શું કરવું? ચંદ્રગુપ્ત સદા ઈર્ષ્યનરૂપ છે, તેની સાથે આ અભિરૂપ ચાણુક્યનો જે કોઈ દિવસ પણ સંયોગ થશે, તો અવશ્ય આ ધ્વંસનો અગ્નિ સળગીજ દેશે. અને તે અગ્નિમાં મારી, રાજની, મગધરાજ્યની, મારા પરિવારની, નંદપરિવારની અને સમસ્ત આત્મીય જનોની આહુતિ અપાઈ જશે, અને તે સાથે મગધરાજ્યના અસ્તિત્વનો પણ લોપ થઈ જશે.”

રાક્ષસ તરફથી કાંઈ પણ ઉત્તર મળેલું ન જોવાથી તથા તેને ભયંકર ચિન્તામાં તક્ષીન થયેલો જોઈને રાજાએ અન્યબીથી પૂછ્યું કે;—“કેમ મંત્રિવર્ય! શા વિચારમાં ગુંથાઈ ગયા છો? હવે આપણે એ ચાણુક્યને શી રીતે શાંત કરવો, એ સંબંધી કાંઈપણ નિશ્ચયપર આવ્યા ખરા કે? તમારા મગજમાં અત્યારે શી ચિન્તા ઉપજી આવી છે કે, તમે અત્યારે આમ વિચારગ્રસ્ત બની ગયા છો વાર?”

રાક્ષસે શુષ્ક મુખથી ઉત્તર આપ્યું કે;—“રાજરાજેશ્વર! જે આપ વચન આપો તો હું આપને એક વાત કહેવાનું સાક્ષ્ય કરી શકું.”

“શું કહેવા ઇચ્છો છો?”

રાક્ષસે કહ્યું:—“મહારાજ ચાણુક્યને શકટારની પેઠે જીંદગીપર્યંત કારાગૃહમાં રાખવો પડશે, તેમ ક્યાં વિના આપણો છૂટકો થવાનો નથી. સિંહને તો અવશ્ય પાંજરામાંજ પૂરી રાખવો અગત્યનો છે.”

“ફરીવાર બ્રાહ્મણ પર અત્યાચાર? લોકો એથી શું કહેશે એનો તમને કાંઈપણ ખ્યાલ આવી શકે છે ખરો કે? મને તો એમ કરવામાં ભયંકર વિદ્વ આવવાની સંભાવના રહ્યા કરે છે, માટે બીજો કોઈ પણ ઉપાય શોધી કાઢો.”

“મહારાજ, રાજપરક્ષા, રાજનીતિ અને રાજ્યના હિતાહિતની સાથે, પ્રજા તરફની પ્રશંસા અથવા નિંદા તરફ લક્ષ આપવાની કાંઈ પણ જરૂર જ રહેતી નથી.”

“ત્યારે તો હમણાં ને હમણાંજ ચાણુક્યને પકડવા માટે બાણસો મોકલી આપો.”

“મહારાજ, આ ભરી રાજસભામાં, બ્રાહ્મણભક્ત સભાસદોની સન્મુખ ચાણુક્યને વિશેષ અપમાનિત બનાવવાની વાર્તા સાંભળીને

તેઓ સર્વ ખળભળી ઊઠશે અને ભયંકર બળવો ભગી ઊઠશે. આજે આપના પિતાના શ્રાદ્ધનો પવિત્ર દિવસ છે, માટે આમ ખુલ્લો અત્યાચાર ગુજારવો એ કોઈપણ પ્રકારે હિતાવહ નથી. જે થવાનું હતું, તે થઈ ગયું છે. અત્યારે તો આ પુણ્યપદ કાર્ય સહી-સલામતીથી સમાપ્ત થઈ જાય, એવી જ વ્યવસ્થા કરો, પછીથી બધુંજે જોઈ લેવાશે. ચાણુક્યને પકડાવી મંગાવવાનો ભાર હું પોતે જ ઝલણ કરું છું. તેની વપાસ રાખવા માટે તથા તેનાં સર્વ કારસ્થાનો જાણી લેવા માટે, હું હમણાં જ તેની પાછળ એક ચાલાક જૂસસને મોકલવાની વ્યવસ્થા કરું છું.”

આમ કહીને રાક્ષસ થોડીવારને માટે રાજસભામાંથી વિદાય લઈને એક નિર્જન સ્થાન તરફ ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી કાંઈક વિચાર કરી એક છુપા જસસને તેણે ઇશારો કરી બોલાવી લીધો. જસસના આવ્યા પછી રાક્ષસે તેને બધી બીના ટુંકામાં સમજાવી દીધી અને ત્યાર પછી કહ્યું કે;—“ અનિરક! જો તું આ કાર્ય કરી આવીશ, તો હું તને એકસો સોનામોહોરો ઇનામ તરીકે અપાવીશ. તું બળથી, છળથી કે ગમે તે ઉપાયથી ચાણુક્ય પકડતો અહીં લાવી આપીશ તો હું તને તારી પદવીથી ઉચ્ચી પદવીએ પહોંચાડી દઈશ. પરંતુ આ અઠવાડિયાની અંદર તો તે કામ પૂરું થઈ જવું જ જોઈએ. ચાણુક્યને પકડી લાવતી વેળાએ, એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખજે કે, બહારનાં કોઈપણ માણસો તે હકીકત જાણવા ન પામે કે, ચાણુક્યને કેદ કરીને કારાગારમાં લઈ જવામાં આવ્યો છે. આ કાર્ય અતિ ગુપ્ત રીતે કરવાનું છે, માટે પૂરતી ચાલાકી રાખજે અને તે સાથે ચાણુક્ય જેવા ચતુર પુરુષના જાળમાં તું પોતે જ ન ફસાઈ જાય, તેની ખાસ સાવચેતી રાખજે. રાજપનાં કામો કરવામાં ક્યારેક માથું પણ આપવું પડે છે, એ વાતને ભૂલી ન જતો. ”

જસસ બધી હકીકત સાંભળીને ચાલ્યો ગયો. કેટલીકવાર પછી રાજસભા પુનઃ શાન્તિપૂર્ણ થઈ ગઈ. મહારાજ ધનનંદ યોગ્ય આસન પર બેસીને પંડિતો, વિદ્વાનો અને બ્રાહ્મણોને દાન આપવા લાગ્યો. સાર્વભૌમ ઠાકુર ચાણુક્યને પદબ્રષ્ટ થયેલો જોઈને તેમજ પોતાને દાનની મોટી રકમ મળેલી જોઈને મનમાં ને મનમાં ઘણો જ ખુલાવા લાગ્યો.

રાક્ષસ, ચાણુક્યના આવ્યા અપમાનથી મનમાં સહજ રાજી થયો એ ખરું, પરંતુ તેનો ભયંકર શાપ, અઘાપિ તેના હૃદયમાં ભયંકર આઘાત કરીને સાલી રહ્યો હતો. રાક્ષસે વિચાર્યું કે;—“ ચાણુક્ય, કુટિલવિદ્યામાં અતિ કુશળ ગણાય છે, બંધનહીન અને બ્રહ્મતેજથી

મંડિત થયેલો મનાય છે. અભિચાર કરવાની ક્રિયામાં તે મહાન શક્તિ-શાળી પુરુષ તરીકે સમસ્ત મગધભૂમિમાં પૂજ્ય છે. તેની લીધેલી પ્રતિજ્ઞા કદાપિ નિષ્ફળ નિવડતી નથી. એ અપમાનિત, લાંચિત અને બદ્ધેલો લેવાને આતુર થયેલા બ્રાહ્મણે, ભરી રાજસભામાં સોગંદ ખાધને જે ભયંકર પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તથા શાપનાં જે બીષણ વાક્યો ઉચ્ચાર્યા છે, તે પ્રતિજ્ઞા તથા તે બીષણ વાક્યોને તે ક્રોધિષ્ઠ બ્રાહ્મણ અવશ્ય અમલમાં લાવી ખતાવશે તથા તેને પૂર્ણ કરવા માટે કોઈપણ અદ્ભુત ઉપાય અવશ્ય શોધી જ કાઢશે. જીવ જતાં સૂધી તે બ્રાહ્મણ પોતાની ભયંકર પ્રતિજ્ઞાને નષ્ટ થવા દેશે નહિ. ”

બ્રાહ્મ સભાનું કાર્ય પૂરું થયા પછી, રાજા ધનનંદ તે સ્થાનનો ત્યાગ કરીને ઉદાસ મુખે પોતાના મહાલય તરફ ચાલ્યો ગયો. પ્રવળ ઝંઝાવાત દિપ્ત જ્વલતાં પહેલાં, પ્રકૃતિ જેવી રીતે એક પ્રકારના ગંભીર ભાવને ધારણ કરી લે છે, તેવી જ રીતે આજે રાજાના મુખે પણ એક પ્રકારની ભયંકર ગંભીરતાને ધારણ કરી લીધી. તેના હૃદયના પ્રત્યેક વિભાગોમાં જાણે વિષમ વિપત્તિ જવાળાઓ સળગી ઉડી હોયની ! એમ જણાવા લાગ્યું, ચાલુક્યનો ભયંકર શાપ, અદ્યાપિ તેના કાનમાં ભયંકરતાથી સંભળાઈ રહ્યો હતો. ચાલુક્યે લીધેલી બીષણ પ્રતિજ્ઞા અત્યારે તેનાં નયન સમક્ષ ખડી થઈ ગઈ હતી.

રાજાએ પોતાના એકાંત ઓરડામાં બેસીને મનમાં ને મનમાં જ વિચારવા માંડ્યું કે;—“ આ ચાલુક્ય નિરંતર કુટિલવિદ્યામાં પ્રવૃત્ત રહેનારો છે. તે ઉપરાંત મેં એમ પણ સાંભળ્યું છે કે, તે અતિ શક્તિવાન અને બુદ્ધિમાન પુરુષ છે. તેનું બ્રહ્મતેજ સમસ્ત મગધભૂમિમાં ઝળહળી રહ્યું છે. આખો દેશ તેના તરફ અતિ માનની દૃષ્ટિથી જુઓ છે. પ્રજાનો પ્રેમ સંપાદન કરવામાં પણ એ ચાલાક ચાલુક્યે કશી ન્યૂનતા રહેવા દીધી નથી. આથી ચાલુક્યના અપમાનની વાર્તા સાંભળીને લોકોમાં એક પ્રકારનો ભયંકર ખળભળાટ મચી જશે અને મારા પર અનેક આક્ષેપો થવા લાગશે. મારા પ્રજાજનોજ મારી નિંદા કરવાને, મારા પર ધિક્કાર, ફિટકાર અથવા લાનતનો વર્ષાદ વરસાવવાને તૈયાર થઈ જશે. મારા પરનો અનુરાગ પણ અમુક અંશે અલ્પ થઈ જશે. મેં એક પ્રકારના ક્રોધને આધીન બ્રહ્મને, તેનું અપમાન કર્યું છે. આ અપમાન કરવામાં મારાથી ભયંકર અન્યાય અને પ્રમાદ થયો છે. મેં પોતે જ મારા નાશનાં ખીજ રોપી દીધાં છે, મારા પોતાના પગ પર મેં જ ફૂલાડાનો આઘાત કર્યો છે. પણ નહિ, નહિ. આમ ધાર-

વામાં મારી ભયંકર ભૂલ થાય છે. કારણ કે, એ ક્રોધિત વિષધરને સ્વતંત્રતા આપવામાં મેં અતિ મૂર્ખતા કરી છે, પણ હવે ગમે તે ઉપાયે એ ચાણક્યને હું મારા ભયંકર કારાગારનો કેદી બનાવીશ અને નિત્યને માટે તેની સ્વાધીનતાનો લોપ કરી બતાવીશ. જીવનપર્યંત કારાગારમાં રાખીને હું તેના ગર્વનું વિષમ પરિણામ ચખાડી આપીશ. તેમજ તે ગર્વ અને મદથી ઉન્મત બનેલા અવિચારી બ્રાહ્મણને નંદરાજનું અપમાન કરવામાં કેવી ભયંકરતા સમાયલી છે, તેનો સાક્ષાત્કાર પણ કરાવી આપીશ. એ બ્રાહ્મણ હોવાથી, મારાથી તેના જીવનને નષ્ટ કરી શકાય તેમ નથી, નહિ તો મારી ઇચ્છા તેને આ અવનીપરથી નષ્ટ કરવાની જ હતી, પણ હવે તેમ નહિ કરતાં કારાગારની કઠિન સજા આપીને હું મારા વૈરને વાળી લઇશ. તેની સ્વતંત્રતાનો લોપ કરવાનો મને સંપૂર્ણ અધિકાર છે, એટલે તેને કેદ કરવામાં મને કોઇપણ પ્રકારનું વિઘ્ન નડી શકશે નહિ. પ્રજાજનોમાં કદાચ તેની આવી સ્થિતિ જોઇને કાંઈ કોલાહલ આપી જશે, તો હું તેમને મારી પ્રબળ સત્તાના પ્રભાવે દબાવી દઇશ. અથવા તો તેમના અજાણતામાંજ ચાણક્યને કારાગારનો કેદી બનાવી દઇશ. ”

આ પ્રકારની અનેક ચિન્તાઓથી, શોકાતુર થઇને મગધરાજ્યના મહારાજા ધનનંદે, તે ભયંકર દિવસને ગંભીર મર્મવેદનામાંજ વ્યતીત કર્યો. ચાણક્યની તે શાપવાણી તરીકે ઉચ્ચારાયલાં “ જો હું સાચો બ્રાહ્મણ હોઇશ, તો મગધરાજ ! તારા આ ગર્વને માટીમાં મેળવી દઇશ, મારા ભયંકર અપમાનનો બદલો લઇશ અને આખા નંદવંશનો જડમૂળથી નાશ કરીશ.” વાક્યોને તે આખો દિવસ વિસરી શક્યો નહિ.

પ્રકરણ ૭ મું

—:૦:—

ચંદ્રપાલનું કપટતંત્ર

“ કહો તો શત્રુઓનાં શીશપર હું આગ વર્ષાવું;
ચરણના એક આઘાતે ધરાને ખૂબ ડોલાવું.
અનંતાકાશને પણ માત્રમાં પૃથ્વી પરે લાવું;
અને પાતાળને ઊંચકીને ગગનમાં રાખી ઝૂલાવું;
વિદાઈ પર્વતોને મુલ્છિથી, એ શક્તિનું દળ છે;
પરંતુ પાપ કરવાનું ન મારા બાહુમાં બળ છે.”

ઠક્કર નારાયણ

“ તેનો કાંઈ પત્તો મળ્યો ખરો કે ? ”

“ ના-પ્રભુ ? ”

“ શું ક્યાંયથી પણ તેનો પત્તો ન જ મળ્યો ? ”

“ ઘણી મેહનત કરવા છતાં, છેવટે તેનો પત્તો મળી શક્યોજ નહિ. ”

“ તેની રહેવાની જગ્યાએ ગયો હતો કે ? ”

“ તે આખતમાં પણ કશી કચાશ રહેવા દીધી નથી. ”

“ ત્યારે શું ત્યાંથી પણ તું તેને ન મેળવી શક્યો ? ”

“ ના-તેની રહેવાની ઝૂપડી, પણ અત્યારે બળીને ભસ્મીભૂત બની ગઈ છે. ”

“ હે, તું આ સર્વ શું કહે છે ? બ્રાહ્મણના નિવાસસ્થાનને કાણે બળીને ભસ્મીભૂત બનાવી દીધું વાર ? કેવી ભયાનક વાર્તા ! ”

“ સાંભળ્યું છે કે, તે બ્રાહ્મણે પોતાના હાથથીજ, પોતાની ઝૂપડીને બળીને બ્રાહ્મ બનાવી દીધી છે. ”

“ ઘણીજ અજ્ઞયખીની વાર્તા ! અહા તે બ્રાહ્મણની કેવી દાંભિ-કતા ! તેના નિર્અંધપણાતું કેવું ઝગહગતું ઉદાહરણ ? પણ તું યોગાનંદ સ્વામીના આશ્રમમાં તેની તપાસ કરવા માટે ગયો હતો કે ? ”

“ જી-હા. તેમ કરવામાં પણ ન્યૂનતા રહેવા દીધી નથી. ”

“ ત્યાંથી પણ તેનો કાંઈ પત્તો નજ મળ્યો ? ”

“ ના-તે આશ્રમ અત્યારે વદન ઉજ્જડ થઈ ગયો છે. સ્વામીજી ત્યાંથી પોતાના સર્વ શિષ્યો સહિત હરિદ્વાર તરફ ગયા છે. હાલમાં માત્ર એક જ શિષ્ય અતિથિઓના સન્માન માટે ત્યાં રહેલો છે. તેને તેના સંબંધમાં પૂછતાં તેણે માત્ર એટલુંજ જણાવ્યું છે કે, તે પોતે ચાલુક્યના કશા સમાચાર જાણતોજ નથી. ચાલુક્યે બ્યારે પોતાની ઝૂપડી બળી નાખી, ત્યાર પહેલાં સ્વામીજી દસ બાર દિવસ થયાં હરિદ્વાર તરફ ચાલ્યા ગયા હતા, એટલે તેઓ પણ તેના સમાચારથી સર્વથા અજાતજ છે. પ્રભુ ! તે બ્રાહ્મણનો પત્તો મેળવવા માટે મેં જીવતોડ મેહનત કરી છે. છતાં મારાં હવભાગ્યને લીધે હું તેને મેળવી શક્યો નથી. હજી આપ આજ્ઞા આપો તેમ કરવાને હું તૈયારહું. ”

“ અનિરક ! તે ઘણીજ નિરાશાના સમાચાર લાવી આપ્યા છે. હવે તું તારે જ્યાં જવું હોય, ત્યાં જઈ શકે છે. તારા કાયથી તું

મુક્ત થયો છે. હું આજનો દિવસ તને આરામ કરવા આપું છું, આવતી કાલે પ્રભાતમાં તું પાછો મારીપાસે આવી જજે. રાજની પાસે મેં ચાલુક્યને કેદી બનાવી આપવાનું વચન આપ્યું છે, એ તો તું સારી રીતે જાણે છે, એટલે નવેસરથી જાણાવવાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી. પરંતુ હવે એ કાર્ય તારે પોતાનેજ કરી આપવું પડશે. જે તેમ કરી શકીશ નહિ, તો પછી રાજ તને અને મને ઉભયને ધિક્કારી કાઢશે તથા આપણાપરના વિશ્વાસને હટાવી દેશે. માટે ગમેતે ઉપાયે તું તે ચાલુક્યને અહીં પકડી લાવ. આ વખતે જે તું નિરાશ થઈને પાછો આવીશ, તો તારે તથા મારે બન્નેને રાજના કોપમાં પડીને મરણવશ થવું પડશે.”

જસસ આ વાર્તા સાંભળીને અત્યંત શોકાતુર બની ગયો અને તેના મુખપર શોકની છાયા છવાઈ ગઈ. ચાલુક્યની તપાસ માટે તેણે પોતાના ગજના પ્રમાણમાં તથા શક્તિના વ્યયમાં કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા રહેવા દીધી નહોતી. ચાલુક્ય કદાચ મગધદેશનો ત્યાગ કરીને બીજા કોઈ દુરદેશમાં ચાલ્યો ગયો હશે, તો પછી તેની તપાસ કરવાનું અથવા પતો મેળવવાનું કાર્ય અતિ કઠિન થઈ પડશે એમ જાણવા છતાં તેણે સાહસનો સંચય કરીને કહ્યું કે;—“ પ્રભુ, મને જરા લાંબી મુદત આપો. આપ સમય મેળવવા માટે રાજની પાસે પ્રાર્થના કરશો એટલે તેઓ અવશ્ય લાંબો સમય આપશેજ. અત્યારની વસ્તુસ્થિતિ જ્ઞેતાં જાણાઈ આવે છે કે, તે બ્રાહ્મણનો પતો મેળવવામાં લાંબા સમયનો ભોગ આપવો પડશે અને તે સાથે અનેક શારીરિક સંકટો પણ વેઠવાં પડશે.”

મંત્રી રાક્ષસે શાંતિથી કહ્યું કે;—“ ભાઈ અનિરક, હું રાજને મળી તને અવશ્ય તારી ઈચ્છા મૂજબનો લાંબો સમય અપાવીશ અને તે સાથે તારી મેહનતનો પણ પૂરતો બદલો વાળી આપીશ. અત્યારે એ બ્રાહ્મણનો પતો મેળવવાનો બરાબર સુઅવસર મળ્યો છે, માટે તેને કોઈ પણ પ્રકારે નષ્ટ થવા દેવો જોઈએ નહિ. થોડા વખતમાં મહા ભયંકર યુદ્ધનો અગ્નિ સળગી ઊઠે તેવી સંભાવના રહ્યા કરે છે. મેં સાંભળ્યું છે કે, મગધરાજ ધનનંદ પોતે સેનાનાયક બનીને, પહાડી રાજ સમરકેતુને ધ્વંસ કરવા જવાના છે. એથી આપણને ઘણો અવકાશ મળે તેવી આશા રહે છે. જ્યાં સુધીમાં મહારાજ યુદ્ધ કરીને પાછા આવે, તે અવધિમાં તો તું તે બ્રાહ્મણનો પતો મેળવી શકીશને ?”

“ જી-હા. સેવકને જે એટલો સમય આપવામાં આવશે, તો હું તેવા એક નહિ પણ અનેક બ્રાહ્મણોને મગધરાજના કારાગારમાં કેદી તરીકે લાવી શકીશ. ”

“ વાર ત્યારે તેમજ કરીશું. મગધરાજ્યના મહારાજા ધનનંદને મળીને હું હમણાંજ તારા કહેવા પ્રમાણેની બધી સગવડ કરાવી આપું છું. જા-હવે તને વિશ્રાંતિ લેવાની છૂટ છે. આવતી કાલે પ્રભાતમાં તું મારે ત્યાં આવી જજે, એટલે આપણે પુનઃ આ વિષયમાં વિશેષ વાતચીત ચલાવીશું. તું અત્યારે અત્યંત થાકી ગયો હોય, તેમ જણાય છે, માટે જા જરા વિશ્રાંતિ લઇને પાછો વાળે થા. ”

જનસૂસ વિદાય મળવાથી ચાલ્યો ગયો. ત્યારપછી તે ઓરડામાં માત્ર રાજમંત્રી રાક્ષસ એકલોજ રહ્યો. તેનું ચિત્ત ચાણક્ય સંબંધી ચિન્તા કરવાથી અત્યંત વ્યાકુળ બની ગયું અને તેના હૃદયમાં અસ્થિરતાનો આવિર્ભાવ થઇ આવ્યો.

ચાણક્યના આમંત્રણપત્રનું નિરીક્ષણ કર્યા પછી મગધરાજ નંદે, તે પત્ર પાછું રાક્ષસના હાથમાં આપી દીધું હતું. એથી અત્યારે તે રાજમંત્રી રાક્ષસની પાસેજ હતું અને તે, એ પત્રની ચિન્તામાં નિમગ્ન થઇ ગયો હતો.

રાક્ષસ, પત્ર બહાર કાઢીને પુનઃ ધણીજ બારીકીથી તેનું અવલોકન કરવા લાગ્યો. તે પત્રમાં લખેલા હસ્તાક્ષરો, પોતાના હાથથીજ લખાયા હતા, એમાં તેને લેશ માત્ર પણ શંકા રહી નહિ. તે આમંત્રણપત્ર સંસ્કૃત ભાષામાં લખવામાં આવ્યું હતું. રાજમહાલયમાંથી જે બીજાં બધાં પત્રો લખાઇને વહેંચાયાં હતાં તે પત્રોની અને આ બનાવટી પત્રની ભાષા એકજ પ્રકારની હતી, તેમાં જરા પણ તફાવત જણાતો નહોતો. પરંતુ ભેદ માત્ર એટલોજ હતો કે, તે પત્રપર રાજની રાજમુદ્રા છાપવામાં આવી હતી અને બીજાં પત્રો કેવળ છાપ વગરનાં જ લખાયાં હતાં. આથી રાક્ષસના મનમાં અનેક પ્રકારના વિચારો આવવા લાગ્યા, અનેક વિચારો કરવા છતાં પણ, આ રાજમુદ્રાના સંબંધમાં તેનાથી કંઈ પણ જાણી શકાયું નહિ.

એવામાં એકાએક રાક્ષસને સ્મરણ થઇ આવ્યું કે, વર્તમાન મગધરાજ ધનનંદના રાજ્યારોહણ સમયે મંત્રી શકટારે આ પ્રકારની બે મુદ્રાઓ તૈયાર કરાવી હતી અને એ મુદ્રાપર કોતરાવેલા અક્ષરોમાં એક પ્રકારનું ખાસ વિશેષત્વ રાખવામાં આવ્યું હતું, એમાંની એક

મુદ્રા રાજ પાસેથી રાક્ષસ પાસે આવી હતી અને ખીજ મુદ્રાનો કાંધ પણ પતો મળી શકતો નહોતો.

જે સમયે શકટારે તે બે મુદ્રાઓ તૈયાર કરાવી, તે સમયે તે મગધરાજ્યનો મંત્રી હતો. તેથી એક મુદ્રા તેની પાસે રાખવામાં આવી હતી અને ખીજ રાજના અધિકારમાં હતી. રાક્ષસ જે મુદ્રાનો ઉપયોગ કરતો હતો, તે મુદ્રા તેણે રાજ પાસેથી મેળવી હતી. ખીજ મુદ્રા મેળવવા માટે રાક્ષસે ઘણીવાર કારાગૃહમાં જઈને શકટારને પીડિત કર્યો હતો. પરંતુ શકટારે માત્ર એકજ ઉત્તર આપ્યું હતું કે:—
“ રાજની આગાથી, પોતાનાં ઘરખાર લૂટાઈ જવાને લીધે, તે મુદ્રા પણ બધા સરસામાનની સાથે જ લૂટાઈને નષ્ટ થઈ છે. ”

રાક્ષસ કેટલીકવાર સૂધી સ્થિરતાથી વિચાર કર્યા પછી અચાનક બોલી ઉઠ્યો કે:—જ્યા સૂધી હું જાણું છું, ત્યાં સુધી સ્પષ્ટ કહી શકું છું કે, મારી પાસેની રાજમુદ્રા અને બનાવટી પત્રપર છાપેલી રાજ મુદ્રામાં કાંધપણ તફાવત જણાતો નથી. ત્યારે શું શકટાર મને છેતરી ગયો છે ? શું કારાગૃહમાં જે સમયે શકટાર કેદ હતો, તે સમયે તેણે આ રાજમુદ્રાને ક્યાંય પણ છુપાવી રાખી હશે ? તે સમયે મેં તે રાજમુદ્રા મેળવવાના કોઈપણ ઉપાયને બાકી રહેવા દીધો નહોતો, તો પછી અત્યારે આ રાજમુદ્રાની છાપ આવી ક્યાંથી ? આ મુદ્રા મેળવવા માટે મેં શકટારને ઘણાં દુઃખો દીધાં હતાં, પરંતુ તેમ કરવા છતાં પણ હું એને મેળવી શક્યો નહોતો. આટલા બધા દિવસો વીત્યા પછી આ મુદ્રા ક્યાંથી આવી, એ વિષયમાં મારાથી તો કાંઈપણ કલ્પનાજ કરી શકાતી નથી. ખરેખર આ મુદ્રાએ મને આજે છોક બ્રમિત બનાવી દીધો છે, મારી સર્વ વિચાર શક્તિનો લોપ કરી નાંખ્યો છે. !”

“ કદાચિત્ એને બનાવટી ધારી લેવામાં આવે, તો પણ એટલું તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, અસલ મુદ્રાને જોયાં વિના આવી ખીજ મુદ્રા બરાબર મારી પાસેની મુદ્રાજેવી બનાવી શકાયજ નહિ. તે અસલ મુદ્રા અદાપિ મારી પાસે જ છે. તે કદાપિ કોઈના હાથમાં જવા પામીજ નથી, તો પછી તેની નકલ થવાની સંભાવનાજ શી રીતે રાખી શકાય ? આણક્યના પત્રમાં છાપેલી મુદ્રા, બરાબર મારી મુદ્રાનું અનુકરણજ છે. એ બંને મુદ્રાઓમાં જરાપણ તફાવત જણાતો નથી. આ સર્વ બાબતો એવી ભેદ ભરેલી છે, કે હું તે સંબંધી કોઈ પણ પ્રકારના નિશ્ચયપર આવી શકતો જ નથી. મારાથી કંઈ અસલ અને

કંઈ નક્કલ મુદ્રા છે, તેની કલ્પના પણ થઈ શકે તેમ નથી. કારણ કે બંને મુદ્રાની છાપમાં બિલ્કુલ ફેર જણાતો નથી. ”

“ પરંતુ આ મુદ્રા બનાવટી નથી, તેના મુખ્ય સાક્ષી મારાં આ ચપળ ચક્ષુની વિલક્ષણ શક્તિ જ છે. હું અનેક પ્રકારના બારીકમાં બારીક વિચારો કરી જોઉં છું, ત્યારે માંડે હૃદય મને એમજ કહે છે કે, આ મુદ્રા બનાવટી તો નથીજ. ”

“ ત્યારે શું શકટાર હજી જીવતો હશે ? બનાવટી મરણનું બહાનું બતાવી, કારાગૃહમાંથી તે મારી આંખોમાં ધૂળ નાખીને છટકી ગયો હશે ? આ સર્વ કારસ્થાનોની રચના મારા વિનાશ માટેજ રચાઈ હોય, એમ માંડે હૃદય ધબકી ધબકીને કહી રહ્યું છે. મારા પ્રપંચો જ મારો ભોગ લેવાને વત્પર થયા હોય, એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. મારા હૃદયમાંથી વારંવાર એવા ભણુકારા સંભળાયા કરે છે કે;—“ દુષ્ટ રાક્ષસ, હવે તને તારી રાક્ષસી કૃતિઓનું ફળ મળી જવાનું છે, તારાં પાપો તારો નાશ કરવાને તૈયાર થઈ ગયાં છે, માટે જાહ, મરવાને તૈયાર થા. તું જે વીર નર શકટારને મરેલો ધારે છે, તે શકટાર મર્યો નથી, પરંતુ અઘાપિ જીવતોજ છે અને તે દ્વારાજ તને તારાં બચંકર પાપોનું ફળ મળી જવાનું છે. તું મહા પાપી છે, તારું જીવન નિરંતર પાપમાંજ લિપ્ત રહ્યા કર્યું છે. નિર્દોષપર અત્યાચાર આદરવામાં તેં લેશ પણ દયા દર્શાવી નથી, માટે હવે તે બધાં કુકર્મોની સજા ખમવાને તૈયાર થા. શકટાર પોતે પોતાની સત્તાથી તારી આંખોમાં ધૂળ નાખીને ચાલ્યો ગયો છે અને અત્યારે તે તારા નાશના યત્નમાંજ ગુંથાયો છે. અલ્પ સમયમાં તે તારો નાશ કરશે. તે તારો કાળ છે, એમજ તું માની લેજે. ”

“ જો એ શકટાર ખરેખર ન્હાસી ગયો હશે, તો મારો મૂળ-સહિત વિનાશ થશે. મને લાગે છે કે, તેણેજ આ બનાવટી પત્ર તૈયાર કરીને, તેજસ્વી તથા મહા કોપિત બ્રાહ્મણ ચાણુક્યને, મુખ્ય બ્રાહ્મણનું આસન મેળવવા માટે ઉસ્કેર્યો હશે. આ બનાવટી છેવટે ચાણુક્ય અપ-માનિત અને લાંચિત બનશે તથા તેના ક્રોધનો અગ્નિ બચાનક સ્વરૂપ ધારણ કરીને એકદમ સળગી જઈશે, એમ ધારીનેજ તેણે આ પત્ર રચવાનું કારસ્થાન કરેલું હોવું જોઈએ. શકટાર અતિ ચાલાક અને બાહોશ પુરુષ છે, તેથી તેણે આ પ્રમાણેના પ્રપંચબળ બિછાવ્યો હોય, તો તેમાં કાંઈ અગ્નયખી જેવું નથી. ”

“ ભગવાનના આ જગતમાં અથવા અત્યારના મગધદેશમાં કોઈ

પણ પુરુષ કુટિલતા અથવા પ્રપંચવિદ્યામાં નિષ્ણાત હોય, તો તે ચાલુક્ય વિના ખીજો કોઈજ નથી. મનુષ્યત્વ શું છે, મનુષ્યના ધર્મો શા છે અથવા માનવદેહનું સાર્થક્ય શામાં સમાયલું છે, તે માત્ર માનવશ્રેષ્ઠ ચાલુક્યજ સારી રીતે જાણે છે. તે મહા તેજસ્વી ચાલુક્યને હું નિરંતર તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોતો આવ્યો છું ! તેની બરબાદીના યત્નો કરવામાં મેં કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા રહેવા દીધી નથી. મગધરાજે તેને પોતાની સભાનો મુખ્ય પંડિત બનાવવા માટે ઘણીવાર આગ્રહ કર્યો હતો, પરંતુ મેં પોતેજ તેમ કરવામાં વિઘ્ન નાંખ્યું હતું. ચાલુક્ય સારી રીતે જાણે છે કે, હું તેનો એક પ્રબળ શત્રુ છું. મેં તેનું અનેકવાર અનિષ્ટ કર્યું છે, એ વાર્તા પણ તેના જાણવામાં આવી ગઈ છે. તે એમજ ધારે છે કે, જો મગધરાજ્યમાં માંડે કોઈ પણ આનંદ ધમ્મજનાર અથવા નિંદા કરનાર હોય, તો તે માત્ર હું પોતેજ છું. આવાં અનેક કારણોને લીધે તેણે મને શાપથી નષ્ટ કરવાના અનેક યત્નો પણ કર્યા હતા; પરંતુ દૈવયોગે તે માંડે અઘાપિ કાંઈ પણ અનિષ્ટ કરી શક્યો નથી. પરંતુ હવે જો શકટાર જીવતો હશે અને તેની સાથે એ મહાકુટિલતાકુશળ ચાલુક્યનો તથા રાજકુમાર ચંદ્રગુપ્તનો મેળાપ થશે તો થોડા વખતમાંજ આ વિશાળ મગધરાજ્યનો વિનાશ થઈ જશે અને સર્વત્ર એક પ્રકારનો ભયાનક હાહાકાર વ્યાપી જશે. ચાલુક્ય, ચંદ્રગુપ્ત અને શકટારની સાથે પહાડી રાજ સમરકેતુ મળી જશે, તો પછી એ ચંદ્રાળયોકડી દ્વારા આ મજબૂત મગધરાજ્યની દૃઢ સત્તા જડમૂળથી ઉખડી જશે અને એક નવીન રાજ્યની સ્થાપના થશે. નંદ વંશને તથા મારા પરિવારને પણ એ વખતે અવશ્ય કાંઈક ત્રાસ ભોગવવોજ પડશે.”

“ ત્યારે શું શકટાર ખરેખર જીવતોજ છે ? ના—ના, દારૂણ ચિન્તા તથા વિષમ શંકાના યોગે મારા ચિત્તમાં અત્યારે ભયંકર વ્યાકુળતા વ્યાપી ગઈ છે. હું જે વાત બનવાની બિલકુલ અસંભાવના છે, તેને સંભવિત માની બેઠો છું. ચંદ્રપાલે પોતે મારી પાસે આવીને તેના મરણના સમાચાર આપ્યા હતા અને એથી મેં તેને પુષ્કળ ધનિતમ પણ આપ્યું હતું. સ્મશાનમાં જ્યાં આગળ તેની ચિતા ખડકવામાં આવા હતી, ત્યાં જઈને મેં તેના શબની રાખની પણ બરાબર તપાસ કરી હતી તો પછી તે જીવિત હોય, એમ કહીજ શી રીતે શકાય ? મેં બારીકાથી તેની લાશને પણ તપાસી જોઈ હતી, તેને કારાગૃહમાંથી સ્મશાનમાં લઈ જતી વેળાએ પણ મેં તેના શરીરમાં પ્રાણ છે

કે નહિ, તેની ખાત્રી કરી લીધી હતી, તો પછી તેના જીવનની સંભાવનાજ શી રીતે રાખી શકાય ? આ સર્વ ભ્રમણા છે, મારા મગ-જમાં ઉપજેલા એક પ્રકારના વિકારનુંજ પરિણામ છે. પણ ત્યારે મારી મનોદેવતા મને એમ કેમ કહી રહી છે કે;—“ રાક્ષસ, શકટાર અઘાપિ જીવત છે અને તે અત્યારે તારો નાશ કરવાના કામમાંજ જોડાયો છે, માટે ઊઠ, અને હજી તેની પૂરતી તપાસ ચલાવ. જો તું આજસ અથવા પ્રમાદમાં ખેસી રહીશ, તો થોડા વખતમાં તારો, તારા રાજ્યનો અને આ મગધરાજ્યનો વિનાશ થઈ જશે તથા તારા પ્રબળ શત્રુ શકટારની સત્તાજ સર્વત્ર વ્યાપી જશે. ” હેં આ સર્વ સત્ય હશે ? શું ચાણક્યે પોતાની તાંત્રિકવિદ્યાના પ્રભાવે બળીને ભસ્મ થયેલા શકટારને શ્રીવાર જીવતો કર્યો હશે ? અથવા તો શકટારનાં કોઈ પૂર્વ-જન્મનાં પુણ્યોએ આવીને પુનઃ બચાવી લીધો હશે ? મારાથી આ વિષયમાં કાંઈ પણ સમજી શકાતું નથી. મારી તીવ્ર બુદ્ધિ અત્યારે છેક શક્તિશાલ્ય બની ગઈ છે. ”

“ પણ, નાહ-નાહ. તેમ થવું સર્વથા અશક્ય છે. શું મૃતદેહ કદાપિ રમશાનમાંથી પાછો આવી શકતો હશે ખરો કે ? કદાપિ નહિ. આ સર્વ મારી દુર્બળતાનાંજ ચિન્હો છે. ત્યારે શું ચંદ્રપાલ બિંધાસ-ધાતક થયો હશે ! એ નરાધમે શું એક પ્રકારના બનાવટી સમાચાર પહોંચાડોને અથવા ખીજા કોઈ મૃતદેહને ગોઠવીને શકટારને જીવતો છોડી મૂક્યો હશે ? પણ નહિ. આવો બનાવ બનવો પણ અશક્યજ છે. કારણ કે, રાજદરબારમાં જે એક અતિ વિશ્વાસપાત્ર અનુચર ગણાય છે અને જેને મેં એક સાધારણ પદપરથી રાજ્યના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ગણાતા પદપર સ્થાપિત કર્યો છે, તે પુરુષ પોતાપર કરેલા ઉપકારને વિસરી જઈને આવી ભયંકર કૃતમ્ભતા કરે ખરો કે ? નહિ, આ વાર્તા પણ માની શકાય તેવી નથી. ”

આ પ્રકારના અનેક વિચારો કરતો મંત્રી રાક્ષસ અધીરાધથી એકદમ ખોલી ઊઠ્યો;—“ અરે, બહાર કોઈ પણ અનુચર છે કે ? ”

રાજમંત્રી રાક્ષસના વિચારાલયની પાસેના એક ઓરડામાંજ એક અનુચર રહેતો હતો; તેણે મંત્રીને અચાનક આ પ્રકારે અધીરાધથી ખૂમ પાડતો જોઈને તરતજ જે ઓરડામાં રાજમંત્રી રાક્ષસ બેઠો હતો, તે ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં ગયા પછી તેણે જોયું કે, રાજમંત્રીનું મુખમંડળ એક પ્રકારની યંત્રણાથી વ્યાકુળ બની ગયું હતું. તેની

મનને આંખો લાલચોળ થઈ બિડી હતી. કષાળમાં પરસેવાનાં બિન્દુઓ છૂટી ગયાં હતાં અને તેની તે લાલ આંખોમાંથી જાણે આગનો વર્ષાદ રપી રહ્યા હોયની ! તેમ જણાઈ આવતું હતું.

રાક્ષસે, અનુચરને પોતાની પાસે આવેલો જોઈને કઠોર સ્વરથી કહ્યું કે;—“ અનુચર ! જા, હમણાંને હમણાંજ કારારક્ષક ચંદ્રપાલને મારી પાસે બોલાવી લાવ ” અનુચર રાક્ષસને પ્રણામ કરીને તરતજ ચંદ્રપાલને બોલાવવા માટે રવાના થયો.

ત્યાર પછી રાક્ષસ સહજ સાવધ થઈને મનમાં ને મનમાંજ વિચારવા લાગ્યો;—“ ના-ના. કદાપિ તેમ બની શકેજ નહિ. જે ચંદ્રપાલની લાંબા સમય થયાં હું પરીક્ષા કરતો આવ્યો છું, તે કદાપિ આવો વિશ્વાસઘાત કરી શકેજ નહિ. કદાચિત્ એ રાજમુદ્રા બીજા કોઈ કષ્ટી અથવા રાજ્યના વિરોધી પુરુષેજ તૈયાર કરી હશે. આ મગધરાજ્યમાં મારા શત્રુઓની સંખ્યાજ નથી. હું અનેક પુરુષોની સાથે શત્રુતા કરી ચૂક્યો છું, તેથી મારો નાશ કરવાના હિંસથાજ કોઈએ આવું કારસ્થાન રચ્યું હશે. શિકટારનું બલું ધ્વજનારા અને તેના આશ્રયમાં રહેલા અનેક મનુષ્યો આ રાજ્યમાં વસે છે. અને તેમાંથીજ કોઈએ માફ પુરૂં કરવાના ધ્વજાશ્ચી આવો કષ્ટભંગ બિછાવ્યો છે. શિકટારને દુઃખ દેવામાં મેં કશી કચાશ રાખી નથી, તેથી તેના કોઈક મિત્રે તેનું વૈર વાળવા માટેજ આ બાજી રચેલી છે. મહારાજ મહાપદ્મનંદના સમયમાં મેં મારા કારસ્થાનથી શિકટારનું મંત્રિત્વ ખેંચી લીધું હતું, તેને કારાગૃહમાં કેદ રાખીને અત્યંત દુઃખાવ્યો હતો તથા તેના બાળકો અને પત્નીનો મારા હાથે વધ થયો હતો, આ સર્વ કારણોથી ક્રોધએ મને જહમૂળથી ઉખેડી નાખવા માટેજ આ યત્ન કરેલો છે. ”

“ પરંતુ ગમે તેમ હો, પણ અત્યારે મારા અંગમાં કંપનો આવિર્ભાવ થયો છે, મારાં કરેલાં ભયંકર પાપો મારી નજરે તરી આવ્યાં છે, શિકટારની પત્ની મને અત્યારે પોતાનું બીપણ સ્વરૂપ બતાવીને કહી રહી છે કે;—“ નીચ અને દયાહીન રાક્ષસ, તેં મારા તથા મારાં નિર્દોષ બાળકોપર જે જુલમ ગુજાર્યો છે, તેનો બદલો લેવા માટેજ હું અત્યારે તારી પાસે આવી છું. કોઈ પણ પ્રકારના ગુન્હા વગર તેં એક અધારહીન અખળાનો વધ કર્યો છે, તેથી તું નારી હત્યાનો પાતકી થ્યો છે. મારાં નિર્દોષ બાળકોને તેં પિશાચનું રૂપ ધારણ કરીને ‘અજ

અન' કરતા ટળવળાવીને મારી નાંખ્યાં છે, તેથી તું બાળકત્યાનો પણ અપરાધી થયો છે. સ્ત્રીહત્યા તથા બાળહત્યા કરવી એ આર્ય ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, એમ જાણવા છતાં, તેં આ ભયંકર પાપો કર્યો છે, તેથી થોડા સમયમાં જ તારો અને તારા આખા પરિવારનો નાશ થશે. તારા રૂંદેરવામાં કીડા પડશે, તારા ઘરમાં લોહીની નીકો વહેશે અને તારા મરણ વખતે કરોડો પિશાચો તારૂં માંસ ખાવાને તત્પર થશે, તારૂં લોહી પીવા માટે અનેક ભૂખી તરસી પિશાચિકાઓ આવીને હાજર થશે. મારા પતિનો અધિકાર, સત્તા અને માન આદિ સર્વ છીનવી લેના છતાં, તારૂં હૃદય સંતુષ્ટ ન થયું કે જેના યોગે તેં તેમને કારાગૃહનાં અનેક દુઃખો આપ્યાં? બુદ્ધિહીન રાજાઆગળ દોષિત દારાવીને તેમને અપમાનિત બનાવ્યા તથા તેમના આખા કુટુંબનો કમકમાટ ઉપજાવે તેવી રીતે વધ કરાવ્યો, આ સર્વ તારી નિષ્કુરતાને સારી રીતે દર્શાવી આપે છે, પણ યાદ રાખજો અધમ કે, ન્યાયવાન ઇશ્વરથી તારાં આ સર્વ પાપો સાંખી શકાય તેમ નથી. તેઓ ન્યાયી છે અને અપરાધીને યોગ્ય સજા આપે તેવા છે. તું હજી મારા પતિપર જેટલા જુદમ ગુજારવા હોય તેટલા ગુજારી લે, પરંતુ તે સાથે તે ભયંકર પાપોને સહન કરવાની તૈયારી પણ કરી લેજો. હું મારા હૃદયમાં પ્રકટેલા ભયંકર દાવાનલના યોગે તને શાપ આપીને કહું છું કે;—“થોડા સમયમાં જ તારો આ અધિકાર નષ્ટ થજો, તારી સત્તા રસાતળમાંમાં મૂકાઈ જજો અને તારા આ દેહમાં રહેલા માંસ તથા લોહીનું શયતાન તથા ડાકિનીઓ આવીને પાન કરજો. અમળાની હત્યાના યોગે તારાં સર્વ સુખો બળીને ભસ્મ થજો અને તેને સ્થળે કમકમાટ, ત્રાસ અને ભીષણતાભરેલાં દુઃખો આવી વસજો. તારા હૃદયમાં વ્યાપેલી શાંતિનો ક્ષય થજો અને તેને સ્થળે ભયંકર વ્યગ્રતા ક્રિપ્ત જજો. આ સાથે બુદ્ધિહીન અને અવિચારી રાજા નંદના ગૌરવનો ધ્વંસ થજો, કારણ કે, તેણે મારા પતિપર અનર્થક અત્યાચાર ગુજાર્યો છે, નારીહત્યા તથા બાળહત્યાના કાર્યમાં પણ તેણે અમુક અંશે હાથ નાખ્યો છે. તારા જેવા દુષ્ટ, પાપી અધમ મંત્રીની સલાહ પ્રમાણે ચાલનાર રાજાની પણ તારા જેવી ભયંકર દશાજ થવી જોઈએ. ઇશ્વરની અવકૃપાના યોગે અવશ્ય તેમજ થશે.”

“પિશાચ અને રાક્ષસોના નામને લગ્નવનારા નીચ રાક્ષસ, તારી આંખો આગળ સ્વાર્થપરાયણતાનો પડદો પડી ગયો છે, તેથી તારા હૃદયમાંથી દયાનો ક્ષય થયો છે. જ્યારે મનુષ્યના હૃદયમાંથી દયાનો

નાશ થાય છે, ત્યારે મનુષ્ય પોતાના મનુષ્યત્વની મર્યાદા ઓગંગીને પિશાચવૃત્તિમાં પ્રવેશ કરે છે. તે પિશાચવૃત્તિના ચોગે માનવ, માનવ નાહ પણ દાનવ બની જાય છે. તારી પણ તેજ દશા બની ગઈ છે, તું અત્યારે ન્યાયવાન માનવ નહિ, કિન્તુ પાપરૂપ હાહાકારથી ભરેલો પિશાચ છે. આથી અલ્પ અવધિમાં તારા પાપનો ઘડો ફૂટી જશે અને તે સાથે આ નંદવંશનો પણ નાશ થશે. તારા નામપર નિત્યને માટે ધિક્કારની વૃદ્ધિવર્ધ્યા કરશે. જનસમાજમાં તું પિશાચની પ્રતિમા તરીકે ઓળખાઈશ અને તેથી તારા રાક્ષસ નામક ભયંકર નામનું પણ સાર્થકય થશે. અરે ! અધમ હજી પણ ચેતી જા અને તારા પાપના પશ્ચાતાપમાં જોડાઈ જા. ”

જ્યારે મંત્રી રાક્ષસના હૃદયમાં આવા ભયંકર વિચારોના તરંગો ઉછળી રહ્યા હતા અને કલ્પનાની સૃષ્ટિમાં તે છેક વ્યાકુળ બની ગયો હતો, તે વેળાએ અચાનક કારારક્ષક ચંદ્રપાલે આવી તેના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. આ જોઈને રાક્ષસ જાણે નિદ્રામાંથી એકદમ જાગી ઊઠ્યો હોયની, એવો ભાવ દર્શાવીને બોલ્યો કે;—“ કાણુ ચંદ્રપાલ ? ”

ચંદ્રપાલે પ્રણામ કરીને કહ્યું કે;—“ જી—હા, મહારાજ ! આપે આ સેવકને સંભાર્યો હતો તેથી તે આપનાં ચરણોમાં આવીને હાજર થયો છે. ”

આ સાંભળીને રાક્ષસે ચંદ્રપાલના મુખનું અવલોકન કરવા માડ્યું. પરંતુ તેણે તેના મુખપર કોઈ પણ પ્રકારની કપટતા અથવા લુપ્તચાઈની છાયા છવાયલી જોઈ નહિ. ચંદ્રપાલ કાન્તિવાળો અને દેખાવડો પુરુષ હતો. તેના મુખપર કપટતા અને દુષ્ટતાનું એક ચિન્હ પણ જણાતું નહોતું. હમેશાં તેના મુખપર જે પ્રકારની પ્રસન્નતા છવાઈ રહેતી હતી, તેજ પ્રકારની પ્રસન્નતા આજે પ્રસરી રહી હતી.

મંત્રીને બહુજ ચિન્તાતુર લયેલો જોઈને ચંદ્રપાલે ફરીવાર કહ્યું કે;—“ પ્રભુ, મને અત્યારે આપે અહીં શાકારણથી બોલાવ્યો છે વા ? ”

રાક્ષસે ફરી એકવાર ચંદ્રપાલના મુખ તરફ કરડી નજર કરીને કહ્યું કે;—“ ચંદ્રપાલ ! હું આજે તને એક અતિ ગુપ્ત અને ભયંકર પ્રશ્ન પૂછવા માગું છું; માટે તું ઉપર આકાશમાં વિરાજતા સર્વાન્તર્યામી પરમાત્માનો ભય રાખીને બંધી ખીના સાથે સાચી કહી સંભળાવજે. જૂઠું બોલવામાં મહાપાતક સમાયલું છે, એ તને નવેસરથી જણાવવાની કાંઈ જરૂર નથી. હજી સૂર્ય અને ચંદ્ર નિયમિતપણે ઉગ્યા કરે છે.

અદાપિ વેદના મંત્રનો ઉચ્ચાર કરનાર પ્રત્યક્ષ શક્તિવાળા બ્રાહ્મણો આ અવનીમાં અસ્તિત્વ ધરાવી રહ્યા છે ! એ સર્વ દેવતાઓ અને બ્રાહ્મણોના સોગન ખાઇને, તારે મારા એક પ્રશ્નનો ખરાબર જવાબ આપવો જોઇશે. માટે તું પ્રથમ એવી પ્રતિજ્ઞા કર કે, સત્ય વાતોને હું કોઈ પણ પ્રકારે દૂષાવીશ નહિ અને અસત્યનો એક પણ શબ્દ ઉચ્ચારીશ નહિ. હું હાલમાં એક બાળકમાં ભયંકર રીતે પ્રસાદ પડ્યો છું. અત્યારે મારું જીવન આશ્વર્યથી વાદળાંથી ઘેરાઈ ગયું છે. એ આશ્વર્યને મારા નિરંતર પ્રસન્ન રહેતા ચિત્તને એક પ્રકારની ધોર શંકાના સમુદ્રમાં ફેંકી દીધું છે. તને પ્રશ્ન પૂછીનેજ હું એ શંકાના સમુદ્રમાંથી બહાર તરી આવવાની આશા રાખું છું. માટે કહે જોઇએ કે, હું તને જે કંઈ પ્રશ્ન પૂછીશ, તેનું તું સાચે સાચું ઉત્તર આપીશ ખરેખર કે ? તારા ઉત્તરપરજ મારી શંકાના નિવારણનો સર્વ આધાર અવલંબેલો છે, તું જ અત્યારે મને ચિન્તારૂપી સમુદ્રમાંથી તારનાર નાવિક હોય, એમ મને જણાય છે. માટે બાઈ ! કહે જોઇએ કે તું મારી તે આશાને સફળ કરીશ કે નહિ વાઈ ? ”

ચંદ્રપાલ રાજમંત્રી રાક્ષસની આવી અપૂર્વ અને વિસ્તૃત ભૂમિકા સાંભળીને સહજ ચંચળ બની ગયો. તેણે વિચાર્યું કે;—“ રાક્ષસ હમેશાં ગર્વથી કુલાયલો રહે છે, તેની ભાષા અતિ કઠોર અને કર્કશ છે. કોઈની સાથે વાતચીત કરવામાં તે કદાપિ આવી નમ્રતા, મધુરતા અને શાંતતા રાખતો નથી, તો પછી આજે તેનું ચિત્ત આવું શાન્ત કેમ બની ગયું છે ? તેની કર્કશતા અથવા કટુતા ક્યાં ચાલી ગઈ છે ? અવશ્ય આમાં કંઈક ભેદ હોવો જોઈએ, તે વિના મંત્રી રાક્ષસ આવું શાંત સ્વરૂપ કદાપિ ધારણ કરેજ નહિ. ”

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને ચંદ્રપાલે નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યું કે;—“ મહાશય, હું આપનો સદાનો આર્થીન સેવક છું. આપની કૃપાથી આજે હું એક સારી પદવી ધરાવનારા અધિકારીનું પદ પ્રાપ્ત કરી શક્યો છું. જે કાર્યો ખાસ રાજવંશી પુરુષોનેજ સોંપવા જેવાં તથા ઘણાંજ જવાબદારી ભરેલાં હોય છે, તે કાર્યો પણ હું આપની કૃપાના યોગે અત્યાર સુધી કરતો આવ્યો છું અને તેમાં મેં સારી નામના પણ મેળવી છે. હું આપની આજ્ઞાનો દાસ છું, એટલે મારાથી આપની આગળ એક પણ શબ્દ અસત્ય ઉચ્ચારી શકાય તેમ છેજ નહિ. આપ આજ્ઞા આપો, તે પ્રમાણે વર્તવાને હું સર્વદા તૈયાર છું. કોઈ પણ

પ્રકારની શંકા રાખ્યા વિના આપને જે ઠાંઈ પૂછું હોય તે ખુશીથી પૂછી જૂઓ, હું તેનું ઉત્તર આપવામાં જરા પણ અસત્ય બોલીશજ નહિ.”

રાક્ષસ ચંદ્રપાલની આવી નમ્રતાવાળી વાત સાંભળીને પ્રસન્ન ચિત્તથી બોલ્યો કે;—“ ચંદ્રપાલ, શું માછ રાજમંત્રી શકટારનું ખરેખર મરણ થયું હતું ? તેના શબની તેં ખરાખર રીતે તપાસ કરી હતી ખરી કે ? આજે મને આ વાર્તા પૂછવાની ખાસ ફરજ પડી છે. ”

રાજમંત્રીના મુખથી આવી વાત સાંભળીને ચંદ્રપાલનાં સર્વ અંગો થરથર કમ્પી ગિહ્યાં. આ પ્રશ્ન પૂછતાંની સાથેજ કુટિલ બુદ્ધિવાળો રાક્ષસ ચંદ્રપાલના મુખ તરફ તાકી તાકીને જોવા લાગ્યો. આ બચંકર પ્રશ્નથી ચંદ્રપાલના મુખનું કોઈ પણ પ્રકારનું પરિવર્તન થઈ જાય છે કે નહિ, એની તપાસ કરવાનોજ રાક્ષસનો ખાસ ઉદ્દેશ હતો. પરંતુ તેનાથી પણ વિશેષ કુટિલબુદ્ધિના ચંદ્રપાલની સ્વાભાવિક કુશળતા તથા બુદ્ધિમતાના યોગે તેને તે પ્રકારનાં કોઈ પણ ચિન્હો જણાયાં નહિ અને તેથી રાક્ષસનો જે ઉદ્દેશ હતો, તે ઉદ્દેશ મનમાંને મનમાંજ દબાઈ રહ્યો.

ચંદ્રપાલે પોતાના મનમાંજ વિચાર્યું કે;—“ અવશ્ય કોઈ એક ખાસ શંકાના યોગે રાજમંત્રી રાક્ષસે તેને આવો વિલક્ષણ અને સંબંધ વગરનો પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, માટે મારે પણ તેને તેવોજ શાંત અને પ્રમાણપૂર્વક જવાબ આપવો જોઈએ કે, જેથી તેના ચિત્તની આજૂઆજૂએ ઘેરાયલાં શંકાનાં વાદળાં વિખેરાઈ જાય અને મારાપરનો સંદેહ પણ દૂર થઈ જાય. આ સ્થળે નીતિ અથવા ધર્મના માર્ગપર ચાલવાનો વિચાર કરીશ તો મારે તથા શકટારનું અહિત થયા વિના રહેશે નહિ.

આ પ્રમાણે વિચાર કર્યા પછી ચંદ્રપાલે એકવાર રાજમંત્રીના મુખ તરફ જોયું અને ત્યાર પછી પૂછ્યું કે;—“ આ બાબતમાં આપને શંકાશીલ થવાનું શું કારણ છે વાર ? ”

“ ખાસ જરૂર જેવું કારણ હોવાથીજ મેં તને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. જ્યારે તું મને તેનું યથાર્થ ઉત્તર આપીશ, ત્યારે હું તને તે વિશેની બધી બીના જણાવીશ. પણ પ્રથમ મારા પૂછેલા પ્રશ્નોનું યોગ્ય ઉત્તર આપ જોઈએ વાર. ” રાજમંત્રી રાક્ષસે કહ્યું.

“ મહારાજ, હું ધર્મ સામે કહું છું કે, હું એક શબ્દ પણ અસત્ય બોલીશ નહિ. આકાશમાં જે દેવતાઓ વસે છે, તેઓ

સર્વ જાણે છે કે, મેં મંત્રી શકટારના શરીરમાં મરણનાં સર્વ ચિન્હો પ્રકટી આવેલાં જોઈને તથા તે મરી ગયેલો છે એવો દઢ નિશ્ચય કરી-નેજ આપને તેના મરણના સમાચાર પહોંચાડ્યા હતા. તેનું મડદું રાત્રિના છેલ્લા પહોર સૂધી કેદખાનામાંજ રાખવામાં આવ્યું હતું. આપે મને આજ્ઞા આપી હતી કે, જો તેનો કોઈ પણ વારસ કદાપિ મળી આવે તો તેને એ મડદું સોંપી દેજો. પરંતુ તે ભયંકર વંદોળિયા તથા વર્ષાદથી બિહામણી બનેલી રાત્રે કોઈ પણ મનુષ્ય તેનું મડદું લેવા આવશે નહિ, એમ ધારીને કેટલાક પહેરેગીરોને મારી સાથે લઈ જઈ મેં પોતેજ તેના મડદાંને પ્રભાત થતી વેળાએ અગ્નિદાહ કરાવી દીધો છે. તે દિવસે વર્ષાદનું બહુજ જોર હોવાને લીધે સ્મશાનમાં તેનું મડદું બાળવાની ઘણીજ અગવડ પડી હતી અને તેથી અમે લોકોએ એક ઘટાદાર વૃક્ષની છાયા તળે તેની ચિતા ખડકીને તેને અગ્નિ સંસ્કાર કરાવ્યો હતો. હજી તે ચિતાનું નિશાન પણ મોજૂદ હશે. આપને આ વિષયમાં વધારે ખાત્રી કરવી હોય તો, હું મારી સાથે આવેલા પહે-રેગીરોને પણ આપની સેવામાં હાજર કરી શકું તેમ છું. ”

“આમ હોવા છતાં પણ જો આપ મારી વાત પર ભરોસો નહિ લાવો, તો પછી હું એમજ માની લઈશ કે, વિધાતા મારા પર કોપિત થયો છે અને મારા ભાગ્યની દશા પલટાઈ જવા બેઠી છે. મારી પડતીના દિવસો નજીક આવ્યા છે અને માર પર દૈવનો કોઈ કોપજ થયો છે. ઉપર બતાવેલી બીના બની હોવા છતાં, આપ જો કદાચિત્ એમ કહેશો કે, અમે મડદાંને બાળીને સ્મશાન ભૂમિમાંથી ઘર તરફ ચાલ્યા આવ્યા છીએ, ત્યાર પછી શકટારનો દેહ પુનઃ ચિતામાંથી સજીવન થઈને, આ સંસારમાં વિચરણુ કરી રહ્યો છે, તો તે મારાથી કોઈ પણ રીતે માની શકાશે નહિ. કારણકે, દુનિયામાં અત્યાર સૂધી જે બનાવ બન્યોજ નથી, તે બનાવ માત્ર એક શકટારને માટેજ બને, એમ કદાપિ સંભવેજ નહિ. જો સ્મશાનમાં બાળી મૂકેલાં મડદાં ફરીવાર જીવતાં થતાં હોય તો પછી આ સંસારમાં મૃત્યુનામક ભયંકર વસ્તુનો કાંઈ પ્રભાવજ પડી શકે નહિ અથવા તો તેનું કાંઈ પણ મૂલ્યજ લેખાય નહિ. પણ મહારાજ, આવી કલ્પના કરવી એ પણ મનુષ્યની એક પ્રકારની નબ-ળાઈજ છે. આપ જો એવું અનુમાન કરશો કે, બાળી મૂકેલો શકટાર ફરીવાર મનુષ્યના જેવો દેહ ધારણ કરીને આ દુનિયાના ક્ષેત્રપર વિચરી

રહ્યો છે, તો પછી મારાથી તેનું કાંઈ પણ યથાર્થ ઉત્તર આપી શકાશે નહિ. ”

રાક્ષસે ચંદ્રપાલનું ઉત્તર સાંભળીને વિચાર્યું કે;—“ ચંદ્રપાલ જે કાંઈ કહે છે, તે સર્વ સત્ય, સ્પષ્ટ અને નિર્ભયતાયુક્ત છે. એના ઉત્તરમાં કોઈ પણ જાતની શંકાની છાયા છેજ નહિ. ચંદ્રપાલ અતિ નિડર, સાહસી અને વીર પુરુષ છે, તેથી તે કદાપિ અસલવાદનું અવલંબન કરે, એ સર્વથા અસંભવિતજ છે.

આમ છતાં પણ રાક્ષસે તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે;—“ ચંદ્રપાલ, મેં સાંભળ્યું છે કે, શકટાર તારો ધણોજ નજીકનો સગો છે. અને તેની સાથે તારે સારો સંબંધ પણ છે. ”

ચંદ્રપાલે જરા કઠોરતાથી રાક્ષસના મનમાં ભરાઈ ખેઠેલા ભ્રમનું નિવારણ કરવા માટે કહી સાંભળાવ્યું કે;—“ આર્ય, હું એ વાતનો અસ્વીકાર કરતો નથી. મારી ફાઈની-દીકરી લલિતા સાથે તેણે ખીણ વાર લમ કર્યા હતાં, એ વાતને પણ હું છૂપાવવા માગતો નથી. પરંતુ તે સાથે કદાચિત્ સાંભળ્યું હશે કે, મારી તે ભગિનીનો તેણે વિના વાંકે ત્યાગ કર્યો હતો, તેથી અમે સહુએ તેની સાથેનો સર્વ સંબંધ એકદમ તોડી નાંખ્યો હતો. તે જ્યાં સૂધી જીવ્યો હતો, ત્યાં સૂધી તેણે મારી ખડેનને પૂરતું દુઃખ આપ્યું હતું. મનના દુઃખથી, પતિના વિરહથી તેમજ સંસારની અસંખ્ય અને અસંખ્ય યાતનાઓથી પીડાઈને તે બિચારી આધારહીના અળખાએ પવિત્ર જનહવી માતાના જળમાં ડૂબીને પોતાનાં સર્વ સંકેતોને તેમાં ડૂબાવી દીધાં છે. પરંતુ લોકો તેને ગૃહનો ત્યાગ કરનારી એક ક્લંકિની અળખા તરીકેજ ઓળખાવે છે, તે નિર્દોષ અને નિરાધાર અળખાને તેઓ એક ભયંકર અળખા તરીકે સાખીત કરવાનો પ્રયત્ન પણ કરે છે. પ્રભુ! દુનિયા દોરંગી છે. સત્કર્મ કરનારને પણ દુષ્ટ લોકો પાપીની પદવી આપી દે છે. મારી ભગિની પવિત્ર હતી, એમાં તો જરા પણ શક જેવું નથી. પણ જ્યારે મારી તે ભગિનીએ આત્મઘાત કર્યો, ત્યારે તે દુષ્ટ શકટાર જરા પણ દુઃખિત ન થતાં પોતાની પ્રથમની પત્ની સાથે વિહાર કરીને આ સંસારનું સુખ ભોગવવા લાગ્યો અને પછી તે નારીહત્યાના પાતકના યોગે તે કારાગૃહમાં સપડાયો અને ત્યાં આગળજ અન્નના અભાવે પોતાના પરિવાર સહિત નષ્ટ થયો, આ સર્વ વાતો આપને સારી રીતે વિદિત છે, એટલે પુનઃ નવેસરથી જણાવવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા હોય તેમ જણાતું નથી.

મારી ભગિનીપર ગુન્નરેલા અસાચારનો બદલો લેવા માટે, કારાગૃહમાં મેં તે દયાહીન શકટાર પ્રત્યે કેવું કડોર વર્તન ચલાવ્યું હતું, એ પણ આપને વિદિતજ છે. આપે તેને સુંદર શય્યા આપવાની સૂચના આપી હતી, છતાં મેં માફ વૈર વાળવામાટે તેને એક સાધારણ ધાસની પથારીજ આપી હતી. આપે તેને ઉત્તમ ખોરાક આપવાની આજ્ઞા આપી હતી છતાં મેં તેને બિલકુલ ભૂખ્યોજ રાખ્યો હતો અને તે ભૂખના યોગેજ તે કમોતે મરણ વશ થયો છે. હવે આપ આનાથી વિશેષ શું સાંભળવા માગો છો?

“જે મારી ઇચ્છા તેને સુખ આપવાની અથવા તો છુપી રીતે કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરવાની જ હોત તો, હું તેને એવી કુશળતાથી સુખી રાખી શકત તથા કેદમાંથી છોડાવી મુક્ત, કે જેની આપના મનમાં કદાપિ કલ્પના પણ આવી શકત નહિ. હું એવી રીતે તેને મુક્ત કરી દેત કે, જેથી આપના મનમાં બિલકુલ શંકા પણ આવી શકત નહિ. એક સમયે જ્યારે હું ઘણીજ વેદનાને લીધે પથારીવશ થયો હતો, ત્યારે જે મેં મારા અનુચરને માત્ર આંગળીનો ઇશારો જ કર્યો હોત, તો તે તરતજ શકટારને છોડાવીને કોઈ એવી સહીસલામત જગ્યાએ લઈ જત કે, જેની કોઈને ખબર પણ પડી શકત નહિ. તેનું મરણ થયાં પહેલાં એ ચાર મિનિટેજ શકટારના શરીરની શી દશા થઈ હતી તથા કારાગૃહમાં તેણે કેવાં કઠિન દુઃખો ભોગવ્યાં હતાં, એ સર્વ બાબતો આપની જાણમાં છે, એટલે તે પરથી આપ બહું અનુમાન કરી શકો તેમ છો કે, શકટારના પ્રત્યે મેં કેવું વર્તન ચલાવ્યું હતું તથા મારે ને તેને કેવો સંબંધ હતો. તેની તે અવસ્થાપરથી સ્પષ્ટ જાણી શકાય તેમ છે કે, તે તદ્દન સૂકાઈ ગયો હતો અને તેના શરીરમાં લોહીનું એક ટીપું પણ રહેવા પામ્યું નહોતું.

“તેની સ્ત્રી તથા સંતાનોનાં મેં મારી નજર આગળ અન્નના અભાવે થયેલાં ભયંકર અને કમકમાટી ઉપજાવે તેવાં મૃત્યુઓ પણ નિહાળ્યાં છે. તે દૂધથી પોષાતાં બાળકોનો ટરણુતા ઉપજાવે તેવો રૂદ્ધન-ધ્વનિ અદ્યાપિ મારા કાન આગળથી ખસવા પામ્યો નથી. આપે તો શકટારને આપના કર્મક્ષેત્રનો એક પ્રતિસ્પર્ધી ધારીને તેને તથા તેના પરિવારને આ પ્રમાણે રીબાવ્યો હતો, પરંતુ મારા વૈરની દિશા જૂદી જ હતી. મારી ભગિની લલિતાએ જે દિવસે પોતાના પતિ શકટારના અત્યાચારથી વિષપાન કરીને જન્મહવીમાં પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી હતી,

સારથી જ હું તેનો ભયંકર બદલો લેવાને આતુર થઈ રહ્યો હતો અને મારા તે કાર્યમાં હું અમુક અંશે ફળીભૂત પણ થઈ શક્યો છું. મેં હજી સૂધી આપને આ હકીકત કહી નહોતી અને મારે કહેવાની કાંઈ જરૂર પણ નહોતી. શકટારપર જીલ્મ ગુન્નરવામાં, તેના પરિવારનું નિકંદન કરવામાં મેં જે નિષ્ઠુરતા દર્શાવી છે, તેનું સ્મરણ થતાં અઘાપિ મારાં રૂંચેરૂંચાં ખડાં થઈ આવે છે અને મારા આખા શરીરમાં કમ્પારી વછૂટવા લાગે છે. મારા અત્યાચારના યોગેજ તેનું ભયંકર રીતે મૃત્યુ નિપજ્યું છે. મેં મારા વૈરનો બદલો લેવા માટે નિષ્ઠુરતા રૂપી છુરીથી તેની ગર્દન હલાલ કરી નાખી છે. મારી જીંદગીમાં જો મેં ભયંકર જીલ્મ ગુન્નર્યો હોય તો તે માત્ર શકટારપર જ છે.”

મંત્રી રાક્ષસે સ્થિરતાથી ચંદ્રપાલની ભયંકર કથા સાંભળી લીધી. આથી તેના હૃદયકાશને જે ચિન્તારૂપી વાંદળાંએ ઘેરી લીધું હતું, તે વાંદળાં અમુક અંશે દૂર થઈ ગયાં અને તેના મુખપર ઉદાસીનતાને બદલે પ્રસન્નતાની છાયા છવાઈ ગઈ. તેણે પ્રસન્નતાપૂર્વક ચંદ્રપાલને ઉદ્દેશીને કહી સંભળાવ્યું કે;—“નહિ-નહિ-ચંદ્રપાલ તારાપર અવિશ્વાસ કરીને હું કેવળ એક પ્રકારના ભ્રમમાંજ પડી ગયો હતો. પરંતુ અત્યારે તારા મુખેથી આવી વાર્તા સાંભળીને મારો તે ભ્રમ દૂર થયો છે, તેમજ મારા હૃદયમાં તારા માટે એક પ્રકારનું અપૂર્વ માન ઉત્પન્ન થયું છે. હવે મને પૂર્ણ ખાત્રી થઈ છે કે, તું મારો હિતેચ્છુ છે, શુભેચ્છક છે. જો કદાચ ગંગોત્રીના નિર્મળ જળમાં પંકજન્ય મલિનતાનો આવિર્ભાવ હોય, તમ્મકાંચનમાં વિશુદ્ધતાનો અભાવ હોય અને અમૃતમાં મૃત્યુ નિપજ્નવવાની સત્તા હોય, તો જ તારામાં પણ પાપનો અંશ હોઈ શકે. ખરેખર ભાઈ, તું મહા કૃતરા અને બુદ્ધિમાન પુરુષ છે. આજે તને જોઈને મને અતિ આનંદ થાય છે તથા મારા મનમાં એમજ થઈ આવે છે કે, મેં તને જે ઉચ્ચ પદવી આપી છે, તેને માટે તું સર્વથા યોગ્યજ છે. તારી વાત સાંભળીને મારી તમામ શંકાઓનું નિવારણ થઈ ગયું છે. હવે જો તારે વિદાય થવાની ઇચ્છા હોય, તો ઘણીજ ખુશીથી જઈ શકે તેમ છે.”

આ વિશ્વમાં કપટખાજીનું આધિપત્ય સર્વદા જામેલું જ હોય છે. બધા દેશોમાં બધી વેળાએ એની સત્તા એક સરખી રીતે જામેલી છે અને ભવિષ્યમાં પણ રહેવાનીજ. કપટ વિદ્યાના પ્રભાવે યુધિષ્ઠિરે દ્રોણાચાર્યને ‘અશ્વત્થામા મરાયો’ એ શબ્દોથી છેતરીને કરુણેત્રના યુદ્ધમાં

એક પ્રકારની વિજયતા પ્રાપ્ત કરી, ભગવાન કૃષ્ણે પાંડવપત્ની પાંચાલીને ભીષ્મપિતામહ પાસેથી ‘અખંડ સૌખ્યવતી ભવ’ના આશીર્વાદ અપાવીને પાંચાલીને વૈધવ્યના દુઃખથી બચાવી. તેવીજ રીતે કપટવિદ્યા-વિશારદ ચાણક્યના કપટથી નંદ વંશનો નાશ થયો. આ સર્વ ખીનાઓ એમજ સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે કે, જગતમાં કપટતા એ પણ અગત્યની વસ્તુ છે અને તેનો સહવ્યય કરવાથી મનુષ્ય પોતાના કાર્યમાં અમુક અંશે ફળીભૂત પણ થઈ શકે છે. જેઓ ચોર, લૂટારા, ખૂની, પારકી થાપણુ ઓળવનારા પિશાચો અને વ્યભિચારી છે, તેઓ સર્વ એ કપટ-બાળ અથવા દગાબાળના જોરેજ જીતતા આવ્યા છે. જે કે એ મહા દુર્ગુણ છે, મહા ભયંકર પાપયુક્ત કાર્ય છે, તો પણ મહાન મહાન પુરુષો પણ તેનો આશ્રય લેવાનું ભૂલ્યા નથી. એને અનુસરીને ચંદ્રપાલ પણ એ કપટબાળનું અવલંબન કરીને કદાચ કુટિલ બુદ્ધિના રાક્ષસના મનની ચિન્તાઓનું નિવારણ કરી શક્યો હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય પણ શું હોઈ શકે? અર્થાત્ ચંદ્રપાલની કપટ વિદ્યાના પ્રભાવે મહા વિલક્ષણુ અને ચાલાક રાક્ષસ પણ ભ્રમિત બની ગયો અને તેણે ચંદ્રપાલની વાતપર વિશ્વાસ મૂક્યો.

ચંદ્રપાલે વિચાર્યું કે;—“જે હું બધી ખીના સાચેસાચી જણાવી દઈશ તો, માત્ર મારાજ નહિ, પરંતુ મારી ભગિની લલિતા તથા તેના સ્વામી શકટારના પ્રાણુ પણ આ અવનીમાંથી નાબૂદ થશે અને એક પ્રકારનો ભયંકર રક્તપાત અથવા પૈશાચિક કાંડ ઉત્પન્ન થશે. તેમ જ જે શકટારનું મરણ થશે તો અભ્યાચારી અથવા જીલમી રાક્ષસ અને રાજ ધનનંદનું અસ્તિત્વ કાયમ રહેશે તથા બિચારા નિર્દોષ રાજકુમાર ચંદ્રગુપ્તને નિત્યને માટે રસ્તાના રક્ષણતા ભીખારીની માફક રખડતાજ રહેવું પડશે. મહાપદ્મનંદ મહારાજની માનવંતી મહારાણી મુરાદેવીને નિત્યને માટે ધનનંદનો જીલ્મ રહેવો પડશે અને તે સાથે તેનું જીવન પણ દુઃખમાંજ વીતી જશે.” આ સર્વ બાબતોનો વિચાર કરીને ચંદ્રપાલે પોતાની બુદ્ધિના પરિણામે રાજમંત્રી રાક્ષસની સાથે એવા પ્રકારનો વાર્તાલાપ ચલાવ્યો કે જેના યોગે કુટિલ બુદ્ધિનો રાક્ષસ અતિ મોહિત બની ગયો અને તેણે તેની સર્વ વાર્તાપર બરાબર વિશ્વાસ મૂકી દીધો. ચંદ્રપાલે જ્યારે જાણ્યું કે, મારી વાર્તાએ રાક્ષસના મનમાં સચોટ અસર કરવા માંડી છે, ત્યારે તે શકટારની અમુક પ્રકારની નિંદા કરીને પણ તેને પ્રસન્ન કરવાની એકા કરવા લાગ્યો. તેની એ એકાએ રાક્ષસને એટલો બધો અંધશ્રદ્ધામાં આણી દીધો કે, જેથી તે ચંદ્રપાલને એક મહાન

બુદ્ધિમાન અને પોતાનો હિતેચ્છુ પુરુષજ્ઞ માનવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે જ્યારે રાક્ષસના મનમાંથી શંકટારના મરણની સર્વ શંકાઓ દૂર થઈ, ત્યારે ચંદ્રપાલ ત્યાંથી ખોલાના ગૃહ તરફ ચાલ્યો આવ્યો.

અમારા વાચકોને આમાં શંકાશીલ થવાનું જરોં પણુ કારણુ નથી. કેમકે ઉપર દર્શાવેલી કપટવિદ્યાના પ્રભાવેજ ચંદ્રપાલ રાક્ષસના મનને ફેરવી શક્યો હતો. કપટવિદ્યાથી મનુષ્ય ધારે તે કરી શકે છે, એમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ છેજ નહિ.

ચંદ્રપાલના વિદાય થયા પછી રાજમંત્રી રાક્ષસના મનમાં વળી એક નવીન કલ્પનાનો ઉદય થઈ આવ્યો. રાક્ષસ તે આરડામાં ચલક-કદમી કરતો કરતો વિચારવા લાગ્યો કે;—“ચંદ્રપાલ કદાપિ જૂઠું બોલેજ નહિ, એવી મને હજી પણુ સંપૂર્ણ ખાત્રી છે. જીવ જતાં સૂધી તે અસત્ય બોલે તેવો નથી. પરંતુ આમ હોવા છતાં આ ખીજી રાજ-મુદ્રાના અસ્તિત્વનું મારાથી વિસ્મરણ થઈ શકતું નથી. મારા મનમાં શા કારણથી કોઈક ભ્રમણા ભરાઈ ગઈ છે, તે મારાથી બિલકુલ સમજી શકાતું નથી. અવશ્ય એ રાજમુદ્રા શંકટારના કોઈ પાલિત, આશ્રિત, આશ્રયદાતા, કુટુંબી અથવા કોઈ કારસ્થાની મિત્ર પાસેજ હોવી જોઈએ, તે વિના આવો ભયંકર અનર્થ ઉત્પન્ન થાયજ નહિ. જે પુરુષના હાથ-માં એ રાજમુદ્રા હશે, તે પુરુષ પણુ શંકટારના જેવો બુદ્ધિમાન, પ્રયત્ની, કારસ્થાની અને કુટિલ વિદ્યામાં નિપુણજ હોવો જોઈએ, એમાં બિલકુલ શંકાજ નથી. પરંતુ તે પુરુષ કોણુ છે, તેની તપાસ કરીને મારે તેને મારા કાબૂમાં મેળવવો જોઈશે. જે રાજમુદ્રાની મદદથી તેણે આવો ભયંકર અનર્થ ઉત્પન્ન કર્યો છે, તે ભવિષ્યમાં પુનઃ નવીન અનર્થ ઉત્પન્ન નહિ કરે, તેની ખાત્રી પણુ શી રીતે રાખી શકાય ?

“ખરેખર આ રાજમુદ્રા અતિ ભયંકર છે અને તેનો સ્વામી તેથી પણુ ભયંકર છે. હવે મારે એને મારા કાબૂમાં શી રીતે મેળવવી ? આ વિષયમાં મારે સલાહ પણુ કોની લેવી ? રાજની પાસે જે આ વાત જાય, તો વળી મોટી આફત આવી પડે તેમ છે, એટલે મારે શું કરવું તે કોઈ પણુ રીતે મારાથી સમજી શકાતું નથી. જગતની માયા મહા વિલક્ષણુ છે, એની લીલા અપાર છે. કોઈ વિદ્વાને ખરૂંજ કહ્યું છે કે;—

“આસક્ત જનથી તે નિરંતર દૂર હટતી જાય છે,
તે ત્યાગી નરના ચરણમાં આજોટતી દેખાય છે;

ધિક્કારતી તે પ્રેમિને ધિક્કારનારાને વરે,
તેથીજ એ માયા વિલક્ષણ વિશ્વમાં કહેવાય છે. ”

આ માયાવી ચંકરમાં હું પણ આજે સપડાઈ ગયો છું, મારી વિચાર શક્તિ આજે શૂન્ય બની ગઈ છે અને મારાથી મારી આગળ આવી પડેલા મહા ભયંકર પ્રશ્નનું કંઈ પણ નિરાકરણ થઈ શકતું નથી.”

“ પણ બસ, હવે મારા મનમાં એક દૃઢ વિચાર રહ્યો આવ્યો છે, તેનુંજ હું અવલંબન કરીશ. ચંદ્રગુપ્ત અને કુટિલ ચાણક્યને મારે કોઈ પણ ઉપાયે મારા બંદીવાન બનાવવા પડશે. એ બંનેને કેદ કર્યા વિના મારાથી નિરાપદ રહી શકાશે નહિ. મારા અસીમ શરાઙ્ગમશાળી મહારાજ ધનનંદ પણ મેં તેમને કેદખાનામાં બંદીવાન કરેલા જોઈને મારા પર આયંત પ્રસન્ન થશે અને મારી અપૂર્વ બુદ્ધિમતાની પ્રશંસા પણ કરશે. ”

“ હવે સાત આઠ દિવસમાંજ અમે તે અભિમાની અને ઉચ્છૃંખલ રાજા સમરકેતુના રાજ્યપર ચઢાઈ કરીશું, એટલે ચંદ્રગુપ્તને બંદીવાન બનાવવામાં વધારે મુશ્કેલી નડશે નહિ. ત્યાર પછી માત્ર ચાણક્યજી બાકી રહેશે—પરંતુ તેને બંદીવાન બનાવવામાં બિલ્કુલ વિલંબ લાગશે નહિ. કારણ કે તે અતિ ક્ષુદ્ર છે—પામર છે. તે અતિ દરિદ્ર છે અને પારકા પૈસાથી પ્રોધાય છે, એટલે પ્રબળ પ્રતાપશાળી મહારાજ ધનનંદ આગળ તેનું કશું જોર ચાલી શકશે. એક ચપટી વગાડતાંની સાથેજ તે ચાંચડની પેંડ ચોળાઈ જશે. બસ, હવે જોઈ છું કે, વિધાતા મારી આ ધારણા પાર પાડે છે કે નહિ ? ”

જ્યાં આગળ આત્માભિમાન હોય છે, જ્યાં આગળ લોકો ‘મેં’ કર્યું અને હુંજ કરીશ’ એવી ધારણા રાખે છે અને જ્યાં ભય વગરના ઈર્ષ્યની સહાયતાથી માત્ર પોતેજ બધું કરી શકવાને શક્તિમાન છે એમ ધારીને મનુષ્ય પોતાની ઈચ્છાનુસાર કાર્ય કરવાને તૈયાર થાય છે, ત્યાંજ સર્વ પ્રકારના ભયંકર બનાવો ઉત્પન્ન થાય છે. આત્માભિમાની, અર્વિષ્ટ અને અભિષ્ટ બુદ્ધિનો રાક્ષસ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો હોવા છતાં પણ તે પોતાની અહંતા આગળ છેતરાઈ ગયો અને એ વિડંબનાવાળા ભ્રમને લીધે તે પોતાના પૂર્વે જણાવેલા એક પણ સંકલ્પને સિદ્ધ કરી શક્યો નહિ.

પ્રકરણ ૮ મું

ભયંકર પ્રપંચ !

“ નમાવ્યા બાહુના બળથી દશાનન સમ મહાવીરો,
બનાવી બંદિ રાખ્યા બંદિવાસે લાખ રણવંશિ;
કરીને દુર્દશા છોડ્યા નયાવી નાય વાંદરનો,
ગળું તાંડું સહે આઘાત તું આ વીર નરવરને ? ”

“ મહારાજ, તેમ છતાં આપે બ્રાહ્મણોના બ્રહ્મતેજની પરીક્ષા અઘાપિ નહિજ કરી હોય, એમ આપનાં આ ગર્વિષ્ટતા ભરેલાં વાક્યો જ કહી આપે છે. ”

“ ચાલુક્ય, તેં ભરી રાજસભામાં માંડે ભયંકર અપમાન કર્યું છે, મારા પિતાની આદિક્રિયામાં આવીને તેં એક પ્રકારનું વિદ્વ નાંખ્યું છે, તેથી હું તને આજે કોઈ પણ રીતે છોડવાનો નથી. ચાલ આ વીર ક્ષત્રિયને તાંડું બ્રહ્મતેજ બતાવવા માટે સ્તવર તૈયાર થા. ”

“ મહારાજ, હું હજી પણ આપને કહું છું કે, આપ મારી સાથે વૃથા વિવાદ કરવાને તૈયાર ન થાઓ. મારી સાથે વિવાદ કરતાં આપનો નાશ થશે. આપે કદાચિત્ દશાનન સમ મહાવીરોને નમાવ્યા હશે, મહાન મહાન યોદ્ધાઓને પાયમ્બલ બનાવ્યા હશે, એ બધી વાતોનો હું સ્વીકાર કરું છું, પરંતુ આ બ્રહ્મતેજયુક્ત બ્રાહ્મણ તેવા અનેક યોદ્ધાઓ કરતાં પણ વિશેષ બળને ધરાવનારો છે, એ આપે ભૂલી જવાનું નથી. જે આપની ઈચ્છા મારી સાથે વિચ્છેડ કરવાનીજ હોય તો હું તેમ કરવાને તૈયાર છું, પરંતુ આપને જે આપના જીવનને બે ઘડી વધારે લંબાવવાની આશા હોય, તો તેમ કરવાનું સાહસ કરશો નહિ. ”

“ ચાલુક્ય, હવે મારા ધૈર્યની મર્યાદા તૂટતી જાય છે, તારા મરણના પડકાર અને સ્પષ્ટ સંબળાય છે. હજી તું વિચારી જે કે, એક સત્તાવાન અને બળવાન ભૂમાળ સમક્ષ વિવાદનું પરિણામ અવશ્ય ભયંકર જ આવશે. તું હજી મૂર્ખ છે, તેથી રાજની સત્તાને બિલકુલ બાણી થકતો નથી. પરંતુ હવે મારા કોપનો જે અગ્નિ સળગી ઊઠ્યો છે, તે અગ્નિમાં તારી આહુતિ અપાશે. તારા આ સરીરના ટુકડે ટુકડા થશે અને મારે બ્રહ્મહત્યા જેવા મહા ભયંકર પાતકને બેઠોરી લેવું પડશે. ”

“બુદ્ધિહીન અને યોગવિદ્યાથી અગ્રાત રહેલા મૂખ રાજા, તારામાં એવી તે શી શક્તિ છે, કે જેના પ્રભાવે તું આટલો બધો ફેલાઈ ગયો છે, તને હજી યોગ વિદ્યાનો ચમત્કાર મળ્યો હોય તેમ જણાતું હતું. મારા શાપમાં આખા બ્રહ્માંડને બાળી મૂકવાની શક્તિ સમાયલી છે, પરંતુ તે શક્તિનો દુરુપયોગ કરવો એ મહાપાપયુક્ત કાર્ય ગણાય છે અને તેના યોગે તે શક્તિ પણ નષ્ટ થાય છે. આ કારણથીજ હું તને શાપથી નહિ, પણ મારી કુટિલતાથી મારવા માણું છું. તારામાં અને મારામાં બહુજ ભેદ સમાયલો છે. કારણ કે:-

“જડશક્તિ નૃપમાં, તપસ્વીમાં યોગ શક્તિ નિવાસ છે;
ગજ, અશ્વ તવ ઐશ્વર્ય, અમ ઐશ્વર્ય બ્રહ્મ વિલાસ છે.
રાજા તપસ્વીમાં ખરેખર ભેદ એ છે જ્ઞાનના અધિકારનો;
તપસ્વી છે બ્રહ્મવિદ્યાપૂર્ણ ને ભૂપાળ છે મંદ વ્યવહારનો.”

“ચાલુક્ય લે ત્યારે તું તારી ધમંડતાતું પરિણામ લેતો જા.” આમ કહીને રાજા ધનનંદ ચાલુક્યના શરીર પર તત્વારનો આઘાત કરવાને દોડી ગયો. પરંતુ ચાલુક્યે “તારા હાથમાં કમ્પનો આવિર્ભાવ થજો, તારાથી એમ ડગલું પણ આગળ ન ભરી શકાશે” કહીને તેને ત્યાં આગળજ અટકાવી દીધો.

ચાલુક્યના મુખમાંથી શાપના શબ્દો નીકળતાંની સાથેજ રાજા ધનનંદ મૂર્ચ્છિત થઈને ધરણી પર ઢળી ગયો. આ જોઈને ચાલુક્ય મનમાંજ વિચારવા લાગ્યો કે;—“આ ગર્વિષ્ટ રાજાને શાપ આપીને મારી નાખવો, એ મારે માટે ઉચિત હતી. તેને તો હું મારી કુટિલવિદ્યાના પ્રભાવથીજ નષ્ટ કરીશ તથા બતાવી આપીશ કે, બ્રહ્મતેજ કેવું હોય છે! શત્રુને આ પ્રમાણે શાપથી સંહારવો એ કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી. આજે હું આ કારાગૃહમાં પ્રહરીઓને છેવરીને મુરાદેવીની મુલાકાત લેવા માટે આવ્યો હતો, પરંતુ ઈશ્વરે વચ્ચેમાં આ નંદની સાથે જ મારો અચાનક મેળાપ કરાવીને આવો વિગ્રહ ઉપજાવ્યો. આમ કરવામાં ઈશ્વરનો શો ઉદ્દેશ હશે, તે મારાથી કોઈ પણ રીતે સમજી શકાતું નથી. રાજાની આવી સ્થિતિ જોઈને ક્રુદ્ધ થઈ કોઈ પહેરેગીર અહીં આવી ચઢશે, તો વળી પુનઃ નવીન આપદ આવી પડશે માટે ચાલ હવે એક ક્ષણ પણ વ્યર્થ ગાળ્યા વગર મહારાણી મુરાદેવીને મળીને જે કંઈ વાતચીત કરવી છે, તે કરી લઉં.”

અમારા પ્રિય વાચકો, રાજ ધનનંદ તથા ચાણુક્યના વિવાદ પરથી એટલું તો અવશ્ય જાણી શક્યા હશે કે, તેઓ બન્ને એક કારાગૃહમાં ઉપર પ્રમાણે વિવાદ કરી રહ્યા હતા અને તેમના વિવાદનું કારણ માત્ર રાજ ધનનંદજી હતો. હવે ધનનંદ ત્યાં શા માટે આવ્યો હતો અને ચાણુક્યની સાથે તેની અચાનક મુલાકાત કેવા રીતે થઈ હતી તે સર્વ ઘટનાઓનો અમે અત્રે ઉલ્લેખ કરી ગતાવીશું.

પ્રથમ ભાગમાં અમે જણાવી ચૂક્યા છીએ કે, મહારાજ મહા-પદ્મનંદના મૃત્યુ પછી તેની માનવંતી મહારાણી મુરાદેવીને ધનનંદ કેદ કરીને નળાન્દાના કિલ્લામાં રાખી હતી તથા તેના પર અતિશય અત્યાચાર ગુન્જરવાનો આરંભ કરી દીધો હતો. રાજ ધનનંદને ચંદ્રગુપ્ત તરફ અત્યંત તિરસ્કાર હતો અને ચંદ્રગુપ્તને મારી નાંખવા માટે તે અનેક કારસ્થાનો પણ રચી રહ્યા હતા. પહાડી રાજ સમરકેતુ સાથે યુદ્ધ કરવાનો સંદેશો પણ તેણે ચંદ્રગુપ્તને પોતાના કાખમાં મેળવવા માટેજ મોકલાવી આપ્યો હતો. આજે દૈવ યોગે રાજ ધનનંદ તે નળાન્દાના કિલ્લામાં, મહારાણી મુરાદેવી પાસે આવ્યો હતો અને ચાણુક્ય પણ તેજ ઉદ્દેશથી ત્યાં આગળ ગયો હતો. એવામાં રાજ ધનનંદની નજર ચાણુક્ય પર પડી અને તેણે ચાણુક્યને મારી નાંખવાનો યત્ન કર્યો. પરંતુ ચાણુક્યની તંત્ર વધાના પ્રભાવે રાજ ધનનંદ તે કાર્યમાં નિષ્ફળ નિવડ્યો અને તેને ચાણુક્યના શાપથી મૂર્ચ્છિત થઈને પૃથ્વીપર પડ્યા રહેવું પડ્યું. આ સમયે રાત્રિનો સમય હોવાથી, તેમજ ભયંકર અંધકાર છવાયેલો હોવાથી ચાણુક્ય અને ધનનંદ સિવાય બીજા કોઈ પણ વ્યક્તિ આ ભયંકર બનાવને જોઈ શકી નહિ. ચાણુક્યે જ્યારે જોયું કે, રાજ ધનનંદ તદ્દન મૂર્ચ્છિત બની ગયો છે અને તેનું ચૈતન્ય નષ્ટ થઈ ગયું છે, ત્યારે તેણે વિચાર્યું કે;—“અસ, હવે મારા કાર્યની સિદ્ધિ થવામાં કોઈ પણ પ્રકારની બાધા આવી શકશે નહિ. રાજ ધનનંદને મેં બે પ્રહરને માટે બે ભાન બનાવી દીધો છે, એટલે તે અરણ્યામાં તો હું માફ બધું કામ બતાવીને અહીંથી ખુશીથી ચાલ્યો જઈશ, મારા જવામાં કોઈપણ પ્રકારનું વિઘ્ન આવી શકશે નહિ. પણ હવે મુરાદેવી ક્યાં હશે તેની તપાસ સત્વર કરવી જોઈએ, જે તેનો પત્તો મેળવમાં વિઘ્ન થશે અને વધારે વખત વીતી જશે તો પછી મારાથી મારા કાર્યમાં જોઈએ તેવી સફળતા મેળવી શકાશે નહિ.”

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને ચાણુક્ય નળાન્દાના કિલ્લામાં આવેલા

ભયંકર કારાગૃહમાં મુરાદેવીની તપાસ કરતો આમ તેમ બટકવા લાગ્યો. નળાન્દાનો કિલ્લો અતિ ભયંકર હતો અને તેમાં આવેલા કારાગૃહની ભયંકરતાની તો કલ્પના પણ થઈ શકતી નહોતી. તે કારાગૃહ કિંધાના મધ્ય ભાગમાં આવેલા એક વિશાળ યોગાનમાં આવેલું હતું અને તેની રચના જમીનની અંદરના ભાગમાં અથવા તો ભોંયરામાં જ કરવામાં આવી હતી. એ ભોંયરાના દાર આગળ રાત્રિ દિવસ ચાર પહેરેગીરો પહેરે ભર્યા કરતા હતા. ભોંયરાની અંદર બનાવેલાં ઓરડામાં કેદીઓને રાખવામાં આવતા હતા. આ કારાગૃહ ખાસ ભયંકર અપરાધીઓને મારેજ બનાવવામાં આવ્યું હતું. જેઓ ખૂની, માતૃ હત્યારા અને પિતૃવધકરનારા મનુષ્યો હોય તેનેજ આ કારાગૃહના ભોંયરાવાળા ઓરડામાં કેદ કરવામાં આવતા હતા અને સાધારણ અપરાધીઓને માટે દુર્ગની અંદરના ભાગમાં એક ખાસ અલાયદી ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. મહારાણી મુરાદેવીને પણ આ ભોંયરાની અંદરના ભાગમાં આવેલા એક ભયંકર અંધકારવાળા ઓરડામાં જ કેદ કરવામાં આવી હતી. જે ઓરડામાં તેને કેદ કરવામાં આવી તે ઓરડો એક ખૂણામાં સહુથી નિરાળો હતો અને ત્યાં આખા મનુષ્ય અથવા પહેરેગીરની આવજાવનો સંભવ બહુજ ઓછો હતો. દિવસમાં બે વખત માત્ર આહાર અને જળ આદિ હિયોગી વસ્તુઓ આપવા માટે બે દાસીઓ આવતી હતી અને તે મુરાદેવીને આહાર કરાવતી તરતજ પાછી ચાલી જતી હતી.

આણકય ફરતો ફરતો આ ઓરડાની નજીકમાં આવી લાગ્યો, ત્યારે તેને કોઇનો ધીમેથી રડવાનો અવાજ સંભળાયો. આ સાંભળીને આણકય ચમકી ઊઠ્યો અને ત્યાર પછી ધીરે ધીરે તે ઓરડાના દાર આગળ જઈને ઉભો રહ્યો. આ સમયે અંદરથી કોઇનો અવાજ સંભળાયો કે;—“ હાય ! ભાગ્ય ! તેં મને આટલી બધી દુઃખી શા માટે બનાવી, મારાથી એવા તે શા ભયંકર અપરાધો થયા હતા અથવા મેં એવાં તે શા ભયંકર પાપો કર્યા કે, મારે આજે આટલું બધું દુઃખ અને પીડા ભોજવવાં પડે છે. શું ઇશ્વર, તારા હૃદયમાં દયાનો સંચાર નથી ? જગતના લોકો તને દયાસિન્ધુ કહીને તારી અત્યંત પ્રશંસા કરે છે, તો પછી તારી તે દયાનું એક બિન્દુ પણ આ તારી સેવિકને શા માટે આપતો નથી ? શું આ અપરાધિની અગળા માટે તારો દયાનો સાગર સૂકાઈ ગયો છે ? તારી કૃપાનો ભંડાર લૂટાઈ ગયો છે ? એ

પૃથ્વી માતા ? તારાથી તારી આ દીન પુત્રીનું દુઃખ શી રીતે દેખી શકાય છે ? રાજરાણી હોવા છતાં, આજે મારી આવી ભયંકર દશા શા કારણથી થઈ છે ? ન્યાયવાન વિધાતા ! તે મને આ મગધરાજ્યના મહારાજની મહિષી શા માટે બનાવી ? માર્ગની ભીખારિણીમાંથી રાજ મહાલયની પટરાણી બનાવવા છતાં તે મારી આવી દુર્દશા શા માટે કરાવી ? જે સુખ અતે સ્વતંત્રતા એક સાધારણમાં સાધારણ ભીખારી પણ ભોગવી શકે છે, તેનો પણ તે મારા ભાગ્યમાંથી શા માટે નાશ કર્યો ? મારા ભાગ્યાધાર, જીવનમણિ મહારાજ મહાપદ્મનંદને તે શા માટે મૃત્યુવશ કર્યા ? મારા ભાગ્યમાં તે વૈધવ્યનું ભયંકર દુઃખ શા માટે નાંખ્યું ? અરેરે ! મારા એકના એક લાડકવાયા કુમાર ચંદ્રગુપ્તની શી દશા થઈ હશે ! તેને અત્યારે ‘આવ ભાઈ’ ના શબ્દો ઉચ્ચારીને કોણુ આનંદ આપતું હશે ? શું તે જીવિત હશે ? નહિ—નહિ. તે દુષ્ટ ધનનંદના પ્રપંચજાળમાંથી અત્યાર સૂકી શી રીતે જીવતો રહી શકે ? હાય હું કેવી હતભાગિની છું. મેં દુઃટાએજ રાજના જીવનને ગુમાવ્યું છે. જે કંકણ પર તેમના જીવનનો આધાર હતો તે કંકણને મેં પાપી યસીએજ નષ્ટ કર્યું છે. એમાં અન્ય કોઈને દોષ દેવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. મારે મારી ભૂલનું પરિણામ ભોગવવું પડ્યું છે, અરે, મારી ભૂલના પરિણામે મારા પતિ તથા પુત્રનો નાશ થયો છે, હું પતિધાતિની અને પુત્રનાશિની ભયંકર પાપીયસી છું. મારા અપરાધો અનેક છે, મારાં પાપો ન પરિસીમા આવી ગઈ છે. બસ, હવે આત્મઘાત સિવાય મારે માટે બીજું કાંઈ પણ હિતાવક નથી.”

“ નહિ, આત્મઘાત કરવો, એ મહા ભયંકર પાપ ગણાય છે. ”
આણુકયે ઉપર્યુક્ત વાર્તા સાંભળી લીધા પછી કહી સંભળાવ્યું.

“ હે આવી મધ્ય નિશાના ભયંકર સમયે આ કોનો અવાજ ? ”
પ્રથમ બોલનાર વ્યક્તિ અજ્ઞયજ્ઞ થઈને બોલી ઊઠી.

“ તમારું અને તમારા પુત્રનું હિત ઈચ્છનાર એક બ્રાહ્મણનો ? ”

“ તમારું નામ શું છે ? ”

“ આણુકય ? ”

“ બ્રહ્મતેજયુક્ત મહા તેજસ્વી બ્રાહ્મણ આણુકય ? ”

“ જી—હા. ”

“ શું ત્યારે મારો પુત્ર હજી જીવિત છે ? ”

“ તે સર્વ બીના હું હાલ તરત કહી શકીશ નહિ. ”

“ તેનું કાંઈ કારણ ? ”

“ કારણ અતિ ભયંકર છે ? ”

“ કેમ, એવી તે શી ભયંકરતા છે કે, આપ આમ છેક નિર્બળ બની જાગે છો ? ”

“ આ સ્થળ મારે માટે અતિ ભયંકર છે અને હું ઘણીજ છુપી રીતે અહીં આવ્યો છું. ”

“ તમે કોની મદદથી અહીં આવ્યા વાર ? ”

“ કારારક્ષક અંદ્રપાલની. ”

“ તમે તેને ક્યાંથી ઓળખો છો, વાર ? ”

“ એ વાર્તા મારાથી કહી શકાય તેમ નથી. ”

“ શું ત્યારે તમે હજી મારાથી જૂદાઈ માનો છો ? ”

“ ના બહેન, હું જૂદાઈ માનતોજ નથી, પરંતુ અત્યારના સંજોગો ઘણાજ નબળા છે, તેથી મારાથી તે બંધી ખીના કહી શકાય તેમ નથી. ”

“ વાર, ત્યારે તમને મારા અહીં હોવાના સમાચાર કોણે આપ્યા. ”

“ લલિ—અરે ભૂલ્યો, મારાથી તે પણ જણાવી શકાશે નહિ. ”

“ હશે, એ બંધી બાબતો સાથે મારે કાંઈ સંબંધ નથી, પણ અત્યારે તમે મારી પાસે શા કારણથી આવ્યા છો વાર ? ”

“ કેવળ તમારા ભલાને માટેજ. ”

“ શું મારા ભલાને માટેજ તમે અહીં આવ્યા ? ”

“ જી—હા. ”

મહારાણી મુરાદેવી અને ચાણુક્યની વચ્ચે આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ થયા પછી, મુરાદેવી કેદખાનાના ઓરડાનાં દાર આગળ આવી બેઠી અને ચાણુક્ય પણ દારની આ બાજુના ઓટલા પર બેસી ગયો. તે બંનેની વચ્ચે એક દાર આવેલું હતું અને તે દાર પર તાળું વાસેલું હતું, તેથી એક બીજાથી અંદર કે બહાર આવજવ કરી શકાય તેમ નહોતું.

ત્યાર પછી મહારાણી મુરાદેવીએ બહુજ ધીમેથી કહ્યું કે;—“મહા પ્રતાપી પંડિતરાજ ! જો કે હું આપનો પરિચય મેળવવાના સૌભાગ્યને અઘાપિ પ્રાપ્ત કરી શકી નથી, પરંતુ લોકોના મુખેથી મેં આપની પુષ્કળ પ્રશંસા થતી સાંભળી છે, આપના બ્રહ્મત્વ તથા વિદ્યાના સંબંધમાં હું થોડી ઘણી હકીકત જાણી શકી છું. મેં સાંભળ્યું છે કે, રાજ ધનનંદના હાથે મારા એકના એક પુત્ર અંદ્રગુપ્તની હત્યા થઈ ચૂકી છે, તો મહારાજ, તે વાર્તા સત્ય છે ખરી કે? આપ તે સંબંધમાં કાંઈ પણ હકી-

કત જાણો છો કે? આપ જો મારાપર કૃપા કરીને મને આ સમાચાર જણાવશો, તો હું મારા બળતા હૃદયથી આપને અનેકવાર ધન્યવાદ આપીશ અને જીંદગી સૂઝી આપનો ઉપકાર માનીશ. કહો જોઈએ કે, મારા પુત્રની અત્યારે શી દશા થઈ છે વા? આપને અત્રે આવવાનું શું કારણ છે, તે પણ સાથેજ જણાવવાની કૃપા કરો.”

“પૃથ્વ્યમયી રાજરાણી, હું આજે ઘણા દિવસે તમારી તપાસ કરવા તથા તમારાં સુખ દુઃખોની સ્થિતિ જોવા માટે જ અત્રે આવ્યો છું. મારા આવવાનો ઉદ્દેશ અતિ ગહન છે અને તે હું તમને હમણાંજ કહી સંભળાવું છું. રાજકુમાર ચંદ્રગુપ્તને માટે તમે કશી ચિન્તા રાખશો નહિ, તે અત્યારે સહીસલામત જ છે. જ્યાં સૂઝી મારા દેહમાં પ્રાણ હશે, ત્યાં સૂઝી હું તે નિર્દોષ બાળકને કદાપિ દુઃખી થવા દઇશ નહિ. ઇશ્વરકૃપાથી તે અત્યારે એવી આબાદીભરેલી જગ્યાએ પહોંચી ગયો છે કે, જ્યાં આગળ કોઈનાથી તેનો વાળ પણ વાંકો કરી શકાય તેમ નથી. જેને જીવાડનાર ઇશ્વર છે, તેને આ મૃત્યુ લોકના માનવીથી કદાપિ મારી શકાય તેમ નથી જ. પણ હવે એ વિષયને જરાવાર એક બાબતોએ રહેવા દઇને હું જે કાંઈ પ્રશ્ન પૂછું, તેનાં મથાથ ઉત્તરો આપો. આમાં તમારું તથા તમારા પુત્રનું હિતજ સમાયલું છે.”

“મહાશય, હું આપના પ્રશ્નના ઉત્તર આપવાને સર્વદા તૈયાર જાઉં. આપે આજે મારા જીવન વિભાગના જીવતા હોવાના સમાચાર આપીને મને મૃત્યુના સુખમાંથી બચાવી છે. ભયંકર આત્મઘાતિની થતી અટકાવી છે. આપને જે કાંઈ પૂછવાની ઇચ્છા હોય તે બેલાશક પૂછી જૂઓ.”

“વાર, રાજ ધનનંદે તમને શા કારણથી આવા ભયંકર કેદખાનામાં કેદ કર્યાં છે? તેમજ તમારા પર તે દુષ્ટે શા શા ગુહ્યો ગુજર્યા છે?”

“ભાઈ, હું એક નિરાધાર અબળા હોવાથી તેમજ તેના પ્રબળ પ્રતિસ્પર્ધી ચંદ્રગુપ્તની માતા હોવાથી તેણે મને આ પ્રમાણે કેદ કરેલી છે. મારા પર અત્યાચાર ગુજરવામાં તેણે કોઈ પણ પ્રકારની ખામી રાખી નથી. તેણે તો મને અન્નના અભાવે જ મારી નાખવાની આજ્ઞા આપી હતી, પરંતુ દયાવાન કારારક્ષકની કૃપાથી હું અત્યાર સૂઝી જીવી શકું છું. દયાળુ કારારક્ષકે મને અહીં કોઈ પણ પ્રકારનું કષ્ટ પડવા દીધું નથી. તે અતિ બલો અને સજ્જન પુરુષ હોવાથી વારંવાર મને આશ્વાસનો આપીને મારા પુત્રની મુલાકાત આપવાની આશા આપ્યા કરે છે અને તે આશાના તંત્રપરજ હું જીવ્યા કરું છું.”

“તમારા પર આવી દયા દર્શાવનાર કારારક્ષકનું નામ તમે જાણો છો ખરાં કે?”

“હા-ધણીજ સારી રીતે. તેનું નામ ચંદ્રપાલ છે અને તે ધણે જ દયાળુ છે.”

“હે-ચંદ્રપાલ? શિક્ષકને નવીન જીવન આપનાર અથવા મરણના મુખમાંથી બચાવનાર ચંદ્રપાલ તમારા પર આવી અપૂર્વ દયા દર્શાવે છે?”

“હા. પણ શું શિક્ષક અત્યાર સુધી જીવતો છે?”

“હા-અધાપિ તે જીવિત જ છે, પરંતુ એ વાત બહુ જ ગુપ્ત રાખવાની છે. જો રાજમંત્રી રાક્ષસ અથવા રાજા નંદને એ વાત વિદિત થઈ જશે, તો વળી ફરી નવી આફત આવી પડશે અને તે બિચારાને મરણના મુખમાં સપડાવું પડશે. ઇશ્વરની અગ્રાધ લીલાના યોગે તે પિશાચોના પંજમાંથી છટકીને અત્યારે એક સહીસલામતીવાળા સ્થાનમાં પહોંચી ગયો છે.”

“પણ તે અત્યારે ક્યાં છે? મારા પતિ મહાપદ્મનંદની હયાતીમાં તે બિચારાને દુષ્ટ રાક્ષસ મંત્રીએ પોતાના કપટજળમાં ફસાવીને કારાગૃહમાં મોકલી આપ્યો હતો. ઇશ્વરે તેને પણ જીવિતદાન આપીને પોતાની પ્રજા સત્તાનો પ્રભાવ બતાવી આપ્યો છે. ખરેખર પરમાત્મા ન્યાયી જ છે, તેમને ત્યાં ગેરઠન્સાફ હોય એમ લાગતું નથી. મારા પુત્રના તથા શિક્ષકના જીવતા હોવાના સમાચાર સાંભળીને મારા હૃદયક્ષેત્રમાં સુકાઈ ગયેલી આશાની વેલી ફરીવાર લીલી થવા માંડી છે? પણ અત્યારે મારા પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત તથા રાજમંત્રી શિક્ષક ક્યાં આગળ રહે છે વાર?”

“તેઓ બન્ને અત્રે રાજા સમરકેતુના આશ્રયમાં જઈ રહ્યા છે, તેમની ચિંતા કરવાનું તમારે કાંઈ કારણ નથી. એ સમરકેતુની સહાયતાથીજ તમે આ કારાગૃહમાંથી મુક્તિ મેળવી શકશો તથા તમારો પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત મગધ રાજ્યનો સ્વામી થઈ શકશે.” આમ કહીને વ્યાખ્યકે, રાજા સમરકેતુ, રાજમંત્રી શિક્ષક તથા રાજકુમાર ચંદ્રગુપ્તના સંબંધમાં જે જે બીનાઓ બની હતી તે બધી સુરાદેવીને કહી સંભળાવી. આથી સુરાદેવીએ સહજ શંકાશીલ થઈને પૂછ્યું કે;—“મહારાજ, ચંદ્રગુપ્ત મગધનો રાજા થાય તેમ જ મારો આ કારાગૃહમાંથી છૂટકો થાય એ વાત તો કેવળ આકાશ કુસમ સમાન છે, અથવા તો સર્વથા

અસંભવિત છે. મહા બળવાન ધનનંદનો પરાજય કરીને તેને રાજ્યનો માલિક બનાવવો એ કાંઈ નાની સૂતી વાત નથી. અત્યારે તેની પાસે અસંખ્ય સૈનિકો છે, યુદ્ધનો અખૂટ સામાન પણ તૈયાર છે, તો પછી સમરકેતુ જેવા એક સાધારણ રાજાની મદદથી તેને શી રીતે પરાજિત કરી શકાશે? તેના ધનભંડારમાં એટલું બધું ધન ભરેલું છે કે, જો તેનો વર્ષોના વર્ષો સૂધી વ્યય કરવામાં આવે તો પણ તે અખૂટ જ રહે તેમ છે. તેમજ રાજમંત્રી રાક્ષસ જેવો કુટિલ યુદ્ધિનો મંત્રી હોવાથી તે અત્યારે પરાજિત થાય એવાં કશાં ચિન્હો જણાતાં નથી. મને તો આપની આ કલ્પના કેવળ મિથ્યા અને અસત્યજ હોય તેમ જણાય છે.”

“મહારાણી મુરદેવી! આમ માનવામાં તમારી ભયંકર ભૂલ થાય છે. યુદ્ધમાં દ્રવ્ય અથવા સૈનિક બળનો આધાર ખાસ કરીને રાખવામાં આવતો નથી, પરંતુ આત્મીક બળની જ વિશેષ જરૂર પડે છે. મનુષ્ય પોતાના આત્મબળથી ધારે તેમ કરી શકે છે. રાજા સમરકેતુ એક મહા બળવાન રાજા છે અને તેનું પહાડી સૈન્ય મગધ રાજાના સૈન્ય કરતાં વધારે કુશળ તથા કેળવાયેલું છે. વિજયનો આધાર સૈનિકોની સંખ્યા ઉપર નહિ, પરંતુ સૈનિકોની કેળવણીપર અવલંબેલો હોય છે. રાજકુમાર ચંદ્રગુપ્ત એક મહાવીર અને રણવિદ્યાવિશારદ પુરુષ છે, તેની બુદ્ધિરચના ઘણીજ દૃઢ અને મજબૂત હોય છે, તેથી રાજા ધનનંદનું સૈન્ય તેની બુદ્ધિ રચનાનો ભંગ કરીને કદાપિ વિજયી થઈ શકે તેમ નથી. તેમજ રાજમંત્રી રાક્ષસના કરતાં શકટાર અતિ યુદ્ધિમાન અને નિપુણ પુરુષ છે. તેના પ્રપંચ આગળ રાક્ષસને અવશ્ય પરાજિત થવું પડે તેમ છે. આ ત્રણે બળવાન અને યુદ્ધિમાન પુરુષોનો મેળાપ થયો છે, એટલે નંદરાજા કદાપિ પોતાના કાર્યમાં ફળીભૂત થવાનો નથી. આ ઉપરાંત મેં તે ધમંડી અને દાંભિક રાજા ધનનંદને જે ભયંકર શાપ આપ્યો છે, તે શાપ પણ પોતાની અસર કર્યા વિના રહેશે નહિ. મારી ભીષણ પ્રતિજ્ઞા છે કે, નંદ વંશનો નાશ કર્યા વિના મારે આ મગધ રાજ્યમાં કદાપિ પણ પગ મૂકવો નહિ. આ પ્રતિજ્ઞા જ્યાં સૂધી પાર પડશે નહિ, ત્યાં સૂધી હું મગધ રાજ્યમાં પ્રવેશ પણ નહિ કરું. આજે રાત્રિના છેલ્લા પ્રહરે જ મારે આ ભૂમિનો ત્યાગ કરીને મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થાય, તેટલા વખતને માટે ચાલ્યા જવાનું છે. હું આજે તમને છેલ્લા પ્રણામ કરવા તમારા સમાચાર લેવા માટેજ અત્રે આવ્યો છું. મેં પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી મેં અત્યાર સૂધી આ ભૂમિનું જળ પણ ગ્રહણ

કર્તું નથી. હવે હું મારું કાર્ય પૂરું કરી ચૂક્યો છું, એટલે અહીંથી વિદાય થવાની રાજ લઉં છું. મને આશા છે કે, તમે હવે કોઈ પણ પ્રકારની ચિન્તા કર્યા વગર ઇશ્વરે આપેલાં દુઃખોને શાંતિથી સહન કરશો જ.”

“મહાશય ચાણક્ય, મનુષ્યના દુઃખની પણ અમુક મર્યાદા હોય છે, જ્યારે તે મર્યાદા તૂટી જાય છે, ત્યારે મનુષ્યથી તે દુઃખો સહી શકાતાં નથી. હું નથી સમજી શકતી કે, ઇશ્વરે આ સંસારમાં દુઃખ જેવી ભયંકર વસ્તુને શા માટે સરજી છે. જે દુઃખથી મનુષ્યનું જીવન શુષ્ક બની જાય છે, અમૃતતુલ્ય સંસાર વિષ સમાન કડવો થઈ જાય છે, આશા તથા અભિલાષો ઊજળા બની જાય છે, તે દુઃખને ઇશ્વરે શા માટે નિર્માણ કર્યું હશે? મહારાજ ધનનંદ મારો પુત્ર હોવા છતાં મારા પર આવો અત્યાચારી શા માટે થયો છે, તે મારાથી સમજી શકાતું નથી. ન્યાય અને નીતિને તિલાંજલિ આપીને તે પોતાની માતા પર પણ આવા અસહ્ય અત્યાચારો ગુજારી રહ્યો છે, એ જોઈને કોનું કાળજી કમ્પી ઉઠે તેમ નથી? દૂધના શીણ જેવી શય્યામાં સૂનારી રાજરાણીને જ્યારે આજે આ હવા અને અજવાળા વગરના ઘોર નરક જેવા ઓરડામાં રહીને આવાં સંકટો વેડવાં, પડે, ત્યારે તેના હૃદયમાં દુઃખનો ભયંકર આઘાત થાય તો તેમાં અજબથી જેવું પણ શું કહી શકાય?”

“રાજરાણી, ઇશ્વર સર્વદા એકજ સ્થિતિમાં કોઈને રાખતો નથી. આજે જેઓ રાજ મહાલયના નિવાસીઓ હોય છે, તેમને કાલે માર્ગના ભીખારીઓ થતા જોઈએ છીએ, તે બનાવો આપણને એક પ્રકારનો ઉપદેશ આપીને દુઃખ સહન કરવાની શિખામણ આપે છે. મનુષ્ય પોતા-પોતાનાં કર્મનાં ફળો ભોગવે છે. એમાં ઇશ્વરનો કશો પણ સંબંધ હોતોજ નથી. પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં કર્મો દરેક મનુષ્યને આ જન્મમાં ભોગવવાંજ પડે છે. માટે દુઃખો સહન કરવામાં કદાપિ કાયર બનશો નહિ. સુખ અને દુઃખ એ કેવળ સંસારવાસીઓની કલ્પી કાઢેલી એક કલ્પનાજ છે. જેમાં એક મનુષ્ય સુખને અનુભવી શકે છે, તેમાંજ બીજા મનુષ્યને દુઃખનો અનુભવ મળે છે. આથી સત્ય સુખ શું છે, તે જાણ્યા વિના સંસારના નિવાસીજનો તેને સુખ કિંવા દુઃખ માની લે છે, પરંતુ સાચું સુખ તો ઇશ્વર પ્રાપ્તિ વિના બીજું કોઈ પણ છે જ નહિ. ઇશ્વરમાં અથવા બ્રહ્મમાં લીન થયા વિના મનુષ્યથી કદાપિ સાચા સુખને અનુભવી શકાતું નથી. પરંતુ નિર્ભાગી માનવો એ

સુખનો વિચાર કર્યા વિના કેવળ સંસારનાં માયાવી ભાસતાં અને તદ્દન કલ્પિત જાણાતાં સુખ દુઃખોમાં મગ્ન બની જાય છે. કેટલાંક ઉન્માદી મનુષ્યો તે કૃત્રિમ સુખનો સાક્ષાત્કાર થતાં મહા આનંદિત બની જાય છે, ગર્વથી પુલાઈ જાય છે અને પોતાને જાણે ઈન્દ્રભવન પ્રાપ્ત થયું હોયની, એમ માનવા બેસી જાય છે, ત્યારે કેટલાંક નિર્ભય મનનાં મનુષ્યો તે કૃત્રિમ અથવા પોતે માની લીધેલા દુઃખથી પોતાના હૃદયને બાળ્યા કરે છે, મનમાં નિરંતર અનેક પ્રકારની દુરાશાઓની કલ્પના કર્યા કરે છે અને પોતાના જીવનમાં જે કર્મો કરવાનાં છે, તે કર્મો કરવાનું પણ ભૂલી જાય છે. આથી તે બંને પ્રકારનાં મનુષ્યો બ્રમણમાં ભટકાને છેવટે નિત્યને માટે દગ્ધ થતાં જ રહે છે. સંસાર ખાંડાની ધાર છે અથવા તો પરીક્ષાનું સ્થાન છે. જેઓ સત્કર્મમાં પસાર થાય છે, તેઓ બ્રહ્મના અપૂર્વ વિદ્યાસને પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને જેઓ સંસારનાં બનાવટી સુખ દુઃખોના વિચારમાં ને વિચારમાં પોતાના કર્મો કરવાનું ભૂલી જઈને કેવળ પ્રભાટમાં જ જીવન વીતાડે છે તેઓ ભયંકર અધોગતિને પામે છે. માટે મહારાણી, આ સર્વ વિષયોનો વિચાર કરીને તમે ઇશ્વરના સ્મરણમાં તથા કાયિક નહિ તો માનસિક સત્કર્મમાં જોડાઈને તમારા આત્માનું કલ્યાણ કરવાનો પ્રયાસ કરો. ઇશ્વરના દરબારમાં રાજા અને રાંક ઉભય સમાન છે અને તેમને બંનેને પોતપોતાનાં કર્મનાં શ્રેણી ભોગવવાં પડે છે. હવેથી તમે એવી ચિન્તાઓમાં મગ્ન ન થતાં કેવળ ઇશ્વર સ્તવનમાં જ તમારા ચિત્તને જોડી દેજો, એટલે તે કૃપાળુ પરમાત્મા તમારું અવસ્ય કલ્યાણ કરશે અને તમારા હૃદયમાં વ્યાપેલી અશાન્તિને દૂર કરી એક પ્રકારનું નવીન ચૈતન્ય આપશે.”

“ ધન્ય છે, ધન્ય છે, શાસ્ત્રવિદ્યાવિશારદ મહાપંડિતવર્ય, આપને અનેકવાર ધન્ય છે. આપે આજે આપના બ્રહ્મત્વના પ્રભાવે મને જડમાંથી ચૈતન્ય બનાવી છે, મારા હૃદયમાં વ્યાપેલી ભયંકર વ્યગ્રતાને દૂર કરી બતાવી છે. હવેથી હું આપના કથનને જ મારા જીવનનું ધ્યેય બનાવીશ. આપની આવી વિદ્વતાયુક્ત વાણી સાંભળીને મને આજે ખરેખર મહા કવિ વાલ્મીકિએ પોતાની રચેલી રામાયણમાં ‘બ્રહ્મતેજ’ ને માટે નીચેના જે શબ્દો કહ્યા છે તે અક્ષરે અક્ષર સત્ય જ છે એમ જાણાય છે:—

“ ક્વચતે ક્ષત્રિયં બલં ક્વચ બ્રહ્મ બલં મહત્ ।
પદ્ય બ્રહ્મ બલં દિવ્યં મમ ક્ષત્રિ પાંસન ॥
તદપ્યસ્ત્રં મહાઘોરં બાહ્યં બાહ્યેણ તેજસા ।
વસિષ્ઠો પ્રસતે સર્વં બ્રહ્મ દપ્ઢેન રાઘવ ॥

ધિગૂઘલં ક્ષત્રિયબલં વદ્ધ તેજોબલં બલમ્ ।
 પકેન વદ્ધવણ્ડેન સર્વાશ્વાણિ હતાનિમે ॥ ”

અહા, કેવા મનોહર અને ઉપદેશદાયક શબ્દો છે. બ્રહ્મતેજમાં બ્રહ્માંડને ડોલાવવાની શક્તિ વ્યાપેલી છે, એનું અનુમાન આજે મારાથી બહુ જ સારી રીતે થઈ શકે છે. મહારાજ, હું હવે આપના ઉપદેશને ધારણ કરીશ, તે પ્રમાણે વર્તીશ અને મારા મનને ઈશ્વર સ્તવનમાં જ તક્તીન બનાવી દઈશ. હવેથી કોઈ પણ પ્રકારની ચિન્તાને હૃદયમાં સ્થાન આપીશ નહિ. ”

“ વાર, ત્યારે વેળા ઘણી જ વીતી જવા આવી છે, માટે હું જવાની રજા માગું છું. ”

“ હા, ખુશીથી પધારો, પરંતુ મારા એકના એક નયનના તારા સમાન અને આશાના સ્થાન સગાન પુત્ર ચંદ્રગુપ્તની સંભાળ રાખજો. તે કોઈ પણ પ્રકારે આપદમાં ન આવી પડે અથવા તેના શિરપર ધનનંદની તીક્ષ્ણ તસ્વારનો આઘાત ન થાય તેની સાવચેતી રાખશો. આપને વધારે ભલામણ કરવા જેવું હોય જ નહિ. દાંતને જીભની ભલામણ કરવી જેમ અયોગ્ય ગણાય છે, તેમ જ આપને પણ ચંદ્રગુપ્તની ભલામણ કરવી એ સર્વથા અયોગ્ય જ છે. ”

“ તે વિષયમાં કશી પણ ચિન્તા રાખશો નહિ. ચંદ્રગુપ્ત એ મારો પોતાનો જ પુત્ર માની લેજો. હું આજે તમને વચન આપીને કહું છું કે, ચંદ્રગુપ્તને જ આ ભારત વર્ષનો ભૂપાળ બનાવીશ, સમસ્ત મગધ-રાજ્યની સત્તાનો સ્વામી તેને જ ઠરાવીશ તથા રાજ્ય ધનનંદના મસ્તક પર વિરાજતો રાજમુકુટ તેના મસ્તક પર જ ઓઢાડીશ. નંદ વંશનો નાશ કરીને તમારા એટલે મુરાદેવીના નામપરથી મૌર્યવંશ સ્થાપન કરીશ. નંદવંશનો નાશ તથા મૌર્યવંશની સ્થાપના એ બે વસ્તુઓ જ આજથી મારા જીવનનાં પ્રધાન કાર્યો ગણાશે. જ્યાં સુધી હું મૌર્યવંશની સ્થાપના કરીને ચંદ્રગુપ્તને મગધના સિંહાસનનો સ્વામી બનાવી શકીશ નહિ, ત્યાં સુધી મારા આત્માને કદાપિ શાન્તિ મળી શકશે નહિ. હો હવે હું વિદાય થાઉં છું. ”

આમ કહીને પડિતશ્રેષ્ઠ ચાણક્યથી ત્યાંથી એકદમ રવાના થયો અને તે ભોંયરાગા કારાગૃહના દ્વાર આગળ આવી પહોંચ્યો, એવામાં ત્યાં આગળ જ તેને કારારક્ષક ચંદ્રપાલ તથા મહાકાળમંદિરની સંન્યાસિની દેવી હૈરવીની મુલાકાત થઈ. ચંદ્રપાલે અને ચાણક્યે પરસ્પર અત્યાર સુધીમાં બનેલી બધી બીનાઓ કહી સંભળાવી ત્યાર પછી

ચંદ્રપાલે વધારામાં જણાવી દીધું કે;—“ મહાશય ચાણુક્ય, રાજમંત્રી રાક્ષસને કારાગૃહના બન્દીવાન બનાવવા પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે, તથા કેટલાક છુપા જાસૂસોને પણ તેણે તમારી પાછળ મોકલાવી દીધા છે, માટે તેનાથી બરાબર ચેતીને ચાલજો. અત્યારે ચંદ્રગુપ્ત, રાજ સમરકેતુ અને ગાંધી રાજમંત્રી શક્ટારનો બધો આધાર તમારા પરજ છે, માટે જો તમે તે દુષ્ટના જાળમાં સપડાઈ જશો, તો પછી ચંદ્રગુપ્તના ભાગ્યનો ઉદય કદાપિ થઈ શકશે નહિ. તમારી તીવ્રણુ બુદ્ધિ તથા અપૂર્વ કુટિલતાના યોગે ચંદ્રગુપ્ત અવશ્ય આ મગધરાજ્યનો ભૂપતિ બની શકશેજ. માટે તમે તેનાથી સંભાળીને ચાલજો. પણ હવે તમે અહીંથી ક્યાં જશો, તથા શું શું પ્રયત્નો કરશો, એ સર્વ વિષયો મને જણાવવા યોગ્ય હોય તો જણાવો, એટલે હું પણ મારાથી બનતા પ્રયત્નો કરીને તમને અહીંના તમામ સમાચાર પહોંચાડતો રહીશ. આમ દરવાથી ત્યાં ધારેલું કાર્ય પણ સત્વર શીઘ્ર થશે. ”

“ ચંદ્રપાલ, તમે આ વાર્તા કહીને મારા પર એક મોટો ઉપકાર કર્યો છે, પરંતુ મને તે નરાધમ રાક્ષસ મંત્રીનો જરા પણ ભય નથી. હું સદા બંધન વગરનો મુક્ત પુરુષ છું, એટલે આ દુનિયામાં મને કોઈ પુરુષથી પકડી શકાય તેમ નથી. મારો વિચાર હવે અહીંથી સમરકેતુની રાજધાની તરફ જવાનો છે, માટે તમારાથી બને તેટલા સમાચારો ત્યાં આગળ જ પહોંચાડતા રહેજો. ત્યાં ગયા પછી હું નંદવંશના નાશના યત્નમાં જ રોકાવાનો છું, જ્યાં સુધી માંડે એ કાર્ય પૂર્ણ થશે નહિ, ત્યાં સુધી મારાથી બીજા કોઈ પણ કાર્યનો આરંભ થઈ શકશે નહિ. મારી આ વાત પર ખાસ વિશ્વાસ રાખજો કે, હું જીવ જતાં સુધી પણ અસત્ય બાપણુ કરતો નથી, નિરપરાધીને દુઃખ દેતો નથી અને પાપીઓના પ્રપંચને સહેતો પણ નથી. ભાઈ હવે મારાથી અહીં વધારે વાર રોકાવાય તેમ નથી, માટે હું હવે વિદાય થવાની આજ્ઞા મ્હંદિધું. ”

“ બહે ખુશીથી પધારો, પણ ચંદ્રગુપ્તને મગધનો અધિપતિ બનાવવાનું વિસ્મરણ કદાપિ થવા દેશો નહિ. ” ચંદ્રપાલે કહ્યું.

“ ત્રાંસ તેમ જ કરીશ. ” આમ કહીને ચાણુક્ય, ચંદ્રપાલ તથા ભૈરવીને પ્રણામ કરીને ત્યાંથી એકદમ ચાલ્યો ગયો અને થોડીવારમાં મગધની રાજધાનીથી કેટલેક દૂર આવેલા એક મેદાનના માર્ગમાં આવી પહોંચ્યો. તેના ગયા પછી ભૈરવીએ ચંદ્રપાલને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું કે,— “ ચંદ્રપાલ, ભેરવી રાજસભામાં રાજા ધનનંદનું અપમાન કર્યું હતું, તેના પર શાપની વૃષ્ટિ કરી હતી તથા આખી સભામાં હાડાકાર મચાવી

દીધો હતો, તે જ આ તેજસ્વી બ્રાહ્મણ ચાણક્ય કે ? ખરેખર તે અતિ તેજસ્વી અને પ્રાતમાસપત્ર પુરુષ છે.”

“હા. એજ તે બ્રહ્મવિદ્યાવિશારદ પંડિત ચાણક્ય છે. તે અતિ ધાર્મિક અને પુણ્યશાળી પુરુષ છે. રાજકુમાર ચંદ્રગુપ્ત પર રાજ્ય ધન-નંદનો જુદામ તેનાથી ન જોઈ શકવાથી જ તેણે નંદવંશના નાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી છે. પણ ચાલો, હવે આપણે મુરાદેવીની મુલાકાત લઈને સત્વર પાછાં ચાલ્યાં જઈએ, કારણ કે પ્રભાત થઈ જવા આવ્યું છે, તેથી જો રાજમંત્રી રાક્ષસ તમારા અહીં આવવાના સમાચાર સાંભળશે અથવા તો તેને તેની ખબર પણ પડી જશે, તો વળી એક નવી આફત આવી પડશે અને મારે પોતાને પણ દંડિત થવું પડશે.”

“ચાલો, ત્યારે તેમ જ કરીએ.” ભૈરવીએ કહ્યું.

આમ કહીને તેઓ બન્ને મહારાણી મુરાદેવીના ઓરડા તરફ રવાના થયાં. આ સંન્યાસિની ભૈરવી નિરંતર એકવાર કારાગૃહમાં આવીને છુપી રીતે મહારાણી મુરાદેવીને આશ્વાસન અથવા ધીરજ આપી જતી હતી અને તે મૂળખ આજે પણ તે ત્યાં આવી હતી, એવામાં અચાનક જ ચાણક્યની મુલાકાત થઈ ગઈ. ભૈરવી જ્યારે મુરાદેવીની મુલાકાત માટે આવતી, ત્યારે ચંદ્રપાલ તેને ઘણીજ મદદ કરતો હતો. તેણે પોતાના પહેરેગીરોને તે ગમે ત્યારે કારાગૃહમાં પ્રવેશ કરે, એવી સૂચના આપી દીધી હતી.

કેટલીક વાર પછી ચંદ્રપાલ તથા ભૈરવી મુરાદેવી પાસે જઈ પહોંચ્યાં, આ સમયે તેના હૃદયમાં એક પ્રકારનો ઉત્સાહ વ્યાપેલો જોઈને ભૈરવી અત્યંત પ્રસન્ન થઈ. તેણે જાણ્યું કે, ચાણક્યના ઉપદેશે તેના હૃદયમાં એક પ્રકારની અપૂર્વ અસર કરી દીધી છે. આથી તેણે તેને વધારે ઉપદેશ આપવાનું અનુચિત ધારીને માત્ર એટલુંજ જણાવી દીધું કે:-

“મહારાણી હવે તમે કોઈ પણ પ્રકારની ચિન્તા કરશો નહિ. ઇશ્વર થોડા દિવસમાં રાજકુમાર ચંદ્રગુપ્તને મગધરાજ્યનો માલિક બનાવશે એટલે તમારો પણ તરતજ આ કારાગૃહમાંથી ઉદ્ધાર થઈ જશે. ચાણક્ય મહા બુદ્ધિમાન અને એકવચની પુરુષ છે તે પોતાનું જીવન જતાં સૂઝી પોતાની પ્રતિજ્ઞાથી ચલિત થાય તેવો કાપુરુષ નથી ખરેખરે તેને ધન્ય છે. તેણે પોતાના જીવનનું બંધારણ બહુજ ઊંચા પ્રકારનું બાંધી રાખ્યું છે. તેના જીવનનો મહામંત્ર પ્રત્યેક પુરુષને આદર્શ થઈ પડે તેવો છે. તેનું વર્તન પ્રત્યેક મનુષ્યને આદરણીય થઈ પડે તેવું છે. તે વર્તન દરેક પુરુષ અને સ્ત્રીને એક પ્રકારનો ઉત્તમ ઉપદેશ આપીને

જણાવી દે છે કે;—

નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मी समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टं ।
अथैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्यायात् पथः विचलन्ति पदं न धीराः ॥

ખરેખર તે અતિ ન્યાયી છે અને ન્યાયને માટેજ તે ચંદ્રગુપ્તાના પક્ષમાં રહીને તેને મગધરાજ્યનો સ્વામી બનાવવાને કટિબદ્ધ થયો છે. તમે તેના પર દૃઢ વિશ્વાસ રાખજો હવે સમય અધિક વીતી જવા આવ્યો છે એટલે હવે હું અહીંથી વિદાય થાઉં છું. રાક્ષસના ગુપ્તચરો ઠેક ઠેકાણે બટક્યા કરે છે માટે તેનાથી ચેતીને ચાલવું એજ વિશેષ લાભદાયક છે. જો તેને મારા અહીં આવવાના ખર્ચ પડી જશે, તો મારે પુનઃ આક્રમણમાં આવી પડવું પડશે.”

“હા, ત્યારે ખુશીથી વિદાય થાઓ.” મુરાદેવીએ કહ્યું.

“વાડ, ત્યારે હવે અમે અહીંથી વિદાય લઈએ છીએ.” આમ કહીને ભૈરવી તથા ચંદ્રપાલ ત્યાંથી વિદાય થયાં. આ સમયે રાત્રિ વીતીને ઉપાનો સમય થવા આવ્યો હતો, સર્વ સ્થળે શાંતિની છાયા છવાયલી હતી અને આકાશમાં એ ચાર તારાઓ ઝળકી રહ્યા હતા. શીતળવાયુ મંદમંદ વહીને પૃથ્વી પર શીતળતાનો સંચાર કરી રહ્યો હતો.

આ પ્રમાણે ચંદ્રપાલ તથા સંન્યાસિની ભૈરવી ત્યાંથી રવાના થઈને કેદખાનાના દરવાજા આગળ આવી લાગ્યાં. આ સમયે ભૈરવી એ ચંદ્રપાલને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે;—“ચંદ્રપાલ, હવે તમે અહીં થોભી જાઓ, કારણ કે, જો આપણે બંને જણાં અહીંથી સાથે નીકળીશું અને એ વાત રાક્ષસ મંત્રીના જાણવામાં આવશે, તો તમારા શિર-પર એક જાતનું સંકટ આવી પડશે અને કદાચ તમારે નોકરી પરથી પણ દૂર થવું પડશે. હું હવે મને જ્યારે સમય મળશે, ત્યારે આવીશ અને મુરાદેવીની સંભાળ લીધા કરીશ. ચાણક્ય તથા ચંદ્રગુપ્તને તમે તમારાથી બનતા સમાચાર પહોંચાડવામાં કોઈ પણ પ્રકારની ખામી આવવા દેશો નહિ. અત્યાર સૂધીમાં તમે તેમને જે જે સહાયતાઓ આપી છે, તે માટે હું તમને અનેક ધન્યવાદ આપું છું. રાજમંત્રી શકટાર્જુને મરણના મુખમાંથી બચાવીને જે એક અપૂર્વ ઉદારતા દર્શાવી છે, તે ખરેખર પ્રશંસાને પાત્ર છે. પણ હજી તે પ્રમાણેજ તમારી ઉદારવાને દર્શાવતા રહેજો કારણકે, ઉદારતા જેવું આ વિશ્વમાં એક પણ પુણ્ય નથી. મનુષ્યે પ્રાણી માત્રના તરફ ઉદારતા દર્શાવીજ

જોઈએ. જે તમારી ઉદારતાથી એક મહત્ત્વમય કાર્ય થતું હોય તે કાર્ય કરવામાં તમારે નિરંતર પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. સાધુ પુરુષોનાં જે અમુક લક્ષણો ગણાય છે, તેમાં દયા અને ઉદારતાનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. પરંતુ હવે વધારે વિર્લેખ કરવામાં એક પ્રકારનું જોખમ સમાયલું હોવાથી હું અહીંથી વિદાય થાઉં છું. મહારાણી મુરદેવી કોઈ પણ પ્રકારે દુઃખી થવા ન પામે, તેની ખાસ સંભાળ રાખજો અને તેના નિત્યના સમાચાર મને મોકલાવતાં રહેજો. હવે હું અહીંથી વિદાય થવા છઠ્ઠું છું—”

“ભલે ખુશીથી પધારો. મહારાણી મુરદેવીના સંબંધમાં આપ કશી પણ ચિન્તા રાખશો નહિ. જ્યાં સુધી મારા શરીરમાં મહારાજ મહાપદ્મનંદના અન્નનો અંશ હશે, ત્યાં સુધી હું તેમને કોઈ પણ પ્રકારે દુઃખી થવા દઈશ નહિ. રાજમંત્રી શકટારને હું અહીંની બધી ખીનાઓ કહેવરાવી મોકલીશ, એટલે તેઓ ચાલુક્ય તથા ચંદ્રગુપ્તને તમામ હકીકતથી વાકેફ બનાવી દેશે. મને પૂરી આશા છે કે, રાજ સમરકેતુ તથા ચાલુક્યની સહાયતાથી રાજકુમાર ચંદ્રગુપ્ત આ વિશાળ મગધ રાજ્યના સિંહાસનને પ્રાપ્ત કરી શકશે અને તે સાથે કારાગૃહના દુઃખથી રીખાતી રાણી મુરદેવીને પણ અવશ્ય બંધનમુક્ત કરાવી શકશે. ચાલુક્યનું બ્રહ્મજાળ અપાર છે અને તેના યોગે તે પળવારમાં નંદ વંશનો નાશ પણ કરી શકે તેમ છે. હું ધારું છું કે, તે થોડા સમયમાં જ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને પાર પાડી શકશે. તેની પ્રતિજ્ઞાના પ્રભાવે થોડા સમયમાં જ મગધરાજ્યમાં ભારે ઉથલપાથલ થઈ જશે, રાજ બદલાઈ જશે, રાક્ષસમંત્રીનું પતન થશે અને નંદવંશને બદલે મુરદેવીના નામના અર્થસૂચક “મૌર્યવંશ”ની સ્થાપના થશે પરંતુ તે સાથે—”

ચંદ્રપાલ હજી ભૈરવીને આ પ્રમાણે કહી રહ્યો હતો, એવામાં એક અનુચરે દોડતો આવીને તેને જણાવ્યું કે;—“મહાશય, ચાલો જલ્દી ચાલો, આપને મહારાજ ધનનંદ બોલાવી રહ્યા છે. તેઓ અત્યારે ઘણાજ ગુરૂએ થયા હોય, તેમ જણાય છે.”

આ સાંભળીને ચંદ્રપાલે ભૈરવીને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે;—“ભલે ત્યારે સંન્યાસિની માતા, આપ ખુશીથી વિદાય થાઓ. રાજ ધનનંદે મને બોલાવવા માટે આ અનુચરને મોકલી આપ્યો છે, તેથી મારે હવે સત્વર તેમની પાસે જવું જવું જોઈશે. આપ કૃપા કરીને મારા આ અવિનયની ક્ષમા કરશો.”

ભૈરવી એ કહ્યું કે;—“ચંદ્રપાલ, એમાં ક્ષમા કરવા જેવું કંઈ

છે જ નહિ. મારે પણ કેટલાંક અગત્યનાં કારણોથી જવાની ખાસ જરૂર છે, માટે હું વિદાય થાઉં છું.” આમ કહીને તે કાષાય વસ્ત્ર ધારિણી ભગવતી ભૈરવી ત્યાંથી એકદમ રવાના થઈ.

ભૈરવીના ચાલ્યા જવા પછી ચંદ્રપાલે પેલા અનુચરને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું કે;—“ ભીમગુપ્ત, રાજ ધનનંદ અહીં ક્યારેક આવ્યા છે અને તેઓ મને રાત્રિના આવા ભયંકર સમયે શા કારણથી બોલાવે છે ?”

“ મહારાજ, હું પણ તેમના આવવાના સમાચાર જાણતો નથી, પરંતુ તેમણે જ્યારે મારા પહેરા ભરવાના દરવાજા આગળ આવીને કહ્યું કે;—“ કારારક્ષક ચંદ્રપાલ ક્યાં છે ? જા, તેને સત્વર મારી પાસે બોલાવી લાવ, હું અહીં આગળજ તેની વાટ જોતો બેઠો છું.” ત્યારે તરતજ આપને બોલાવવા માટે આપની પાસે આવી લાગ્યો છું.”

અનુચરની આવી વાર્તા સાંભળીને ચંદ્રપાલ ચમકી ઊઠ્યો, તે પોતાના મનમાંજ વિચારવા લાગ્યો કે;—“ રાજ ધનનંદ અત્યારે આ કારાગૃહમાં શા માટે આવ્યા હશે ? તેમણે મને શા માટે બોલાવ્યો હશે ? શું મારો બધો ભેદ તેઓ જાણી ગયા હશે અથવા કોઈએ મારાં સર્વ કારસ્થાનો તેમની આગળ વિદિત કરી દીધાં હશે ? આણુક્ય અને મુરોદ્દેવી વચ્ચે થયેલો બધો વાર્તાલાપ તેણે સાંભળી લીધો હશે ? મારાથી આ વિષયમાં કાંઈ કલ્પના પણ કરી શકાતી નથી. જો કદાચ મારાં બધાં કાવત્રાં તેમના જાણવામાં આવી ગયાં હશે, તો આજે મારાથી કોઈ પણ રીતે છૂતી શકાશે નહિ. ધનનંદનો સ્વભાવ ઘણોજ ક્રોધિત અને ક્રૂર છે, તેથી જો તે મારા પર કોપિત થશે તો પછી મારાથી કદાપિ બચી શકાશે નહિ. હવે મારે શું કરવું ? ક્યાં જવું ? મારાથી કાંઈ પણ નિશ્ચય કરી શકાતો નથી. હે ઇશ્વર, હે પરમાત્મા માંડે રક્ષણ કરો અને મારા અપરાધની ક્ષમા કરો. મહારાજ નંદના હૃદયમાં દયાની લાગણી ઉપજાવો અને માંડે મૃત્યુ થતું અટકાવો, પ્રભુ ! અત્યારે મારા તમેજ એક માત્ર આધાર રૂપ છો જો મેં ધર્મની રક્ષા માટે આણુક્યને કારાગૃહમાં આવવા દીધો હોય, તો મારા શિર પર આવી આવી પડેલી આ ભયંકર આપદનું નિવારણ કરીને મને કાળનો ભક્ષ થતો બચાવો.”

આ પ્રમાણે વિચાર કરતો કરતો કારારક્ષક ચંદ્રપાલ રાજ ધનનંદ પાસે જઈ પહોંચ્યો. તેને જોતાંની સાથેજ તે ગુસ્સાથી લાલચોળ આંખો કરીને એકદમ બોલી ઊઠ્યો કે;—“ કેમ ચંદ્રપાલ, આણુક્યને આવી અંધારી રાતે કારાગૃહમાં શા માટે પેસવા દીધો હતો ?”

ચંદ્રપાલે ઉત્તર આપ્યું;—“ મહારાજ, આપ આ સર્વ શું કહો

છો ? ચાણક્યને મેં છેલ્લા ચાર દિવસ થયાં જોયો પણ નથી, તો પછી હું તેને કારાગૃહમાં તો આવવાનું શી રીતે દર્શું ? પ્રભુ, એ સંબંધમાં હું કંઈ જાણતો પણ નથી.”

“શું આ સર્વ તમે સત્યજ કહો છો ?”

“જી—હા. હું જરા પણ અસત્ય કહેતો નથી.”

“કેવી અન્યથાની વાર્તા ! કારાગૃહના રક્ષક હોવા છતાં, કારાગૃહમાં શી.શી ખીનાઓ બને છે, તેની કંઈ ખબરજ રાખતા નથી ? હશે ખેર. પણ ચાણક્યે અહીં આવીને શો અનર્થ મચાવ્યો હતો, તે સંબંધી તમે કંઈ પણ જાણો છો ખરા કે ?”

“જી—ના. એ રાજદ્રોહી અને ક્રોધિષ્ઠ બ્રાહ્મણનાં કંઈ પણ કાવત્રાં મારાથી જાણી શકાયાં નથી. આજે હું રાજ્યનાં ખીજાં કેટલાંક કામોમાં રોકાયેલો હોવાથીજ આવો બનાવ બન્યો છે, નહિ તો મારી હયાતીમાં કદાપિ તેમ બન્યુંજ નથી.”

“હશે, હવે એ દુષ્ટની પૂરતી સંભાળ રાખજો અને પુનઃ કારાગૃહમાં આવીને કોઈ પણ જાતનાં કાવત્રાં ન રચી જાય, એને માટે ચાંપતા ઇલાજો લે જો. એ પાપાત્માએ આજે મારા પર એક ભયંકર આઘાત કર્યો છે ? મને અતિ અપમાનિત બનાવ્યો છે.” આમ કહીને મગધરાજ નંદે ચંદ્રપાલને જે જે ખીનાઓ બની હતી, તે બધી કહી સંભળાવી અને ત્યાર પછી વિશેષમાં દર્શાવ્યું કે;—“એ ચાણક્ય, મહા તેજસ્વી અને બ્રહ્મવિદ્યાપરાયણ પુરુષ છે, માટે કોઈ પણ જાતનું કપટ રચીને એને કારાગૃહનો બંદીવાન બનાવી લે જો, જ્યાં સૂધી તે પ્રખળ શત્રુ આપણો બંદીવાન બનશે નહિ, ત્યાં સૂધી મને કદાપિ શાંતિ મળી શકશે નહિ. જો તમે તેને આ કારાગૃહનો કેદી બનાવશો તો હું તમને મારા રાજ્યના અમાત્યનું પદ આપવામાં પણ સંકુચિત થઈશ નહિ.”

આ સાંભળીને ચંદ્રપાલે કહ્યું:—“મહારાજ, આપની આ આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં આપનો આ દીન અનુચર કદાપિ પાછી પાની કરશે. નહિ. હું થોડા સમયમાંજ તે ગર્વિષ્ઠ બ્રાહ્મણને આપનાં ચરણોમાં લાવીને રજૂ કરી આપીશ. આપની કૃપાને પ્રાપ્ત કરવામાં પણ હું એક પ્રકારનું સૌભાગ્યજ માનું છું, એટલે એ કાર્ય સત્તરજ શીખૂત થઈ જશે અને ચાણક્યને આપણો બંદીવાન બનાવી શકાશે.

“વાર, ત્યારે આજથીજ તમે એ કાર્યમાં જોડાઈ જાજો.” આમ કહીને રાજા ધનનંદ પોતાના મહાલય તરફ વિદાય થયો તથા ચંદ્રપાલ પોતાના નિવાસસ્થાનમાં જઈને પોતાના જીવનદાતા પરમાત્માની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

પ્રેમસંન્યાસ

“ વગર તું હાર હૈયાના, બધો સંસાર ખારો છે;
મગર દિલદાર, તહારી તો મઝાનો બહાર ન્યારો છે !
અમારા દર્દની લહેજત, શું જાણે કોઈ એદર્દી ?
ધવાયું જે પુરૂં તેને દરદનો ખ્યાર ન્યારો છે ! ”

દેરાસરી

મલયપૂરથી દક્ષિણ દિશામાં કેટલાક ગાડિપર કુસુમપૂર નામક એક નગર આવેલું હતું. એ કુસુમપૂરનો કર્તાહર્તા ભાગ્યવિધાતા સ્વામી રાજા ધનનંદ હતો અને મગધ-રાજ્યમાંનું તે એક ઘણુંજ મોટું શહેર ગણાતું હતું. હિન્દુઓમાં પરમ પવિત્ર ગણાતી ભાગીરથી નદીના કિનારાપર તે શહેર આવેલું હતું અને લોકો તેને કુસુમપૂર અથવા કુસુમપૂરી નગરીના નામથી પણ ઓળખતા હતા.

કુસુમપૂર ગીચ વસતિથી ભરેલું શહેર હતું અને એ ગીચ વસતિ હોવાનું મુખ્ય કારણ એનો વ્યાપાર તથા હુન્નરકળા આદિજ ગણાતું હતું. મગધરાજ્યમાં થતી આયાત વિશેષે કરીને આ ગંગાનદીના કિનારાપર આવેલા નગરમાંજ થતી હતી. માત્ર બંગાળ તથા મગધમાં થતી આયાત—નિકાસજ આ શહેરમાં થતી હતી, એમ નહોતું, પરંતુ ગુજરાત, સિન્ધુદેશ, ઇન્દ્રપ્રસ્થ, પંજાબ અને અલુચિસ્તાન અથવા ગાંધારદેશની આયાસ નિકાસ પણ ત્યાં આગળ બહોળા પ્રમાણમાં થતી હતી. આથી આ શહેરને વ્યાપારનું મુખ્ય મથક જાણીને કેટલાક ધનવાન વ્યાપારીઓ પણ આ શહેરમાં આવી વસ્યા હતા. જ્યાં ધનવાન અથવા શ્રીમંતોનો નિવાસ હોય, ત્યાં તેમની સેવા બરદાશ કરવા માટે ગરીબ અને દુબળાં પાતળાં માણસોનો ખપ પડે એ તો સ્વાભાવિકજ છે, આથી તે શહેરમાં તે પંક્તિનાં માણસોનો પણ અભાવ નહોતો.

આ શહેરના ગંગાતીરે આવેલા એક નિર્જન અને એકાંત સ્થાનમાં એક અતિ મનોહર મહાલય સમાન એક બંગલો આવેલો હતો. એ બંગલાની શોભા તથા ખૂબસુરતી જોવાથી, તે કોઈ ધનવાન ગૃહસ્થનું નિવાસસ્થાન હશે, એવું અનુમાન થઈ શકતું હતું. તે

બંગલાની શોભા ખરેખર સુંદર અને આંખોને આનંદ આપે તેવીજ હતી. તેના બાંધકામ પરથી તથા કળાકૌશલ્ય પરથી એમ જણાઈ આવતું હતું કે, તે બંગલો ખરેખર કોઈ કુશળ કારીગરના હાથથીજ બાંધાયો હોવો જોઈએ. એ બંગલાનો માલિક ધનશ્રી નામક એક અતિ ધનવાન પુરુષ હતો. ધનશ્રી પ્રથમ તો છેક ગરીબ સ્થિતિનો માણસ હતો, પરંતુ પાછળથી તે પોતાના કિસમતના જોરે એટલો બધો ધનવાન થઈ પડ્યો કે, ‘તેના જેવો બીજો કોઈ ધનવાન પુરુષ જવ-દેશેજ મગધના રાજ્યમાંથી મળી શકશે’ એવા પ્રકારની એક ઉક્તિ લોકોમાં કહેવાવા માંડી.

ધનશ્રીનું કિસમત પલટાઈ જવાનું મુખ્ય કારણ મગધરાજ્યનો દીવાન શકટારજ હતો. શકટાર ત્યારે મગધરાજ્યનો કર્તા હતા તથા સર્વશક્તિસપન્ન પુરુષ ગણાતો હતો; કારણ કે તે મહારાજ મહા-પદ્મનંદનો મુખ્ય મંત્રી હતો અને આખું મગધરાજ્ય તેની આંગળીના ઇશારાપર ચાલી રહ્યું હતું. એ માણસ શકટારની કૃપાના યોગે તે ધનશ્રીએ રાજ્યનાં ઘણાં સારાં સારાં કામે મેળવ્યાં હતાં અને તેમાંથી પુષ્કળ દ્રવ્ય પણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. શકટારની મેહનતથીજ તે એક મહા ધનવાન પુરુષ થઈ પડ્યો હતો તથા તેની કીર્તિને દશે દિશામાં ફેલાવી શક્યો હતો.

બધાં સોનાનું પ્રમાણ બહોળું હોય છે અને રત્ન તથા જવાહિરની છત વધારે હોય છે, ત્યાં જઈનેજ આખી દુનિયાને પોતાની સત્તાના દોરપર નચાવનારી લક્ષ્મી પોતાનું નિવાસ-સ્થાન બનાવે છે. થોડાંક વર્ષોમાં ધનશ્રીના ભાગ્ય પલટાઈ ગયાં. જે શકટારની કૃપાથી ધનશ્રી આવો ધનવાન થઈ શક્યો હતો, તે શકટાર પણ તેના ધનની તુલનામાં ઝાંખો જણાવા લાગ્યો. પરંતુ કૃત્રિમ ધનશ્રીએ શકટારના તે મહાન ઉપકારને ભૂલી ન જતાં, તેના એક અનુચરની માફક તેણે તેની સેવા બિડાવવા માંડી તથા પોતાના તે ઉપકારનો બદલો વાળી આપવાની યેછાઓ પણ કરવા માંડી.

તે ધનવાન ધનશ્રીને એક કુંવારી કન્યા હતી અને તેનું નામ તડિતાસુંદરી હતું. એ રૂપવતી તડિતા ન્હાનપણથીજ માતા વિનાની બની ગઈ હતી. તેથી ધાત્રી દ્વારા ઉછરીને મોટી થઈ હતી. ધનશ્રી બ્યારે ધન, ઐશ્વર્ય અને સુખ આદિ સર્વ વસ્તુઓમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ બની ગયો હતો, ત્યારે તડિતા યૌવન અને કિશોર અવસ્થાના સન્ધિસ્થાનમાં આવી પડી હતી. તે સમયે તેની ઉંમર લગભગ ચૌદેક વર્ષની હતી.

તેનાં આટલી ઉમ્મર સૂધી લગ્ન ન થવાનું મુખ્ય કારણ માત્ર સારા વરનો અભાવજ હતો. ધનશ્રી એવા વિચારનો હતો કે;—“ પુત્રના કરતાં પુત્રીનાં લગ્નનું ઠેકાણું હમેશાં બહુજ વિચાર કરીને શોધવું જોઈએ. કારણ કે, પુત્રીની આખી જીંદગીનો આધાર માત્ર તેના પતિપરજ હોય છે, તેથી જો કદાચ પતિ ખરાબ નીકળે તો પુત્રીનો આખો અવતાર ધૂળમાં મળી જાય છે અને તે બિચારીને આખી જીંદગી સૂધી રડતીજ રહેવું પડે છે. આ કારણથી માતા પિતાએ પ્રથમથીજ યોગ્ય વર ધર શોધીનેજ પુત્રીનાં લગ્ન કરવાં જોઈએ. હમેશાં દીકરીનું લોહી હળવું ગણાય છે. તેનો સાચો આધાર સાસરિયાંજ ગણાય છે, માટે તે સ્થળ તો ખરાબર કુલીન અને ગુણવાળાં મનુષ્યોવાળુંજ હોવું જોઈએ. ” ધનશ્રીના આ પ્રકારના વિચારોથી તડિતાનાં લગ્ન હજી સૂધી થઈ શક્યાં નહોતાં. ધનશ્રી પોતાની કન્યા તડિતાને બહુજ રહતો હતો અને તેના તરફ પુષ્કળ હેતુ દર્શાવ્યા કરતો હતો. આ સંસારમાં તેનું બીજું કોઈ સગું બહાલું નહોતું. માત્ર આંખોના તારા સમાન અને હૃદયના આરામ સમાન તડિતાજ તેની એકની એક કન્યા હતી. તડિતાને માટે તે પોતાતા પ્રાણ પાથરતો હતો તથા નિત્ય તેને રાજી રાખવાના ઇલાજો શોધ્યા કરતો હતો.

તડિતાનાં લગ્ન થયા પછી તે પોતાનાં સાસસે ચાલી જશે તો તો મને જરા પણ એન પડશે નહિ, એમ ધારીને ધનશ્રીએ તેનાં લગ્ન કરવામાં જરા ઢીલ કરી હતી. તે એમ માનતો હતો કે, “ તડિતાના ચાલ્યા જવા પછી માઈ આ મકાન શૂન્ય બની જશે, મારી આનંદના તારા રૂપ તડિતા ચાલી જશે તો મારા આ ઘરમાં ભયંકર અંધકાર છવાઈ જશે. વૃદ્ધાવસ્થા હોવાથી મારે ઘણાં દુઃખો ભોગવવાં પડશે અને જીવનનું તેજ ઝાંખું પડી જશે. તડિતાના રહેવાથી મારા ઘરની શોભા એાપી નીકળશે, મારા મકાનમાં એક જાતનું ઝળહળતું તેજ ચમક્યા કરશે અને મારા જીવને ઘણોજ આનંદ મળી શકશે. ” આ પ્રકારના વિચારોએ ધનશ્રીને ઘણીવાર અધીરો બનાવી દીધો હતો.

સંસારમાં પુત્રીનાં માતા પિતાઓના શિરપર નિરંતર એક પ્રકારની ચિન્તાનું વાદળ છવાયલુંજ રહ્યા કરે છે. ‘ કન્યાનાં મા બાપને સુખે સૂવાનું પણ ન મળે ’ એવી જે એક કહેવત કહેવામાં આવે છે તે અક્ષરે અક્ષર સાચીજ છે. કારણ કે, પુત્રી સુખમાં પડે તો દીક, પરંતુ જો દુઃખમાં પડે તો તેના સુખમાંથી નીકળતા નિસાસાનું પાપ માતા પિતાઓનેજ લાગે છે. સંસારમાં માતા પિતાજ પુત્રીના હિત

અહિતનાં જવાબદાર ગણાય છે અને તેથી તેમને તેનાં લગ્ન માટે અનેક પ્રકારના વિચારો કરવા પડે છે. પિતા પુત્રીનું હિત ન ધ્યાનમાં તેને અંધારા કૂવામાં નાખી દે એમાં જેટલું પાપ સમાયલું છે, તેટલુંજ પાપ તેનાં લગ્નનું અયોગ્ય સ્થળ ગણવામાં સમાયલું છે. ‘ગાય અને દીકરી જ્યાં દોરે ત્યાં જાય’ એટલે કે તેઓ બન્ને સર્વથા પરાધીન છે અને તેમને તેમનાં વડીલો અથવા અધિકારીઓ જ્યાં મોકલે ત્યાં જવું પડે છે. આ સર્વ કારણોથી સુઘ માતા પિતાઓને માટે તો પુત્રીના લગ્નનો વિષય ઘણોજ જવાબદારી ભરેલો તથા જોખમવાળો થઈ પડે છે.

છેવટે ધનશ્રીએ, પોતાની કન્યાના લગ્નના વિષયમાં એક દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. તે નિશ્ચય આવા પ્રકારનો હતો કે, એક સાધારણ સ્થિતિના સુંદર અને કેળવાયલા યુવકની જોડે તડિતાનાં લગ્ન કરી નાંખવાં અને તેનેજ પોતાની અપૂર્વ મિલકતનો વારસ બનાવીને ધરજમાઈ કરી રાખવો. પરંતુ તેનો આ નિશ્ચય ક્ષણભૂત થઈ શક્યો નહિ, કારણ કે ઘણી તપાસ કરવા છતાં પણ એવો કોઈ કુલીન, કેળવાયલો અને અને સુંદર યુવક તેને મળી શક્યો નહિ. તેને પોતાની સરખી સ્થિતિના જો ચાર ધનવાન યુવકો મળ્યા ખરા, પરંતુ તેમણે ધરજમાઈ રહેવાનું પસંદ કર્યું નહિ. આથી ધનશ્રી ગભરાઈ ગયો અને તેના મનમાં કન્યાના લગ્નના વિષયે પ્રબળ ચિન્તા ઉપજાવી દીધી. રાત્રિ દિવસ તે તડિતાનાં લગ્નના વિષયમાંજ તકીન રહેવા લાગ્યો. યુવાન દીકરીને વધારે વખત કુમારી રાખવી એ સર્વથા અયોગ્ય છે, એમ ધારીને તે આખો દિવસ તેને માટે યોગ્ય વરની તપાસ કરવામાંજ રોકાવા લાગ્યો, પરંતુ તેવો કોઈ યોગ્ય વર મળી શક્યો નહિ.

તડિતા ધીમે ધીમે પૂર જીવાનીમાં આવી પહોંચી. તડિતાના આખા શરીરમાં જાણે વીજળીનું ચળકતું તેજ ખીલી ઝીંક્યું. તેનાં મૃગલીનાં જેવાં મનોહર લોચનો, કામદેવનાં બાણને શર્માવે તેવાં ભમ્ભરો, કાળા નાગને પણ ભૂલાવી દે તેવાં સુંદર વાળો અને ચંપાની ખીલેલી કળીની કાન્તિને ઝખવાણી પાડી દે તેવો શરીરનો સુંદર રંગ આદિ સર્વ જાણે સુંદરતાથી ભરપૂર થઈ ગયાં હોયની! તેમ જણાવા લાગ્યું. યુવાની અને સુંદરતાનો સંયોગ થવાથી તડિતા અતિ લાવણ્યમયી લલના બની ગઈ.

મંત્રી શકટાર જેવામાં દેખાવડો પુરુષ હતો. સારે તે પણ યોવનની સીમામાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારીમાં આવી ગયો હતો. તેની કિશોર અવસ્થાનો અંત થવા આવ્યો હતો અને યુવાનીના આરંભનો

સમય આવી ચૂક્યો હતો. આ સમયે તેણે સાક્ષાત્ કામદેવનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું અને તડિતા રતિદેવીની પ્રતિરૂપિણી બની ગઈ હતી. આમ હોવા છતાં પણ તડિતા પોતાના પિતાના મિત્ર શકટાર આગળ આવવામાં કોઈ પણ પ્રકારની લજ્જા માનતી નહોતી અથવા સંકુચિત પણ થતી નહોતી. તેઓ બંને નિત્ય પાસે પાસે બેસીને વાર્તાલાપ કરતાં હતાં અને એક પ્રકારના નિર્દોષ આનંદનો ઉપભોગ કર્યા કરતાં હતાં.

શકટાર, હલકા ચરિત્રનો માણસ નહોતો. તેનો સ્વભાવ ધણોજ ચોક્કસ અને માયાળુ હતો. તે બ્યારે ધનશ્રીને ત્યાં આવતો ત્યારે જડિતાની મુલાકાત લીધા વિના રહેતો નહોતો. સંકોચ અને લજ્જા વગરની રૂપવતી તડિતાસુંદરી બ્યારે શકટારનાં મુખનાં દર્શન કરતી ત્યારે તેના મનમાં અનાયાસજ એક પ્રકારનો આનંદ ઉભરાઈ આવતો હતો. શકટારને જોઈને તે અત્યંત પ્રસન્ન થતી તથા નિરંતર તેના મુખની વાતો સાંભળવાને આતુર રહેતી હતી.

ધી અને અગ્નિનો સંયોગ થવાથી જેવી રીતે ભયંકર અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, રતિ અને કામના સંપર્કથી જેવી રીતે પુરુષ થતા પ્રમદાનાં મન ધાયલ થઈ જાય છે, તેવીજ રીતે યુવક અને યુવતીના સંસર્ગથી પણ અનેકવાર વિપરીત પરિણામો આવે છે. અને એ કારણથીજ શાસ્ત્રકારો તથા નીતિજ્ઞ પુરુષોએ તેમને કોઈ પણ પ્રકારની બાધા વગરની છૂટ આપવાની મના કરેલી છે. ભગવતી સીતાને એકલી જોઈને કામ પરાયણ રાવણે અપહરણ કર્યું અને તેના યોગેજ લંકામાં ભયંકર વિગ્રહનાં ખીજ રોપાયાં તથા તે દશાનનને તે વિગ્રહમાં ભૂપતિત થવું પડ્યું, એનું કારણ પણ એકાંતમાં સીતાદેવીની મુલાકાત થઈ એજ હતું. એકાંત ધણી જુરી ચીજ ગણાય છે અને તેના યોગે અનેક અનર્થો પણ થાય છે. પરંતુ ભાવિ જેમને અંધ બનાવી દે છે, જેમના જ્ઞાનની શક્તિનો લોપ કરી નાખે છે, તેમને બિચારાંને એ વાતનું રહસ્ય શી રીતે જણાઈ શકે, તેમના મનમાં એવી કલ્પના પણ શી રીતે આવી શકે ? મનુષ્યનાં કર્મ અનુસાર તેનું ભાવિ તેને ગમે ત્યાં ધસડી જાય છે. કોઈ વખતે ભાવિ મનુષ્યને ઉન્નતિના શિખરપર ચઢાવી દે છે ને કોઈ વખત અવનતિની ગર્તામાં પણ ગબડાવી દે છે. મનુષ્યને તેનાં કર્મ અનુસાર બંધાયલું ભાવિજ ભૂલમાં ભભાવે છે. જેમનાં કર્મ સારાં હોય છે, તેમનું ભાવિ પણ પ્રબળ જ હોય છે. કર્મના યોગે જુદી બંધાય છે અને એટલા માટેજ **બુદ્ધિ કર્માનુસારિણી** કહેવાય છે. પૂર્વ જન્મનાં કનિષ્ઠ કર્મોને લીધે મનુષ્યનું

ભાગ્ય મંદ બંધાય છે અને એ મંદ ભાગ્યના યોગે મનુષ્યને આ જન્મમાં નાના પ્રકારની વેદનાઓ તથા વિડંબનાઓ વેદવી પડે છે.”

શકટાર બંધે ગમે તેવો સયગી, ચરિત્રવાન, પોતાની ઇચ્છાની શક્તિઓને દબાવનાર તથા બુદ્ધિમાન હોય નહિ, પરંતુ નિર્ભાગી તડિતાની આગળ તેનું કાંઈ પણ ચાલે તેમ નહોતું. તડિતાએ તેના સંયમનો ભંગ કર્યો, ચરિત્રમાં ઝાંખપ લગાડી અને દમન શક્તિનો લોપ કરી નાંખ્યો. શકટારની સુન્દરતા તથા યુવાનીનો ઉછળતો પ્રવાહ જોઈને તડિતાનું મન પીગળી ગયું. શકટારની સુન્દરતાનો ઉપભોગ કરવાની તેના મનમાં પ્રબળ ઇચ્છા થઈ આવી. તેના વિશાળ બાહુથી પોતાના શરીરને લપેટી લેવાની લાગણીએ તેને છેક વિહ્વળ બનાવી દીધી. પરંતુ તેમ હોવા છતાં પણ તેણે પોતાના મનની આ પાપમય વાર્તાને ખીજ કાઢ પણ મનુષ્યના જાણુવામાં આવવા દીધી નહિ.”

તે સમયે તેના મનની સ્થિતિ, અનેક પ્રકારના તરંગોથી ઉછાળા મારતા સમુદ્રની છાતી જેવી ચંચળ થઈ ગઈ હતી. તે ચંચળતાનું નિવારણ કરવાની તેનામાં શક્તિ પણ રહી નહોતી. તે પોતાના મનમાં નિરંતર એમજ કહ્યા કરતી હતી કે:—

“આ મદનમૂર્તિનેજ હું મારા હૃદયમંદિરનો આરાધ્ય દેવતા બનાવીશ, મારા સંસાર સુખનું સ્થાન બનાવીશ. રાત્રિ દિવસ તેની સેવામાંજ રહ્યા કરીશ તથા તેના અપૂર્વ સૌન્દર્યનો ઉપભોગ કરીને મારા આ અવતારને સફળ કરીશ.”

પિતાના પૂર્ણ પ્રેમના યોગે બાળપણમાં તેને ઘણીજ સંભાળ પૂરેક ઉછેરવામાં આવી હતી. આત્મસંયમ અને ઇચ્છાને દાખી દેવાની કળાથી તે સારી રીતે માહિતગાર હતી. પરંતુ કર્મની પ્રબળ સત્તાએ તેને તે સર્વથી વિસ્મૃત બનાવી દીધી અને એક પ્રકારના મોહના સમુદ્રમાં ધકેલી દીધી.

આ સમયે તડિતા જે પોતાના ચિત્તને સંભાળી શકી હોત, દુરાશાથી દીવાની ન થઈ હોત શકટારના રૂપમાં અંધ ન બની ગઈ હોત તો, તેથી તેને ભવિષ્યમાં આમ દુઃખિત તથા તાપિત થઈને પસ્તાવાનો પ્રસંગ આવત નહિ, એક પ્રકારની અસાર અને માયાવી સ્વપ્નમય કલ્પનાથી ઘેલી બનીને તે પોતાના સુખ અને શાન્તિમય જીવનને આ પ્રમાણે મરૂબૂમિ જેવું બનાવી શકત નહિ. તડિતાએ શકટારના રૂપથી ઉન્મત્ત બનીને પોતાના સુખા સમાન જીવનને હળાહળ જેવું

બનારી દીધું હતું, તેથીજ તેને ભવિષ્યમાં અત્યંત પશ્ચાતાપ કરવો પડ્યો અને તે પશ્ચાતાપમાંજ તેનું આખું જીવન આનંદમય થવાને બદલે દુઃખમય બની ગયું.

શકટારનું વય તે સમયે લગભગ ત્રિસ કે પાંત્રિસ વર્ષનું હતું અને તડિતા પૂરેપરી યુવાનીના આગમનથી મદમાતી વરુણી બની ગઈ હતી. શકટારના રૂપનું તેજ ધીમે ધીમે તેના હૃદયમાં સંચરવા લાગ્યું હતું અને તે રૂપ તથા તેજે મળીને તેને છેક લજ્જાહીન બનારી દીધી હતી. તે કોઈ પણ ઉપાયે શકટારનું વિસ્મરણ કરી શકી નહિ, પરંતુ જેમ જેમ તેણે શકટારને વિસરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેમ તેમ તેના હૃદયમાં એક પ્રકારની કામવાસના પ્રબળ થવા લાગી અને તે કામવાસનાએ તેને અત્યંત વ્યગ્ર તથા ઉન્મત્ત બનાવી દીધી. રાત્રિ દિવસ તેના મનમાં શકટારની મુઠાકાત લેવાના વિચારો આવવા લાગ્યા. તડિતાના મનમાં એવીજ ઇચ્છાથી લાગી કે, જો શકટાર પોતાની મીડી મીડી વાર્તાઓ સંભળાવીને આખો દિવસ મારી પાસે બેસી રહે તો ઠીક. તેને શકટારને એકાંતમાં બોલાવીને આ પ્રમાણે વાર્તા કહેવાની ભાવના પણ સ્ફુરી આવી કે:—“તમે મનમાં ને મનમાં જેમ મને ચાહો છો, તેવી જ રીતે હું પણ તમને ચાહું છું. માઈ આ હૃદય તમનેજ મેં અર્પણ કરી દીધું છે, માટે આ જીવનમાં તો હું તમારા વિના ખીજા કોઈપણ પુરુષનો પતિ તરીકે સ્વીકાર કરી શકીશ નહિ. આજથી તમે મારા હૃદયવક્ત્રુ છો અને હું તમારી પ્રિયતમા છું. જેવી રીતે તમે મારા હૃદયની ચોરી કરી લીધી છે, તેવીજ રીતે મેં પણ તમારા હૃદયની ચોરી કરી લીધી છે. માઈ અને તમાઈ મન એક થઈ ગયું છે. મારા મનમાં તમારા પ્રત્યેનો અનુરાગ પ્રબળ પ્રમાણમાં સ્ફુરી આવ્યો છે. હવેથી મારા મન અને તનના માલિક તમેજ છો. હું એક દીન ભિક્ષુકાની પેઠે તમાસી પાસેથી તમારા પવિત્ર પ્રેમની ભિક્ષા માગું છું, માટે તમે તેનો સ્વીકાર કરો.” પરંતુ શકટારે તો પોતાના મનની વાતને મનમાંજ દબાવી રાખી હતી, તેણે બૂધ્યે ચૂક્યે પણ તે ગુપ્ત વાતને કોઈની આગળ પ્રકટ થવા દીધી નહોતી. તડિતાના મનોભાવને જાણી લેવા છતાં પણ, સંયમી શકટારે પોતાની આ અતિ ગુપ્ત તથા પ્રેમમય વાતનો ઇશારો પણ તેના જાણવામાં આવવા દીધો નહોતો. હૃદયમાં અનેકવાર ઇચ્છા થઈ આવવા છતાં પણ તેણે તે ઇચ્છાને બળ પૂરેક દબાવી દીધી હતી.

તાડતાના મનમાં કામવિકારરૂપી ભયંકર સર્પિણીએ પ્રવેશ કર્યો, હૃદયમાં તૃષ્ણાનો અગ્નિ સળગી ઊઠ્યો. પ્રેમપિપાસાથી તેનું હૃદય વ્યાકુળ બની ગયું. શકટારના બાહુબંધનમાં બંધાઈને તેની સાથે કેલી કરવાની, તેના મનમાં પ્રબળ આકાંક્ષા થઈ આવી, પરંતુ તેમ છતાં પણ તે પોતાનું મુખ ખોલીને શકટારની આગળ કાંઈ પણ બોલી શકી નહિ. હૃદયમાં પ્રબળજેલા કામાગ્નિથી તથા ચિત્તમાં વ્યાપેલા ભયંકર પ્રેમપાવકથી તે પોતે પોતાની મેળેજ બળીને ખાખ થવા લાગી. તેનું હૃદય વિંધાઈ ગયું, શકટારની સુંદરતાએ તેના કાળજીને છેદી નાંખ્યું.

શકટાર, તડિતાનું સ્વર્ગીય સૌન્દર્ય જોઈને તેના પર આસક્ત થયો હતો કે નહિ, તે સંબંધમાં અમારાથી કાંઈ કહી શકાતું નથી. સોળ વર્ષની સુંદરીના અતુલનીય અને તેજવાળા રૂપનો તિરસ્કાર કરવાની શક્તિ તેનામાં નહોતી એ ખરું, પરંતુ તેમ હોવા છતાં પણ તે ચાહીને તડિતાને પોતાની જીવનસંગિની બનાવવા ધારતો નહોતો. તેણે પોતાના ચિત્તને કાળમાં રાખવાની ઘણીજ મહેનત કરી હતી અને તેના યોગે તે અમુક અંશે તે કાર્યમાં સફળતા પણ મેળવી શક્યો હતો.

શકટાર મનમાં ને મનમાં વિચારતો હતો કે, —“લોભ, લાલચ અને લલનાઓ એ ત્રણ વસ્તુઓથી જેમ બને તેમ અલગ રહેવું એજ વધારે ઉચિત છે. તડિતાના જેવી સુંદરીનો સહવાસ જો કે મારા બાળ્યમાં લખાયેલો હોવા છતાં, હું મારી પોતાની મેળેજ તેનો ત્યાગ કરીશ, તેના સહવાસથી જેમ બને તેમ દૂર રહેવાનો યત્ન કરી. ધનશ્રી મારા પર અત્યંત વિશ્વાસ રાખે છે અને મને પોતાના પ્રિયમાં પ્રિય બંધુની જેઠાચાહે છે, માટે હું તેની કન્યાને મારા પ્રેમ પ્રવાહમાં તાણીને ભયંકર વિશ્વાસઘાતકના પાતકને બહોરીશ નહિ. તે અજ્ઞાન અબળાનો સર્વનાશ કરીશ નહિ. એ પાપ મારાથી સહી શકાશે નહિ. સંસારમાં સદા મિત્રની પુત્રી, ભગિની અને પત્નીને પોતાની ભગિની સમાનજ માનવી જોઈએ. જે કોઈ પુરુષો મિત્રની ભાર્યા, ભગિની અને જુત્રીપર કુદૃષ્ટિ નાંખે છે, તે રૈ. રૈ. નરકનો અધિકારી થાય છે, એ શાસ્ત્રના કથનનું હું કદાપિ વિસ્મરણ કરી શકીશ નહિ. મારી જીંદગીમાં મેં કદાપિ પરનારપર કુદૃષ્ટિ નાંખી નથી, અરે પરસ્ત્રીનું મુખ પણ જોયું નથી, તો પછી આ કુમારી કન્યા તરફ મારાથી કુદૃષ્ટિ નાંખીજ શી રીતે શકાય ? જીવન, દ્રવ્ય અને ભોગવિલાસ આદિ સર્વ ક્ષણિક મનાય છે, પરંતુ કીર્તિ અક્ષય અને અવિચળ લેખાય છે, માટે મારાથી તે કીર્તિનો ત્યાગ કરી શકાશે નહિ. માયાવી અને મોહમય ભાસતા એક મળમૂલથી

ભરેલા શરીરમાં જે મારી આસક્તિ બંધાય તો પછી માંડે મનુષ્યત્વ શા કામનું ? આજે મને સમસ્ત મગધદેશ પૂજે છે, માંડે આટલું બધું સન્માન જળવે છે, તેનું કારણ માત્ર માંડે સચ્ચરિત્ર જ છે. એ ચારિત્રનો જે મારાથી ભંગ થશે તો પછી વિશ્વમાં મારી ભયંકર અપદ્ધિતિ થશે અને માંડે પવિત્ર જીવન કલંકિત બની જશે. શાસ્ત્રકારોએ ચારિત્ર વગરના માણસને પશુ સમાન કહ્યો છે, એમાં લેશ માત્ર પણ શંકા નથી. તાડિતાને જેવા છતાં મારા મનમાં તેના પ્રત્યે કામ વિકારની ભાવના ન બંધાય તેની હું પૂરતી સંભાળ રાખીશ. મારા હૃદયને વજ્ર સમાન મજબૂત બનાવીશ અને મારી આંખોમાં પવિત્રતાનું અંજન કરીશ. આમ કરવા છતાં પણ જે માંડે ચિત્ત ભ્રમિત બની જશે અને મારાથી તેનામાં લુબ્ધ બની જવાશે, તો મારાપર એક પવિત્ર કુમારીના શીલનો ભંગ કરવાનું ભયાનક પાતક થયું ગણાશે તથા તે દ્વારાજ મારી ભયંકર દુર્દશા કિંવા અધોગતિ થશે. મારાથી એ મહા ભયંકર પાતક સહી શકાશે નહિ.”

“વળી લોકો મારી આ વાર્તા સાંભળીને શું કહેશે ? મારે માટે શા અભિપ્રાય બાંધશે ? મારે આખા દેશમાં ભયંકર કલંકી પુરુષ તરીકે ઓળખાવું પડશે. લજ્જા અને અપમાનથી મારે આખી જીંદગી સૂધી નીચું માથું રાખવું પડશે. મારા કલંકથી કાળા થયેલા સુખને હું કોઈને પણ બતાવી શકીશ નહિ. તે ઉપરાંત રાજદરબારમાં મારા શત્રુઓની સંખ્યા બહુજ બહોળા પ્રમાણમાં આવેલી છે, તેથી મારી આ વાર્તા જે તે શત્રુઓના જાણવામાં આવી જશે, તો તેઓ તરતજ તેને ચારે બાજુએ ફેલાવી દેશે તથા મારી અપદ્ધિતિ કરવા માટેના પ્રયત્નો પણ ચારેબી દેશે. આમ થવાથી માંડે માન, ગૌરવ, સત્તા અને યશ આદિ સર્વ ધૂળમાં મળી જશે અને આ ભયંકર પાપના યોગે મારે આ લોકમાં કલંકિત થવાનો તથા પરલોકમાં નરકવાસી થવાનો પ્રસંગ આવી લાગશે.”

આવા પ્રકારની અનેક બાબતોનો વિચાર કરીને શકટારે ધનશ્રીના મકાનપર આવવાનું બંધ કર્યું. ધનશ્રી પણ અંદરની આ વાર્તાનું કાંઈ પણ રહસ્ય જાણી શક્યો નહિ- તેણે એક દિવસ મંત્રી શકટારને કહ્યું કે—“આપના પ્રતાપથીજ હું આવા સુખ અને સૌભાગ્યને પ્રાપ્ત કરી શક્યો છું, આપની અનુપમ કૃપાના યોગેજ આટલું બધું ધન એકઠું કરી શક્યો છું. આપેજ મને અવનતિની ગર્તામાંથી ઊઘડીને ઉન્નતિના શિખર પર ચઢાવી દીધો છે. પરંતુ હું નથી જાણી શકતો કે, મારાથી આપનો કયો ભયંકર અપરાધ થઈ ગયો છે, કે જેના યોગે આપે

મારે ઘેર આવવાનું પણ બંધ કરી દીધું છે. આપ શા કારણથી મારે ત્યાં આવતા અટકી ગયા છો, એ વિષયમાં મારાથી કાંઈ કલ્પના પણ કરી શકાતી નથી. આજકાલ ઘણું દિવસ થયાં આપ મારે ત્યાં આવતા નથી તો તેનું શું કારણ છે ? તડિતા આપને ઘણીજ સ્નેહની દૃષ્ટિથી જુએ છે. તે હમેશાં આપની ગેરહાજરી જોઈને કાચવાયા કરે છે.”

ધનશ્રીની આ વાર્તા સાંભળીને, શકટારે જે પોતાના મનમાં છુપાવેલી ખીના, તેને તરતજ જણાવી દીધી હોત, તો તે બનાવ આગળ જતાં બચકર સ્વરૂપને ધારણ કરી શકત નહિ; અથવા તો તડિતાના હૃદયની દશા શોચનીય થવા પામત નહિ. પરંતુ તેણે તે વાત ધનશ્રીને ન જણાવતાં પોતાના મનમાંજ વિચાર્યું કે;—“તડિતાને માટે મને એક પ્રકારનો ભ્રમ થઈ આવ્યો છે. અને એવા એક સાધારણ ભ્રમને વશ થઈને હું જે આ વાત ધનશ્રીને જણાવીશ તો તડિતાના ઉન્નવલ જીવનમાં એક પ્રકારના કલંકનો કાળો દાગ લાગી જશે. તથા ધનશ્રીના હૃદય પર પણ એક પ્રકારનો અસહ્ય આઘાત થશે.” આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેણે ધનશ્રીને માત્ર એટલુંજ જણાવ્યું કે;—“આજકાલ રાજ્યનાં કામો એટલાં બધાં વધી પડ્યાં છે કે, મારે અર્ધી રાત સૂઈ મહેનત કરવી પડે છે. મને એક ઘડીની પણ કુરસદ મળી શકતી નથી. તે ઉપરાંત વૃદ્ધ મહાગજ મહાપદ્મનંદની માંદગી બહુજ વધતી જાય છે, આથી રાજ્યના સંબંધમાં ઉપયોગી આસાઓ તથા પત્રો આદિ લેવા માટે મારે ઘણો વખત રાજ્યની પાસેજ રહેવું પડે છે. આવા પ્રતિકૂળ સંજોગોને લીધેજ હું આજકાલ આપને ત્યાં આવી શકતો નથી.”

ધનશ્રીએ એક દિવસ વાતની વાતમાં તડિતાને શકટારની કહેલી આ વાર્તા કહી સંભળાવી. પરંતુ તડિતાએ સહજમાં તે વાર્તા પર વિશ્વાસ કર્યો નહિ. તેણે મનમાંજ વિચાર્યું કે;—“શકટાર પોતાના મનને કાચૂમાં રાખવાની એજા કરી રહ્યો છે. ભલે કરવા દો. તે અત્યારે જ્યાં આગળ જે સ્થિતિમાં છે, તે સ્થિતિમાંજ તેને સુખપૂર્વક રહેતો જોઈને મારી આંખો ઠંડી થશે. તેને સુખી જોઈને જ હું પણ સુખી થઈશ. મારા જીવનના સાર રૂપ શકટારને આનંદ ભોગવતો જોઈને હું પણ એક પ્રકારનો આનંદ જ માની લઈશ.”

તડિતા—હતભાગિની તડિતા, કાંઈ પણ સમજ્યા વિના જ, સંયમની અપૂર્વ શક્તિને ભૂલી જઈને આટલી બધી ઉતાવળી બની ગઈ હતી. પ્રેમ એ ઘણીજ બચકર વસ્તુ છે. એ ઉન્મત્ત પ્રેમ રમણીના

હૃદયને હયમચાવી મૂકે છે, અત્યંત અશાંત બનાવી દે છે. જે પુરુષ કિંવા સ્ત્રીના હૃદયમાં એ પ્રેમનો સંચાર થાય છે, તે હૃદય વિચારશૂન્ય બની જાય છે. તે હૃદયમાંથી સારાસારનો વિચાર કરવાની શક્તિનો દોષ થાય છે. રમણીઓ જેને ચાહે છે, જેના પર પ્રેમ રાખે છે, તેને માટે તે પોતાનું સર્વસ્વ કુરબાન કરી છે. પોતાના પ્રેમિકને માટે એક અબળા પોતાના હૃદયનું લોહી રેડવાને, ગમે તેવું ભયંકર સાહસ ખેડવાને અને અનેક પ્રકારનાં દુઃખો ભોગવવાને પણ તૈયાર થઈ જાય છે. પોતાના પ્રેમને પરિપૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત કરવા માટે અબળાઓ પોતાના જીવનની પણ પરવાર રાખતી નથી.

તડિતા, શકટારની ગેરહાજરીનો વિરહ સહન કરવાનું શીખી ગઈ. હમણાં તે પોતાના પિતાને શકટારના સંબંધમાં કંઈ પણ પ્રશ્ન પૂછતી નહોતી. હૃદયની એક ગુપ્ત ગુહામાં તડિતાએ પોતાના સ્વરૂપવાન અને ગુણવાન પ્રિયતમ શકટારની સુંદર છબિને પધરાવી દીધી અને મનમાં ને મનમાં તેનું પૂજન કરવાનું શરૂ કરી દીધું.

તડિતાએ મનમાં ને મનમાં જ વિચાર્યું કે;—“મારાં લગ્ન તેમની સાથે થઈ શકશે ખરાં કે? ના—કદાપિ નહિ. એ વાર્તા તદ્દન અસંભવિત અને આકાશકુસુમ સમાન છે. તેઓ તો મારી જાતિના પણ નથી. પરંતુ જ્યારે મેં મારી પોતાની ઇચ્છાથીજ આ હૃદય તેમને અર્પણ કરી દીધું છે, સ્વામી તરીકે તેમનો સ્વીકાર કરી લીધો છે, ત્યારે આ જીવનમાં તેમનો ત્યાગ મારાથી શી રીતે કરી શકશે? જે હૃદય તેમને સોંપાઈ ગયું છે, તે હૃદયને મારાથી બીજાનાં ચરણોમાં શી રીતે સમર્પી શકશે? જે કે તેમને હું મારા હૃદયમંદિરના દેવતા બનાવી શકીશ નહિ, તો પણ તેમની પ્રતિમાનું ધ્યાન ધરવામાં મને શો દોષ લાગે તેમ છે? મનમાં ને મનમાં તેમની કામદેવના સમાન સુંદર મૂર્તિની પૂજા કરવામાં મારો શો અપરાધ ગણાય તેમ છે? આ જીવનમાં મારા વિવાહ તો થઈ ગયા છે, મેં એ પુરુષશ્રેષ્ઠ શકટારને માફ જીવન વેચી દીધું છે, તેથી હવે હું જ્યાં સૂઈ જીવીશ ત્યાં સૂઈ તેની પ્રતિમાની મનમાં ને મનમાંજ પૂજા કર્યા કરીશ. બીજા કોઈની સાથે લગ્ન કરીને બિચારિણી થઈશ નહિ. તેઓ જે મને પોતાનાં ચરણોમાં આશ્રય નહિ આપે, તો હું નિત્યને માટે કુમારીવ્રત ધારણ કરીને, ભગવાન મહાકાળના મંદિરની સેવિકાઈપે મારા બાકીના જીવનને સુખપૂર્વક વિતાડીશ.

“જે એકાંતમાં પોતાની પૂજ્ય પ્રતિમાના પૂજનથી કોઈ પણ

પ્રકારનું સુખ મળી શકશે, આનંદ પ્રાપ્ત થશે, તો હું આ જગતનાં કોઇ પણ પ્રાણીઓ ન જાણી શકે તેવી રીતે અત્યંત ગુપ્તતાથી તે આનંદને ઉપભોગ કરીશ. જેમને મેં મારા જીવનની જ્યોતિ અંતે હૃદયના આરાધ્ય તથા ઇષ્ટ દેવતા માની લીધા છે, તેમને જ મારા હૃદયની બહુજ ઊંડી ગુહામાં સ્થાપિત કરીને નિરંતર પૂજા કરીશ અને માફ મરણ થતાં સુધી તે પૂજા કરીને હું એક પ્રકારના અપૂર્વ આનંદને ભોગવ્યા કરીશ. હું મારી આખી જીંદગી સુધી કુમારી રહીને તે પ્રિય પ્રતિમાના રટણમાં જ મારા દિવસો ગાળીશ.”

“હાય! મારી મતિ આમ ભ્રમિષ્ટ કેમ બની ગઈ? હું તેમને જોધને આટલી બધી મુઘ્ધ શા માટે બની ગઈ? માફ હૃદય તેમને માટે આમ વ્યાકુળ કેમ બની ગયું? મારા મનમાં કામવિકારનો સંચાર શા કારણથી થયો? તેઓ આખા જનસમાજમાં પૂજાય છે, તેમની સત્તાથી આખું મગધ રાજ્ય કમ્પી રહ્યું છે. આવા સંજોગોમાં મારાથી તેમની સાથે શી રીતે લક્ષ કરી શકાશે? તેઓ મારી જાતિના પણ નથી, તો પછી હું તેમના માટે આટલી બધી મોહિત કેમ બની ગઈ? જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી, તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે હું આવો દુરાગ્રહ કેમ કરી રહી છું? જે વાર્તા બનવાની સંભાવના નથી, તે વાર્તાને અમલમાં મૂકવા માટે મેં આટલી બધી મહેનત શા કારણથી જિહાવી છે? આકાશના કુસુમને પ્રાપ્ત કરવામાં જોટલી મુશ્કેલી સમાયલી છે અથવા તો તેમ થવું સર્વથા અશક્ય જ ગણાય છે, તો પછી તેવીજ વસ્તુને મેળવવા માટે માફ મન આમ અંધીરું કેમ બની ગયું છે?”

“આથી મારા વૃદ્ધ પિતાના મનનું સુખ નષ્ટ થશે, તેમના હૃદયમાં એક પ્રકારનો ભયંકર અને અસહ્ય આઘાત થશે. તેમજ મારે પણ જીંદગીપર્યંત દુઃખી થવું પડશે. જે દિવસે હું તેમને મારો આ મનોભાવ વ્યક્ત કરીશ, તે દિવસથી તેઓ પણ મારા સહવાસનો ત્યાગ કરશે. શું આ સર્વ દુર્મતિનું પરિણામ હશે અથવા તો કુનિમિષ્ણની છળના હશે? અહા કેવી ભયંકર ભાગ્યપિડાળના? હે નારાયણ! તેં મારી આવી દુર્દશા કેમ કરી? એક અજ્ઞાના હૃદયને આમ છેક નિર્મળ કેમ બનાવી દીધું? મારા હૃદયમાં આવી અધમતાનો સંચાર શા માટે થવા દીધો! પરમાત્મા! મારાથી તારા આ ગુપ્ત રહસ્યનો કાંઈ પણ પત્તો મેળવી શકાતો નથી. કદાચ જે મારાથી કોઈ અમંગળ અને કનિષ્ઠ કાર્યમાં લિપ્ત થવાયું હોય, તો હે વિશ્વાધાર! મારી રક્ષા કર અને મારા હૃદયમાં સદ્યુદ્ધિની પ્રેરણા કર.”

તડિતાએ વચ્ચાર્યું કે;—“ જેવી રીતે પ્રાણ વાયુના વેગને હાથ વડે અટકાવી રાખવો મુશ્કિલ છે, જેવી રીતે પર્વતના શિખરપરથી ગળડી પડતા મોટા પથ્થરને ઝીલી લેવો કઠિન છે, તેવીજ રીતે, મારા ચિત્તને અત્યારે બીજા બાજુએ દોરી જવાનું કાર્ય કઠિન થઈ પડ્યું છે. મારા હૃદયમાં આપેલી કામ તૃષ્ણા તથા વિષયવાસના કોઈ પણ ઉપાયે દૂર થઈ શકે તેમ નથી. મારું ચિત્ત મારાથી હવે બિલ્કુલ કાબૂમાં રહી શકે તેમ નથી. ”

હૃદયની આવી નિર્બળતાનેજ બ્રાન્તિ અથવા ભ્રમણા કહેવામાં આવે છે. આને મોહ અને માયાના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તથા કેટલોકો તો એને પ્રેમની છળનાના નામથી પણ ઓળખાવે છે. શાસ્ત્ર અને પુરાણોની કથામાં પણ સાંભળવામાં આવે છે કે, મેરૂ પર્વત જેવા દૃઢ હૃદયના તપસ્વીઓ અને દેવતાઓ પણ આ મોહમય છળનાને આધીન થયાછે. દેવલોકની રંભા, ઉર્વશી અને મેનકા માટે અનેક મહાસંયમી ઋષિ-મુનિઓના તપમાં તથા સાધનાના યગ્નમાં વિધ્નો આવ્યાં હતાં. સ્વયં પ્રજાપતિએ એક દિવસ આવા મોહને આધીન થઈને પોતાની હિંદિતા તરફ કુદૃષ્ટિ કરી હતી અને તેના યોગે તેમના શીરપર ભયંકર કલંક ચોંટ્યું હતું. આ પ્રેમનો પ્રભાવ પ્રસારવા માટે, ભગવાનને વારંવાર અવતાર ધારણ કરવા પડ્યા હતા. શાસ્ત્રીપતિ ઇન્દ્રને પણ આવા સૌન્દર્યના મોહને લીધે, અત્યંત અપમાન અને લાંચ્છના રહેવાં પડ્યાં હતાં. જ્યારે આ આખું વિશ્વ અને સ્થાવર જંગમ આદિ સર્વ લાલસામય પ્રેમશક્તિની પ્રકટ લીલાના મોહથી ઢંકાયલાં છે, તો પછી તડિતા જેવી એક ક્ષુદ્ર અબળાનું શું ગળું ? તેના હૃદયમાં આવા પ્રકારનો વિકાર ઉદ્ભવે તો તેમાં આશ્ચર્ય પણ શું ગણાય ? આ સર્વ માયાનોજ પ્રભાવ છે, માયાને કેટલાકો મદિરા તરીકે ઓળખાવે છે, તેમાં લેશ માત્ર પણ અતિશયોક્તિ નથી. માયાની જાળમાં સપડાયલાં મનુષ્યોજ અનેક પ્રકારના અનર્થો આદરી બેસે છે. માયાને વશ થયેલાં પ્રાણીઓજ વિશ્વમાં અનેક પ્રકારના ઉન્માદો મચાવી મૂકે છે. માયાના સંબંધમાં કોઈ એક વિદ્વાને ખરૂંજ કહ્યું છે:—

“ જગદ્બ્રામક મહામાયા, સુરા અગ્નિની પાતી;
નચાવી સર્વને મોહે, નિહાળી ખૂબ હરખાતી;
કરીને ઘોર કુકૃત્યો, સૃષ્ટિ સઘળી પાતકી થાતી;
છતાં તે પાતકો માંહિ, છટા સ્વર્ગીય દેખાતી;

નથી સત્ જાણતા મુઘો, કળા માયાનો ન્યારી છે;

ખરેખર એજ માયાએ, બમાવી બુદ્ધિ સારી છે. ”

માયા મનુષ્યને વિચારહીન બનાવી દે છે, તેના હૃદયની સર્વ શક્તિઓનો લોપ કરી દે છે. જ્યાં એ માયાનો સંચાર થાય છે, ત્યાં ધીમે ધીમે તેનાં લોભ, મોહ, મત્સર, અહંકાર, તૃષ્ણા, હિંસા આદિ સહચરો અને સહસરીઓ પણ પોતાનો અધિકાર જમાવી દે છે.

હૃદયની અંદર એક પ્રકારની તૃષ્ણાનો અગ્નિ સળગાવીને તડિતા ધીમે ધીમે બળવા લાગી. આમ કરવા છતાં પણ તે શકટારના મનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો દાગ લગાડી શકી હતી કે નહિ, તે સંબંધમાં કંઈ કહી શકાતું નથી. શકટારને માટે તડિતા ખડાવરી બની ગઈ, આખો દિવસ તેની રટના કરવા લાગી અને રાત્રે પણ તેનાંજ સ્વપનાં જોવા લાગી.

પરંતુ બુદ્ધિમાન અને ભવિષ્યનો વિચાર કરનારા આત્મસંયમી શકટારે આ બધી ખીનાનો ધસારો જાણતાંની સાથેજ એકદમ તેને ઘેર આવવા જવાનું બંધ કરી દીધું. આથી તડિતાએ અધીરી બની જઈને પોતાના વિશ્વાસુ અનુચરો દ્વારા શકટારને પોતાને ત્યાં એકવાર આવી જવાના સમાચાર મોકલાવ્યા. પરંતુ શકટારે તેની તે વિનંતિ તરફ કંઈ પણ લક્ષ્ય આપ્યા વિના ઉત્તરમાં માત્ર એટલુંજ કહેવરાવી મોકલ્યું કે;—“ હમણાં ઘણાં કામોમાં ગુંથાયલો હોવાથી હું આવી શકું તેમ નથી. મને હાલ તરત એક પળની પણ કુરસદ મળી શકતી નથી, તો કૃપા કરીને ક્ષમા આપશો. ”

તડિતાના ભાગ્યમાં અત્યારે દુઃખના દહાડા આવી પહોંચ્યા હતા. આ સમયે દૈવયોગે તેના પિતાને એક પ્રકારની અસાધારણ અને ભયંકર પીડાથી પથારી વશ થવું પડ્યું હતું. તડિતા રાત્રિ દિવસ પોતાના પિતાની પથારી પાસે બેસીને આંખોમાંથી આંસુ વહાવતી તથા અનેક પ્રકારની ચિન્તાઓ કરતી તેની સેવા બરદાશ ઉઠાવી રહી હતી. પોતાના પિતાના રોગની ચિકિત્સા માટે તે પાણીની પેડે પૈસા ખર્ચતી હતી, પરંતુ જેને કાળરૂપી ભયંકર રાક્ષસે પોતાના પંજમાં સપડાવી રાખ્યો છે, તેને કોનાથી છોડાવી શકાય અથવા તો તેની રક્ષા પણ કોણ કરી શકે? ધનશ્રીએ કોઈના મુખ તરફ નજર ન કરતાં પોતાની પ્રાણાધિકા કન્યાના સ્નેહ અને મમતાના બંધનને કાપી નાંખીને, પરલોકમણી પ્રયાણ કરવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી.

મરતાં પહેલાં થોડીવારે ધનશ્રી સાવચેત થયો હતો. આ સમયે

તેની પથારી પાસે તેની કન્યા તડિંતા તથા રાજમંત્રી શકટાર સિવાય ખીજું કોઈ પણ હાજર નહોતું.

આંખમાંથી આંસુ વહાવતાં વહાવતાં ધનશ્રી મહાશયે શકટારને સંબોધીને કહ્યું કે;—“ પ્રિય મિત્ર શકટાર, સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં ઐશ્વર્યો પ્રાપ્ત કરવા છતાં, હું મારા મરણની આ છેલ્લી ઘડીએ સુખી થઈ શક્યો નથી. અનેક પ્રકારનાં સાંસારિક સુખો, વૈભવો, પ્રાપ્ત કરવા છતાં જે મનુષ્ય નિર્વશ જાય છે, તેનું કદાપિ કલ્યાણ થઈ શકતું નથી, એવી જે એક કહેવત કહેવામાં આવે છે, તેનું ઉદાહરણ હું પોતેજ છું. રાજમંત્રી ! આપણ મારા ભાગ્યને ઉન્નતિના શિખરપર ચઢાવનાર છો, આપની કૃપાથીજ હું આવું ઐશ્વર્ય મેળવી શક્યો છું. હું એક દીન, દરિદ્ર અને માર્ગનો ભિખારી હતો, તેમાંથી આપેજ આવો મહાન ધનવાન બનાવી દીધો છે. પરંતુ તેમ હોવા છતાં પણ મારા જેવો અભાગી અને અસુખી જીવ આ પૃથ્વીમાં ખીજો કોઈ ભાગ્યેજ મળી આવશે. ”

“ આ દુનિયામાં મારે માત્ર એકની એક કન્યા છે, તેને માટે ઘણી મહેનત કરવા છતાં પણ હું કોઈ સારા વરને શોધી શક્યો નથી. મારા મરણ પહેલાં જે હું મારી પુત્રીના લગ્નને સુખમય દેખાવ જોઈ શક્યો હોત તો, મને લાગે છે કે, મારા મરણની આ છેલ્લી પળે મને આટલું બધું દુઃખ થાત નહિ. તેને પોતાના પતિને ત્યાં ગયેલી જોઈને મારા મનમાં ઘણોજ આનંદ થાત અને મારું મરણ પણ સુખમય નિવડત. પરંતુ મારાં કમનસીબને લીધે, તેમ થવા પામ્યું નથી. રાજમંત્રી મારી આ ઉન્નતિ અને ઐશ્વર્યને માટે હું આપનો અત્યંત આભારી છું. મારા પર દયા દેખાડીને આપે જે જે ઉપકારો કર્યા છે, તે ઉપકારોનો મારાથી બિલ્કુલ બદલો વાળી શકાયો નથી. હું હવે આ પ્રપંચ અને કપટથી ભરપૂર ભરેલા સંસારનો ત્યાગ કરીને તે દયાળુ પરમાત્માના શાન્તિમય સ્થાન તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યો છું. એથી હવે મારો અને આપનો મેળાપ થવાની જરા પણ આશા રહેતી નથી. વિદેશમાં ગયેલા મિત્રના મુખનાં દર્શન કરવાના સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, પરંતુ મૃત્યુલોકનો ત્યાગ કરીને ગયેલા મિત્રનાં દર્શન કદાપિ થઈ શકતાં નથી. ભાઈ ! હું હવે સદાને માટે આ દુનિયામાંથી ચાલ્યો જાઉં છું, માટે મારી ગેરહાજરીમાં આ આધાર અને રક્ષક વિનાની મારી એકની એક કન્યા તડિંતાની આપ સંભાળ રાખજો. તેને આપની બગિચી માનીને સાચવજો અને તેના પર કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ ન આવી પડે તેની

ખાસ સંભાળ રાખજો. તે હજી કુમારી છે, માટે કોઈ દરિદ્ર અને ચુલુવાન વરની સાથે તેનાં લગ્ન કરાવી આપજો. મારી આ અખૂટ દોલત તથા મહાસય જેવાં મકાનોની પણ તમેજ દેખરેખ રાખજો. મારી આંખોની તારા જેવી તડિતાને જરા પણ દુઃખી થવા દેશો નહિ. હું આપને આ છેલ્લામાં છેલ્લી બલામણુ કરી રહ્યો છું, માટે તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવામાં આપ કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા આવવા દેશો નહિ. જો આપ મારી આ બલામણુ પ્રમાણે તડિતાનું કલ્યાણ ઇચ્છશો, તો ઇશ્વર આપનું પણ કલ્યાણ કરશે. સ્વર્ગમાં ગયા પછી પણ હું આપના આ ઉપકારનું સ્મરણ કર્યા કરીશ. યસ હવે મારાથી વધારે બોલી શકાતું નથી, મારા પ્રાણ કંટે આવી જાય છે અને મારો કાળ હવે મને બહુ જ નજીકમાં આવી પહોંચ્યો હોય તેમ જણાય છે.” આમ કહીને તેણે ઇશ્વર પ્રાર્થના કરવા માંડી:—“હે પરમ કૃપાળુ, જગત્ નિયંતા સ્વામી, મારા કરેલા અનેક અપરાધોની માફી આપીને તું હવે મને તારા સ્વર્ગમાં લઇ જા. મારાથી આ દુઃખી દુનિયાનાં દુઃખો દેખી શકાતાં નથી. હવે માફ મન તારા ચરણોમાં આશ્રય લેવા માટે ઉતાવળ થઈ રહ્યું છે અને મારા પંચ પ્રાણ પણ તારા પવિત્ર રાજ્યમાં સત્વર આવવા માટે ઉત્સુક બની ગયા છે. યસ પરમાત્મા—હવે તુંજ સાચો આધાર છે, તુંજ મારી પ્રાણાધિકા પુત્રી તડિતાનો રક્ષનાર દયાળુ દેવ છે, માટે તેને સંભાળજો. આ જગતનો સાચો પિતા તુંજ છે, તેથી તારાં સંતાનોની ચિન્તા તારાપરજ અવલંબેલી છે. પ્રભુ, મને મોક્ષ આપ અને અને તડિતા પ્રત્યેના અનુરાગને દૂર હટાવ. હે વિશ્વકર્તા, આવું છું—તારા ચરણોમાં સત્વર આવું છું.”

ધનશ્રીથી વધારે કંઈ પણ બોલી શકાયું નહિ. મૃત્યુએ તેની જિજ્ઞાસે નિત્યને માટે બોલતી બંધ કરી દીધી. મરણ પહેલાં તેની આંખોમાંથી માત્ર બે ચાર આંસુ તેના ગાલ પર ટપકી પડ્યાં. એ આંસુ તેના દુઃખનું સૂચવન આપનારાં હતાં. એ આંસુ વહેતાં જોઈને તડિતાનું તથા શકટારનું હૃદય પણ કંપી ઊઠ્યું. તેઓ બન્ને થોડીવારને માટે સ્તંભી ગયાં.

સર્વ સમાપ્ત થયું. ધનશ્રીના જીવનની આજી સંકેલાઇ ગઈ. નાના પ્રકારના ઉદ્યોગ, કષ્ટ અને પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત કરેલું ઔશ્વર્ય આ અવનીપર જ પડ્યું રહ્યું. સઘળી દોલત અને માલ મિલકત પણ તેની સાથે ન જતાં અહીં આગળજ રહી ગયાં. મનનાં જેટલાં દુઃખો અને નિરાશાના

જ્યાળાઓ હતી, તે સર્વને આ પૃથ્વીના પટપર પાથરી દબને તે વૃદ્ધ ધનશ્રી પરલોકમાં ચાલ્યો ગયો. તેના શરીરમાંનું ચૈતન્ય, નયનોની જ્યોતિ અને પ્રાણવાયુ આદિ સર્વ અદૃશ્ય થઈ ગયાં તથા રક્ત અને માંસથી ભરેલું હાડકાં વાળું શરીર એમનું એમ પડી રહ્યું.

વાંચક ! આ બનાવ આપણને શું બતાવી આપે છે કે, આ વિશ્વમાં કોઈ પણ પદાર્થ સ્થાયી રહ્યા નથી અને રહેવાનો પણ નથી, 'મનુષ્ય જન્મે છે, તે મરવા માટેજ અને મરે છે તે ફરીવાર જન્મવા માટેજ' આવી જે એક ઉક્તિ કહેવાય છે, તે તદ્દન સત્યજ છે. કારણ કે, સાંસારિક સર્વ વસ્તુઓનું પરિવર્તન અને ઉથલપાથલ થાયજ છે. રાજ્યો અને મહારાજ્યો, હુન્નરો અને ઈલેમો, રિવાજો અને રશમો, કાયદા કાનુનો અને રાજ્ય વહિવટો, સૂર્ય અને ચંદ્રની ગતિઓ આદિ સર્વ આ અનિવાર્ય સત્તાને નિરંતર પોતાપર હકુમત કરતી અનુભવે છે. સાકાર અને સચ્ચિદાનંદ ઇશ્વર મનુષ્યનાં તમામ કામો અને સાહસ કર્મો માટે હસે છે. આપણને આ ક્ષણિક અથવા નાશવંત વસ્તુઓનું નિર્માલ્યપણું બતાવવા તેણે એવો નિયમ ઘડ્યો છે કે આ દુનિયામાં વ્યાકુળતા ઉત્પન્ન કરતી ઉથલપાથલ વિના કોઈ પણ સ્થાયી રહેતું નથી.

આપણા બધા ભૂલાવાનું મૂળ કારણ જીવનની જીદી અને મિથ્યા સલામતીજ છે. આપણી આસપાસથી નિત્ય સેંકડો મનુષ્યો પોતાનો હિસાબ આપવા માટે ચાલ્યાં જાય છે અને તેમ છતાં પણ આપણને તેમાંથી ધડો મળી શકતો નથી. આપણાં માતાપિતા હૈયાં છોકરાં અને મિત્રો આપણા હાથમાંજ ખલાસ થઈ જાય છે, તથાપિ આપણાં સંસારમાં જાણે અત્યંત જીડાં મૂળ ગયાં હોય તેમજ આપણને જણાઈ આવે છે. જીવતા જંગતાનું અકાળે રાખમાં રોળાઈ જવું પણ આ પંચ-ભૂત ધારણ કરી રહેલ આત્મા પર થોડીજ અસર કરે છે. ગમે તેવો ભયંકર દાખલો પણ હૃદયમાં ધર કરતો નથી. વારંવાર આપણે યુવાની, ખૂબસૂરતી, કીર્તિ અને પૈસાને વીજળીના ચમકારાની માફક અદૃશ્ય થતાં જોઈએ છીએ, છતાં પણ આપણા હૃદયમાં કશી અસર થતી નથી. સારાંશ કે, મૃત્યુ જેવી અટલ અને અચલ વસ્તુ આ વિશ્વમાં બીજી કોઈજ નથી. તે નિશ્ચિંત અને નિર્માણજ છે, માટે એ ખ્યાલ રાખીને નિત્ય નીતિ તથા ધર્મના માર્ગે સંચરવું એજ મનુષ્ય જન્મને માટે અધિક હિતાવહ છે.

છેવટે ધનશ્રીના મરણ પછી તેની શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયા પણ સમાપ્ત થઈ

ગઠ. શકટાર તેનું કામકાજ સંભાળવા લાગ્યો તથા તેના વ્યાપારપર પણ સારી દેખરેખ રાખવા લાગ્યો. ધનશ્રી પોતાના મરણ વખતે પાંચ લાખ સોના મોહોરો મૂકી ગયો હતો, તેની વ્યવસ્થા પણ શકટારે જ કરી લીધી. તડિતા કોઈ પણ પ્રકારે દુઃખી ન થાય, તેટલા માટે શકટાર નિત્ય તેની મુલાકાત લેવા લાગ્યો.

અખૂટ દોલત અને નાના પ્રકારના વૈભવો મળવા છતાં પણ તડિતાનું મન શાંત થયું નહિ. તેના હૃદયમાં જે એક પ્રકારની કામવાસના પ્રદીપ્ત થઈ હતી, તેણે તેને પ્રથમથી જ વ્યાકુળ બનાવી દીધી હતી અને તેમાં વળી તેના પિતાના મરણનો અસહ્ય આઘાત થયો, આથી તે બિચારી છેક ગાભરી બની ગઈ. તેના દિવસો ઘણાજ દુઃખમાં વીતવા લાગ્યા. શકટાર વચ્ચે વચ્ચે તેને ત્યાં આવતો હતો, પરંતુ વધારે વાર રોકાતો નહોતો. ધનશ્રીના વ્યવહારનો બધો બોજો તેના શીરપર મૂકવામાં આવ્યો હતો. તે જ્યારે તડિતા પાસે આવતો, ત્યારે મકાનની બહારના ઓટલાપર બેસીને જ વાતચીત કર્યા પછી ચાલ્યો જતો અને તે ઉપરાંત દાસીઓ મારફત પણ કોઈ કોઈ વેળા તેના સમાચાર મંગાવ્યા કરતો હતો. જેમ અને તેમ તડિતાની સાથે તેની મુલાકાત ન થાય તેની તે ખાસ સાવચેતી રાખ્યા કરતો હતો. તે સારી રીતે જાણતો હતો કે, તડિતા મારાપર મોહિત બની ગઈ છે અને મને પોતાની સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા પણ ધરાવે છે, માટે મારે તેનાથી અવશ્ય દૂર જ રહેવું જોઈએ. એકાંત એ અત્યંત પુરી વસ્તુ છે, માટે તડિતાની સાથે એકાંતમાં વાતચીત કરવી, એ પણ અયોગ્ય જ છે. તે ઉપરાંત શકટાર મહા વિદ્વાન અને બુદ્ધિમાન પુરુષ હતો, તેથી પોતાના મનપર કાબૂ રાખવાની શક્તિ પણ ધરાવી શકતો હતો. તે એમ જ માનતો હતો કે;—

કાન્તા કટાક્ષ વિશિષ્ઠા ન લુનન્તિ યસ્ય
ચિત્તં ન નિદેહતિ કોપકૃશાનુતાપઃ
કષન્તિ ભૂરિ વિષયાશ્ચ ન લોભપાદૈ-
લોકત્રયં જયતિ કૃત્ત્વમિદં સધીરઃ ॥

મર્તુહરિ

સારાંશ કે;—“કાન્તાના કટાક્ષ રૂપી આણ જોના હૃદયમાં છેદ કરવાને અશક્ત છે, ક્રોધ રૂપી અગ્નિનો તાપ જોના અંતઃકરણને આળી શકતો નથી, લોભ રૂપી બંધનદ્વારા સંસારના અનેક વિષયો જોના

મનને ચંચળ બનાવી શકતા નથી, તે ધીર મનુષ્ય એકી વખતે ત્રણ લોકના ઉપર વિજય મેળવી શકે છે.”

આથી તે પોતાના મનને બહુજ કાખૂમાં રાખીને તડિતાની સાથે એકાંતમાં મુલાકાત કરવાનું અથવા વધારે વાતચીત કરવાનું પણ પસંદ કરતો હતો.

પરંતુ તડિતા તેના હૃદયનો આવો આશય જાણવા છતાં પણ તેની આશા છોડી શકી નહિ. તે મનમાં ને મનમાં વિચારતી હતી કે;— “ધીમે ધીમે પથર પણ ધસાઈ જાય છે, તો પછી શકટારનું પથર જેવું હૃદય પણ કોઈક દિવસ અવશ્ય પીગળી જશે અને ત્યાર પછી તે મારો સ્વીકાર પણ કરી લેશે. પુરુષ ગમે તેવા હૃદયનો હોય તોપણ તે પ્રમદાના સંસર્ગથી અવશ્ય કામલોલુપ બની જ જાય છે. વિદ્યામિત્ર જેવા તપસ્વીને પણ મૈત્રકાએ પોતાના સૌંદર્ય અને સંસર્ગના પ્રભાવે પીગળાવી દીધા, તો પછી હું પણ શકટારને કેમ મારા કાખૂમાં નહિ લાવી શકું? રમણીના અધરમાં એવી મોહિની શક્તિ સમાયલી છે કે, તે અધરામૃતનું પાન કરવા માટે દૃઢ હૃદયના મુનિવરો પણ ઉત્સુક બની જાય છે, ત્યારે શકટાર જેવા એક સાધારણ પુરુષની તો વાત જ શી કહેવી? નહિ—બસ એક દિવસ અવશ્ય તે મારો અંગિકાર કરશે જ, મને પોતાના હૃદયની રાણી બનાવશે જ.”

અહા! આશા પણ કેવી વિલક્ષણ વસ્તુ છે. મનુષ્યને ભ્રમણામાં ભમાવનારી આશા જ મનુષ્યને જીવનદાયિની પણ થઈ પડે છે. એ આશાના તાંત્ર પર જ મનુષ્યના જીવનનું સૂત્ર અવલંબેલું છે. હૃદયમાંથી એક આશાનો અસ્ત થાય છે, તો તરત જ બીજી આશા આવીને ઉભી રહે છે અને મનુષ્યને હિમ્મત આપીને કહે છે કે;—“ઊઠ, કર્મક્ષેત્રમાં જોડાઈ જા, હું તને સહાયતા આપીશ, તારો વિજય કરાવીશ.” આ શબ્દો સાંભળીને ગમે તેવું હતાશ થયેલું મનુષ્ય પણ પુનઃ તે આશાનો દોર ઝાલીને કર્મમાં જોડાઈ જાય છે. આશાના વિષયમાં કોઈએ ખરું જ કહ્યું છે:—

“આશા મધૂર અમૃતને બરે છે;

આનંદરશ્મિ હૃદયે પૂરે છે;

શોકાગ્નિનો નાશ પૂરો કરે છે;

આશા સ્ફુર્ચે રંગ બધા કરે છે.”

આ આશાના યોગે જ તડિતાના હૃદયમાં એક પ્રકારની શાંતિનો સંચાર થયો હતો. અને તેના દુઃખમાં પણ અમુક અંશે ન્યૂનતા થઈ હતી.

શકટાર, અન્તઃપુરમાં જતો નહોતો અને તેની સાથે તડિતાની મુલાકાત પણ ખરાબર રીતે થતી નહોતી, તેમ છતાં પણ તડિતા છુપી રીતે તેના મુખનાં દર્શન કરવાનો અવસર શોધ્યા કરતી અને પ્રસંગ મળે તો તેનું નિરીક્ષણ પણ કરી લેતી હતી. જોઈ જોઈને થાકી જવાથી છેવટે તે એકાદ ઊંડો નિસાસો નાંખીને પોતાના ઓરડામાં પાછી ચાલી આવતી હતી. પરંતુ આમ છુપી રીતે શકટારનાં દર્શન થવાથી પણ તેને ઘણી જ શાંતિ અને તૃપ્તિ થતી હતા. તેના મનમાં તે વખતે આનંદના ઉભરા છલકાઈ આવતા હતા અને તે પોતાને અત્યંત ભાગ્યશાલિની માનતી હતી. પોતાના પ્રેમિકનાં દર્શન થવાથી કઈ પ્રેમ-પિપાસુ પ્રમદાને આનંદ ન થાય વાર ?”

સહનશીલતાની પણ અમુક સીમા હોય છે, જ્યારે તે સીમા ઓળંગી જાય છે, ત્યારે વજ્ર જેવા કઠિન હૃદયનાં મનુષ્યો પણ સહન-શીલ રહી શકતાં નથી. મનુષ્ય પાષાણ નથી કે, તેઓ અનેક પ્રકારના અસહ્ય આઘાતોને સહન કરી શકે. એક, બે, ત્રણ કે ચાર આઘાતો થવાથી મનુષ્યની સહનશક્તિની મર્યાદા આવી જાય છે. વિશ્વમાં દરેક વસ્તુઓ મર્યાદિત જ હોય છે. કોઈ પણ વસ્તુનો અતિરેક થવાથી તે મર્યાદા તૂટી જાય છે અને તેથી સાડું અને નકાડું એવાં બે પરિણામો ઉત્પન્ન થાય છે. આ સમયે શકટારે લલિતાનો ત્યાગ કર્યો હતો, એ વાર્તા પણ તડિતાના સાંભળવામાં આવી હતી. તે જાણતી હતી કે, શકટાર પોતાની પહેલી પત્નીપર પણ નારાજ થઈ ગયો છે અને તેના તરફ તેને એક જાતનો અણગમો ઉપજ્યો છે. આ સર્વ કારણોથી તેના મનમાં એક પ્રકારની આશાનો સંચાર થયો. અગ્નિ જેમ ધીમે ધીમે સળગીને ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે, તેવી જ રીતે તેના ચિન્તા-ગ્નિમાં આશારૂપી આહુતિ હોમાવાથી તે આશાનો અગ્નિ પણ પ્રબળ વેગથી સળગી ઊઠ્યો. છળમયી આશાએ, આ સમયે તેના મરૂભૂમિ જેવા જીવનમાં એક પ્રકારના અતિ શીતળ વારિનો પ્રવાહ બહેવડાવી દીધો.

એક દિવસ તડિતાએ માંદગીનું બહાનું બતાવીને શકટારને બોલાવી મંગાવ્યો. શકટાર આ વાત સાંભળીને સ્થિર રહી શક્યો નહિ. તેણે તડિતાને જેવા માટે ધનથી શેઠના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાર પછી પથારીવશ થયેલી તડિતાની પથારી પાસે જઈને રનેહયુક્ત સ્વરથી કહ્યું કે;—“તડિતા, તમને શું દુઃખ થયું છે વાર ?”

શકટારે જોયું કે, તે સંજ્ઞે પથારીપર કોઈએ જાણે વિજળીની

એક પ્રતિભાને સ્થિરતાથી જકડી રાખી છે. પથારીમાં સૂતેલી તડિતાને જોવાથી તેને જણાવા લાગ્યું કે, કોઈએ જાણે સફેદ અને સુગન્ધવાળાં ફૂલોના ઢગલેઢગલા તે બિછાનાપર પાથરી દીધા છે.

શકટારનો અવાજ સાંભળીને તડિતા અન્યથાથી એકદમ પથારીનો ત્યાગ કરીને ઊભી થઈ ગઈ અને ત્યાર પછી તેનાં ચરણોમાં પોતાનું મસ્તક નમાવીને બહુ જ ધીમા અવાજથી બોલી કે;—“ મારાં દુઃખનાં કારણો અનેક છે, પરંતુ તે બધાં આપને જણાવવાથી મને કાંઈ પણ લાભ મળે તેવી આશા નથી. આજે ઘણા માસ થયાં મારા મનમાં એક પ્રકારની દારૂ વેદના થઈ રહી છે, માંડે મન ચંચળ બની ગયું છે અને માંડે આખું શરીર તદ્દન શીકું પડી ગયું છે, પણ મારાથી આપની આગળ તે દુઃખોતું કારણ દર્શાવી શકાતું નથી. મારી ઇચ્છા હોવા છતાં પણ હું આપને તે કારણ જણાવવાને અશક્ત બની જાઉં છું. હું જાણું છું કે, તે કારણ આપને દર્શાવીશ તોપણ માંડે તે દુઃખ દૂર થઈ શકશે નહિ. પિતાના મૃત્યુ પહેલાં જ મારી આવી દશા થઈ રહી છે અને તેમાં વળી તેમનાં મરણના આઘાતે તો મને છેક બહાવરી બનાવી દીધી છે. અત્યારે તમારા વિના મારી રક્ષા કરે તેવું બીજું કોઈ માંડે કુટુંબી પણ રહેવા પામ્યું નથી.”

આ સાંભળીને શકટારે આતુરતાથી પૂછ્યું કે;—“ ત્યારે મને અત્યારે અહીં શા માટે બોલાવામાં આવ્યો છે ? ”

તડિતાએ જવાબમાં જણાવ્યું કે;—“ મારાથી પણ તેનું યોગ્ય ઉત્તર આપી શકાતું નથી. તેમ છતાં ઘણા દિવસ થયાં આપની મુલાકાત થઈ નહોતી, તેથી માંડે ચિત્ત આપને મળવા માટે ઘણુંજ અંતરેજ બની ગયું હતું અને તેથીજ મેં આપને અત્યારે અહીં બોલાવ્યા છે.”

શકટાર બોલ્યો કે;—“ છદ્ ! એવી વાત કહેશેજ નહિ. તમે હજી અવિવાહિતા છો, યુવતી છો. બીજાની ચિન્તા કરવી એ એક લગ્નવિહીના રમણીને માટે મહા ભયંકર પાતક ગણાય છે. જો આ વાત કદાચ કોઈ પણ વ્યક્તિ જાણી જશે, તો માદ રાખજો કે, તેથી જન સમાજમાં તમારે માટે ઉભા રહેવાનું સ્થાન પણ રહી શકશે નહિ. પરાયા પુરુષને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખસો, તો છેવટે પસ્તાશો અને ભવિષ્યમાં એક કલંકિત વ્યક્તિ તરીકે ઝાળખાશો. આમ થનાથી તમારા પિતાના પવિત્ર અને નિર્મળ વંશના ગૌરવને પણ નિત્યને માટે કલંકિત થવું પડશે.”

ગર્વિતા તડિતાએ આ વાર્તા સાંભળી, એક પ્રકારના અસહ્ય આધાતથી ધાયલ થઈને કહ્યું કે;—“ પરંતુ જેની નજરમાં સમાજ અને કલંક કશા હિસાબમાં જ નથી, તેને કોનો ભય રાખવો પડે તેમ છે ? આજ સૂધી મેં આપની પાસે મારા મનોભાવને વ્યક્ત કર્યો નથી અને કરવાની ઇચ્છા પણ નથી. હું વ્યભિચારિણી નથી, અન્ય પુરુષમાં આસક્તિ ધરાવનારી લંપટ લલના નથી. અથવા તો વિષય વાસનાને તૃપ્ત કરવાની કુઈચ્છા કરનારી કુલટા કામિની નથી. મારો પ્રેમ પવિત્ર છે. મેં તો પ્રથમથી જ મારા પ્રાણ આપના ચરણોમાં સમર્પી દીધા છે. મેં મનમાં ને મનમાં આપને જ મારા સ્વામી તરીકે સ્વીકારી લીધા છે. આપને માટે જ મેં અત્યાર સૂધી બ્રહ્મચારિણીના જેવું જીવન વીતાડ્યું છે. આપનો અંગિકાર કરવા માટે જ મેં મારા આ અતુલ ઐશ્વર્યને એક તુચ્છ તણખલાંની પેડે દૂર ફેંકી દીધું છે. મારાં આત્મિક લક્ષ્મ આપની સાથે ઘણા સમય થયાં થઈ ચૂક્યાં છે. હું આપને મારા હૃદયમંદિરના આરાધ્ય દેવતા તરીકે ઘણા સમય થયાં પૂજતી આવી છું અને હજી પણ પૂજું છું. ચ્હાવામાં અને પ્રેમ કરવામાં પાપ સમાયલું હોતું નથી, પરંતુ દુષ્ટ વાસનામાં, પરપુરુષગામિની થવામાં અને કુતકો કરવામાં જ પાપનો અંશ રહેલો મનાય છે. આપના વિના ખીજ કોઈ પણ પુરુષનો મેં અઘાપિ સંકલ્પ પણ કર્યો નથી. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ગાંધર્વ લક્ષ્મ કરવાનાં ઉદાહરણો તો ભૂત કાળની કથાઓમાંથી ઘણાં મળી આવે છે. રાજા દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાનું ઉદાહરણ જ તેનું ખાસ પ્રમાણભૂત છે. લક્ષ્મના વિષયમાં એક અવિવાહિતા લલના પોતાને માટે એક યોગ્ય પતિને શોધી કાઢે, તો તેમાં તે લલનાનો શો અપરાધ ? ભૂતકાળની વાત છોડીને અત્યારની વાત લ્યો અને જૂઓ કે, મહારાણી મુરાદેવીએ ગાંધર્વ લક્ષ્મ સિવાય ખીજું શું કર્યું છે ? રાજા મહાપદ્મનંદને મોહ થતાંની સાથે જ તેને ગાંધર્વ લક્ષ્મ કરીને પોતાની રાજમહિષી બનાવી દીધી છે. રાજા મહાપદ્મનંદ અને મહારાણી મુરાદેવીનો પતિપત્ની રૂપે આખો અવતાર વીતી ગયો છે, તો પછી આપણે પણ તે ગાંધર્વ લક્ષ્મનો સ્વીકાર કરીએ, તો તેમાં પાપ શાનું લાગે વા ? પુરુષ અને પ્રમદા પોતપોતાની ઇચ્છાનુસાર લક્ષ્મના સૂત્રમાં બંધાઈ જાય તો તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અપરાધ કિંવા દોષ છે જ નહિ. મેં જ્યારે આપને મારા પતિ માની લીધા છે, ત્યારે આપને પણ મારો સ્વીકાર અવશ્ય કરી લેવો જ જોઈએ.

શકટાર, તડિતાની આવી સખ અને રહસ્યવાળી વાર્તા સાંભળીને

સહજ દબાઈ ગયો. આવો મોટો રાજમંત્રી હોવા છતાં પણ તે તડિતાને એક સહજ પ્રશ્નનું ઉત્તર પણ આપી શક્યો નહિ. તેણે માત્ર એટલું જ જણાવ્યું કે;—“કદાચ તમને સમાજ અને કલંકનો ભય નહિ હોય, પરંતુ મારાથી તો તે ભય રાખ્યા વિના રહી શકાય તેમ નથી, મને તો તે સર્વનો સંપૂર્ણ ભય છે. હું તે મહુમ રાજેશ્વર મગધરાજની તુલનામાં અતિ તુચ્છ અને શક્તિહીન છું. મારાથી ગાંધર્વ લગ્ન થઈ શકે તેમ નથી. જનસમાજમાં જે કાર્યની નિંદા થાય તેમ છે, તે કાર્ય કરવાની મારી ખિલકલ ઈચ્છા નથી.”

તડિતાએ કહ્યું કે;—“પણ આમ કરવામાં આપને શી હરકત છે? જો આપને દ્રવ્યના અભાવની ખીક રહેતી હોય, તો તે અભાવને હું દૂર કરી શકું તેમ છું. આપના કહ્યા પહેલાં જ મેં તે વિષયનો ખંધો ખસ્ત કરી રાખ્યો છે. મગધરાજના ધનભંડારમાં જેટલું દ્રવ્ય, રત્ન, મણિમુક્તા આદિ છે, તેનાથી એણું મારા ધનભંડારમાં દ્રવ્ય અથવા જવાહિર હોય, એવી કલ્પના પણ કરતા નાહ. મારો દ્રવ્યભંડાર ભરપૂર છે. તેનો ગમે તેમ વ્યય કરવામાં આવે તો પણ તે અખૂટનો અખૂટ જ રહે તેમ છે. લૂટારા અને રાજના ભયથી મેં મારા પિતાની હયાતીમાં આપને આ વાર્તા કહી નહોતી. જો ખરું કહું તો મગધરાજનો ધનભંડાર મારા પિતાએ એકઠા કરેલા ધનભંડાર પાસે ઘણો જ તુચ્છ છે! જો આપ એ લાખો સોના મોહોરો તથા જરજવાહિરથી ભરેલા ભંડારના માલિક થશો, તો પણ આપનો દ્રવ્યનો અભાવ દૂર નહિ થાય? માટે ચાલો આપણે હવે ખીજા કોઈ રાજ્યમાં જઈને આ અખૂટ ધનભંડારનો ઉપભોગ કરીએ. આપ મારા પતિ દેવતા છે અને હું આપની શરણાંગતા સેવિકા છું. માટે આ હૃદય આપના સિવાય ખીજા કોઈ પણ પુરુષના અધિકારમાં જઈ શકશે નહિ. જો આપ મારો સ્વીકાર નહિ કરો તો હું બીજા વૈરાગ્ય ધારણ કરીને આપના નામનું રટણ કરીશ, નિરંતર આપના નામની માળા જપતી રહીશ. જ્યારે મારી આત્મી તીવ્ર ઈચ્છા છે, હું આપના ચરણની રજ થવાને તૈયાર થઈ છું, ત્યારે આપે અવશ્ય મારી યાચનાનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. મારી આ યાચનાનો અનાદર કરીને જો આપ અહીંથી ચાલ્યા જશો તો એક અબળાના હૃદયને ક્યડીને ઢૂંઢૂંદા કરનારા મહાપાતકી ગણાશે. હું પોતે જ જ્યારે આપને મારા સ્વામી તરીકે સ્વીકારું છું, ત્યારે આપે અવશ્ય મારા હૃદયમંદિરમાં આપની મનોહર મૂર્તિની સ્થાપના કરવાનો અધિકાર મને આપવો જ જોઈએ.

શકટાર, તડિતાને આવે અદ્ભુત અને વિલક્ષણ પ્રસ્તાવ સાંભળીને આભો બની ગયો. તડિતા પોતાને માટે સર્વસ્વ ત્યાગ કરવાને તત્પર થઈ રહી છે, એ પ્રથમ તે જાણતો નહોતો. પરંતુ આવી મોટી લાલચ તેના ચિત્તને તલભાર પણ ડગાવી શકી નહિ. તેણે એ વાર લગ્ન કર્યા હતાં, તેથી તાડતાના મનમાં એવી આશા થઈ આવી કે, તે મારો પણ એક ત્રીજી પત્ની તરીકે સ્વીકાર કરી લેશે. તડિતા એક ઘણી જ સુંદર યુવતી હતી અને તેણે શકટારને પોતાના પ્રાણ સમર્પી દીધા હતા અને એક પ્રકારના શાન્તિમય આવેગથી તે તેને અત્યંત ચ્હાવા લાગી હતી, તેની અત્યંત અનુરાગિની બની ગઈ હતી. પરંતુ સ્ત્રિઓનાં મનને ચંચળ થતાં શી વાર? પાણીનાં વમળોની પેઠે સ્ત્રિઓનાં મન પણ અસ્થિર ગણાય છે અને એટલા માટે જ તેમનાં ચિત્તને જલવત તરલમ્ કહેવામાં આવે છે. તડિતાના આ પ્રસ્તાવથી શકટાર ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો, તેનાથી કોઈ પણ પ્રકારનો દૃઢ નિશ્ચય કરી શકાયો નહિ. તેણે વિચાર્યું કે;—“જો હું તડિતાના ઠરાવ પ્રમાણે વર્તીશ તો લોકો મારા માટે શું કહેશે? મારો પ્રબળ શત્રુ મંત્રી રાક્ષસ મારે માટે શો અભિપ્રાય બાંધશે? રાજ રાજેશ્વર મગધરાજના મનમાં મારા માટે કેટલી બધી તુચ્છ ભાવના બાંધશે? પરલોકના વાદળાંના અંતરાલમાંથી આ દૃશ્ય જોઈને પરલોકવાસી ધનશ્રી મારી આવી વિશ્વાસઘાતકતા જોઈને મને શાપ આપશે તો? કદાચ ન્યાયવાન પરમાત્મા મારાપર કોપિત થઈને પોતાનું વજ્ર ફેંકીને મને બાળી નાંખશે તો? તડિતાની સાથે લગ્ન કરવાથી લોકો મને દુષ્ટ, દગાબાજ અને વિશ્વાસઘાતકના નામથી બોલાવશે, એક કાપુરુષ ગણીને મારા તરફ ધિક્કારની વૃષ્ટિ વર્ષાવશે. તે ઉપરાંત કલંક, લોકલાંચના અને તિરસ્કાર આદિ સર્વ મારે રહેવું પડશે. એક બાજુએ મને ઇન્દ્રની અપ્સરા મેનકા જેવી લાવણ્યવતી લલના પ્રાપ્ત થાય છે, અખૂટ દ્રવ્ય મળે છે અને વિલાસ-વૈભવો પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને બીજી બાજુએ તિરસ્કાર, દ્વિષ્ટકાર અથવા ધિક્કારનો વર્ષાદ વરસે તેમ છે. ત્યારે મારે હવે એમાંથી કયો માર્ગ લેવો? એકમાં મૃત્યુભૂમિનાં માયાવી સુખો છે અને બીજામાં માન, ઔરવ અને પ્રતિષ્ઠા આદિ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાહિત્યો છે. એક તરફ અવનતિની ઊંડી ગર્તા છે અને બીજી તરફ ઉન્નતિની વૈભવંતી ઉડતી જણાય છે. એક માર્ગ મહાત્મ્ય કરતાં ક્ષણિક આનંદ મળે તેમ છે અને બીજા માર્ગપર જતાં અવિચળ અને ચિરસ્થાયી આનંદની પ્રાપ્તિ થાય તેમ છે. હવે આ બે માર્ગમાંથી કયા માર્ગનું અવલંબન કરવું?

અસ, દુઃખ પડે તો ભક્તે પડે, સંસારનાં સુખ ન મળે તો કશી ચિન્તા નહિ, પરંતુ હું તો મારી પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવને જાળવનારા માર્ગનો જ સ્વીકાર કરીશ. તડિતાની યાચનાનો સ્વીકાર કરીને સદાને માટે કલંકિત થઈશ નહિ. જે વસ્તુ દેખીતી જ માયાવી છે, તે વસ્તુમાં લુબ્ધ બનીને હું મારા ભવિષ્યને બગાડીશ નાહ. કામવાસનાને આધીન થઈને લોક-નિર્ધાર્ય કાર્ય તો હું કદાપિ કરીશ જ નહિ.”

શકટારને ચૂપકીથી ચિન્તા કરતો જોઈને, તડિતા તેની પાસે આવી. જે કાર્ય તેણે આજ સૂધીમાં કદાપિ કર્યું નહોતું, તેને આજે પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું. આ સમયે તેની રજેરગમાં કામ વ્યાપી ગયો હતો અને તેની વિચાર શક્તિનો સર્વથા લોપજ થઈ ગયો હતો. કોઈએ ખરું જ કહ્યું છે કે, કામાતુરણાં ન સુખં ન નિદ્રા. તડિતાની પણ આજે આવી જ દશા થઈ ગઈ હતી આથી તેણે શકટારનો હાથ દાખીને સ્નેહ ભરેલા સ્વરથી કહ્યું કે;—“ પ્રિયતમ શકટાર, આવી ચિન્તા કરવાનું કાંઈ કારણ નથી. જે સમાજના બચથી આપ મારી સાથે લગ્ન કરવા ઇચ્છા ન રાખતા હો તો, મને આ સ્થિતિમાં જ રહેવા દો. હું જ્યાં સૂધી જીવીશ ત્યાં સૂધી આપના ચરણોની સેવિકા થઈને જ રહીશ. આપનું ધ્યાન ધરવામાં જ માફ જીવન વીતાડીશ. મેં જ્યારે માફ હૃદય આપને અર્પણ કરી દીધું છે, ત્યારે હું તે બીજા કોઈને આપીને બાળચારિણી થવા ઇચ્છતી નથી, ”

આમ કહી પછી તે હૃદયની વ્યાકુળતાથી જમીનપર બેસી ગઈ અને ત્યારપછી રડતી આંખોએ શકટારના બન્ને પગ પકડીને ઘણીજ નમ્રતા તથા કંઈકુતાથી કહેવા લાગી કે;—“ નિષ્કુરતાની પણ અમુક એક સીમા હોય છે, માટે શકટાર આપ આમ નિષ્કુર ન થાઓ. તિરસ્કારની પણ અમુક એક મર્યાદા હોય છે, માટે તિરસ્કાર દર્શાવીને આપ મારા હૃદયને આમ કચડી ન નાંખો. રમણીના હૃદયની સહનશીલતાની પણ અમુકજ હદ હોય છે, માટે આપ એ હદ ઓળંગીને એક રમણીના હૃદયના ચૂરેચૂરા ન કરો, પ્રેમ પિયાસ પ્રમદાને પ્રણયરસનું પાન કરાવો. પુરુષો હમેશાં ઉદાર ગણાય છે, તો આપ આપની ઉદારતાનો એક અંશ આપીને પણ મારા હૃદયને શાંત કરો. આપ એતો સારી રીતે જાણો જ છો કે, અબળાઓ અન્ય અનેક પ્રકારનાં દુઃખો સહી શકે છે. પરંતુ પ્રેમની વેદનાને સહી શક્તિ નથી. ઇસ્કની બિમારી બહુ જ ખુરી હોય છે. રાત્રિ દિવસ તે હૃદયને પીડ્યા કરે છે, મનને સંતાપ્યા કરે છે. પ્રેમની વેદનાથી અથવા ઇસ્કની બિમારીથી

અનેક નરનારીઓ ઝૂરી ઝૂરીને મરણને આધીન થયાં છે, અનેક સ્ત્રી પુરુષો પ્રેમની આશામાને આશામાં આ સંસારનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યાં ગયાં છે. પ્રેમ અતિ ભયંકર વસ્તુ છે, તે મનુષ્યને દીવાનાં બનાવી દે છે, મનુષ્યની વિચારશક્તિનો દોષ કરી નાખે છે. પ્રેમરૂપી પ્રબળ ઝંઝાવાતથી અનેક નરનારીઓનાં મન હચમચી ગયાં છે, પ્રેમરૂપી પ્રબળપ્રવાહમાં અનેક મનુષ્યો તણાઈ ગયાં છે. અત્યારે મારી પણ તેવીજ સ્થિતિ થઈ કહી છે. મારા ચિત્તમાં પ્રેમનો દાવાનળ સળગી ઉઠ્યો છે અને તેને શાન્ત કરનાર આપજ છો. મારા હૃદયમાં વ્યાપેલા દાવાનળ હોલવનાર વરણુ આપ જ હોવાથી, આપના વિના મારા પ્રેમાગ્નિ હોલવાવાનો નથી. માટે કૃપા કરીને આપ મારાપર પ્રસન્ન થાઓ અને મને આપનાં ચરણોની દાસી તરીકે સ્થાન આપો. હું મારા અતુલ ઐશ્વર્યનો મારી મરણ મૂળળ ત્યાગ કરીને, આપની દાસી તરીકે માફ જીવન વીતાડીશ. હે નિષ્ઠુર ! મેં આપને માટે ઘણું દુઃખ વેઠ્યું છે, છતાં પણ હજી આપને દયા નથી આવતી ? એક અબળાને નિરાશાથી પાછી કાઢવામાં આપ આપની મહત્તા માનો છો ? આટલી બધી વિનંતિ કરવા છતાં, આપ મારી યાચનાનો અનાદર જ કરો છો ? મેં આપને ચ્હાયા છે, તેની સજ્જ મને પૂરતા મળી ચૂકી છે, પણ હવે કૃપા કરીને મારાપર કાંઈક દયા દર્શાવો, મારો સ્વીકાર કરો.”

નીતિવાન અને પ્રવૃત્તિમાં નિરંતર રચ્યો પચ્યો રહેનાર શકટાર, આ બનાવથી ઘણેજ ભયભીત બની ગયો તથા પોતાને એક મોટી આપ્તમાં સપડાઈ ગયો હોય તેમ માનવા લાગ્યો. તેણે થોડીવાર વિચાર કર્યા પછી જાણી લીધું કે, હવે તડિતાને સમજાવવામાં કાંઈ માલ જેવું રહ્યું હતું નથી, તે કોઈ પણ પ્રકારે મારી વાત માને તેમ નથી. તે એક પ્રકારની આશાને પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરીને મને મેળવવા માટે આમ આતુર બની ગઈ છે, તેથી જો હું તેને નિરાશ કરીશ, તો તે આત્મહત્યા કરશે અને મારાપર કદાચ જૂઠું આજ પણ મૂકી દેશે. જો તે અત્યહત્યા કરશે તો સ્ત્રી હત્યા થવાનું કારણ હું ઠરીશ અને તેથી મને મહાપાતક લાગશે. સંસારના અનુભવથી અજ્ઞાન રહેલી અને વિલાસ તથા વૈભવમાં ઉછરેલી તડિતા એક મોહમયી છળનાથી ભૂલી પડીને મારે માટે આમ વ્યાકુળ બની ગઈ છે એ ખરૂં, પરંતુ તેમાં તેનો સોજેસોજ આના દોષ તો નથી જ. નારીઓતાં હૃદય જ સ્વાભાવિક આસક્તિ યુક્ત હોય છે, તેથી તડિતા જો મારા તરફ ખેંચાઈ આવે તો તેમાં અબળયથી જેવું કાંઈ જ નથી. તે હજી

કુમારી છે, સાંસારિક સુખથી વંચિત રહેલી છે, તેથી તેને કોઈ પણ પતિ મેળવવાની ઇચ્છા થઈ આવે તો તે સ્વાભાવિક જ છે. તારુણ્યના તરંગોએ અથવા યુવાનીના મહે તેને ઉન્મત્ત બનાવી દીધી છે અને તેથી જ તે આ પ્રમાણે પતિની રટના કરી રહી છે. તેમાં તેનો લેશ માત્ર પણ દોષ નથી. તેનું હૃદય પરવશ બની ગયું છે, અને મનેજ તે પોતાનો સ્વામી માની બેઠી છે, આ સર્વ વિષયોનો વિચાર કરતાં તે તદ્દન નિર્દોષ છે. ત્યારે હવે મારે તેને નિરાશ શા માટે કરવી ? તેની આશા લતારે મારા કઠોર શબ્દરૂપી કુઠારથી શા માટે કાપી નાંખવી ? આજે બીજું ગમે તે બહાનું બતાવીને અથવા કોઈ પણ ઉપાય શોધીને હું અહીંથી છટકી જઈ તો કેમ ? હું આજ દિવસ સૂઝીમાં તેની પાસે કદાપિ આવ્યો જ ન હોતો, તેનું મારે આ પરિણામ ભોગવવું પડે છે અને તેથી જ મારાથી આવા એક સહજ મામૂલી સવાલનો જવાબ પણ આપી શકતો નથી. તડિતા જેવી રીતે મને મેળવવા માટે વ્યાકુલ થઈ ગઈ છે તેવી જ હું પણ તેનાથી દૂર રહેવા માટે અથવા તેના પંજમાંથી આબાદ છટકી જવા માટે વ્યાકુલ બની ગયો છું.”

આ પ્રમાણે બધી બાબતોનો પૂરતો વિચાર કરીને શકટાર ગંભીર સ્વરે બોલ્યો કે;—“ તડિતા ! તારી આ વાર્તા બહુજ વિચારવા યોગ્ય છે. કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર કર્યા વિના એનું યોગ્ય ઉત્તર આપી શકાય તેમ નથી. મને એક માસની મુદ્દત આપ અને વિચાર કરવાનો સમય આપકે જેથી હું કોઈ પણ પ્રકારના દૃઢ નિશ્ચયપર આવીને તને તેનો બરાબર જવાબ આપી શકું. ભવિષ્યમાં જો હું તારી આ વાતને કબૂલ રાખીશ, તો મારે અને તારે બન્નેને આ મગધભૂમિનો ત્યાગ કરીને બીજા દેશમાં ચાલ્યા જવું પડશે. આમ કરવામાં તું કબૂલ થઈશ ખરી કે ? ”

તડિતા શકટારની આ વાર્તા સાંભળીને જાણે એક જાતની ઉજ્જવલ આશાનો આલોક જોઈ શકી. તેણે શકટારના મુખ તરફ બરાબર તાકી તાકીને જોઈ લીધું કે, તે પોતાની મશ્કરી કરે છે અથવા સત્ય બીના જણાવે છે. તેણે મનમાં મનમાંજ વિચાર્યું કે;—“ જો શકટાર મારો સ્વીકાર કરે તેમ હોય, તો પછી એક માસની મુદ્દત આપવામાં શી હરકત છે ? ચાર અઠવાડિયાં અથવા તો ત્રીસ દિવસ વીતતાં શી વાર લાગવાની છે ? જ્યારે તેઓ મને પોતાની અર્ધાગના બનાવાને તૈયાર થયા છે, ત્યારે મારે તેટલી મુદ્દત તો અવશ્ય આપવાજ જોઈએ. જો કે મારાથી તેમનો વિયોગ એક ક્ષણને માટે પણ સહીશકતો નથી,

પરંતુ જો એક માસ જેટલી અદ્ય મુદતમાંજ તે મારો નિત્યનો સહ-વાસી બને તેમ છે, તો તેથી મને તે મુદત આપવામાં કશી પણ અડચણ નડે તેમ નથી. હું તે વિયોગને વેડી લઈશ અને એક માસની મુદત પછી શકટારની પાની થઈશ. આટલા વિલંબથી પણ જો મારા મનની વાસન તૃપ્ત થશે, તો હું તેવા સેંકડો વિલંબને પણ વેડી લઈશ.”

તડિતાએ એક ઊંડો નિસાસો નાંખીને ધણીજ પ્રસન્નતાથી જણાવ્યું કે;—“જો તેમ કરવાથી પણ ખુશી થતા હો, તો મને તેમાં કશી અડચણ છેજ નહિ. પરંતુ કપટ કરીને અથવા છેતરીને મારા જેવી અભાગિની અખળાનો સર્વનાશ કરતા નહિ. આપ આપના વચનનો ભંગ કરીને મારા મનને નિરાશ થવા દેશો નહિ.”

શકટાર એક પ્રકારનો ઉલટો ઉપાય શોધીને તથા આ આવી પડેલી આશ્તમાંથી છુટકો મેળવીને તે દિવસ તડિતા પાસેથી મહા મેહનતે આલ્યો આવ્યો. ત્યારપછી દુદૈવયોગે તેનાથી દસ વર્ષ સુધી તડિતાનો મેળાપ થઈ શક્યો નહિ. આમ થવાનું શું કારણ હતું તે અમે આગળ જતાં જણાવીશું.

જે દિવસે તડિતાએ શકટારને પોતાની પાસે બોલાવીને તેની પાસેથી પ્રેમની ચાચના કરી તે દિવસથી શકટારે તેને ત્યાં આવવા જવાનું બિહુલ બંધ કરી દીધું. વ્યવહાર સંબંધી જે કાંઈ કામકાજ કરવું પડતું હતું, તે બધું બીજા માણસદ્વારા થઈ શકે એવી તેણે વ્યવસ્થા કરી લીધી. બીજા કેટલાંક જરૂરી કારણોના યોગે શકટાર તડિતાના મકાનપર આવી શકતો નહોતો.

શકટારને તડિતાને ત્યાં ન આવવાનાં કારણો બહુજ ભયંકર હતાં. તે સમયે વૃદ્ધ મહારાજ મહાપદ્મનંદનું મરણ થવાથી, મગધની રાજ્યગાદીપર રાજા ધનનંદ બેઠો હતો. શકટાર સ્વાભાવિક રીતેજ અંદ્રગુપ્તનો વિશેષ પક્ષપાતી હતો. આથી રાજા ધનનંદ તેનાપર અત્યંત ગુસ્સે થયો હતો અને મંત્રીના પદપરથી ઊઠાડી મૂકવાના યત્નો પણ કરી રહ્યો હતો. ધનનંદ અંદ્રગુપ્તને પોતાનો એક પ્રખળ પ્રતિરૂપર્થી તથા શત્રુ માનતો હતો અને તેથી શકટારને તેનો સહાયક જોઈને તે તેનું અસ્તિત્વ ઉખેડી નાખવાનીજ વાટ જોતો બેઠો હતો. શકટારથી જો કાંઈ અપરાધ થાય તો તરતજ ધનનંદ તેનું મંત્રીપદ છીનવી લઈને તેને ભયંકર સજા કરવાને તત્પર હતો.

શકટારે, રાક્ષસ અથવા ધીરશુદ્ધિને પોતાના સહકારી મંત્રી

તરીકે દાખલ કર્યો હતો અને તે રાક્ષસમાં પૂરતો વિશ્વાસ પણ રાખતો હતો. તેણે ઘણીવાર પોતાના મનની ગુપ્ત વાતો પણ તે રાક્ષસને કહી સંભળાવી હતી. આમાંની કેટલીક વાતો ચંદ્રગુપ્તની ખ્યાતિ સંબંધી હતી અને તે બધી વાતો રાક્ષસે જાહેર મગધરાજ નાંદને વિદિત કરી દીધી. આથી રાજા ધનનાંદનો ક્રોધાગ્નિ સળગી ઊઠ્યો અને તેમાં બિચારા નિર્દોષ શાકટારને વિનાવાંકે સપડાઈ જવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો.

રાક્ષસે ઘણીજ દુર્મળ અવસ્થામાંથી ઊંચી પદવી મેળવી હતી. તે માર્ગનો બીખારી હતો, તેમાંથી અત્યારે તેણે સુખ અને ઐશ્વર્યનું મુખ જોયું હતું. શાકટારેજ મહુમ મહારાજ મહાપદ્મનાંદ આગળ શિશારસ કરીને, એ રાક્ષસને રાજ્યવિભાગના એક જરૂરી કામમાં જોડી દીધો હતો. ખરું કહીએ તો તેને લીધેજ રાક્ષસની આવી ઉન્નતિ થઈ શકી હતી !

વિઘાતાના આ વિચિત્ર સંસારનો એવો એક નિયમજ છે કે, જે વ્યક્તિ બીજાની દ્વારા ઘણીજ દુઃખમય સ્થિતિમાં ઉપકાર મેળવીને દુઃખમાંથી મુક્ત થાય છે, તેજ વ્યક્તિ પોતાપર ઉપકાર કરનાર વ્યક્તિની શત્રુતાની ગરજ સારે છે. કૃતજ્ઞતા કરવી તો દૂર રહી, પરંતુ ઉલટી કૃતજ્ઞતા કરી બેસે છે. જ્યારે કોઈપણ પ્રકારનો આધાર ન હોય ત્યારે પોતાને સુખી કરનાર વ્યક્તિનુંજ અનિષ્ટ કરવાને પિશાચ વૃત્તિનાં મનુષ્યો તત્પર થઈ જાય છે. પોતાનાપર કરેલા અનેક ઉપકારોનો બદલો વાળવાને બદલે ઉલટા અપકાર કરવાના કાર્યમાં જોડાઈ જાય છે. આ પ્રકારની પાપવૃત્તિનું પોષણ કરનારા દુષ્ટ રાક્ષસે વિચાર્યું કે;—“મગધરાજના મનમાં શાકટારને માટે ઊંધુંચતું સમજાવીને તેને મંત્રીના પદપરથી બ્રષ્ટ કરાવી શકીશ તોજ હું એની જગ્યાને પ્રાપ્ત કરી શકીશ. તેમ કર્યાવિના મને કદાપિ એનું સ્થાન મળી શકશે નહિ. માટે ગમે તે ઉપાયે શાકટારને તો પદબ્રષ્ટ કરવોજ જોઈએ. સ્વાર્થ સાધનને માટે મનુષ્ય ગમેતે ઉપાયનું અવલંબન કરીશકે છે, માટે જો હું પણ તેમ કરીશ, તો મને કશી પણ ઇજા આવશે નહિ.”

દુરાશા એજ બધાં દુષ્કર્મોનું મૂળ છે. દુરાશાના છળથી પચિત્ર હૃદયનો મનુષ્ય પણ શયતાન બની જાય છે, તેના પ્રયત્ન સ્વાર્થના માર્ગમાં જે કોઈ આવે છે, તેને કચડી નાંખવાની મેહનત પણ કરે છે. પોતાના સ્વાર્થને પૂર્ણ કરવા માટે મનુષ્ય ગમે તેવાં ધોર પાપો

કરવાને તૈયાર થઈ જાય છે. કૃતજ્ઞ મનુષ્ય એ દુરાશાથી કૃતજ્ઞ બની જાય છે અને ધાર્મિક મનુષ્ય મહાપાપી થઈ જાય છે. આથી આવી દુરાશાની છળનાથી, રાક્ષસના અધઃપતનનો પણ આરંભ થયો. તે એક સદ્ગુણી મનુષ્યમાંથી રાક્ષસ બની ગયો. તેની આંખો આગળ સ્વાર્થનો પડો છવાયાથી તથા હૃદયમાં અનેક પ્રકારની દુરાશાઓનો ઉદ્ભવ થવાથી તે પોતાનાપર અનેક ઉપકાર કરનાર, માર્ગના બીખારીમાંથી રાજ્યના કર્તાહર્તાના પદપર સ્થાપનાર અને છેક કંગાલ સ્થિતિમાંથી એક મહા ધનાઢ્ય બનાવનાર શકટારનો વિનાશ કરવા માટે તૈયાર થઈ ગયો. અરે, એટલું જ નહિ, પરંતુ તેના પદને છીનવી લઈને તે પદનો અધિકારી થવાની પણ તે અનેક યેષ્ઠાઓ કરવા લાગ્યો. સ્વાર્થ-પરાયણ મનુષ્યને સારાસારનો વિચાર હોતો નથી અને તેથી જ તેને અંધ એવું નામ આપવામાં આવે છે. સંસારમાં જે જે પાપો થાય છે, અનર્થો આરંભાય છે અને દગાબાજી ફેલાય છે તેનું મૂળ કેવળ સ્વાર્થ અને દુરાશા જ છે.

રાક્ષસ ધીમે ધીમે ધણી જ કુશળતાની મહારાજ ધનનંદના મનમાં શકટારને માટે આડા અવળા વિચારો ઠસાવવા લાગ્યો. શકટાર, ચંદ્ર-ગુપ્ત તરફ પરમ પ્રીતિ દર્શાવે છે, રાત્રિદિવસ તેને પોતાને ત્યાં બોલાવીને રાજનીતિનું શિક્ષણ આપે છે, રાજપ્રાપ્તિ શી રીતે થઈ શકે એવા ઉપાયો બતાવે છે અને ત્યારથી ચંદ્રગુપ્ત રાજની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં શિથિલતા કરવા લાગ્યો છે, આવી આવી અનેક પ્રકારની વાતો કહીને રાક્ષસે મહારાજના મનમાં શકટારને માટે ઘણો જ હલકો અભિપ્રાય ઠસાવી દીધો. ત્યારથી રાજનું મન શંકાશીલ થવા લાગ્યું અને તે, શકટારને ઘણી જ અપમાનની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો.

ત્યાર પછી રાક્ષસે જે કાંઈ કર્યું હતું તે અત્યંત ભયંકર હતું ! પોતાનો પ્રતિસ્પર્ધી મંત્રી રાક્ષસ વારંવાર પોતાની વિરુદ્ધ જે જે કાવત્રાં રચી રહ્યો હતો તથા પોતાને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવા માટે જે એક પ્રકારના કારસ્થાનનો જાળ બિછાવી રહ્યો હતો, એ વાત શકટારથી અજાણી હતી, તેમ નહોતું; તે બધી બીનાથી સારી રીતે માહિતગાર થઈ ગયો હતો. રાક્ષસની દુષ્ટતા અને પ્રપંચપરાયણતા તેના જાણવામાં આવી ગઈ હતી. આમ છતાં પણ તેણે આજસુધી રાક્ષસને એ સંબંધમાં એક અક્ષર પણ કહ્યો નહોતો. એક દિવસ તેણે કોઈ પણ કારણ-વશાત્ સહજ ગુસ્સે થઈને રાક્ષસનો “કૃતજ્ઞ, નરાધમ, રાજદ્રોહી”

ધર્મ્યાદિ વિશેષણો સંભળાવીને ઘણો જ તિરસ્કાર કર્યો. આ તિરસ્કારના ચોગે દાંભિક રાક્ષસે શકટારની સાથે હળવા મગવાનું તથા બોલવા ચાલવાનું પણ બંધ કરી દીધું.

એ કૃતક્ષ રાજમંત્રી રાક્ષસનાં કારસ્થાનોથી એક દિવસ શકટારને અચાનક બન્દીખાનામાં પડવું પડ્યું. તેને શા અપરાધથી બન્દીવાન કરવામાં આવ્યો છે, તે પણ તે બિચારો જાણતો નહોતો. પરંતુ રાજના પોતાના હસ્તાક્ષરથી લખાયેલું આગ્રાપત્ર વાંચીને તેણે બન્દીખાનામાં જવાની કાંઈ પણ આનાકાની કરી નહિ.

બન્દીખાનાના એક ઓરડામાં તેણે એક દિવસ સાંભળ્યું કે, તેની વિરુદ્ધ રાજદ્રોહનો બચંકર અપરાધ સાબીત થયો છે અને તેથી જ તેને આ પ્રમાણે બન્દીવાન થવું પડ્યું છે. આ હકીકત સાંભળ્યા પછી તેણે એક દિવસ રાજની પાસે એક વિનંતિપત્ર મોકલી આપ્યું. તેમાં તેણે લખ્યું હતું કે;—“મહારાજ, હું નિષ્કલંક અને નિરપરાધી છું. મારી જિંદગીમાં મેં આપનું યુરૂં કદાપિ ઈચ્છ્યું જ નથી. અત્યારસુધી હું આપની એકનિષ્ઠાથી સેવા બજાવતો આવ્યો છું, છતાં મને આ પ્રમાણે બન્દીવાન શા માટે બનાવ્યો છે? મારો મુખ્ય શત્રુ રાજમંત્રી રાક્ષસ જ છે અને તેણે જ મારી આવી દુર્દશા કરાવી હોય એમ હું માનું છું. મેં તેનાપર કરેલા ઉપકારનો જાદ્દો વાળવા માટે જ તેણે મારાપર આવી અપૂર્વ દયા દર્શાવી હશે! મહારાજના મહુમ પિતાના અમલથી જ હું આ રાજ્યના મુખ્ય મંત્રીના પદપર સ્થાપિત થયો છું. હું ધર્મદેવતાને સાક્ષી રાખીને કહું છું કે, મેં કદાપિ મારો સ્વાર્થ સાધવા ખાતર રાજ્યનું યુરૂં ઈચ્છ્યું નથી. આપ જો મને આ બન્દીખાનામાંથી મુક્ત કરશો, મને સ્વાધીનતા આપશો અને મારા નિરપરાધીપણાને સાબીત કરી આપવાનો સમય આપશો, તો હું ઘણી જ સહેલાઈથી મારા શત્રુએ રચેલાં તમામ કારસ્થાનો આપને જણાવી દઈશ અને મારી નિર્દોષતાને પણ પ્રલક્ષ કરી આપીશ. મારાપર જે આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે, તે તદ્દન જૂઠું અથવા બનાવટી છે. આપના જેવા વિચારશીલ રાજાએ પૂરતી તપાસ કર્યા વિના મારા જેવા માનવાળા પુરુષને વિના અપરાધે બન્દીવાન બનાવવો એ કોઈ પણ પ્રકારે ઇષ્ટ નથી. રાજ અથવા જેના હાથમાં લાખો પ્રાણીઓનું જીવન રમી રહ્યું છે, તેણે તો પૂરતો ન્યાય આપીને અપરાધીને સજા કરવી જોઈએ. કાનના કાચા થઇને અથવા બીજાનું કહેવું માનીને એક નિરપરાધી

મનુષ્યને આવી કઠિન સજ્જ કરી દેતી એ આપના જેવા પૃથ્વીપતિને માટે શોભારૂપ નથી. હું નિર્દોષ છું, મેં રાજદ્રોહ જેવો ભયંકર અપરાધ કર્યોજ નથી.”

પરંતુ મગધપતિએ શકટારની આ વિનતિને કાને ધરી નહિ અથવા તો લક્ષ્યમાં પણ લીધી નહિ. સત્રાટ્ તરફથી શકટારને પોતાની એ નમ્ર વિનતિનું કાંઈ ઉત્તર પણ મળ્યું નહિ. પરંતુ એ વિનતિ કર્યા પછી તો તેનાં એ નિર્દોષ બાળકોને તથા તેની પત્નીને પણ બન્દીખાનામાં કેદ થવું પડ્યું. એ બન્દીખાનામાં જ તેનાં બાળકો તથા પત્ની આદિ સર્વ મરણ પામ્યાં હતાં, એટો અમારા પાંદકો પ્રથમથી જ જાણી ચૂક્યા છે, એટલે નવેસરથી જણાવવાની કાંઈ અગત્ય હોય, તેમ જણાવું નથી. તેની બાજુ પત્ની લલિતાએ બન્દીખાનામાંથી કેવી રીતે તેનો છૂટકો કરાવ્યો હતો એ પણ અમે પ્રથમ જ જણાવી આવ્યા છીએ. દસ વર્ષ જેટલા લાંબા સમય સુધી શકટાર બન્દીખાનામાં જ કેદ રહ્યો હતો. કેદખાનામાંથી છૂટ્યા પછી, શકટાર તથા તેની પત્ની લલિતા મલયપૂરમાં કેવી રીતે આવી પહોંચ્યાં હતાં, તે પણ વાંચકો સારી રીતે જાણી શક્યા છે, એટલે તેનું પણ અત્રે પુનરાવર્તન કરવાની અગત્ય નથી.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

રમણીનું હૃદય.

“ શક્તિસ્વરૂપા સુંદરીનું માન વધજો વિશ્વમાં;

લલના લલાટે પૂજ્યતાનું સ્થાન વધજો વિશ્વમાં.*

સ્વર્ગીય મહારાજ મહાપદ્મનંદની વાત્સરિક ક્રિયા પૂરી થયા પછી સાત આઠ દિવસે, પર્વતરાજ સમરકેતુને મગધરાજ ધનનંદના પોતાના હાથથી લખાયલું એક ખીજું પત્ર પણ મળ્યું. તે પત્રનું ઉત્તર કેવા પ્રકારનું આપવું જોઈએ, તેનો નિશ્ચય તરત જ થઈ શકે તેમ નહોતો. જે રાજદૂતે મગધપતિ પાસેથી એ પત્ર આણ્યું હતું, તે દૂતને ખાસ એટલા માટે જ તે દિવસે રોકાઈ જવાની આજ્ઞા આપવામાં આવી.

તે પત્રમાં લખ્યું હતું કે;—“ મહારાજ ! હું તમને ચોવીસ કલાકનો સમય આપું છું, તે દરમિયાન તમે કોઈ પણ પ્રકારના એક

એક દૃઢ નિશ્ચયપર આવી જશો. આ પત્ર લઈ આવનાર જાસૂસને તમે એ ચોવીસ કલાક માટે રોકી શકો તેમ છો, મેં તેને ચોવીસ કલાક રોકાવાની આજ્ઞા પણ આપી છે. જો મગધરાજ ધનનંદની સાથે તમારે મિત્રતા બાંધવાની જ ઇચ્છા હોય, તો આ પત્ર વાંચીને તરત જ ચંદ્રગુપ્તને અમારા હાથમાં સોંપી દો. અને જો શત્રુતા કરવા ધારતા હો, તો તેમ પણ લખી મોકલો. અમારી સાથે મિત્રતા બાંધશો તો મહા સુખી થશો તથા મગધરાજના માનવંતા મિત્ર તરીકે આખા વિશ્વમાં પૂજાશે અને જો શત્રુતા કરશો તો ઘડીના છટ્ટાભાગમાં ચોળાઈ જશો, વગર મોતે માર્યા જશો. મગધરાજન્યના લાખો સૈનિકો આવીને તમારા તે તુચ્છ અને સાધારણ રાજ્યને ચૂર્ણવિચૂર્ણ કરી નાખશે, તમારા મહાલયને સ્મશાનભૂમિ સમાન બનાવી દેશે અને તમને સર્વને મગધરાજન્યના બન્દાખાનાના કેદીઓ બનાવશે. તે પ્રબળ અને મહાન શક્તિ-માંથી મમારી કોઈપણ રક્ષા કરી શકશે નહિ. મગધરાજ ધનનંદ ધન-કતા અગ્નિસ્વરૂપ છે અને તમે એક તુચ્છ તણખલાં સમાન છો, માટે હાથે કરીને તે બડબડતા અગ્નિમાં બળી મરવાનું સાહસ કરશો નહિ. જો જીવને અને રાજ્યને બચાવવાની ઇચ્છા હોય, તો ચંદ્રગુપ્તને મગધરાજના તાબામાં સોંપી દો. ચંદ્રગુપ્તનો ત્યાગ કરવામાં જ તમારું કલ્યાણ અને હિત સમાયલું છે.”

આ પત્ર મળ્યા પછી રાજા સમરકેતુ પોતાના મનમાં જ વિચારવા લાગ્યો કે;—“ત્યારે શું હું નંદ રાજાની બહીષ્કૃતી મારા શરણાગત ચંદ્રગુપ્તનો ત્યાગ કરું? અતિથિ—સત્કાર રૂપી મહા ધર્મનો નાશ કરું? નહિ. કદાપિ નહિ. આમ કરવાથી આખી દુનિયામાં મારી નિંદા થશે, મારા પર ધિક્કારની વૃદ્ધિ વરસશે! આ તુચ્છ જીવન અને રાજ્યાદિ સર્વ ક્ષણિક છે, ઘડીમાં નાશ પામે તેવું છે, તેના મોહમાં લુબ્ધ બનીને મારે મારા પરમધર્મનો ત્યાગ કરવો એ સર્વથા અનુચિત છે, મહારાજ ધનનંદથી મારે શા માટે ડરવું જોઈએ! તે માટે શું બગાડી શકે તેમ છે? મને શી હાનિ કરી શકે તેમ છે? કદાચ તે મારા રાજ્યપર ચઢાઈ કરશે, તો તેથી પણ માટે શું જવાનું છે? તે યુદ્ધમાં જો મારો વિજય થશે તો હું ધનનંદના ગર્વને માટીમાં મેળવી શકીશ અને પરાજય થશે તો અક્ષયા કીર્તિને પ્રાપ્ત કરી શકીશ.”

આ પ્રમાણે વિચાર કર્યા પછી કેટલીકવાર સૂધી તદ્દન ચૂપ રહ્યા પછી પુનઃ સમરકેતુ મનમાં ને મનમાં જ બોલવા લાગ્યો કે;—અવિ-

ચારી અને અજ્ઞાન રાજા ધનનંદ, તારૂં હૃદય આવું પાપમય કેમ બની ગયું છે ? શું તારા હૃદયમાં દયાનો અંશ માત્ર પણ નથી ? તું આજે તારા ભાઈનું ખૂન કરવાને કેમ તૈયાર થયો છે ? અરે તારા ભાઈનું જ લોહી પીવાને કેમ ઉન્મત્ત બન્યો છે ? બ્રાતૃહત્યા કરતાં તારૂં કાળજી કેમ કમ્પી ઊઠતું નથી ? અરે નીચ શયતાન, તું શયતાનથી પણ અધમ છે. શયતાનોના હૃદયમાં પણ પોતાના ભાઈ પ્રત્યે અમુક પ્રકારનો અનુરાગ હોય છે, પરંતુ તારૂં હૃદય તો કેવળ પાપરૂપી હળાહળથી છલાછલ ભરાઈ ગયું છે ! તું આજે એક પ્રકારના અધમ અને તુચ્છ સ્વાર્થને આધીન થઈને પિશાચોને પણ લજ્જાવે તેવું કાર્ય કરવાને તૈયાર થયો છે. પણ ચિન્તા નહિ, જ્યાં સૂધી મારામાં મનુષ્યત્વ હશે, મારા હૃદયમાં ક્ષત્રિત્વનો ગુસ્સો હશે અને મારા શરીરમાં ક્ષત્રિયનું ઉજ્જ્વળ શોણિત વહેતું હશે અથવા ઉછાળા મારતું હશે, ત્યાં સૂધી તું અંદ્રગુપ્તના તરફ વક્રદષ્ટિ પણ કરી શકીશ નહિ. તું મગધદેશનો એકે રાજા છે તો હું પણ એક પહાડી પ્રદેશનો પૃથ્વીપતિ છું, તું ક્ષત્રિધર્મથી પતિત થયેલો પણ છે, તો હું વીરતા અને ધાર્મિકતાથી મંડિત થયેલો એક પ્રબળ સિંહ છું. તારી અને મારી તુલના કરવી એ કેવળ હાંસીને માટે જ. તારામાં પ્રતિહિંસા લેવાની ભાવના છે, તો મારામાં ક્ષમાનો આદર્શ ગુણ વ્યાપેલો છે, તું પિશાચવૃત્તિનો પંઠ છે તો હું દેવત્વને માનનારો વીરનર છું. મારા હાથમાંથી તું અંદ્રગુપ્તને કદાપિ મેળવી શકીશ નહિ. દુષ્ટ અને સારાસારના વિચારથી શૂન્ય બનેલા અંધ નંદરાજા એટલું તો અવશ્ય યાદ રાખજો કે—

“ તૃણ તુચ્છ છે તું અને હું જ્વાળા વિભૂષિત આગ છું;
તું સર્વ સાધારણ અને હું વિષમ કાળો નાગ છું;
ખોખોચીયું તું શુષ્ક, હું બળતો સુમુદ્ર અથાગ છું;
તું દાગ કાળા રંગનો ને હું જિગરનો દાગ છું;
બાળીશ હું ડંખીશ હું હુઆવીશ નૌતવ ધામની;
દૃઢ એ પ્રતિજ્ઞા આ ક્ષણે આ વીર ક્ષત્રિય બાળની. ”

આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના વિચારો કર્યા પછી રાજા સમરકે-
તુએ અંદ્રગુપ્તને ખોલાવીને તે પત્ર વાંચી સંભળાવ્યું. તે સમયે શક-
ટાર પણ તે ઓરડામાં હાજર હતો, આથી તે પત્રનો આશય તેમના
ત્રણેના જાણવામાં આવી ગયો. તેઓ બધા નાના પ્રકારના વિચારો
કરીને આ પત્રનો શો જવાબ આપવો એની આશ્ચર્યના કરવા લાગ્યા.

ધણીવાર સૂધી વિચાર કર્યા પછી તેઓ એવા નિશ્ચયપર આવ્યા કે:-
“ ગમે તે ઉપાયે અત્યારે આપણે યુદ્ધ કરવું જ જોઈએ. યુદ્ધનો આ-
રંભ કરવામાં જ આપણું સહનું હિત સમાયલું છે. યુદ્ધ એજ આપણું
ખરૂં કર્તવ્ય છે, માટે અનેક પ્રકારની હાનિઓ વેડીને યુદ્ધ તો અવશ્ય
કરવું જ જોઈએ.

ત્યા પછા સમરકેતુએ કહ્યું કે:-“ જો આપણે યુદ્ધ નહિ કરીએ
તો આપણાપર ભીરતાનું ભયંકર કલંક આવી લાગશે. એ કલંક ક-
દાપિ ભૂસાર્ધ શકશે નહિ. જે પહાડી રાજ્યની ભૂમિ વીરોને જન્મ
આપનારી ગણાય છે, જે ભૂમિની સ્વાધીનતા અદ્યપિ અખંડિત રહેવા
પામી છે, જેને ઈશ્વરે સદાને માટે સ્વાધીન બનાવી છે, તે પુણ્ય ભૂમિ
જો પરાધીનતા રૂપી કલંકની બેડી પહેરીને નિત્યને અંધનયુક્ત થઈ
જશે તો, આખા ભારતમાં આપણી નિંદા થશે, આપણા કપાળમાં
કલંકનું કાળું ટીલું ચોંટી જશે. આ બધી બાબતોનો વિચાર આવતાં
મારું હૃદય કમ્પી ઊઠે છે અને આંખો આગળ એક પ્રકારના ઘોર
અંધકારની છાયા છવાઈ જાય છે. મારો દૃઢ નિશ્ચય છે કે, જો કદાચ
આ ક્ષુદ્ર રાજ્યના અસ્તિત્વનો જડમૂળથી લોપ થઈ જશે, સમરકેતુનું
નામ નિશાન પણ નિત્યને માટે વિસ્મૃતિના ગર્ભમાં ડૂબી જશે અને
ધરાપરથી તેની સ્મૃતિ સૂકાઈ જશે, તો પણ હું જ્યાં સૂધી મારું જ
વન હશે ત્યાં સૂધી અંદ્રગુપ્તને શત્રુના તાબામાં સોંપી શકીશ નહિ. ”

શકટાર આ પહેલાં સમરકેતુના હૃદયની ઉદારતા જોઈને મોહિત
થયો હતો એ ખરૂં, પરંતુ આટલા દિવસ પછી તેણે જાણ્યું કે, શૈર્ય
અને વીર્યમાં તથા શરણાગતનું પાલન કરવામાં આ એક સાધારણ
પહાડી પ્રદેશનો રાજા, મગધદેશના રાજા કરતાં પણ વધારે શ્રેષ્ઠ છે.
તેના મુખના ભાવ તથા વાતચીત કરવાની ઢગ જોઈને તેણે જાણી
લીધું કે, તે જે કહે છે, તે ખરૂં જ કહે છે. અંદ્રગુપ્તને માટે તે પો-
તાના પ્રાણનું બળિદાન આપવામાં પણ પાછી પાની કરે તેવો નથી.
આ પ્રમાણે સમરકેતુના સિંહહૃદયની પરીક્ષા કરીને શકટાર તેનાથી
કંઈ વધારે ભલામણ કરવાનું સાહસ કરી શક્યો નહિ.

અને અંદ્રગુપ્તની શી દશા થઈ હતી ? તે ઝંઝવાત થતાં પહેલાં
સમુદ્ર જેવો સ્થિર થઈ જાય છે, તેવો જ સ્થિર અને ગંભીર બની
ગયો હતો. તેણે પણ સમરકેતુની આવી અસીમ સાહસિકતા તથા
દૃઢતાયુક્ત વીરતા આદિ સર્વ સદ્ગુણો જોઈને પોતાના મનમાં ત્રે

મનમાં જ દૃઢ સંકલ્પ કરી લીધો હતો કે, હવે તે કદાપિ મગધરાજના ચરણોમાં જશે નહિ અને તેની ક્ષમાનો ભીખારી પણ બનશે નહિ. તેના બળ અને પરાક્રમ ને પ્રકટ કરવાનો ઇશ્વરે તેને એક અમૂલ્ય અવસર આપ્યો છે. જો પ્રવીણ અને બુદ્ધિમાન મંત્રી શકટારની સલાહ તથા સહાયતા લઈને આ યુદ્ધમાં તે અગ્રભાગ લે, તો તેથી અવશ્ય તેને વિજયની પ્રાપ્તિ થઈ શકે તેમ હતું. શકટારના કહેવા પ્રમાણે ચાલવાથી જ મગધરાજના મહા પ્રબળ સૈન્યની ધૂળધાણી તથા પહાડી રાજ્યના સૈનિકોનો વિજય થાય તેમ હતો.

છેવટે, બીજી દિવસે સવારે મગધના રાજદૂતને વિરુદ્ધ અથક્ષ પ્રતિકૂળ ઉત્તર આપીને રાજા ધનનંદ તરફ રવાના કરી દીધો. ત્યાર પછી કેટલીક વાર સૂધી સલાહ કરીને તેઓ સર્વ યુદ્ધ કરવાના દન નિશ્ચયપર આવી ગયા. ચંદ્રગુપ્ત અને સમરકેતુએ પહાડી સેનાના બે વિભાગ કરીને મગધ રાજ્યની સેનાપર ચઢાઈ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પ્રિય વાચક ! આપણે હવે એકવાર આપણી મન્દાકિનીની સંભાળ લેવી જોઈએ. મન્દા આ બાબતમાં તદ્દન ગુપચૂપ બેસી રહી હતી, તેમ નહોતું. તેણે એક ચોરડાના દ્વાર પાછળ ઊભી રહીને ચંદ્રગુપ્ત, શકટાર અને સમરકેતુ વચ્ચે થયેલી સઘળી વાતો સાંભળી લીધી. મગધના રાજદૂતને શું ઉત્તર આપીને પાછો વાળ્યો, એ બીના પણ તેણે જાણી લીધી.

તે સમયે તેણે મનમાં મનમાં જ વિચાર્યું કે;—“ આ અવસરે શું કેવળ પુરુષનું કર્તવ્ય જ પ્રબળ ગણાય અને અબળાથી કાંઈ પણ ન કરી શકાય ? શું અબળા અથવા રમણીનું કાંઈ કર્તવ્ય જ નથી ? વીર્યવતી ક્ષત્રિય રમણીઓ જે હમેશાં સમરવિદ્યામાં અતિ કુશળ ગણાય છે, તેનાથી આવા પ્રસંગે શાંત બેસી રહેવાય ? નારીઓને માટે યુદ્ધભૂમિ નિર્માણ નથી થઈ ? શું તેઓ તદ્દન બળહીન છે ? નહિ. કદાપિ નહિ. જગત્ જેને અબળાના નામથી ઓળખે છે, તે અબળા જ સમળતાનું મુખ્ય સ્થાન છે. તે અબળાના પ્રભાવે આખું બ્રહ્માંડ ડોલી શકે છે. અનુસૂયા અબળા હતી છતાં પોતાની શક્તિવડે ઇન્દ્રના ઇન્દ્રાસનને ડોલાવી શકી હતી, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશને બાળક બનાવી શકી હતી, તો પછી હું આ યુદ્ધમાં શા માટે અગ્રેસર ન થાઉં ? રમણીના અમોઘ પરાક્રમથી પ્રબળમાં પ્રબળ ગણાતા દુર્યોધનને પણ ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકારવાનો અનેક પ્રસંગો ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસ-

સનાં પૃષ્ઠોપર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. રમણી બળહીના ગણાય છે, છતાં તેની શક્તિ અમર્યાદિત છે. સકળ સંસારની ઉત્પત્તિનું પ્રધાન કારણ એક સામાન્ય નામધારિણી અખળાઓ જ છે. અખળાને બળહીન ધારનાર મનુષ્યો કેવળ ભ્રમમાં જ બમે છે. ”

આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના વિચારો કર્યા પછી તેણે એક નિશ્ચય પર આવીને વિચાર્યું કે, પોતે એક સાધારણ અખળા હોવા છતાં પણ, અત્યારે પોતાની સન્મુખ એક મહાન કાર્ય આવી પડ્યું છે. પોતાની કીર્તિના સુસૌરભને વિસ્તારવાનો ઇશ્વરે પોતાને સારો અવસર આપ્યો છે.

એક દિવસ મન્દાકિનીએ વાતની વાતમાં અંદરગુપ્તને કહ્યું હતું કે;—તેણે હારો પહાડી સૈનિકો એકઠા કર્યા છે અને તેઓ બધા લડવા માટે તૈયાર થઈ રહ્યા છે. તેઓ રાજના પગારદાર સૈનિકો નથી, પરંતુ માતૃભૂમિના ગૌરવને જાળવનારા સાચા વીર પુરુષો છે. સમર-કેતુની વિશાળ સેનામાં તેમનાં નામો પણ નથી, પરંતુ તેઓ તો પોતાની મેળે કેસરીયાં કરીને રણભૂમિમાં લડવા માટે, પોતાના પરાક્રમને દર્શાવવા માટે તથા શત્રુના લોહીની નીકો વહેવડાવવા માટે તૈયાર થઈ રહ્યા છે. આ કાર્યમાં મન્દાનો મુખ્ય સહાયક તેનો વૃદ્ધ સેનાપતિ ભૈરવ જ છે. એ ભૈરવે જ તેને નાનપણમાં ઉછેરીને મોટી કરી હતી.

ભગવાને મન્દાને દેવીની પ્રતિમા તરીકે આ મર્ત્ય લોકમાં મોકલી આપી હતી. જેટલું રૂપ મળવાથી રમણી ભુવનમોહિની બનીશકે છે, તેનાથી પણ વિશેષ રૂપ અથવા સૌન્દર્ય ભગવાને તેને આપ્યું હતું. તેના હૃદયની સુંદરતા તેનાથી પણ અધિક મનોહર હતી. તે માતા, ભગિની અને કન્યારૂપે જગતના જીવોનું કલ્યાણ કરવા માટે આ મૃત્યુભૂમિમાં અવતરી હતી.

તેની કામકાજ કરવાની પદ્ધતિની રૂપરેખા આ પહેલાં એકવાર અમે દેખાડી આવ્યા છીએ. અત્યારે તે સંબંધી બધો વૃત્તાંત અમારા પાઠકો સમક્ષ વિદિત કરીશું. તે સ્વાધીન પહાડી રાજની કન્યા હોવાથી, તેનું માન બહુ જ જળવાતું હતું. તેની પ્રતિમા તથા સરલ સ્વભાવ ને માટે આખું રાજ્ય તેને બહુજ ચ્હાતું હતું. આશ્ચર્યનો વિષય તો એ છે કે, તેનો ભાઈ સમરકેતુ રાજસત્તાની શક્તિથી તેના વિશાળ રાજ્યમાં જે અધિકાર જમાવી શક્યો નહોતો, તે અધિકાર સ્નેહ અને માયાના પ્રભાવે મન્દાકિની મેળવી શકી હતી.

મન્દાકિની, નિત્ય પ્રભાતના પ્રહરમાં ઘોડાપર સ્વાર થઈને આ જૂખાજૂનાં ગામોમાં ફરવા માટે જતી હતી. સમરકેતુ ધારતો હતો કે, મન્દાકિની શિકાર કરવા માટે જ આ પ્રમાણે સવારના પહોરમાં રાજ-મહાલયમાંથી આસપાસનાં કોઇ જંગલોમાં ચાલી જતી હશે. પરંતુ ખરી રીતે તે પશુ પક્ષીઓનો શિકાર ન કરતાં, મનુષ્યનાં મનનો શિકાર કરીને ઘર તરફ પછી ચાલી આવતી હતી. માનવજાતિપર નિત્ય નવા નવા ઉપકારો કરવા, એજ તેનું મુખ્ય વ્રત હતું.

તે શિકારની પદ્ધતિ એવા પ્રકારની હતી કે, ગામડાંઓમાં ફરતાં તેને કોઇ પણ અન્ન વગરનું માણસ મળી આવતું તો તે, તે માણસને અન્ન અપાવતી. માતા વગરનાં અનાથ બાળકનું તે માતાની પેઠે પાલન કરતી હતી. જેને પૈસાની જરૂર પડતી, તેને પૈસા આપીને મદદ કરતી હતી. પ્રજામાં જે કાંઈ વાદવિવાદ થતો તો તે, બન્ને પક્ષવાળાઓને બોલાવીને તેનો ફેસલો કરી આપતી હતી. તે જ્યારે હરકોઇ ગામમાં જતી, ત્યારે તે ગામના લોકો કહેતા કે;—“આજે અમારાં અહોભાગ્ય જે અમારી અન્નપૂર્ણા માતા આવી છે!” આ પ્રમાણે મન્દાકિનીએ પોતાના અપૂર્વ સ્નેહ રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી.

મન્દાકિનીએ જ્યારે જાણ્યું કે, તેના સહોદર સાથે મગધરાજ ધનનંદ આવશ્યક યુદ્ધ કરવાનો જ છે, ત્યારે તે પોતાની સંતાન સમાન પ્રજા પાસે જઈ પહોંચી અને તેમને જાણી વાત જણાવી દીધી. આથી દરેક ઘેરથી એક એક બળ્યે જુવાન પુરુષો આવીને મન્દાની સેનામાં દાખલ થવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે વીસ પચીસ ગામોમાં ફરવાથી હજારો સૈનિકોને એકઠા કરી શકી. આ સૈન્ય દ્રવ્યની લાલચથી લડવા જાય તેવું નહોતું, પરંતુ માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતા સાચવવા માટે તથા સ્વામિનિષ્ઠા પ્રજા તરીકે વિશ્વમાં પ્રખ્યાત થવા માટે તૈયાર થઈ રહ્યું હતું. તેમની નસોમાં વીરતાનું ઉષ્ણ રૂધિર વહી રહ્યું હતું અને ઉત્સાહ તથા આનંદે તે કર્તવ્યપરાયણ સૈન્યને અત્યંત ઉન્મત્ત બનાવી દીધું હતું.

પહાડી લોકો અત્યંત બળવાન અને રણપ્રિય હતા. તીર ચઢાવવાની વિદ્યામાં તેમના જેવી ખીજ કોઇ પણ પ્રજા ભાગ્યે જ મળી આવે તેમ હતું. દાંભિક મગધવાસીઓ પ્રત્યે તેમને હમેશાં શત્રુતા રહ્યા કરતી હતી. આથી તેઓ મન્દાકિનીની આ આજ્ઞાનું, આંતરિક ઉત્સાહથી પાલન કરવા લાગ્યા હતા. એ હજારો સૈનિકોના અધિનાયકનું પદ હૈરવને મળી ગયું હતું. પોતાનું એકઠું કરેલું દ્રવ્ય ખરચીને

મન્દાકિનીએ આ નાનકડું સૈન્ય તૈયાર કર્યું હતું. મન્દાની આજ્ઞા ચ-
તાંની સાથે જ પ્રત્યેક સૈનિક પોતાનું લોહી રેડવાને અથવા આત્મખ-
નિદાન આવવાને તરત જ તત્પર થઈ જાય તેમ હતો.

ચંદ્રગુપ્તને, તેણે એક દિવસ વાત વાતમાં આ સૈન્ય સંબંધી
સઘળો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો હતો. પરંતુ ચંદ્રગુપ્ત તે સાંભળીને
હસી પડ્યો હતો. મન્દાકિની આથી અત્યંત દુઃખી થઈ હતી અને
તેથી તેણે એ વિષયમાં ખીજી કોઈપણ વાત કદાપિ કહી જ નહોતી.

પરંતુ તે એક અબળા હોવાથી, રણભૂમિના વ્યાપારમાં સર્વથા
અનભિચાર હતી. તેના ભાઈને આ વાત કહેવાથી તે પણ કદાચ ચંદ્ર-
ગુપ્તને પેડે પોતાનો ઉપહાસ કરશે, એમ ધારીને મન્દાએ તેની પાસે
પણ પોતાના મનોભાવને વ્યક્ત કરવાનું સાહસ કર્યું નહોતું. પરંતુ તેના
મનમાં એક પ્રકારનો દૃઢ નિશ્ચય હતો કે; “જે રમણી વીર્યવાન સં-
તાનને જન્મ આપી શકે છે, તેજ રમણી યોગ્ય અવસર આવતાં
પોતાના પરાક્રમ અને વીરતાને પણ પ્રકટ કરી શકે છે. એમાં જરા-
પણ શંકાશીલ થવા જેવું નથી. વીર જનની રમણી પણ યુદ્ધભૂમિને
શોભાવી શકે છે.”

તેના મનમાં પ્રબળ ઇચ્છા થઈ આવી હતી. છતાં તેને ધીરજ
આપે અથવા તેમ કરવાની સલાહ આપે એવું કોઈપણ મનુષ્ય જણાતું
નહોતું. કદાચ શિકટારની આ વિષયમાં સલાહ લેતો તે કાંઈક સારો
ઉપાય બતાવી શકે તેમ હતો. શિકટાર પણ તેને માતા કહીને બોલા-
વતો હતો. મન્દા કેટલાક માસના લાંબા પરિચયથી શિકટારની સાથે
કોઈપણ પ્રકારના સંકોચ વિના વાતચીત કરવાનું તથા સલાહ મસલત
કરવાનું શિખી ગઈ હતી. શિકટારની પાસે જવામાં હવે તેને કાંઈપણ
પ્રકારની લજ્જા નડતી નહોતી. મન્દા હમેશાં એકવાર શિકટારને ત્યાં
જતી હતી અને રાજ્ય સંબંધી કેટલીક વાતો કહીને પોતાના મહાપ્રય
તરફ પાછી ચાલી આવતી હતી. તેની પત્ની લલિતા સાથે તેને સારી
મિત્રતા બંધાઈ ગઈ હતી. કદાચ મન્દા જે તેને ત્યાં આવી શકતી
નહિ તો, શિકટાર પોતાની પત્ની લલિતાને તેની સંભાળ લેવા માટે
મોકલી આપતો હતો. આ પ્રમાણે તેને અને શિકટાર ગાઢ પરિચય
થઈ ગયો હતો.

નિરંતર હસમુખી રહેતી, પ્રફુલ્લ મુખી મન્દાકિની, એક દિવસ
ધણ જ સુંદર પ્રભાતમાં, દેવાદિદેવનાં ચરણોમાં પુષ્પાંજલિ આર્પણ

કરવા માટે, મહાકાળના દેવ ઉદ્ધાનમાં ગઈ હતી. એ દેવોદ્ધાન રાજમ-હાષયની છેક નજીકમાં જ આવેલું હતું, આથી તેની આવજવમાં કો-કોઈપણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નડતો નહોતો. દેવપૂજા એ મન્દાનું નિત્યનું કર્મ થઈ પડ્યું હતું.

પૂજા સમાપ્ત થયા પછી મન્દાકિની, દેવાદિદેવના મંદિરમાંથી બહાર આવી રહી હતી, એવામાં શકટારની સાથે અચાનક તેનો મેળાપ થઈ ગયો. દેવયોગે શકટાર પણ તે જ દિવસે સવારમાં દેવાદિદેવ પ્રભુનાં દર્શન કરવા માટે ત્યાં આવ્યો હતો.

અચાનક પાર્વતી દેવીના જોવી ઉજ્જવળ પ્રભાવાળી, પુષ્પની માળાથી વિભૂષિત થયેલી તથા વિચિત્ર કાષાધરગનાં વસ્ત્રોથી શોભિત થયેલી રાજનંદિનીને પોતાની નજર આગળ આવી ઉભેલી જોઈને શકટારે હસતા મુખથી કહ્યું કે;—“બહેન! આજે સવારના પહોરમાં તમે દેવાદિદેવ પરમાત્માનાં દર્શન કરવા માટે આવ્યાં કે શું વારે?”

મન્દાકિનીએ નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યું કે;—“પિતાજી, એ તો મારું નિત્યનું કર્તવ્ય જ છે. તેમ છતાં પણ મારા આવવામાં આજે જરા વિલંબ થઈ ગયો છે. રોજ તો હું આનાથી પણ વહેલી આવીને દેવ-પૂજાના પવિત્ર કાર્યથી મુક્ત થઈ જાઉં છું.”

શકટારે જોયું કે, પરમાત્માની પ્રાર્થના કર્યા પછી મનુષ્યના મનમાં એક પ્રકારની જે એક પવિત્ર પ્રકૃષ્ટતાનાં કશાં ચિન્હો આ સુંદરી મન્દા-કિનીના મુખપર બિલકુલ જણાતાં જ નથી. આજે તેનું મુખ મલિન બની ગયું છે અને તેના ચિત્તમાં કોઈ એક ભયંકર ચિન્તાગ્નિ સળગી ઊઠ્યો છે. તેનું દેવબાળાના જેવું કાન્તિયુક્ત ઉજ્જ્વળું મુખ આજે જાણે કોઈ એક પ્રકારની વિષમ ચિન્તાના વાદળાંથી ઢંકાઈ ગયું છે.

ત્યાર પછી શકટારે સ્નેહયુક્ત સ્વરથી કહ્યું કે;—“બહેન! હમેશાં આ બંધુની સાથે તમારા મુખપર જે એક પ્રકારની પ્રસન્નતા છવાયેલી જણાય છે, તે પ્રસન્નતાને બદલે અત્યારે તમારું મુખ આવું ઉદાસ કેમ બની ગયું છે? આજે આપના મનમાં શી ચિન્તા થઈ રહી છે વારે?”

મન્દાએ ઉત્તર આપ્યું;—“તેનું કારણ મારા ધારવા મૂળજી તમારાથી અજાણ્યું તો નહિજ હોય.”

“તમારા કહેવાનો આશય મારાથી કાંઈપણ સમજી શકતો નથી.”

“ હવે મારાથી જાણી શકાતું નથી કે હું એક છટ્ટી પંખિણીની પેઠે આ રાજ્યમાં ક્યાં સૂધી વિચરણ કરી શકીશ ? મારી સ્વાધીનતા ક્યાં સૂધી ટકી શકશે ? ભગવાન મારા સુખના દિવસો હવે વધારે વાર રહેવા દેશે કે નહિ, તે પણ મારાથી કહી શકાતું નથી. આજે ધણા દિવસ થયાં મારું મન અત્યંત વાકુળ બની ગયું છે અને મને જરા-પણ ચેત પડતું નથી. ”

“ ઝોહ ! અત્યારે તમારા જેવી એક સંસારના જ્ઞાનથી તથા અનુભવથી અલગ રહેનારી બાલિકાના મનમાં પણ ભવિષ્યના યુદ્ધની ચિન્તાએ સચોટ અસર કરી છે ને શું ? પરંતુ તે વિષયમાં તમારે આટલી બધી ચિન્તા કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? ”

“ મંત્રીવર્ગ, યુદ્ધ તો અવશ્ય થવાનું જ છે, તેમાં શંકા રાખવાનું કંઈ કારણ જ નથી. કાલે દ્વારની પાછળ ઉભી રહીને મેં તમારી બધી વાતો સાંભળી લીધી છે. મગધના દૂતને તમે શો જવાબ આપ્યો છે, તેનાથી પણ હું અજ્ઞાન રહેવા પામી નથી. મારે આ યુદ્ધમાં ભાગ લેવાની ખાસ જરૂર હોવાથી જ હું આજે આવી ચિન્તાતુર બની ગઈ છું. ”

શકટારે કહ્યું કે;—“ તેમ છતાં પણ આપણે વિશેષ ચિન્તા કરવાની કંઈ જરૂર નથી. ”

મન્દાકિની બોલી કે;—“ આપના અપરિસીમ જ્ઞાન અને બુદ્ધિની તુલનામાં, હું એક અતિ તુચ્છ અને સામાન્ય અબળા છું, એટલે આ વિષયમાં હું વધારે શું કહીશકું ? મારાથી આપના કરતાં વધારે ઉત્તમ કલ્પના કરી શકાય તેમ નથી. પરંતુ એટલું તો હું અવશ્ય ધારીશકું છું કે—”

“ શું ધારી શકો છો, બહેન ? ”

“ આ યુદ્ધમાં આપણો પરાજય થવાની સંપૂર્ણ સંભાવના છે. અને તે પરાજયનું પરિણામ અત્યંત અશુભ અથવા મારું આવે તેમ છે. એથી આપણું રાજ્ય ખેદાન મેદાન થઈ જશે, પ્રજામાં ખળભળાટ જાગી ઉઠશે અને આખા રાજ્યમાં એક પ્રકારના ધોર કુકર્મની છાયા છવાઈ જશે. ખિચારી રાંકડી વૈયત અત્યાચારી માગધીઓના હાથથી રીખાશે અને અનેક નિરપરાધી બાળકો તથા સ્ત્રીઓની સંધાર થશે. નંદનવન જેવા આ રમ્ય રાજ્યમાં લોહીની નદીઓ વહેશે. ”

“ તમારી આ શંકા વદન જૂઠી છે. હજી તમે અંદ્રગુપ્તની ત-

દ્વાર વિદ્યાને જાણતાં નથી. મગધી સૈન્ય આપણાથી સંખ્યામાં બ-
મણું છે એ ખરું, પરંતુ બળમાં તે તદ્દન નિર્મલ્ય છે. દૌશલ્ય અને
કપટથી આપણે મગધના સૈનિકોની રેવડી દાણાદાણુ કરી શકીશું.
આપણા સૈનિકોની શરવીરતાથી શત્રુઓની બારે પાયમાલી થઇ જશે
અને આપણો જ વિજય થશે.”

“હું આપની આ વાર્તાને અમાન્ય રાખી શકતી નથી. પરંતુ
મને એક વિચાર થઈ આવે છે કે, આપ જેની આશાથી જે મહાન
વિજય મેળવવાની આકાંક્ષા રાખો છે, તે તમારી આશાને સંજ્ઞ કરશે
કે કેમ, તેની પણ શંકા જ છે. કદાચ તે તમારો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા
જશે. તો પછી તમારી તે આશા ણીભૂત થઇ શકશે નહિ.”

“ત્યારે શું તમે ચંદ્રગુપ્તના વિષયમાં આ બધી વાતો કહી
રહ્યાં છો ?”

“હા—તેમને માટે જ કહી રહી છું. ચંદ્રગુપ્ત મારા ભાઈ સમ-
રક્ષેતુનો ત્યાગ કરીને મગધરાજના ચરણોમાં મસ્તક નમાવવાને તૈયાર
થઈ રહ્યા છે. આથી જે તેઓ અહિંથી ચાલ્યા જશે તો આપણે
બચકર આશ્વત્થામાં આવી પડીશું અને આપણી બધી આશાઓ નિ-
ષ્ફળ નિવડશે.”

“તમે આ સર્વ વાતો શી રીતે જાણી શક્યાં વાઝ ?”

“આ લાંબા સમયના સહવાસથી હું ચંદ્રગુપ્તના ચરિત્રના દુર્જેય
રહસ્ય પરથી જે કાંઈ જાણી શકીશું, એટલું તમારાથી જાણી શકાયું
નથી. તેના મનમાં એક એવી દઢ ધારણા બંધાઈ ગઈ છે કે, તેને
માટે જ આપણે બધાં આવી આશ્વત્થામાં આવી પડ્યાં છે અને મહા-
રાજ ધનનંદે તેને મેળવવા માટે જ આવો બચકર અનર્થ આરંભ-
વાનો ચત્ત કર્યો છે. આ સર્વ કારણોથી તે આપણો ત્યાગ કરીને
બિવિષ્યમાં થનારા મહાન સમરને અટકાવવા માટે અહીંથી ચાલ્યા
જવાનું વધારે પસંદ કરે છે. મને લાગે છે કે, હવે બહુ જ થોડા
સમયમાં તેઓ અહીંથી મગધરાજના ચરણોમાં ચાલ્યા જશે. જેને
સાધારણ રીતે “રાજનૈતિક કુશળતા” કહેા છો, તેજ કુશળતાનો
તેણે અત્યારે આધાર લીધો છે. તેણે આપને પહાડી સેનાના સેનાપ-
તિનું પદ મહણુ કરવાનું વચન આપીને શત્રુની સાથે લડાઈ કરવાની
જખરી ટેક લીધી છે. તે ટેક પ્રમાણે તે વર્તશે કે કેમ, એ બાબતમાં
હું કાંઈ કહેવા ઇચ્છતી નથી, પરંતુ ભાષના સૈન્યની ખુવારી કરતાં

તેમની હિંમત ચાલશે કે કેમ, તેની મને વારંવાર શંકા થયા કરે છે. એક સારા ચતુર સેનાપતિની મદદથી તથા બળથી જેટલી ફતેહ મળી શકે છે, તેટલી ફતેહ ગમે તેવા મોટા લશ્કરથી પણ મળી શકતી નથી, એ બધી વાતોને હું સારી રીતે જાણી શકી છું. ચંદ્રગુપ્ત એક કાબેલ સેનાપતિની પદવીને શોભાવશે તથા પૂરતી વફાદારી બતાવીને આપણી ફતેહ થાય, તેવી મેહનત પણ ઉઠાવશે, એ બાબતમાં જરાપણ શંકા જેવું નથી. પરંતુ તેમ છતાં પણ જે કદાચ તેના મનમાં પોતાના બાઈના માનની મર્યાદા જાળવવાનો વિચાર થઈ આવશે, તો બધી બાજુ ઉંધી વળી જશે અને આપણું આ સ્વતંત્ર અને બાંધન વગરનું પકાડી રાજ્ય ધૂળ ચાટતું બની જશે.”

શટકાર વચ્ચેમાં જ બોલી ગયો કે;—“રાજકુમારી મન્દા બહેન! ત્યાર પછી શું થશે વાર ?”

મન્દાકિનીએ કિતરમાં જણાવ્યું કે;—“પકાડી રાજપના વફાદાર વજીર! લડાઈમાં થતી હાર અથવા જીતનો કોઈનાથી નિશ્ચય કરી શકતો નથી; કારણ કે, યુદ્ધની બાજુ એવી વિચિત્ર હોય છે કે, ગમે તે પક્ષવાળાઓને ધડીકમાં ફતેહ મળી જાય છે અને ધડીકમાં હાર પણ થઈ જાય છે. બળવાન પક્ષવાળું સૈન્ય હારી જાય છે અને નિર્બળ પક્ષનું સૈન્ય જીતી જાય છે. લડાઈ એ કાંઈ દાવ ખેલવાની રમત હોતી નથી, એમાં તો લોહી રેડીને દરેક પક્ષના સિપાહીઓએ પોતાનું બળ અજમાવવાનું હોય છે. જે આપણા નસીબમાં કાંઈ પણ દુઃખ લખાયું હશે અથવા આપણી ભારી હાર થવાની હશે તો જ આ ઉદાર હૃદયના રાજકુમાર ચંદ્રગુપ્ત મહારાજ ધનનંદના ચરણો સમક્ષ ચાલ્યા જશે. તેના જવાબી આપણને કદાપી ફતેહ મળી શકશે નહિ. મંત્રીજી! મને એક સાધારણ અબળા ધારીને મારી મરકરી કરશે નહિ. ચંદ્રગુપ્ત એક મહાન બુદ્ધિમાન પુરુષ છે. મનુષ્યના હૃદયમાં સાધારણ રીતે જેટલું મહત્વ હોવું જોઈએ, તેનાથી પણ વિશેષ મહત્વ એ દયાળુ ચંદ્રગુપ્તના હૃદયમાં વસેલું છે. પોતાની ધરજ શી છે, એ બાબતથી ચંદ્રગુપ્ત બહુ જ સારી રીતે માહિતગાર છે. તેનું ચારિત્ર એક ન જાણી શકાય તેવા ભયંકર ભેદથી છવાયલું છે. વળી મારી એક બીજી વાત પણ તમે ખૂબ યાદ રાખજો કે, મારા બાઈ સમર-કેતુ ચંદ્રગુપ્તના જીવનના બદલામાં, પોતાની સ્વતંત્રતાનો લોપ કરવાને પણ તૈયાર થઈ ગયા છે. ચંદ્રગુપ્તની રક્ષા કરવા માટે તેમનું મન

ધણું જ અધીરું બની ગયું છે. મગધરાજની સાથે યુદ્ધ કરવામાં પણ તેઓ દરેક રીતે તૈયાર થઈ રહ્યા છે. આ સર્વ વિષયોનો વિચાર કરતાં મને સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, મગધદેશના રાજાની સાથે થનારા યુદ્ધમાં આપણો વિજય થઈ શકશે નહિ. ”

આ સાંભળીને શકટારે કહ્યું કે;—“ આપણે આટલા બધા નિરાશ થવાનું કાંઈ કારણ નથી. નિરાશા એજ મનુષ્યની પડતીનું મુખ્ય કારણ છે. આશાને હૃદયમાં સ્થાન આપવાથી જ મનુષ્ય પોતાની ધારણા પાર પાડી શકે છે. આપણી આશાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, મગધ-રાજ્યનું સૈન્ય ગમેતેટલું મોટું હોવા છતાં પણ તેના સેનાપતિ નિર્બળ અને યુદ્ધવિષયક તમામ બાબતોથી અજ્ઞાન છે. એટલે તે કદાપિ ક્ષતેહ મેળવી શકશે નહિ. જ્યાં સૂઘી યોગ્ય સેનાપતિ ન મળે, ત્યાં સૂઘી ગમે તેવા બળવાન સૈનિકો પણ ક્ષતી શક્તા નથી. વ્યૂહ રચના કરવી, શત્રુને કાયર કરવાના ઉપાયો યોજવા આદિ બધાં કામો કુશળ સેના-પતિ વિના થઈ શકતાં જ નથી. તે ઉપરાંત મગધનો તે નિર્બળ સેનાપતિ પોતાના માલિક રાજા ધનનંદ તથા મંત્રી રાક્ષસથી ઘણો જ નારાજ છે. સમય આવ્યે તે મગધરાજને માટીમાં મેળવી દેતો તેમાં પણ કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. જો મગધનો સેનાપતિ કુટશે તો પછી આપણને ક્ષતેહ મેળવવામાં જરાપણ વિલંબ લાગશે નહિ. ”

મન્દાકિનીએ કહ્યું કે;—“ આપની આ ધારણા અવશ્ય અનુ-માનસિક અને ન્યાય તથા શાસ્ત્રાનુસાર છે. ભાગ્યમાં જે કાંઈ લ-ખાયું હશે તો ભોગવ્યા વિના આપણો છૂટકો થવાનો નથી. ક્ષત્રિય જાતિમાં જન્મ લીધેલો હોવાથી અમે યુદ્ધભૂમિમાંથી કદાપી પાછાં હ-ટીએ તેમ નથી. મરવું અને મારવું એજ અમારો દૃઢ નિશ્ચય છે. શત્રુની સ્થાને મેદાનના જંગમાં ઉતરવાથી અમે જરાપણ ડરીએ તેમ નથી. હું મારા પ્રાણની આહુતિ આપીશ, મારા લોહીનું બળિદાન આપીશ અને મારા આ શરીરને યુદ્ધમાં ખપાવી દઈશ. લડાઈમાં ઉત-રતી વખતે મને મારો જીવ બચાવવાની ઇચ્છા પણ નહિ થાય, પરંતુ મારા ભાઈ સમરકેતુનું શું થશે ? રાજકુમાર અંદ્રગુપ્તની શી દશા થશે ? અરે, મારી પહાડી પ્રજાનું કાણુ રક્ષણ કરશે ? ”

શકટાર બોલ્યો કે;—“ મન્દા બહેન, હું તમારી આગળ પ્રતિજ્ઞા કરીને કહું છું કે, મારાથી જ્યાં સૂઘી બની શકશે, ત્યાં સૂઘી હું અંદ્ર-ગુપ્તને મગધરાજના ચરણોમાં જવા દઈશ નહિ. અંદ્રગુપ્ત મારો શિષ્ય

છે, એટલે મારી આગાનો તેનાથી અનાદર કરી શકાશે નહિ. હું ગમે તે ઉપાયે તેના નિશ્ચયને ફેરવી નાંખીશ. તેને હું સમજાવી દઈશ કે; “ મગધરાજ પાસે આત્મસમર્પણ કરવાથી પણ વારો છૂટકો થવાનો નથી. એમ કરવાથી મહારાજ સમરકેતુના રાજ્યનું રક્ષણ થઈ શકશે નહિ તેમજ તારું જીવન પણ બચી શકશે નહિ. મગધરાજ ધનનાંદ તેને માટે મરણનો જે બંદોબસ્ત કરશે તેમાંથી તું જીવતો છૂટી શકીશ નહિ. ”

“ તેમ ક્યાં વિના આપણો દિહાર થઈ શકે તેમ નથી. આપ જો આવો બંદોબસ્ત કરી આપશો, તો અમે આપના તે ઉપકારને કદાપિ ભૂલી શકીશું નહિ. મારા મનમાં એક જાતનું ભારી દુઃખ થવા માંડ્યું હતું, તે દુઃખ આપની આ વાતથી કાંઈક ઓછું થવા પામ્યું છે. હું આપને એક બીજી વાત કહેવા માગું છું, તે સાંભળીને આપ મારી મસ્કરી કરસો નહિ. મને ચોક્કસ ખાત્રી છે કે, મારી ગાંડીથેલી વાત સાંભળીને આપના જેવા અનુભવી અને બુદ્ધિમાન પુરુષ મારો અનાદર નહિ જ કરો, અથવા મારી તે વાતપર અવિશ્વાસ નહિ જ આણો. ”

“ કહે, બહેન ખુશીશી કહે. હું તારી વાત સાંભળીને તારો અનાદર નહિ જ કરું. મને સ્ત્રીઓ સાક્ષાત્ શક્તિ દેવીનો અવતાર છે, એની પૂરેપૂરી ખાત્રી થઈ ચૂકી છે. મારી પત્ની લલિતાએ મને તેની સાખીતી કરાવી આપી છે. જે કાર્ય એક મહાન વીરનરથી પણ થઈ શકતું નથી, તે કાર્યને સ્ત્રીઓ ઘણી જ સહેલાઈથી પાર પાડી શકે છે. સ્ત્રીની સત્તા અને શક્તિ અમર્યાદિત છે. સંસારમાં જન્મ ધારણ કરીને સ્ત્રીઓ જ પોતાના જન્મનું સાર્થક્ય કરી શકે છે. જન્મ મરણના ફેરાને ટાળી શકે છે. આખા વિશ્વના પુરુષો સ્ત્રીઓના ઋણી છે. માતા, ભગિની, કન્યા અને પત્ની રૂપે સ્ત્રીઓ આખા સંસારનું કલ્યાણ કરી શકે છે. રણભૂમિમાં અગ્રમાગ ભજવનાર મહાન વીરપુરુષોને પણ સ્ત્રીઓજ સાચા વીર બનાવી શકે છે. સતી સ્ત્રીના શાપમાં આખા બ્રહ્માંડને બાળી મૂકવાની શક્તિ સમાયલી હોય છે. માટે તારે જે કાંઈ કહેવું હોય, તે ખુશીથી કહી સંભળાવ. તારો આ સહોદર સમાન બાઈ તારી વાત સાંભળવાને તૈયાર છે. હું તારી વાત સાંભળીને તને યોગ્ય સલાહ આપીશ તથા ખરા કર્તવ્યનો માર્ગ બતાવી આપીશ. ” શકટારે કહ્યું.

“ આ ભયંકર લડાઈમાં તમે બધા તો પોતપોતાના કાર્યમાં

ગુંથાઈ જશે, પરંતુ આ વિષયમાં અમાંડે શું કર્તવ્ય છે તે જણાવી દો. તમે યુદ્ધ ભૂમિમાં લોહી રેડો અને અમે અન્તઃપુરમાં છુપાઈ રહીએ. એ સર્વથા અર્થોઅ ગણાય. અમારાથી અને તેટલી ખરદાસ અમારે પણ ઊઠાવવીજ જોઈએ.”

“બહેન, તમારાથી પણ ઘણું કામો થઈ શકે તેમ છે. માતા અને ભગિની રૂપે તમે આપણા સૈનિકોને આશીર્વાદ આપી શકો તેમ છે. તમારા શુભ આશીર્વાદથી અમારો વિજય થશે.”

“આપનું આ કથન યથાર્થ છે, પરંતુ આ કાર્ય મારા જેવી વીર નારીઓનું નથી, પણ શહેરની ખીજ સ્ત્રીઓનું છે. તેઓ ભગવાન પાસે અવશ્ય પ્રાર્થના કરી શકે તેમ છે. પરંતુ હું તો રાજકુળમાં જન્મી છું, મારા શરીરમાં ક્ષત્રિયત્વનું ઉદ્ભવનું લોહી ઉછળી રહ્યું છે. એટલે મારાથી માત્ર પ્રભુની પ્રાર્થના કરીને શાન્ત બેસી રહેવાય તેમ નથી. ત્યારે શું કોઈ પણ પ્રકારના કર્તવ્યનું પાલન કરવાનો અને અધિકારજ નથી. મારાથી લડાઈના મેદાનમાં આવી શકાય તેમ નથી?”

શકટાર, મન્દાકિનીનું એ ખાસ કર્તવ્ય શું હશે, તે સંબંધમાં કાંઈપણ સમજી શક્યો નહિ. તેણે સહજ અગ્નયળ થઈ મન્દાકિનીના મુખ તરફ જોઈને કહ્યું કે;—“બહેન, તમારા કહેવાનો આશય મારાથી બિલકુલ સમજી શકાતો નથી, માટે તમારા હૃદયની જે કાંઈ છુપી વાત હોય તે ખુશીથી કહી સંભળાવો. મારી પાસે શર્મ અથવા સંકોચ રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી. મારાથી બનશે ત્યાં સૂઝી હું તમને સરળ ઉપાયજ બતાવી આપીશ. માટે જે કહેવું હોય તે બેલાશક કહી નાંખો. આવી વાતોમાં વધારે વખત ગાળવો નુકશાનકારક છે.”

મન્દાકિનીએ કેટલીકવાર સૂઝી કાંઈક વિચાર કર્યા દૃઢ સ્વરથી કહ્યું કે;—“શું આપને સૈન્યની બિલકુલ જરૂરજ નથી. સૈન્યની સહાયતા વગરજ આપ મગધરાજ જેવા એક મહા બળવાન રાજાની હાર કરીને આપનો વિજય કરવા ધારો છો?”

“સૈન્યની તો ઘણી જ જરૂર છે, પરંતુ તમે તે સૈન્યને ક્યાંથી મેળવી શકશો વાર?”

“હું આપને એક હજાર બાણાવળી પહાડી સૈનિકો આજે ને આ ક્ષણે જ આપી શકું તેમ છું.” આમ કહીને, શકટારની અગ્નયળી મઠાડવા માટે, મન્દાકિનીએ પોતે શી રીતે એટલું મોટું સૈન્ય એકઠું કર્યું હતું, તે સંબંધી બધી ખીના શકટારને કહી સંભળાવી. શકટારે એ

વીર્યવતી ક્ષત્રિય અખળાનું આવું અદ્ભૂત સાહસ, શક્તિ, બુદ્ધિની ખી-
લવણી તથા કર્તવ્યનિષ્ઠા આદિ સર્વ સદ્ગુણો જોધને મનમાં ને મનમાં
જ તેની અત્યંત પ્રશંસા કરી અને ત્યાર પછી કહ્યું કે;—“બહેન !
તમારા જેવી શક્તિવાળી રમણીના હાથથી તૈયાર થયેલું અને કેળવા-
યેલું લશ્કર અમને જો મળી શકશે, તો અવશ્ય અમારો વિજય જ
થશે. તમારા ઉપદેશથી રાજદ્રોહીઓનો નાશ કરવા માટે ઉશ્કેરાયેલું
પહાડી સૈન્ય, મગધરાજ્યને ખેદાન મેદાન કરી નાખશે અને મગધરાજના
દૈનિકોને ધૂળ ચાટતા બનાવી દેશે, એમાં સંદેહ રાખવાનું કશું કારણ
જ નથી. સ્ત્રીઓની શક્તિમાં મારી દહ શ્રદ્ધા છે. સ્ત્રીઓ માતાંતરીકે
વીર પુત્રને જન્મ આપે છે, પત્ની રૂપે પોતાના પતિને એક સાચો વીર
પુરુષ બનાવે છે તથા વીર પુરુષમાં જેવા જોધએ તેવા સદ્ગુણો પોતાના
પતિના હૃદયમાં લાવી ભરે છે. ભગિની રૂપે સ્નેહરૂપી શીતળ ધારાથી
પોતાના ભાઈઓની સેવા કરે છે. શક્તિ રૂપિણી રમણીથી કયું કાર્ય ન
થઈ શકે વા? તેઓ તમામ કામો કરી શકે છે. નરકને સ્વર્ગ બનાવ-
વાની, ઉગ્ગઠ વેરાન જેવા હૃદયને નંદનવન બનાવવાની અને દુઃખને
બદલે સુખને લાવી આપવાની સર્વ શક્તિઓ સ્ત્રીઓમાં જ સમાયેલી છે.
સ્ત્રી એ જ જગતનું સાચું ભૂખણ છે. સ્ત્રી વિનાનો સંસાર શૂન્ય છે.”

મન્દાકિનીને કોઈએ અત્યાર સૂધી આવી રીતે ઉત્સાહિત કરી નહોતી,
તેથી શકટારનાં આવાં ઉત્સાહવાળાં વચનો સાંભળીને તેને અત્યંત
આનંદ થયો. તેણે આનંદથી જ કહ્યું કે;—“મહાશય! આપ ખરેખર
પૂજ્ય અને માનનીય પુરુષ છો. સ્ત્રી જાતિના પક્ષપાતી છો અને સ્ત્રી-
ઓની સર્વ પ્રકારની શક્તિઓના માહિતગાર છો, એ જોધને મને બહુ
જ આનંદ થાય છે. આપ પ્રસન્ન થઈને અમને આશીર્વાદ આપો કે,
જેથી અમે યુદ્ધમાં વિજયી થઈને આ પહાડી રાજ્યના સન્માનની રક્ષા
કરી શકીએ તથા ક્ષત્રિય નામનું સાર્થક્ય કરીએ.”

“મન્દા, તમારા જેવી ઉચ્ચ હૃદયની રમણીઓ ભારત-વર્ષમાં
ઠેકઠેકાણે થાઓ. તમે જ જગતને ઉન્નતિના શિખર પર ચઢાવી શકશો,
તમારા દ્વારાજ ભારત ભૂમિનું ભૂખણ જળવાઈ રહેશે અને જગતના
ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠો પર તમારું અખળાઓનું નામ સદાને માટે સ્થાયી
રહે. ભગવાન મનુડું “યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ”
એ સૂત્ર તમારું આવું જૈરાજ જળવવા માટે સહાયભૂત થશે.”

“આપનો આશીર્વાદ ફળીભૂત થાઓ. પણ મહાશય, હવે હું

વિદાય થઇશ.” આમ કહીને મન્દાકિની રાજમહાલય તરફ ચાલી ગઇ. શકટાર ત્યાં ઉભો ઉભો જ કાંઈક વિચાર કરીને તેમ જ મન્દાને ઉદ્દેશીને બોલ્યો કે;—“જાઓ બહેન! શક્તિસ્વરૂપાનો વિશ્વમાં સદા વિજય થજો અને તમારી વાસના તૃપ્ત થજો.”

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પ્રણયપિપાસા !

લલિતા જે દિવસે ભુવન મોહિનીનો વેશ ધારણ કરીને, તડિતાને મળવા માટે કુસુમપૂર ગઈ હતી, તે દિવસે દૈવયોગે તેને તેની મુલાકાત થઈ શકી નહોતી. દરવાનો અને પહેરેગીરોના મુખથી તેણે સાંભળ્યું હતું કે, તડિતા પોતાની બે વિશ્વાસુ દાસીઓ સાથે, એક પાલખી બાડે કરીને કુસુમપૂરથી બેએક ગાઉ દૂર આવેલા એક તીર્થસ્થાનમાં દેવદર્શન માટે ગઈ છે, તેથી હાલ તરત આવી શકે તેમ નથી.

આથી લલિતા, તડિતાની મુલાકાત કરવામાં નિષ્ફળ નીવડી અને તેની આશા ઉડી ગઈ. શકટારે પણ સમાચાર સાંભળ્યા હતા કે, તડિતા આજકાલ બ્રહ્મચારિણીના વેશમાં પોતાનું જીવન ગાળી રહી છે, સર્વ પ્રકારનાં સુખ અને વિલાસનો તેણે ત્યાગ કર્યો છે. તેનો આહાર વ્યવહાર તથા રહેણીકરણી આદિ સર્વ બ્રહ્મચારિણીના જેવું બની ગયું છે. સાત્વિકવૃત્તિ અને સાદા ખોરાકથી જ તે પોતાનું જીવન નિભાવી રહી છે. પોતાના પિતાની સંપત્તિમાંથી તેણે એક મ્હોટું દેવાલય તથા ધર્મશાળા બનાવીને તેને ચલાવવાનો સારો બંદોબસ્ત કરી આપ્યો છે. કોઈની સાથે તે વધારે વાતચીત કરતી નથી અને કોઈ પણ જાતના ખાસ કારણ વગર તે કોઈની મુલાકાત પણ કરતી નથી. શક્ત એકાંતમાં રહીને પ્રભુનું ભજન કરવાનું જ તે વધારે પસંદ કરે છે. પ્રભુ સિવાય તેના મુખમાંથી બીજા કોઈનું નામ પણ નીકળતું નથી.

પરંતુ આ વાર્તા ધણા દિવસ પહેલાની છે. જોતજોતામાં આજે તેને વીત્યાંને દશ વર્ષ પણ થઈ ગયાં છે. એ દશ વર્ષ દરમિયાન અનેક ઋતુઓનો વિકાસ થઈ ગયો છે, કેટલાંક પક્ષ અને કેટલાક માસ વીતી ગયા છે. આટલા બધા દિવસો વીત્યા પછી તડિતાની સાથે મુલાકાત કરવા જવાથી તે પોતાના મનમાં શો અભિપ્રાય બાંધશે? શી કલ્પના કરશે? ”

શકટાર અનેક જાતની શુદ્ધ ચિન્તાઓ કર્યા પછી ગમજી શક્યો કે, તડિતાની તેને ખાસ જરૂર પડે તેમ છે. તડિતા વિના તેનું અમુક કાર્ય થઈ શકે તેમ નથી. તેને તડિતાની શી જરૂર હતી, તે સંબંધમાં આ પહેલાં લલિતાની પાસે તે એકાદ બે વાતો બોલી પણ ગયો હતો. લલિતાએ તે વિષયમાં હા અથવા ના નું કંઈ પણ ઉત્તર જ આપ્યું નહોતું. પરંતુ બંધન વગરનો શકટાર જ્યાં સૂંધી પોતાની ધારણા પાર ન પડે, ત્યાં સૂંધી કોઈ પણ પ્રકારે શાંત થાય તેવો નહોતો. મનમાં આલ્યું તે કાર્ય તત્કાળ થવું જ જોઈએ, એવા મતને તે માનનારો હતો. ગમે તેવા મુશ્કિલ અને અસંભવિત કાર્યને પણ તરત જ કરી નાંખવું જોઈએ એમ તે માનતો હતો. તેણે એક જામરી આકૃતવાળા કામને પોતાના શિર પર ઊઠાવ્યું હતું અને તે કામ તડિતાની મદદ સિવાય બીજી શકે તેમ નહોતું. જો તડિતા અમુક જાતની મદદ કરે તો જ તે કામ પૂરું થાય તેમ હતું, તેથી તે તડિતાને મેળવવાનાં કાંઈક મારી રહ્યો હતો. જો કે તડિતા તેને મરેલો ધારતી હતી, તડિતાના વિષયમાં તેણે સઘળી ચિંતા કરવાનું છોડી દીધું હતું, તોપણ તે તડિતાને બિલ્કુલ ભૂલી શક્યો નહિ. પોતે ઊઠાવેલા કામને પૂરું કરવામાં તડિતાની ખાસ જરૂર પડશે, એવો વિચાર આવવાથી તે તેને મેળવવા માટે અત્યંત આકુળ બની ગયો. તેનું જીવન અનેક અભિમય પરીક્ષાઓમાંથી પસાર થઈ આવવા છતાં અને પોતાને એક વીરમંડળનો સારો આશ્રય મળવા છતાં, તડિતાની સ્મૃતિ વિસરી શક્યો નહિ. દશ વર્ષના લાંબા કાળ પછી તેના મનમાં તડિતાએ પુનઃ એક પ્રકારનો ઉન્માદ મચાવી મૂક્યો. તડિતાના રૂપની મોહિની શક્તિએ તેના મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરાવી દીધો કે, તે રૂપ કોઈક દિવસ ભારી પ્રલય ઉપજાવી શકે તેમ છે. તે રૂપના પ્રભાવે ગમે તેવા દૃઢ મનના મુનિઓનું અને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિઓનું હ્રાસ્યર્ય ખંડિત થઈ જાય તેમ છે.

શકટાર પ્રથમ કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વાર્થ રાખ્યા વિના પરોપકાર કરતો હતો, પરંતુ લાંબી મુદત સૂંધી શત્રુની નિષ્ઠુરતા તથા પીડા સહન કરવાથી, અત્યારે તેનો સ્વભાવ તદ્દન બદલાઈ ગયો હતો. તેની કોમળ અને દયાળુ પ્રકૃતિ અત્યારે હિંસાતુર વાદના જેવી ભયંકર પ્રવૃત્તિપરાયણ બની ગઈ હતી. તેના હૃદયમાં પ્રથમ જે પ્રકારની માયા, મમતા અને ઉદારતા વસતી હતી, તેને ઠેકાણે અત્યારે ક્રૂરતા, ભયાનકતા અને કપટતા ઉભરાઈ આવી હતી. અત્યારે તે એક સાધુ પ્રકૃતિનો પુરુષ રહ્યો.

નહોતો, પરંતુ શયતાનના કેટલાંક ગુણો પણ તેનામાં આવી વસ્યા હતા. જેણે તેના પર જુલમ ગુજર્યો હતો, તેને એક રાજમહેલમાંથી ઝૂપડીમાં વસાવ્યો હતો તથા જેઓ તેની પડતીનાં કારણરૂપ થયા હતા, તેઓ સર્વને તેણે ગમે તે ઉપાયે નાશ કરવાની અને તેમનાં તરફથી ભયંકર બદલો લેવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. પોતાના શરીરના ટુકડેટુકડા થઈ જાય, પરંતુ દુઃખનના વૈરનો બદલો વાળી આપવો, એ જ તેના જીવનનું ધ્યેય થઈ પડ્યું હતું. પોતાનો ક્રોધેશ પાર પાડવા જતાં અને વૈરનો બદલો વાળવાના કાર્યમાં જોડાતાં, ન્યાય-અન્યાય, ધર્મ-અધર્મ અને કરવા ન કરવાનાં કામો પણ કરવાં પડે, તો તેમ કરવાને પણ તે તૈયાર થઈ ગયો હતો. વિના વાંકે પોતાને કારાગૃહમાં નાખનાર, પોતાની સ્ત્રીની હત્યા કરનાર અને પોતાનાં નિર્દોષ બાળકોનાં ખૂન કરાવીને લોહી પીનાર રાક્ષસમંત્રીના નાશ માટે તે તલપાપડ થઈ રહ્યો હતો. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે;—

“ રણજીભિમાં વિદ્યુત્સમી તલવાર મારી ચાલશે;
આ કોપની જ્વાળા રૌપુના વપુને ઘ્રીહી બાળશે;
ગર્વિષ્ટના શીરને પ્રભુ પાતાળ માંહી ધાલશે;
એ રક્તવાહક રક્તધારા સ્નાન માંહી મ્હાલશે;
જે વાર ચઢશે શીશ એનું લોહના બાલા પરે;
મમ માનવી અવતારનું સાર્થક્ય છે તે અવસરે.*

આ પ્રતિજ્ઞાને પાર પાડવા માટે જ શકટાર તડિતાની મુલાકાત કરવાને અત્યંત અધીરો થઈ ગયો હતો.

આવી જખરી વ્યાકુળતાની શક્તિને સહન ન કરી શકવાથી, તે એક દિવસ બરાબર સમય સાધીને, છુપી રીતે મલયપૂરથી તેને મળવા માટે કુસુમપૂર તરફ ચાલ્યો ગયો. કુસુમપૂર જતી વેળાએ તેણે પોતાની પત્ની લલિતાને કહી દીધું કે, ‘રાજ્યનાં કેટલાંક અગત્યનાં કામો માટે તેને ઘણે જ દૂર આવેલા એક ગામ તરફ જવું પડે છે, એટલે ત્યાંથી પાછા આવતાં લગભગ ચારેક દિવસ વીતી જશે. માટે પોતાના આવતાં સૂધી તેણે કશી ચિન્તા કરવી નહિ.’

મલયપૂરથી રવાના થયા પછી શકટાર વેળાસર કુસુમપૂર પહોંચી ગયો. આ સમયે તેણે સફેદ પોશાક પહેરી લીધો હતો. પોતાને છુપાવવાની અથવા પોતાનો પરિચય ન જણાવવાની તેણે કાંઈ એટલા જ

કરી નહોતી. તેનું પ્રીત્તાવસ્થાના ચિન્હોથી મંડિત થયેલું શરીર, જાણે એક પ્રકારના સુંદર રૂપથી ખીલી ઉઠ્યું હોયની તેમ જણાતું હતું.

સાંઝ પછા પછી શકટાર કુસુમપૂરમાં દાખલ થયો. સહુથી પ્રથમ ખીજે ક્યાંય પણ ન જતાં, તેણે તડિતાના બનાવેલા એક દેવમંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં આગળ જમને તપાસ કરવાથી તેને જણાયું કે, તડિતા તે સમયે દેવતાની પૂજા કરવામાં રોકાઈ હતી. આથી તેણે અનુમાન કર્યું કે, લગભગ અર્ધાક કલાક સૂધી તેની સુલાકાત થઈ શકશે નહિ. આમ વિચાર કરીને તે ત્યાંથી થોડેક દૂર આવેલા એક પથરના ચબૂતરાપર જઈ બેઠો અને પછીથી કાંઈક વિચાર કરવા લાગ્યો.

આ સમયે આકાશમાં ચંદ્રમા ઉગી નીકળ્યો હતો. તે ચંદ્રમાનાં સફેદ કિરણોથી તડિતાનું સ્થાપેલું આખું દેવાલય ચળકી ઊઠ્યું હતું. મંદિરનું આંગણું પણ રૂપેરી રંગનાં કિરણોથી ઉજળું બની ગયું હતું. મંદિરની આજુબાજુમાં આવેલાં વૃક્ષોપર પણ ચંદ્રના કિરણોની રૂપેરી ધારા વર્ષી રહી હતી. અત્યારે તે દેવમંદિરમાં કોઈપણ મનુષ્યનો કોલાહલ ન થતો હોવાથી, તેમ જ એક પ્રકારની ગંભીરતા છવાયલી હોવાથી જાણે એક નવીન સુંદરતાની શોભા ખીલી ઊઠી હોયની, એમ જણાઈ આવતું હતું.

શકટારે જોયું કે, દેવમંદિરની રક્ષા કરનારા અનુચરો નવા જ નીમાયલા છે, પુરાણા અનુચરોમાંનો એક પણ અનુચર જણાતો નથી. આથી તે નવા નોકરો તેને એકદમ ઓળખી શકે તેમ નહોતા અને શકટાર પણ પોતાનો પરિચય આપવાનું પસંદ કરતો નહોતો. એટલે તે બધી બાબતોથી નિશ્ચિંત બની ગયો અને તેના મનનો ભય અમુક અંશે દૂર થયો.

તે ચબૂતરાપર બેસીને શકટારે તડિતાની બહુ જ વાટ જોઈ, પરંતુ તે દરમ્યાન તે દેવસેવા સમાપ્ત કરીને ત્યાં આવી શકી નહિ. આથી તે બિચારો લાચાર થઈને ત્યાંથી ઉભો થયો તથા દેવમંદિરની છેક નજીકમાં આવેલા એક બગીચા તરફ રવાના થયો. જેવો તે બગીચામાં દાખલ થવા જતો હતો, તેવામાં ત્યાં આગળ તડિતા પણ આવી પહોંચી, પરંતુ તેનાથી એકદમ તડિતાની સન્મુખ જવાનું સાહસ થઈ શક્યું નહિ. તેના મનમાં એવી શંકા થવા લાગી કે, “તડિતા મને ઓળખી શકશે નહિ, તો પછી હું શું જવાબ આપીશ અને જો ઓળખી શકશે તથા ભૂતકાળની બધી વાતો કહી સંભળાવશે, તો પછી મારાથી તેને માફ મુખ શી રીતે બતાવી શકાશે ?”

તડિતા તે મન્દિરમાંથી બહાર નીકળીને પેલા બગીચા પાસેની એક દીવાલના નાના બારણામાંથી અંદરના ભાગમાં આવેલા એક મહાલય જેવા મકાનમાં ચાલી ગઇ. તેને એકદમ અંદરના ભાગમાં ચાલી ગયેલી જોઇને શકટાર તદ્દન નિરાશ થઇ ગયો, તેના બધા મનમુખાર્પર પાણી ફરી વળ્યું. છેવટે લાચારીથી તે ત્યાંજ ઉભો રહ્યો અને પછી વિચારવા લાગ્યો;—“અરે ઓ મૂર્ખ મન, તું આજે આવું કાયર કેમ બની જાય છે, ભીરુતાને શા માટે ધારણુ કરી લે છે ? જો એક આવા સાધારણુ કાર્યમાંજ તું નિર્બળ બની જઈશ તો પછી ભવિષ્યમાં મારા પ્રબળ શત્રુઓને વિદારવામાં તું મને શી મદદ કરી શકીશ ? જાહેર અને જાન્યત્ર થા. તડિતા જેની એક સાધારણુ સ્ત્રીની મુલાકાત લેવામાં તું આવી કાયરતા ન દર્શાવ. બસ—આજે મારે ગમે તે ઉપાયે તડિતાની મુલાકાત તો લેવીજ જોઈશે. હું તેને મળ્યા વિના આજે પાછો ફરવાનો નથી.” આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે તડિતાને મળવાના દૃઢ નિશ્ચયપર આવી ગયો. ઝાઝીવારના વિચારે તેના મનમાં એક પ્રકારનો ઉત્સાહ પ્રેરી દીધો, ત્યાર પછી કેટલીક વાર સૂધી કાંઈક વિચાર કરીને, તેણે તે દીવાલના ઉઘાડા દ્વારમાંથી અંદરના મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો. મકાનમાં દાખલ થયા પછી તે દ્વારને બંધ કરીને શકટાર ત્યાં આગળજ ઉભો રહ્યો અને તડિતાની સાથે શી શી વાતો કરવી, એ સંબંધી સઘળા વિચારો કરીને તે એક સાંકડી ગલામાંથી આગળ ચાલવા લાગ્યો. જે રસ્તેથી તે ચાલ્યો જતો હતો તે રસ્તો તેનાથી જાણીતો હતો. અને આજકાલ કયા ઓરડામાં રહે છે, તે પણ તે સારી રીતે જાણતો હતો. તડિતા ઉપલા માળના એક સુંદર ઓરડામાં રહેતી હતી. આથી શકટાર તરતજ એક સીડી દ્વારા તે ઓરડા પાસે જઈ પહોંચ્યો. તેના સૌભાગ્યના યોગે તે વખતે તેને કોઈ પણ દાસ અથવા દાસી જોઈ શક્યાં નહિ.

આ વખતે તડિતાનો ઓરડો પહેલાંના જેવો સુસજ્જિત અને શોભાયમાન નહોતો. તે ઓરડામાં પ્રથમના જેવો સુંદર અને શોભીતો સામાન નહોતો, સોનાનો પલંગ પણ નહોતો. અત્યારે તો માત્ર સાદો અને ખાસ જરૂર પડતો સામાનજ ત્યાં આગળ રાખવામાં આવ્યો હતો અને સોનાના પલંગને બદલે સાધારણુ ઘાસની એક પથારીજ પડેલી હતી. આ જોઈને શકટાર અજ્ઞયબ બની ગયો તે પોતાના મનમાં તે મનમાંજ વિચારવા લાગ્યો કે;—“હેં આ શું ? તડિતાના રાજના અંતુઃપુરને પણ શર્માવે, તેવા સુંદર ઓરડાનું આવું વિચિત્ર

પરિવર્તન કેમ થઈ ગયું ? વૈભવ અને વિલાસ ભોગવવાનાં સર્વ સાધનો અહીંથી ક્યાં આપ્યાં ગયાં ? આજે મારી આંખો સમક્ષ અંધકારનો પડો છવાઈ ગયો છે કે, આ સર્વ હું સત્યજ્ઞ જોઈ રહ્યો છું. એક વિલાસપ્રિય રમણીના જીવનમાં આટલું બધું પરિવર્તન શા કારણથી થઈ ગયું ? તેની લાલસાઓ ક્યાં ચાલી ગઈ ? જે રમણી એક દિવસ વૈભવનેજ પોતાના જીવનનો સાર માનીને અનેક વૈભવની વસ્તુઓ એકઠી કરતી હતી તે રમણી આજે આવી સંન્યાસિની કેમ બની ગઈ ? તેના હૃદયમાં સંસારનાં સુખોની આટલી બધી અતૃપ્તિ શા કારણ આવી ગઈ ? ”

શકટારે કેટલીક વાર સૂંધી વિચાર કર્યા પછી જોયું કે, તડિતા જમીન પર બેસી, હાથ જોડી તથા આકાશ તરફ નજર કરી ભગવાનની પ્રાર્થના કરી રતી હતી. આ જોઈને શકટાર દ્વાર આગળ આવી ઉભો રહ્યો અને પછી એક ચિત્તે તે પ્રાર્થના સાંભળવા લાગ્યો. આ સમયે તડિતા ધ્વિરને ઉદ્દેશીને કહી રતી કે,—“ હે ભગવાન, મનની ઇચ્છા તથા વાસનાને દબાવતાં તો હું શીખી શકી છું, તેમ છતાં એક પ્રકારની ભારી ચિન્તાને ભૂલી શકી નથી. તે ચિન્તાએ મારા હૃદયમાં પોતાનો પૂરતો અધિકાર જમાવી લીધો છે. આપનું સ્મરણ કરવામાં પણ મને અનેકવાર એ ચિન્તા લીધા રૂપ થઈ પડે છે. હજી સૂંધી તે રાક્ષસી ચિન્તા મારી પૂંઠ શા કારણથી નથી છોડતી, તે મારાથી સમજી શકાતું નથી. જેનું મૃત્યુ થયું છે, જે આ દુનિયામાં હાજર નથી, જેને મેળવવાનો સંભવ પણ નથી, તેની બધી સ્મૃતિઓને મારા મનમાંથી નહ-સાડી દો નારાયણ ! મારા તમામ વૈભવ અને સાંસારિક સુખનો ત્યાગ કરીને હું બ્રહ્મચારિણી થઈ છું, છતાં પણ મારા હૃદયમાંથી એક જાતની આસક્તિ કેમ ટળતી નથી ? માટે ચિત્ત મારા કાખમાં શા કારણથી રહી શકતું નથી ? મારા હૃદયમાં નિરંતર તેનું સ્મરણ શાથી થઈ આવે છે ? ”

“ પરમાત્મા ! તમારા આ ન્યાયી વિશ્વમાં તમે પ્રેમની સ્થાપના શા માટે કરી છે ? શું એ પ્રેમ એજ તમારું સ્વરૂપ છે ? જો તેમજ હોય તો પછી તે પ્રેમથી એક વ્યક્તિ સુખી અને બીજી વ્યક્તિ દુઃખી શા માટે થાય છે ? તે પ્રેમથી મનુષ્યનાં મન આટલાં બધાં વિદ્વજ કેમ બની જાય છે ? અળખાઓના હૃદયમાં તમે પ્રેમનો અંશ કાંઈક વધારે પ્રમાણમાં મૂક્યો હોય તેમ જણાય છે, નહિ તો માટે મન આમ

વ્યથા સાથી થાય અને તેનું હૃદય મારા પ્રત્યે અત્યંત કઠોર કેમ બની જાય ? પ્રભુ ! તમારા આ રહસ્યમય બેદને જાણવાનું સામર્થ્ય મારામાં હેજ નહિ. હું એક અજ્ઞાન અને બુદ્ધિહીન અબળા છું, માટે તમારા તે બેદનું રહસ્ય મને જાણાવી આપો. આજે માઈ હૃદય પુનઃ સ્મૃતિના સમુદ્રમાં ગોથાં ખાવા લાગ્યું છે. તેની સ્મૃતિએ મને છેક મૂઢ બનાવી દીધી છે. માઈ જ્ઞાન આજે પુનઃ લોપિત થઈ ગયું છે.”

તડિતાના આ સ્પષ્ટ શબ્દો શકટારના કાન સાથે અથડાવાથી, તે તરતજ સ્તંભિત બની ગયો અને ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો. તેણે વિચાર્યું કે—“તડિતા કેને ઉદ્દેશીને આવા શબ્દો ઉચ્ચારી રહી હશે ? ત્યારે શું તે હજી પણ મને નહિ વિસરી શકી હોય ? ખરેખર અબળાનો પ્રેમ અપૂર્વજ હોય છે, તે જેને પોતાનું હૃદય આપી દે છે, તેનું તેનાથી કદાપિ વિસ્મરણ થઈ શકતું નથી. પ્રેમ એ એવીજ વસ્તુ છે કે, જેમ જેમ પોતાની પ્રેમિક વ્યક્તિનું વિસ્મરણ કરવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવે, તેમ તેમ ઉલટું તેનું સ્મરણ વધવાજ માટે છે. પ્રેમની વિસ્મૃતિ થઈ શકતી નથી. હજારો માણુક અને આશકોએ એ પ્રેમને માટેજ પોતાના જીવ ગુમાવ્યા છે. હજારો પુરુષોએ પ્રેમને માટે ઓલિયા બની ગયા છે. અને હજારો સ્ત્રીઓ પ્રેમને માટે પોતાના પ્રાણનું બળિદાન આપી ગઈ છે, ત્યારે પછી તડિતાનો બિચારીનો શો અપરાધ ? શો ગુન્હો ? હજી સૂધી તેના હૃદયમાં પ્રેમનો પ્રદીપ પ્રકટી રહ્યો છે.”

ત્યાર પછી શકટારે ચોરની પેઠે ઘણીજ છુપી રીતે તે ચોરડામાં પ્રવેશ કર્યો. આ વખતે તડિતા પોતાની ચિન્તામાં ગુંથાઈ ગઈ હતી, એટલે તે શકટારના આવવાની હકીકતને બિહુલ જાણી શકી નહિ.

કેટલીકવાર પછી તેણે અચાનક ઊઠીને જોયું, તો પોતાની પાછળ એક અબળા પુરુષને ઉભેલો જોયો. આથી તે બહીકની મારી ખૂમ પાડી ઊઠવાની તૈયારી કરવા લાગી, એ જોઈને શકટારે તરતજ ધણીજ મૃદુ સ્વરથી કહ્યું કે;—“તને પરમાત્માના સોગન છે, માટે ખૂમ પાડતી નહિ, હું તારો જાણીતો અને બહુ ઇચ્છનારો તારા પિતાનો મિત્ર શકટારજ છું. કેટલાંક જરૂરી કામોને માટે હું અત્યારે તારી પાસે આવ્યો છું, તારે ગમરાવાનું અથવા પાડવાનું કંઈ કારણ નથી.”

તડિતાએ, એક તીવ્ર દષ્ટિપાત કર્યા પછી કેટલીકવાર સૂધી શકટારના સુખ તરફ જોઈને કહ્યું;—“તમે તમારી હયાતીમાં તો મને દર્શન આપ્યાં નથી, ત્યારે શું અત્યાર મરણ પછી મને મળવા માટે

અહીં આવ્યા હો ? તમારું મરણ તો ઘણા સમય થયાં થઈ ગયું છે, તો પછી તમે અહીં શી રીતે અને શા માટે આવ્યા ? તમારે મને શી શી વાતો કહેવાની છે ? તમને મરણ પછી અહીં આવેલા જોઈને મને અત્યંત ભય થાય છે, મારા મનમાં એક પ્રકારની શંકાનો સંચાર થાય છે.”

આ સાંભળીને શિકટારે ઉત્તર આપ્યું કે, — તડિતા, હું મર્યો નથી, માંડ મરણ થયું નથી. તને એકવાર મળવાની તીવ્ર ઇચ્છા થસથી અત્યાર સુધી હું પરલોકનો મેહમાન થઈ શક્યો નથી. તારા મુખનાં દર્શનની પ્રમળ આકાંક્ષા હોવાથી મારા પ્રાણ આ પૃથ્વીનો ત્યાગ કરી શક્યા નથી. પરંતુ સાવધાન ! હું રાજ્યના બંદીખાનામાંથી નહસી આવેલો એક ગુન્હેગાર આસામી છું, માટે સાંભળીને બોલજો ! જે તું મારા આવવાની જરા પણ ખબર ફેલાવીશ, તો મારે તરતજ શંસીને લાકડે લટકવું પડશે અથવા તો જંગલમાં જે ભારેમાં ભારે સજા ગણાતી હશે તેના ભોક્તા થવું પડશે. અત્યારે મારા જીવનનું સ્વ તારા હાથમાંજ છે, માટે મને કોઈ પણ જાતની ધજા ન આવે તેવો બંદીબસ્ત કરી રાખજો અને તારા નોકર ચાકરોને પણ મારા આવવાના ખબર થવા દઈશ. કારણ કે, જીવન એ એવી અમૂલ્ય વસ્તુ છે કે, તે પુનઃ કોઈ પણ રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. હું અત્યારે જીવતાં છતાં મુએલોજ છું. માંડ હૃદય અત્યારે નીરુતાથી ભરપૂર બની ગયું છે. જે તું અત્યારે મારી રક્ષા નહિ કરે તો, હું જીવથી ઠાર માર્યો જઈશ.”

તડિતાએ ફરીવાર શિકટારના મુખ તરફ જોયું. જે મૂર્તિ તેની ધ્યાન ધારણાની વસ્તુ થઈ પડી હતી, જે આનંદમયી મૂર્તિની ચિન્તાના મુખ સ્વપ્નમાં લુપ્ત થઈને તેણે અત્યાર સુધી પોતાનું જીવન ટકાવી રાખ્યું હતું, તે મૂર્તિને તે તરતજ ઓળખી ગઈ. તેના મનમાં એક પ્રકારના આનંદના તરંગો ઉછળવા લાગ્યા, તેના મનમાં જામેલી ચિન્તાઓ હૃદયની કોઈ ઊંડી ગુહામાં છુપાઈ ગઈ ! તેને પૂરી ખાત્રી થઈ કે, આ શિકટાર સિવાય બીજું કોઈ નથી, ત્યારે તેણે કોઈ પણ પ્રકારની બંડીક રાખ્યા વિના બેધડક રીતે કહ્યું કે, — “ શિકટાર, તમારે તે વિષયમાં કશી પણ ચિન્તા રાખવી નહિ. હું તમારા આવવાના સમાચાર બહાર જવા દઈશ નહિ, કારણ કે, તમારો બધો જીવન આ મહેલાં જ મારા જાણવામાં આવી ગયો છે. હું તમને છુપાવી રાખવાનો જ પ્રયત્ન કરીશ. તમે મારા પર જરા પણ અવિશ્વાસ અથવા અત્રદ્ધા રાખશો નહિ.”

આમ કહીને તડિતા બોલતી બંધ થઈ ગઈ, તેની આંખોમાંથી

દહદહ આંસુ બહેવા લાગ્યાં. તેનાથી એક અક્ષર પણ બોલી શકાયો નહિ. કોઈ ગુપ્ત શક્તિએ આવીને તેના મુખપર તાળું વાસી દીધું.

આ જોઈને શાકટારે કહ્યું કે:—“ તડિતા, તું આ બધું મર્મમાં બોલતી હોય, તેમ જણાય છે. હું જે કહું છું તે અક્ષરે અક્ષર ખરું જ કહું છું. મારાં વચનોમાં તું જરા પણ અણવિશ્વાસ લાવીશ નહિ. કદાચ તેં એમ પણ સાંભળ્યું હશે કે, માંડે મરણ થયું છે, મારો નાશ થયો છે. પણ તડિતા, ખરી રીતે એ વાત તદ્દન જૂઠી જ છે. ઈશ્વરે મારી રક્ષા કરી છે અને મને મરણના મુખમાંથી બચાવ્યો છે. પણ હવે એ બધી બાબતોનું લંબાણ કરવાનું મને ઠીક લાગતું નથી, હું તો અત્યારે તને એકાંતમાં એ ચાર વાતો કહેવા માટે જ આહીં આવ્યો છું. મારા આ અનેક આશ્વતોવાળા ભેદી જીવનની વાતો તને એકાંતમાં કહી સંભળાવીશ. તે પરથી તું જાણી શકીશ કે, મારા જેવો દુઃખી અને દુર્ભાગી જીવ આ ભગવાનના રાજ્યમાં ખીજે કોઈ જવલ્લે જ હશે. અત્યારે મારી નિદ્રા ઉડી ગઈ છે, માંડે સુખ નષ્ટ થયું છે અને મારો જઠરાગ્નિ પણ મંદ પડી ગયો છે. મારા મનમાં વધારે વિચાર કરવાની શક્તિ રહી નથી. જે મગજ રાજ્યનાં મોટાં મોટાં કામોમાં નિરંતર ગુંથાઈ રહીને બહુજ કેળવાઈ ગયું હતું, તે મગજ અત્યારે તદ્દન ડહા બની ગયું છે. મારા હૃદયની સંધળી આશાએ હવામાં ઉડી ગઈ છે. મારો અત્યારે કોઈ પણ આધાર રહ્યો નથી. મને સલાહ આપે અથવા મારા દુઃખમાં ભાગ લે તેવો કોઈ મિત્ર પણ રહ્યો નથી. અત્યારે જે તારા પિતા જીવતા હોત, તો મને ખીજા કોઈની પણ જરૂર પડત નથી. પરંતુ અફસોસ, કે પરમાત્માએ મારા તે મિત્ર-રત્નને ધણા સમય થયાં આ પૃથ્વી પરથી છીનવી લીધું છે. હાય ! અત્યારે નિરાશ થઈને બેસી રહ્યા વિના મારો ઉદ્ધાર નથી. મદદગાર મિત્ર વિનાનું જીવન છેક નકામું અને નિરર્થક જ છે. ”

તડિતા ધણા દિવસ વીત્યા પછી શાકટારને ઝાળખી શકી ખરી પરંતુ તેણે ખારીકીથી તપાસીને જોયું તો, તેને તેના પ્રથમના લાવ-લ્યમય શરીરમાં અને અત્યારના દુઃખાળા પાતળા શરીરમાં ધણા જ તફાવત પડેલો જણાયો. શાકટારનું જે અનુપમ રૂપ જોઈને તે એક દિવસ મુગ્ધ બની ગઈ હતી, તે કાન્તિનાં કયાં ચિન્હો અત્યારે જણાતાં નહોતાં. જે હસતું મોં જોઈને તે એક દિવસ મોહિત થઈ ગઈ હતી, તે હાસ્યનાં કિંવા પ્રસન્નતાનાં કયાં લક્ષણો અત્યારે તેના મુખપર જણાતાં

નહોતાં, જે કાળા ફણિધરને લગ્નવે તેવા સુંદર વાળ જોઈને, તેના મનમાં એક દિવસ આસક્તિ ઉપજી આવી હતી, તે વાળો પણ અત્યારે તદ્દન સફેદ બની ગયા હતા. અત્યારે શકટારના મુખપર પ્રસન્નતાને બદલે બચકર ગંભીરતા છવાઈ ગઈ હતી, તેનું હૃદયપૃષ્ઠ શરીર અત્યારે તદ્દન દુબળું થઈ ગયું હતું. ચળકતી ચપળા સમાં નેત્રોનું તેજ તદ્દન શીકું પડી ગયું હતું. તેના ભવ્ય અને વિશાળ લલાટમાં અનેક કરચ-લીઓ પડી ગઈ હતી. તેના નિરંતર ગુંથેલા રહેતા વાળો અત્યારે છૂટા છવાયા આમ તેમ વિખરાઈ રહ્યા હતા. શકટાર આવી દશા થવાનું કારણ માત્ર એક પ્રકારની ચિન્તાએ તેના કાળજીને ફેલીને ખાવા માંડ્યું હતું; તેજ હતું.

ત્યાર પછી થોડી વારે તડિતાએ કાંઈક વિચાર કરીને કહ્યું કે:—
“ વાર, ત્યારે હું તમારી વાત સાંભળવાને તૈયાર છું, માટે જે કાંઈ કહેવું હોય તે, બેલાશક કહી સંભળાવો. પરંતુ તમે અત્યારે અહીં શીરીતે આવ્યા ? હું હમણાંજ આ ઓરડામાં આવી છું. એ વાત તમે કેવી રીતે જાણી શક્યા ? ”

શકટારે એક પ્રકારનું મલિન હાસ્ય કરીને કહ્યું કે:—“ હું અહીં શી રીતે આવ્યો, એ વાતને શુંતું બિંકુલ જાણતીજ નથી ? એ બધી વાતો છેક નમાલી છે. તેં જ્યારે દેવમંદિરમાંથી બહાર નીકળીને આ મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો, તે જ સમયે હું તારી પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવ્યો છું. કદાચ કોઈ પણ મનુષ્ય મારી તપાસ કરવા અથવા તને મળવા માટે અહીં આવી લાગશે, એવી ખીકથી હું આ મકાનનું પારણું પણ બંધ કરતો આવ્યો છું. હવે ચિંતા જેવું રહ્યું નથી. ”

તડિતાએ કહ્યું કે:—“ તમે જે કાંઈ કહ્યું છે, તે એક બુદ્ધિમાન પુરુષને ઘટતું જ કહ્યું છે, મને એમાં કાંઈ હરકત જેવું નથી. હવે તમે જે જે કાર્યો કરી શક્યા નથી, તે બધાં કાર્યો મારે જ કરવાં જોઈશે. મને લાગે છે કે, આટલા બધા દિવસો વીત્યા પછી આ પ્રમાણે એક પુરુષના સહવાસમાં રહેવું એ મારે માટે હિતાવહ કિંવા નિરાપદ નથી. હવે મારો અને તમારો માયાવી સંબંધ દૂર થયો છે. મારી આસક્તિ તમારા પરથી જીદી ગઈ છે અને હું કેવળ પરિશ્રમ પરમાત્માના ધ્યાનમાં જ જોડાઈ ગઈ છું. હવે મને જણાઈ આવ્યું છે કે, આ સ્વાર્થ-ભરે દુનિયા કેવળ માયાની જ દાસી છે. માયા અને મોહ જ આ દુનિયાના સર્વ જીવોનું અનિષ્ટ કર્યું છે. હમણાં તમે થોડીવાર અહીં બેસો.

અહીં કોઈ ન આવી શકે એવા બદોબસત કરીને હું પણ હમણાં જ તમારી પાસે આવી પહોંચું છું. તમારા જીવનની રક્ષાને માટે જ મારે આમ કરવું પડે છે. તે સિવાય મારો બીજો કોઈ ઉદ્દેશ છે જ નહિ. ”

આમ કહીને તડિતા તરત જ ત્યાંથી ચાલી ગઈ. શકટાર ચુપ-ચાપ ઉભો રહીને મનમાં ને મનમાં જ તડિતાના વર્તનમાં આટલું બધું પરિવર્તન શા કારણથી થયું, તેના મનની આસક્તિ કેવીરીતે મંદ પડી આદિ સર્વ બાબતોના વિચારો કરવા લાગ્યો. તેણે વિચાર્યું કે:—“ હે પરમાત્મા, તારા આ માયાવી વિશ્વમાં તેં આવી વિચિત્ર લીલા શા માટે વિસ્તારી છે, તે અમારા જેવા બુદ્ધિહીન પામર મનુષ્યોથી જાણી શકાતું નથી. પરંતુ મનુષ્યના મનમાં તું જે જે પરિવર્તનો કર્યા કરે છે, કોઈને માયામાં લુપ્ત બનાવીને પુનઃ તારા ધ્યાનમાં જોડી દે છે, કોઈને પાપ પ્રચારક શયતાનમાંથી મહા ધર્માત્મા બનાવી દે છે, કોઈને ઉન્નતિમાંથી અવનતિના પ્રવાહમાં ધસડી જાય તો કોઈને અવનતિની ગર્તામાંથી ઉન્નતિના શૃંગ પર ચઢાવી દે છે, આ સર્વ વિષયોમાં શું રહસ્ય સમાયલું છે, તે અમને માયાના દાસ-મનુષ્યોને એકવાર સમજાવી આપ. પરમપિતા ! તારી લીલાતું રહસ્ય જાણવું અતિ કઠીન છે. અહા તડિતા-તડિતા-તને ધન્ય છે. તું આજે માનવીમાંથી દેવી બની શકી છે. તારા હૃદયમાં ઉદ્ભવેલી આસક્તિ રૂપી ભયંકર આંધીને દબાવી દેવામાં તેં ખરેખર એક પ્રકારની દક્ષતા જ દાખવી છે ! તારા પ્રમળ વાસનાગય મનોવાયુને તું તારા કાળમાં લાવી શકી છે. એ જોઈને મને અત્યંત અજાયબી થાય છે ! જે વાસના અને તૃષ્ણાને ટાળવામાં મોટા મોટા મુનિવરો પણ નિષ્ફળ નિવડ્યા છે, તે દુષ્ટ વાસનાને દાખી દેવામાં તેં ખરેખર એક પ્રકારની અપૂર્વ કુશલતા જ દર્શાવી છે ! માયારૂપી મદિરાતું પાન કરનાર મનુષ્ય તત્કાળ શુદ્ધિમાં આવી શકતું નથી, એવી જે એક કહેવત કહેવાય છે, તે કહેવતને પણ તેં આજે કલ્પિત કિંવા અસત્ય ઠરાવી છે. માયા અને મોહરૂપી મદિરાતું પાન કરવા છતાં તું સંપૂર્ણ રીતે શુદ્ધિમાં આવી શકી છે. કામદેવનાં બાણોએ તારા હૃદયને ઘાયલ કરવા છતાં તું તારા ચૈતન્યને સંભાળી શકી છે ! ધન્ય-તડિતા-તને એકવાર નહિ, પરંતુ—”

શકટાર જ્યારે આવ્ર પ્રકારના વિચારો કરી રહ્યો હતો, એવામાં અચાનક તડિતા ત્યાં આવી પહોંચી. શકટાર અચાર સૂંધી એક પ્રકારની આકસ્મિક બ્યગ્રતાને આધીન થયેલો હોવાથી, તડિતાને ખરાબર જોઈ

શક્યો નહોતો અને તેને તેમ કરવાનો અવસર પણ મળ્યો નહોતો. અત્યારે તેણે ઝળઝળતા દીવાના તેજથી જોયું કે, અઘાપિ તડિતાની પ્રથમની સુંદરતામાં તલભાર પણ ફેરફાર થયો નથી. પરંતુ તે જે ભગવાં વસ્ત્રથી ભૂષિત થયેલા દેહે એક પ્રકારની એવી અપૂર્વ ઉજ્જવળ છાયા છવરાવી દીધી છે કે, તે પૂર્વે બિલ્કુલ હતી જ નહિ. અત્યારે તેની સુંદરતાનું ઉદ્યાન સંપૂર્ણ રીતે ખીલી ઉઠ્યું હતું. તેમા શરીરમાંથી સુંદરતા અને મધુરતા ટપકી રહ્યાં હતાં અને તેમાંથી એક પ્રકારનો સુગંધ નીકળતો હોયની, તેવો ભાસ થતો હતો.

શકટાર, પોતાના મુખતરફ એકી નજરે જોઈ રહ્યો છે, એ જોઈને તડિતા એક પ્રકારનું મલિન હાસ્ય કરીને બોલી કે:-“ શકટાર, આ સંસારત્યાગિની અબળા તરફ એક દષ્ટિથી શું જોઈ રહ્યા છો ? આ હાડ અને માંસમય કાયા તરફ શામાટે દષ્ટિપાત કરી રહ્યા છો ? શું તમારા મનમાં પુનઃ આસક્તિ તો નથી થઈ આવીને ?”

શકટારે સહજ શર્માઈને ઉત્તર આપ્યું કે:-“ ના-તડિતા, આ વિશુદ્ધ હૃદયના શકટાર વિશે તું એવી કલ્પના પણ નલાવતી ? હું તારામાં આસક્ત થયો નથી. તારા રૂપે મને મોહિત બનાવ્યો નથી. મારા ચિત્તપરનો કાબૂ હજી મારાથી અળગો થવા પામ્યો નથી. મને તારામાં મુગ્ધ થવાનું કંઈ ધારણુ જ નથી. તને આવી શંકા શા કારણથી થાય છે ? આ એક પત્નીવ્રત ધારણુ કરનાર શકટારને માટે તું આવી જૂઠ્ઠી ધારણુ શા માટે બાંધી બેસે છે ? હું તારા રક્ત અને માંસમાંથી બનેલા પૂતળાંપર મુગ્ધ થયો નથી, પરંતુ તારા આ બ્રહ્મ ચાક્રિણીના વેશનું અવલોકન કરી રહ્યો છું. મને જણાય છે કે, તારા અર્ખંડ બ્રહ્મચર્ય અને પતિવ્રતનાં યોગે જ તું આવી અનુપમ કાંતિ તથા સુંદરરૂપને મેળવી શકી છે ! તારા શરીરપર ચળકારા મારતું આ રૂપ તારું પોતાનું નથી, પરંતુ તારા ગુણોનું જ છે. બ્રહ્મચર્યનો પ્રભાવ અદ્વિતીય છે, એનાથી મનુષ્ય જગતમાં ધારે તે કરી શકે છે. તડિતા ! તું એમ ન ધારતી કે, શકટારનાં આ લોચનો તારા મળમૂલથી ભરેલા દેહથી તારા તરફ ખેંચાયાં છે, પરંતુ એતો તારા પવિત્ર સહ-ગુણોનું અવલોકન કરવા માટે જ લલચાયાં છે. શકટાર, માયાનો પરમ શત્રુ છે, માયામાં લુગ્ધ બને તેવો નાદાન નથી. કનક અને કામિની એ જ માયાનાં મુખ્ય અંગો છે, તેથી તે બન્નેનો હું સર્વદા ત્યાગ જ કરું છું. પરદારામાં લુગ્ધ થવું એ મહા પાપ છે, એ વાતથી

હું અજ્ઞાન છું, એમ ન જાણતી. નરકનાં હારમાં હાથે કરીને પ્રવેશ કરવો હોય તો જ તેનામાં કુદૃષ્ટિ કરવી, એવું જે નીતિકારોનું કથન છે, તેને હું ધણીજ સારી રીતે જાણું છું. કેટલાક વિદ્વાનો તો ભામિનીને ભવ અટવીમાં અથડાવનારી પણ કહી ચૂક્યા છે અને કેટલાકએ તેનાથી નિત્ય અલગ રહેવાનું સૂચવ્યું છે. એક વિદ્વાન તો વળી કામિનીના સંબંધમાં એટલે સૂધી કહે છે કે:—

“ વારંવાર અતીવ નિંદા ભવમાં ભદ્રા નહીં ભામિની;
તેના પ્રેમ વિમોહમાં નહિ દ્રસો, અજ્ઞાનની યામિની;
ભક્તી સંગે ત્યજે ભજે ન વિભુને જે મર્ત્ય કામી અરે;
નાકા તે નહિ પામશે તરિ જવા સંસારના સાગરે. ”

માટે તડિતા તું મારે માટે એવી પાપયુક્ત કલ્પના પણ ન કરતી. હું તો કેવળ વિદ્યાતાના શિષ્ય નિપુણતાનું જ અવલોકન કરી રહ્યો છું. મારાં નેત્રોમાં તને જોઈને વિકારભાવ ઉપજ્યો નથી, હૃદયમાં પાપવાસના સંચરી નથી. ભગિની સમાન અત્યાર સૂધી મેં તને માની છે અને હજી પણ માનું છું. ”

આ સાંભળીને તડિતાએ સહજ મસ્કરીના સ્વરૂપમાં કહ્યું કે:—
“ શકટાર, આમ આટલા બધા તપી શા માટે જાઓ છો. હું તો સહજ હસતી હતી, આટલામાં તમે આ પ્રમાણે ગુસ્સે કેમ થઈ ગયા? જો હું પ્રથમથી જ જાણતી હોત કે, મારી આ વાતથી તમને આટલું બધું માઠું લાગી જશે, તો હું પ્રથમથી આમ બોલત જ નહિ. પણ હશે, કદાચ મારાથી કાંઈ અપરાધ થયો હોય તો માફી આપશો. આજે આપનાં મુખમાંથી આવાં વચનો નીકળતાં જોઈને મને અત્યંત આનંદ થાય છે. મારા ભાગ્યનો હૃદય થવાનો હશે, તેથી જ આપ આમ બોલતા હશો. અત્યાર સૂધી તમે જેની કીમત આંકી શક્યા નથી, તેને આજે તમે સારી રીતે ઓળખી શક્યા છો. મારા આ જીવનમાં અનેક ફેરફારો થઈ ગયા છે. અને તેનું મૂળ કારણ તમે પોતે જ છો. તમે મરીને જીવ્યા છો અને હું જીવવા છતાં મરણની વેદના ભોગવી રહી છું. તમારા માટે જ મેં મારી અખૂટ દોલતનો ત્યાગ કર્યો છે, સઘળાં સુખોને જળમાં પધરાવી દીધા છે અને આવો ભયંકર સંન્યાસ ધારણ કરી લીધો છે, પણ હવે એ વાત કહેવામાં વંચારે સાર જેવું નથી, માટે તમે તમારી અથથી તે દતિ સૂધીની સૂધી વાતો મને કહી સંભળાવો. તમે કારાગૃહમાંથી શી રીતે છૂટ્યા, તે હકીકત જાણવા માટે માફ મન થાણું જ અધીરું મની ગયું છે. ”

આમ કહીને તડિતાએ, શકટારની પોતાની પાસે પડેલા એક આસનપર બેસવાનો ઇશારો કર્યો. આથી શકટાર તે આસનપર બેસી ગયો. તડિતા તેની સ્થાને જઈને ઉભી રહી, શકટારે વારંવાર તેને આસનપર બેસવાનો આમ્રહ કરવા માંડ્યો, પરંતુ તડિતા કોઈ પણ પ્રકારે તે આસનપર બેસી નહિ. છેવટે શકટારે લાચાર થઈને, પોતાના આકૃતવાળી જાંઘીમાં જે જે બનાવો બની ગયા હતા, તે બધા નિષ્કપટતાથી અને સરળ હૃદયથી તડિતાને કહી સંભળાવ્યા. તડિતા જાણે કોઈ એક નવલકથા વાંચવામાં નિમગ્ન થઈ હોયની, તેવી રીતે શકટારની બધી વાતો સાંભળતી રહી. શકટારે જ્યારે પોતાના દુઃખી જીવની બધી કથા કહી સંભળાવી ત્યારે તેણે એક જોડો નિસાસો નાંખીને બહુજ ધીમેથી કહ્યું કે;—“ ભગવાન તમને સુખી રાખે અને તમારી સઘળી આશ્વતોને દૂર કરે, એવી મારી તે દયાળુ દેવને પ્રાર્થના છે. પરંતુ આટલા બધા દિવસો પછી તમને મારું સ્મરણ શી રીતે થયું અને તમે અહીં આવવાની તસ્દી શા કારણથી લીધી ? મને મળવાની તમને શી જરૂર જણાઈ આવી ? કહો, મારા આ સર્વ સવાલોનો જલ્દી જવાબ આપો. જ્યાંસુધી તમારો જવાબ મળશે નહિ ત્યાંસુધી મને બિલકુલ શાંતિ વળશે નહિ.”

શકટારે જવાબમાં જણાવ્યું કે;—“ મારા આવવાનું કારણ હું જણાવી શકીશ નહિ. જ્યારે વખત આવશે ત્યારે હું મારી પોતાની મેળે જ તને બધી બીના કહી સંભળાવીશ. અત્યારે તો તું માત્ર એટલું જ જાણી રાખ કે, મને કોઈ પણ પ્રકારની સ્વતંત્રતા ન હોવાથી જ, હું અત્યાર સુધી તારી કોઈ પણ સંભાળ લઈ શક્યો નથી. બન્દી ખાનામાંથી અથવા તો એક જાતના મરણના સુખમાંથી બચવા છતાં પણ મારે છુપા વેશમાં એક ચોરની માફક મારો પોતાનો પરિચય છુપાવી રાખવામાટે આમ તેમ આચડવું પડ્યું છે. મેં કોઈ પણ ઠેકાણે બેસીને સુમેથી અન્ન ખાધું નથી, આરામ લીધો નથી, સુખ ભોગવ્યું નથી, વૈભવ કિંવા વિલાસ માણ્યા નથી તેમજ નિદ્રા પણ લીધી નથી. તું એટલું તો અવશ્ય વિચારી શકે તેમ છે કે, જે હું દિવસના ભાગમાં તારી મુલાકાત લઉં તો લઈ શકું તેમ છું. છતાં પણ રાત્રિના અંધારામાં ભટકતો ભટકતો તારી પાસે શા કારણથી આવ્યો છું. જીવ જવાના બચથી જ હું તે દિવસે તારી પાસે આવી શક્યો નથી. મારાથી દિવસે બહાર નીકળવાનું સાહસ પણ કરી શકાતું નથી. જે હું કોઈ

પણ રીતે પકડાઈ જાઉં તો તરત જ રાજ ધનનંદ મને ગર્દન મરાવે તેમ છે. માફ ખૂન કરવા માટે અથવા મારો જીવ લેવા માટે રાજમંત્રી રાક્ષસ તથા રાજ ધનનંદ આકુળ બની ગયા છે, મને પકડી પાડવા માટે તેમણે કેટલાક જાસૂસો પણ પાઠવી દીધા છે. આવી સ્થિતિમાં મારે બહુ જ ચેતીને ચાલવાનું છે. જો હું એક ડગલું પણ ભૂલીશ તો મારે મરણની ઉંડી ખોમાં પડવું પડશે. મારી બધી આશાઓનો અંત આવી જશે. મારા તથા રાજકુમાર ચંદ્રગુપ્તનું લોહી પીવા માટે મગધનો રાજ તથા મંત્રી બહુ જ આતુર થઈ રહ્યા છે, ફક્ત વખત મળે તેટલી જ વાર છે. અમારા બન્નેનાથી ખુશી રીતે બહાર પણ નીકળી શકાવું નથી. પ્રકૃતિ દેવીની ખુશી હવા, બગીચાનાં સુગંધિત ફૂલો અને પૃથ્વીની રણિઆમણી વસ્તુ અમારે માટે અપ્રાપ્ય થઈ પડી છે. ”

“ તારી હું સારી રીતે જાણું છું કે, આજે મારે લીધે જ તારી આવી અફસોસકારક અવસ્થા થઈ પડી છે. મારે લીધે જ તું તારી સર્વ સુખમય વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી, સર્વ ત્યાગિની બની, જીવનની બધી જરૂરી વસ્તુઓના અસ્વીકાર કરીને બ્રહ્મચારિણી વેશે તારું જીવન વી-તાડી રહી છે. માટે હે દયાળુ તારિતા મને ક્ષમા આપ, મારા અપરાધની માફી આપ. ”

આ સમયે શકટાર ખરેખર પશ્ચાતાપના પાવકથી સજાગી રહ્યો હતો, તેના હૃદયમાં દારણુ વેદના જગી ઉઠી હતી, એક પ્રકારનો ઉન્માદ થઈ આવવાથી તે તારિતાના બન્ને હાથ પકડવા માટે આગળ ધસ્યો હતો, પરંતુ તરતજ ચતુર તારિતાએ ત્યાંથી પાછી હાંતીને કહ્યું કે;—“ શકટાર એમાં મારા ભાગ્યનો જ બધો દોષ છે. તમારો કાંઈ દોષ જ નથી. ખરી રીતે કહું તો, મુખ્ય દોષ મારી બુદ્ધિનો જ છે. અત્યાર સૂધી મેં તમને જે વાત બિહુલ કહી જ નથી, તે બધી વાતો હું હમણાં તમને કહી સંભળાવીશ. તમે મરીને જીવ્યા છો. અને આ ભોગ વિલાસથી દુભાયલી અને કામ વાસનાથી પીડાયલી તારિતા જીવતી છતાં મરેલી છે, એમ જ માની લેજો. મેં પોતાની ઉછરતી અને ઉછળતી યુવાનીમાં એક પ્રકારના મહાન ભ્રમને આધીન થઈને જે એક કુંઠિત અને પાપમય કાર્ય કરી નાંખ્યું છે, તેનું અત્યારે કઠોર પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવી રહી છે. જીવનમાં જે મનુષ્ય પાતક કરે છે, તેને પ્રાયશ્ચિત્ત તો અવશ્ય કરવું જ પડે છે. મનુષ્ય જે જે કુકૃત્ય કરે છે, તેની સજા આ જન્મમાં જ તેને મળી જાય છે. ’ કશ્ણી તેવી પાશ

ઉતરણી ' એવી જે એક સાધારણ કહેવત છે, તેમાં પણ અત્યંત રહસ્ય સમાયલું છે. સત્કર્મ કરનારને સુખ અને દુષ્કર્મ કરનારને દુઃખ ભોગવવું જ પડે છે. ઇશ્વરનો એ એક સ્થાયી અને સ્વાભાવિક નિયમ જ છે. મારાં કરેલાં કૃત્યોની હું પોતે જ જવાબદાર છું, તમારે તેની સાથે કાંઈ લેવા દેવા અથવા સંબંધ જ નથી. મારાં કરેલાં કર્મોના મારેજ સળ ભોગવવી જોઈએ. જો મારી ભાવના વિશુદ્ધ હોત તો અલ્લારે મારે આવી રીતે પસ્તાવાનો પ્રસંગ આવત નહિ. વિદ્વાનોએ ખરું જ કહ્યું છે કે, ' મરણં हि प्रकृतिः शरीरिणाम् ' મરણ એ દેહધારી પ્રાણીઓનો સ્વભાવ જ છે, તેથી જો કદાચ માંડે મરણ થશે તો પણ મને હવે કશું દુઃખ થશે નહિ. "

" તે દિવસને સંભારી જરા જૂઓ કે, જે દિવસે હું તમારું અનુપમ રૂપ જોઈને વિહ્વળ બની ગઈ હતી અને માંડે મન મારા હાથમાંથી છટકી ગયું હતું. જે દિવસે હું એક અત્યંત તિરસ્કાર પામેલી પ્રમદાની પેડે, તમારા ચરણોમાં આજોડીને તમારી પાસેથી પ્રેમ-ભિક્ષા માગી રહી હતી અને તમે એક નિષ્ઠુર તથા હૃદયહીન પુરુષની પેડે મને તમારા પગતળે છુંદી નાંખી હતી-દૂર ફેંકી દીધી હતી, તે દિવસનું બરાબર વિચાર કરીને જરા સ્મરણ કરી જૂઓ, એટલે માંડે દુઃખ જણાઈ આવશે. "

" માંડે એટલુંબધું અપમાન થવા છતાં પણ મેં, તમારા સુખની ચિંતાનો ત્યાગ કર્યો નથી. અઘાપિ એવી જ રીતે હું તમારી અપૂર્વ દેવ મૂર્તિનું ધ્યાન ધરતી આવી છું. એમાં કલુષિતતા અથવા કલંકનો ગંધ માત્ર પણ નથી. પવિત્ર પ્રેમ અથવા ચાહના જો પુણ્યમય કાર્ય તરીકે ગણાતી હશે, પ્રેમ જો પરમાત્માની પ્રેમભક્તિનો પૂર્ણ વિકાસ હશે, નિષ્કામ પ્રેમ જો મનુષ્યને દેવતા બનાવી શકતો હશે, તો હું તે ભાગ અને આસક્તિ રહિત નિષ્કલંક પ્રેમની જ ઉપાસના કરતી આવી છું, તેથી મારો કાંઈપણ અપરાધ ગણાશે નહિ, પ્રભુના દરબારમાં મારો જરાપણ અનાદર થશે નહિ. "

" તમારો મેં મારા મનમાં મનમાં જ પતિ તરીકે સ્વીકાર કરી લીધો હતો. મારા મનોમંદિરમાં તમારી પવિત્ર પ્રતિમાની સ્થાપના કરી દીધી હતી. તેથી તમે મને પ્રહણ ન કરી મને તમારા હૃદયમાં સ્થાન ન આપ્યું, તેમ છતાં પણ મેં મારી પોતાની ઈચ્છાથી તમારા હાસિત્યનો તમારા ચરણોની સેવિકા થવાનો સ્વીકાર કરી લીધો છે. "

હું ગર્વ કરીને કહું છું કે, હું વ્યભિચારિણી નથી. ખીજા પુરુષમાં આસક્તિ ધરાવનારી પાપીયસી પ્રમદા નથી. આ જીવનમાં મેં તમારા વિના ખીજા કોઈનું સ્વપ્નમાં પણ ધ્યાન ધર્યું નથી. હૃદયમાં તમારું રટણ કર્યા વિના કોઈનું સ્મરણ કર્યું નથી. આ દશ વર્ષના લાંબા અવધિ સૂધી મેં કેવળ તમારી મનોહારી પ્રતિમાનું પૂજનજ કર્યાં કર્યું છે.” તમને બન્દીખાનામાં કેદ થવાના સમાચાર સાંભળીને હું મૂઝવિંત થઈ ગઈ હતી. ઘણી મહેનત કર્યા પછી મને સહજ ચેતન આવ્યું હતું. જ્યારે મેં જાણ્યું કે, રાજમંત્રી રાક્ષસની નીચતામય કપટજાળના પરિણામે, તમારી આવી શોચનીય સ્થિતિ થઈ છે, ત્યારે મેં તેના પર કોપિત થઈને અનેક શાપો પણ આવ્યા હતા. જે મગધરાજે વિના વાંકે, વગરવિચાર્યે, તમને બન્દીખાનાના બન્દીવાન બનાવ્યા હતા, તેને પણ મેં તે વખતે અનેક ગાજો ભાંડી હતી; તેના કુડુંબનો તથા તેના રાજ્યનો સત્વર લોપ થાઓ; એવા આશયનો શાપ પણ મેં તેને આપ્યો હતો. મેં એ સમયે એવી ધારણા પણ કરી હતી કે, જે મને કોઈ સારો અવસર મળી જાય તો મારી કમરપર છુપાઈ રહેતી કટારી દ્વારા તે દુષ્ટ અને અવિચારી નંદરાજનું તથા રાક્ષસ મંત્રીનું ખૂન પણ કરી નાંખવું અને તેમના બન્નેના રક્તથી મારા વૈરાગિને શાંત કરવો.”

“ તમારો ઉદ્ધાર કરવા માટે મેં કોઈપણ પ્રકારના ઉપાયો કરવામાં કશી ખામી રહેવા દીધી નથી. એક દિવસ કારારક્ષક ચંદ્રપાલને મેં મારે ઘેર બોલાવી મંગાવ્યો હતો. અત્યારે જે ઓરડામાં બેસીને હું અને તમે વાતો કરી રહ્યાં છો, તેજ ઓરડામાં ચંદ્રપાલ આવ્યો હતો. મારી જે કાંઈ માલમિલકત તથા જરૂરવાહિર આદિ છે તે બધું મેં તેને બતાવી આપ્યું હતું. જે માફ કાર્ય તે સફળ કરી આપે તો તે બધી મિલકત તેને આપી દેવાની મેં તેને લાલચ પણ બતાવી હતી. પરંતુ તે ચંદ્રપાલ તો એક અદ્ભુત સ્વભાવનો જે પુરુષ હતો ? તે કોઈ પણ પ્રકારે મારી વાતમાં સામેલ થયો નહિ. એકવાર નહિ, બેવાર નહિ પણ ત્રણ ત્રણ વાર મેં તેને લાલચ આપી હતી, પરંતુ તેમાં હું છોક નિષ્ફળ જ નિવડી હતી, મારી મહેનત બર્થ ગઈ હતી. ”

“ એ સમયે મને બન્દીખાનામાં આવીને તમારી મુલાકાત કરવાની પ્રત્યક્ષ ઇચ્છા થઈ આવી. પરંતુ હંજરો ઉપાયો કરવા છતાં પણ હું મારી મનોકામનાને પાર પાડી શકી નહિ. છેવટે ચંદ્રપાલ જ્યારે નજ માન્યો, ત્યારે હું પાછી મારા મકાનપર આવતી રહી. મારી તે

સમયની બધી આશાઓ મારીમાં મળી ગઈ અને માફ હૃદય અનેક નિરાશાઓથી ભરપૂર બની ગયું. ત્યાર પછી મુખ્ય કારારક્ષકને મારે ત્યાં બોલાવીને તેને પણ અમુક અમુક પ્રકારની લાલચો બતાવી, પરંતુ તે પણ ચંદ્રપાલના ભયથી મારા મતને મળતો થયો નહિ. ”

“ ત્યાર પછી તમારા જીવનની બધી આશાઓનો ત્યાગ કરી તથા તમારા અશુભ પરિણામની રાત્રિદિવસ કલ્પના કરી કરીને હું અત્યંત પીડાવા લાગી. મારા મનની વ્યથા નિરંતર વધવા જ લાગી. મારા હૃદયમાં લાંબા સમય સુધી એ પીડા સ્થાયી રહેવાથી માફ શરીર તદ્દન દુબળું બની ગયું અને મારી બધી શક્તિનો લોપ થઈ ગયો, આથી તમારા ઉદ્ધારના બીજા કાંઈપણ ઇલાજો કરી શકી નહિ. ત્યાર પછી મેં સાંભળ્યું કે, આપને પાટવી પુત્રના બન્દીખાનામાંથી નળાન્દા કિલ્લામાં આવેલા બન્દીખાનામાં મોકલી દીધા છે અને એ કાર્ય ચંદ્રપાલનું જ હતું. પ્રથમ તો મને આ વાત તદ્દન અસંભવનીય લાગતી હતી, પરંતુ પાછળથી પૂરી ખાતરી મળી કે, તે વાત તદ્દન ખરી જ છે. આ વખતે મારો ઉદ્દેશ તમારી મુલાકાત કરવાનો નહોતો, પરંતુ તમને કેદખાનામાંથી છોડાવીને સુખી કરવાનો જ હતો. ત્યાર પછી મને એવા સમાચાર મળ્યા કે, કેદખાનામાં તમારી સ્થિતિ બહુજ ભયંકર થઈ પડી છે, તમને એક પ્રકારનો અસાધ્ય અને ન મટી શકે તેવો ભયાનક રોગ લાગૂ પડી ગયો છે. આ સાંભળીને માફ હૃદય કમ્પી ઊઠ્યું. મને રાત્રિદિવસ તમારીજ ચિંતા થવા લાગી. કારાગૃહમાં તમારી શી સ્થિતિ હશે, તમારો રોગ ક્યારે મટશે અને તમે ત્યાંથી શી રીતે છૂટી શકશો, એવા પ્રકારના વિચારોએ મને ઉન્મત્ત બનાવી દીધી. છેવટે મેં નિરાશ થઈને તમારા જીવનની બધી આશાઓ છોડી દીધી. ”

“ મારા સ્વાર્થપરાયણ પિત્રાઈ ભાઈઓમાંના કેટલાક માફ બિલકુલ અહિત ઇન્જિનારા અને મારી આ દોલત તથા સ્થાવરજંગમ મિલકતના માલિક થવાની આકાંક્ષા રાખનારા હતા, તેમણે મારા લક્ષ્મી વાતની ખુલ્લોબોધ કરીને, એ વખતે મને બહુજ સંતાપવા માંડી હતી. મેં તેમના આ પ્રયત્નપરથી જાણી લીધું કે, મારા પિતાની એકઠી કરેલી મિલકતને પોતાના કબજામાં લેવા માટે જ તેઓ આવા નીચ પ્રયાસો કરી રહ્યા છે. મારા લક્ષ્મી બાબતમાં તેઓ તદ્દન નારાજ છે, પરંતુ કેવળ પોતાનો સ્વાર્થ પારપાડવા માટે જ તેઓ આવા ઢાંઢાં મારી રહ્યા છે. આથી

તે લોકોની આશા તથા લાલચનો ભંગ કરવા માટે મેં તે કજીઆનાં મૂળરૂપી તે સંપત્તિને, એક પ્રકારની કુશળતાદ્વારા મારા હાથમાંથી ખીખના હાથમાં સોંપી દેવાનો એક નવીન ઉપાય શોધી કાઢ્યો. ”

“ આજે તમે માઈ જે દેવમંદિર જૂઓ છો, તેની દેવપ્રતિષ્ઠા તથા તેની સેવાની ઘટતી વ્યવસ્થા કરવામાં મેં મારી મિલકતનો પોણો ભાગ વાપરી નાંખ્યો છે. ધર્મના અધિકારી અથવા આચાર્ય પસિ જઈને, એ વિષયમાં એક દાનપત્ર પણ તૈયાર કરાવી લીધું છે. જ્યારથી મેં આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી નાંખી છે, ત્યારથી મારાં સગાઓએ મારો કેડો છોડી દીધો છે અને મને સંતાપવાનું પણ બંધ કર્યું છે. મને લાગે છે કે, મેં મારી મિલકતનો જે બંદોબસ્ત કર્યો છે, તે સર્વથા યોગ્ય જ છે. કારણ કે, જે કદાચ કોઈ કુલાંગાર કુટુંબીના હાથમાં મારા પિતાની એકલી કરેલી મિલકત ચાલી જાય અને પછી તેનો દુ-રુપયોગ થાય, તો તેથી જનસમાજમાં મારી હાંસી થાય તથા મારા પિતાને માટે પણ ચાર હલકા શબ્દોજ ખેલાય. “ નિર્વશાશ્રિતાનું ધન પાપમાં વપરાયું. ” એવા શબ્દો સાંભળીને હું જીવું ત્યાં સુધી મારે દુઃખી જ થયા કરવું પડે. એના કરતાં દેવમંદિરમાં દ્રવ્યનો સહવ્યય થાય તેજ વધારે ઇષ્ટ છે. ”

“ જ્યારે મેં મારી મિલકતનો લગભગ બધો ભાગ મંદિરમાં ખર્ચા નાંખ્યો, ત્યારે મારા પિત્રાઈઓએ મારાં લક્ષ્મીની વાતને તદ્દન બંધ કરી દીધી અને મારી પાસે આવવા જવાનું પણ બંધ કર્યું. આથી મારા મનમાં એક પ્રકારની શાંતિ થઈ અને માઈ અસ્થિર મન કાંઈક સ્થિર થયું. ”

“ ત્યાર પછી વિલાસ અથવા મોજશોખનાં જે કાંઈ સાધનો હતાં, તે બધાને ધામે ધામે વેચી નાખીને મેં થોડાક દ્રવ્યનો સંચય કર્યો. દરિદ્રને દાન અથવા ભિક્ષા આપવા માટે મારો ધનભંડાર ખુલ્લો કરી દીધો. નિરાધાર અને અશક્ત મનુષ્યોને માટે અન્નક્ષેત્ર તથા પ-રખો બંધાવી આપ્યાં. અને ત્યાર પછી સહુના કરતાં પવિત્ર અને આ-કૃત વગરનો એક માર્ગ શોધી કાઢ્યો. મેં મારાં રેશમી વસ્ત્રોને બદલે ભગવા રંગનાં સુતરાઉ વસ્ત્રો પહેરી લીધાં. એક વૈભવવાળા સુંદર પો-શાકનો ત્યાગ કરીને મેં બ્રહ્મચારીણીનો સાત્વિક પોશાક પહેરી લીધો. તીખા, ખાટા, ખારા કે તેવાજ પ્રકારના વિકારી પદાર્થો ખાવાનું પણ મેં છોડી દીધું અને તેને બદલે તદ્દન સાદું અને સાત્વિક ભોજન કે-

રવા માંડ્યું. કામને ઉત્તેજિત કરનારાં અતરો, તેઓ આદિનો સ્પર્શ કરવા પણ છોડી દીધો. સારાંશ કે, સર્વ પ્રકારના તામસ, તથા રજે-ગુણી પદાર્થનો ત્યાગ કરીને કેવળ સાત્વિક વૃત્તિનો જ મેં સ્વીકાર કરી લીધો. આથી એ સર્વ સ્વાર્થ પરાયણ સગાઓનો વૃથા ઉપદ્રવ મટી ગયો. આવી સાત્વિક વૃત્તિથી તથા પરિશ્રદ્ધા પરમાત્માના પવિત્ર ધ્યાનથી મારા મનમાં એક જાતનો અઢોલક આનંદ થવા લાગ્યો. ”

“ મેં ધાર્યું હતું કે, આમ કરવાથીજ મારા હૃદયની ચોરાયલી શાન્તિ મને પુનઃ મળી શકશે, પરંતુ એમ કદાપિ બનતું હશે ખરું કે ? શાન્તિ ક્યાં છે ? હૃદયનો સાચો આરામ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે ? મનમાં શીતળતાનો સંચાર કરાવનારી શાન્તિ ક્યાં છે ? આવા પ્રકારના અનેક વિચારો કરીને મેં મારા જીવનમાં શાન્તિ તથા સાચો આરામ મેળવવાના અનેક યત્નો કર્યા, પરંતુ કોઈ પણ સ્થળેથી મને શાન્તિ સાંપડી શકી નહિ. આરામ પ્રાપ્ત થયો નહિ. આકાંક્ષાને વૃદ્ધ કરે તેવી કોઈ દેવી ભાવના પણ તે વખતે મારા મનમાં ઉદ્ભવી નહિ. જેના હૃદયમાં ભયંકર સર્પદંશની જગાળાએ પ્રવેશ કર્યો હોય, તેનો દેહાંત થયા વિના શાંતિની સંભાવના ક્યાંથી રાખી શકાય ? શાંતિ, આરામ અને નિશ્ચિંતતા એ ત્રણ વસ્તુઓ દેવદુર્લભ ગણાય છે, તે પછી મનુષ્યને તે સહજમાં શી રીતે મળી શકે ? સાચી શાંતિ શામાં છે, સાચો આરામ ક્યાં રહેલો છે અને નિશ્ચિંતતાનું મૂળ શું છે, તેને માટે મેં ઘણીએ તપાસ કરી, પરંતુ ક્યાંયથી પત્તો મળી શક્યો નહિ. જગત્માં મારો કોઈ આધાર રહ્યો નહિ. મારી આશાનાં સ્થાનો પણ છેક ઉજ્જડ બની ગયાં. હું તદ્દન નિરાધાર અને નિરાશ બની ગઈ. શાન્તિ મેળવવા માટે મેં ઘણાં કાંદાં માર્યાં, પરંતુ તે મને જોઈને દુઃખ જ નહાસવા લાગી. ‘ઉંચે આમ ને નીચે ધરતી’ એ વિના મારું કોઈ રક્ષનાર રહ્યું નહિ, મને આશ્વાસન આપે તેવી કોઈ વ્યક્તિ વિદ્યમાન રહી નહિ. આ વખતે હું જીવન અને મરણના મધ્ય ભાગમાં આવી પડી. ”

“ આ ઉપરથી મને જણાયું કે, મૃત્યુ પણ તમારાથી અત્યંત નિષ્કુર છે ! તેણે મારો આકુળતા ભરેલો આવકાર સાંભળવા છતાં, મારી પાસે આવવાનો અસ્વીકાર કર્યો. યમરાજાએ પણ મારાપર જરાય દયા દર્શાવી નહિ. મેં મરવા માટે તેમને પોતાના દૂતને મોકલવાની પ્રાર્થના કરી, પરંતુ તેમણે તે પ્રાર્થના લક્ષમાંજ લીધી નહિ. અહા ! મૃત્યુ પણ કેવું નિષ્કુર છે, જેમને સંસાર સ્વર્ગ સમાન લાગે છે, સં-

સારનાં માયાવી સુખો પુરંદરના વૈભવ વિલાસયુક્ત મહાલયથી પણ વિશેષ રચિકર થઈ પડ્યાં હોય છે, સંસારની મોહમયી માયા સાથેજ જેમના હૃદયના તારો જોડાઈ ગયા હોય છે, માતા, પિતા, ભગિની, ભાઈ આદિ સર્વ કુટુંબીઓમાં જેમનું ચિત્ત લુપ્ત બની ગયું હોય છે, જેમને મરવાની પિલકુલ ધ્વિજાજ હોતી નથી, જેમને સંસારનો સં-
બંધ છોડીને જવાની સ્વપ્નમાં કલ્પના પણ થતી નથી, તે બધાંને ભ-
યંકર નામધારક મૃત્યુ પોતાની ઇચ્છા થતાંની સાથેજ એકદમ પોતાના
અંધકારમય રાજ્યમાં ધસડી ભય છે. તેઓ પિયારાંની અનેક આ-
શાઓને ધૂળધાણી કરી નાંખે છે, તેમના હૃદયને વીધી નાંખે છે. અને
જેઓ તે મૃત્યુનો પોકાર કરીને પોતાને તેના રાજ્યમાં લઈ જવાના
કાલાવાલા કરે છે, કરગરી કરગરીને તેનો આશ્રય માગે છે, છતાં તે-
મના તરફ તે વખતે લક્ષ પણ આપતું નથી. અને તેથીજ લોકોમાં
“માઝ્યાં મોત તે ક્યાંય મળતાં હશે કે?” એવી એક કહેવત પ્ર-
ચલિત થઈ ગઈ છે. ખરેખર મૃત્યુ અતિ નિષ્કુર અને દયાહીન છે,
એટલે તેણે મારી પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. મારી કરુણાયુક્ત પ્રા-
ર્થના અથવા માયના તરફ જરા પણ ધ્યાન આપ્યું નહિ. હું દેવતાની
ઉપાસના કરવા ખેસું છું, ત્યારે તમારી ચિન્તા મારા ચિત્તને હચમચાવી
મૂકે છે અને મારી ઉપાસનામાં મારી વિદ્ય નાંખે છે. હું જ્યારે એ-
કાંતમાં મારી પોતાની ચિન્તા કરવા ખેસું છું, ત્યારે તમારા આદ્યતવાળા
ભાગ્યની વાતજ મારી નજર આગળ તરી આવે છે. હાય! મારા
જેવી દુર્ભાગ્યવતી સ્ત્રીએ આ દુનિયામાં શા માટે જન્મ ધારણ કર્યો
હશે? ઇશ્વરે આવું ભયંકર દુઃખ ભોગવવા તથા પતિરૂપી છત્ર વિનાતું
જીવન ગાળવા માટે મને શા કારણથી જન્મ આપ્યો હશે?”

“એક દિવસ મારા નીમેલા જસસે મને એવા સમાચાર આણી
આપ્યા કે, બન્દીખાનામાં અન્ન અને પાણી ન મળવાથી તમારું મરણ
થયું છે. આ ભયંકર સમાચાર સાંભળીને મેં અન્ન જળનો ત્યાગ કર્યો
અને ભયંકર રડકકળ આદરી દીધી. આથી મારા શરીરમાં બહુ જ
વેદના થવા લાગી અને તેના યોગે છેવટે હું પથારી વશ થઈ ગઈ. આ
વખતે મેં વિચાર્યું કે, તમારા મરણની સાથે જ મારી બંધી આશા
તથા વિશ્વાસનો અંત આવી ગયો છે અને જ્યારે મારું સર્વસ્વ ચાલ્યું
ગયું છે, ત્યારે મારું ઇચ્છેલું મરણ અમારે મને આશ્રય આપશે કે નહિ
વારૂ? મને પોતાના રાજ્યમાં લઈ જઈને તમારી સાથે મેળવી આપશે

કે કેમ ? આવી આવી અનેક ચિન્તાઓ થવા લાગી અને હું અત્યંત નિર્બળ બની ગઈ.

“ પરંતુ હાય ? મરણ ક્યાંથી મળે ? આટલી આરાધના કરવા છતાં પણ હું મરણને મેળવી શકી નહિ. મેં વિચાર્યું કે, હવે હું ગળે-ફાંસો ખાઈને અથવા વિષપાન કરીને મરી જઈશ. પરંતુ તેમ કરવાનું મારાથી સાહસ જ થઈ શક્યું નહિ. આ સમયે એક નવીન વિચારે મારા મનમાં બહુજ સત્તા જમાવી દીધી અને મને અત્યંત વ્યાકુળ બનાવી દીધી. ”

“ મેં મનમાં ને મનમાં જ વિચાર્યું કે, હજી સૂધી કદાચ હું સંપૂર્ણ નિષ્કામ અને નિઃસ્વાર્થ ભાવે તમને સ્નેહાતાં શીખી નથી. તમે જગતની આંખોએ મરવા છતાં, મારા અંતરમાંથી તો મરી શક્યા નથી, જરા પણ ખસી શક્યા નથી. આ જીવન પછી કદાચ બીજું કોઈ જીવન મળતું હતું હશે, તો તે સમયે ત્યાં આગળ હું તમને માફ આ મૃત્યુ થતાંની સાથે જ મેળવી શકીશ. આ લોકમાં નહિ તો પરલોકમાં મને અવશ્ય તમારી મુલાકાત થઈ શકશે. આ જન્મમાં નહિ તો આવતા જન્મમાં હું અવશ્ય તમારા હૃદયમંદિરની ભુવન મોહિનીનું પદ પ્રાપ્ત કરી શકીશ. આ પ્રકારની ઉછળતી આશાથી પુનઃ મારા મરૂભૂમિ તુલ્ય હૃદયમાં મમતાનો ઉદય થયો. હું બહુજ ભક્તિ પૂર્વક, તમારી મનોહર મૂર્તિનું ધ્યાન ધરવા લાગી. કેવા આગ્રહ અને એકાંતિક ભાવથી, હું તમારી પવિત્ર મૂર્તિનું ધ્યાન ધરતી આવી છું, દેવતાની પેઠે તમારી ઉપાસના કરતી આવી છું, તેની ખાત્રી મારા ધારવા પ્રમાણે આ એર-ડામાં આવતાં પહેલાં જ તમને મળી ચૂકી છે, એટલે મારે વધારે સાખીતી આપવાની કાંઈ જરૂર જ નથી. જેવી રીતે સંસાર ત્યાગીનું મન ક્ષિત્રમાં તક્ષીન બની જાય છે, તેવી જ રીતે માફ ધ્યાન પણ તમારામાં જ જોડાઈ ગયું છે. માફ મન તમારી રટનામાં જ રોકાઈ ગયું છે. મન, વચન અને કાયાથી હું તમાફ જ સ્મરણ કરતી આવી છું. દેવાલયમાંથી પાછા આવ્યા પછી, હમેશાં આ પ્રમાણે ભગવાનપાસે તમને મેળવવાની પ્રાર્થના કરું છું. મારી પ્રાર્થનાનો આશય શો છે, તે પણ મારા ધારવા મુજબ તમે સારી રીતે જાણી શક્યા છો. તેમ છતાં તમે મારે માટે એવી કલ્પના કદાપિ કરશો જ નહિ કે, હું મલિન અને કલુષિત વાસનાને આધીન થઈ ગઈ છું. મારા હૃદયમાં પાપવાસનાનો સંચાર થયો છે. કામવિકારને લીધે માફ મન અપવિત્ર બની ગયું છે

અને તેથી જ હું તમારું રટણ કરી રહી છું, એવા વિચારને તમે કદાપિ તમારા હૃદયમાં સ્થાન પણ આપશો નહિ. તમને અત્યારે જીવતા જોધને મારા હૃદયમાં અપવિત્ર ભાવનાનો સંચાર પણ થઇ શકશે નહિ અને તમારા આરંભેલા કાર્યોમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપકાર થઇ શકે તેમ હોય તો તેમ કરવામાં અને તમારા શુભને માટે માફ જીવન આપવામાં પણ હું સદા તૈયાર છું. પવિત્ર ભાવનાથી અને વિશુદ્ધ હૃદયથી હું તમારા કાર્યને પારપાડી આપવા માટે નિરંતર તૈયાર છું. તમે મારો ત્યાગ કર્યો છે, મારી મોટામાં મોટી આશાને કચડી નાંખી છે, મારા હૃદયને છેક આશાહીન બનાવી દીધું છે, તેમ છતાં પણ હું તમારા માટે દરેક કાર્યો કરીશ તમારા પર બનશે તેટલા ઉપકારો કરીશ. અને તમારા નામની નિરંતર માળા જોડતી રહીશ. ”

આ પ્રમાણે જોશમાંને જોશમાં તડિતાએ ઘણા દિવસ થયાં પોતાના હૃદયમાં છુપાઈ રહેલી ભાવનાઓને શકટારના મુખ આગળ રજૂ કરી દીધી અને ત્યાર પછી તે એક ઊંડો નિસાસો નાંખીને મોટેથી રડી પડી. શકટાર તડિતાની આંખમાંથી આંસૂનો પ્રવાહ બહેતો જોધને બહુજ દુઃખી થયો અને પોતાનાં પાછલાં કાર્યોને માટે અત્યંત પરતાવા લાગ્યો.

આ જોધને તડિતાએ ફરીવાર કહેવા માંડ્યું કે;—“ શકટાર, હું તમારા ચરણોની આશ્રિત દાસી છું. જ્યારે પરમ કરુણામય બગવાને તમને નવીન જીવન આપીને પુનઃ મારી નજર આગળ ઉભા કર્યા છે, ત્યારે કહો જોધએ કે, હું ક્યા ઉપાયથી તમારા મનને પ્રસન્ન કરી શકું તેમ છું ? તમારા હૃદયને આનંદ આપી શકું તેમ છું વાઈ ? અત્યારે તમારું સર્વસ્વ ચાલ્યું ગયું છે, ધરખાર લૂંટાઈ ગયા છે, રહેવાને ઘર નહું નથી, પાથરવાને પથારી રહી નથી, ઓઢવાને વસ્ત્ર રહ્યું નથી તમે અત્યારે માર્ગમાં રખડતા એક બીખારીથી પણ દુર્જન સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છો, માટે તમને દ્રવ્યની આવશ્યકતાનો અવશ્ય હોવી જ જોધએ. તમારી પાંચમાલી કરવામાં રાજમંત્રી રાક્ષસે કશી કચાશ રાખી નથી, તમારી પત્ની પર જીલ્મ ગુજારવામાં જરા પણ ખામી રાખી નથી, એ બધી વાતો મારા બજણવામાં આવી ગઈ છે. અત્યારે મારી પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય છે, જોધએ તેટલાં સાહિત્યો છે, ગૃહ સંસાર ચલાવવામાં જે જે વસ્તુઓની જરૂર પડે છે, તે બધી વસ્તુઓ મારી પાસે તૈયાર છે. મારો કુબેરના જેવો ધનમંડાર અખૂટ દોલતથી ભરેલો છે, તે તમા

ખીછ બધી વસ્તુઓ હું તમને આપી દેવા ઇચ્છું છું. મેં સંસારનો ત્યાગ કરીને આ બ્રહ્મચારિણીનો વેશ ધારણ કર્યો છે, એટલે આ દ્રવ્યની તથા વિલાસ વૈભવોનાં સાહિત્યોની કાંઈ જરૂર જ નથી. કારણ કે, દ્રવ્ય એ મનુષ્યના મગજને ભ્રમાવનારી મહા ભયંકર વસ્તુ છે. દ્રવ્ય એજ સર્વ અનર્થોનું મુળ છે. જગતમાં જે જે ટંટા દ્રિસાદ થાય છે. તેનું મુળ કારણ એ દોલત જ છે. સંન્યાસી અથવા સંસાર ત્યાગી યોગી જનોમાંના કેટલાક તેનો સ્પર્શ પણ કરતા નથી. મેરૂ જેવા દૃઢ મનના મુનિઓ પણ દ્રવ્યથી માયામાં લપટાઈ જાય છે અને તેના યોગે યોગીમાંથી ભોગી બનીને પોતાના કર્તવ્યથી બ્રષ્ટ બની જાય છે. એવા કર્મબ્રષ્ટ પુરુષો જ સર્વત્ર નિંદાય છે. માટે મારે તે દોલતથી દૂર રહેવું એજ વધારે ઉચિત છે. હવે મને દ્રવ્ય તરફ એક પ્રકારનો સ્વાભાવિક અભાવ જ આવી ગયો છે. તેમજ વિલાસનાં સાહિત્યો એ દ્રવ્યને સહાનુભૂતિ આપીને વિશેષ અનર્થ આપે તેવાં છે, એટલે હું તેનાથી છેક અલગ જ રહેવા ઇચ્છું છું. હું સંસાર ત્યાગીની બ્રહ્મચારિણી છું, એટલે એ બે વસ્તુઓના સંપર્કમાં આવવાની મને બિહકુલ જરૂર જ નથી. ”

શકટાર, તડિતાની વાતનું શું ઉત્તર આપવું, એની કાંઈ કલ્પના કરી શક્યો નહિ. કેટલીક વાર સૂધી તે ચૂપચાપ એક પ્રકારની ગુહ્ય ચિન્તામાં નિમગ્ન થઈને તડિતાના પ્રશ્નનું કાંઈક ઉત્તર તો આપવું જ જોઈએ, આમ ધારીને બોલ્યો કે;—“ ના તડિતા, તારી દોલતનો તું જ ઉપભોગ કર. વિલાસનાં સાહિત્યોને તું જ ભોગવ. મને એ વસ્તુઓની કાંઈ જરૂર જ નથી. પણ કહે જોઈએ વાર કે, મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત મારાથી શી રીતે થઈ શકે તેમ છે ? મારા ભયંકર અપરાધોની માફી મને તેવો શો ઉપાય અવશિષ્ટ રહ્યો છે ? હું આજ સૂધી તને ઓળખી શક્યો નહોતો, તારા હૃદયની મહત્તા જોઈ શક્યો નહોતો, પરંતુ આજે મને તારા પવિત્ર ચરિત્રનો પુરતો પરિચય મળી ચૂક્યો છે. મને ક્ષમા આપ તડિતા ! હવે હું સમાજનો ભય રાખતો નથી. લોક લજ્જાના કલંકની અને પરનિંદા વગેરેની મને હવે જરા પણ પરવાર રહી નથી ! તું મનુષ્ય દેહધારિણી માનિની નહિ, કિન્તુ કેઈ દેવાંશી લલના હોય તેમ જાણાય છે. આજે હું તારી આ અનુપમ સુંદરતા પર નહિં પરંતુ તારા મધુર અને અનુકરણીય ચરિત્રપર જ મુગ્ધ બની ગયો છું. તારા પ્રત્યેનો મારો અભાવ અભાવ આજે દૂર થયો છે, તારા પવિત્ર ચા-

ચિત્રની આગળ માંડે ચિત્ર તદ્દન અપવિત્ર છે, તદ્દન તુચ્છ છે ! દેવી ! તેં આજે મારાપર જે દયા દર્શાવી છે, મને જે ઉપદેશ આપ્યો છે, મારે માટે તેં જે જે દુઃખો વેઠ્યાં તેનો બદલો મારાથી આ જન્મમાં તો થું પરંતુ કદાપિ વાળી શકાશે નહિ. એક દિવસ જે ભય અને આશંકાથી મેં તારો અસ્વીકાર કર્યો હતો, જે ભય અને આશંકાથી માંડે હૃદય માંડે મન બીરુ બની ગયું હતું, તેને માટે મને અત્યારે બહુજ પસ્તાવો થાય છે. મારા કરેલા અપરાધોને તડિતા તું હવે ભૂલી જા. મેં તારા પ્રત્યે જે નિષ્ઠુર વ્યવહાર ચલાવ્યો છે, તને નિરાશાથી પીડિત બનાવી છે અને એક વિલાસિની અબજામાંથી બ્રહ્માચારિણી બનાવી દીધી છે, તે બધા ગુન્હાઓની હવે મને માફી આપ. હું અત્યંત પાપીયું, કદરહીન છું. તારી પરીક્ષા કરવામાં હું છેતરાયો છું. મારી કુશાચ્છુદ્ધિ કુઠિત થઈ છે. મારા કરેલાં કર્મને માટે અને અત્યંત અનુતાપ થાય છે. માટે કહે-કહે-ઓ માયાળુ માનિની કહે કે, હવે મારા મનને શીરીતે શાન્તિ મળી શકે તેમ છે ? મારા હૃદયમાં વ્યાપ્તો ભયંકર અગ્નિ શીરીતે હોલવાઈ શકે તેમ છે અને મારા તે મહાપાપનું પ્રાયશ્ચિત કેવી રીતે થઈ શકે તેમ છે વા ?

તડિતાની જોશભરી વાતો સાંભળીને, શકટારના મનમાં ખરેખર ત્યારે એક પ્રકારની ભયંકર વેદના થવા લાગી હતી. કોણ જાણે કોઈ એક વીજળીની જવાળા જેવી પીડાથી, તેનાં હાડ-માંસ તથા ચર્મ આદિ સર્વ બળી રહ્યાં હતાં. પોતાના મનોભાવને ન છુપાવી શકવાથી તેમજ દારણ વેદનાના યોગે થતા દુઃખનું કારણ ન સમજી શકવાથી, રડતી આંખે તડિતાના બન્ને હાથ દબાવીને, શકટારે બહુ જ રનેહપૂર્વક શબ્દોમાં તડિતાને ઉદ્દેશીને કહી સંભળાવ્યું કે;—“પાપનું પ્રાયશ્ચિત અને અપરાધની ક્ષમા અવશ્ય હોઈ શકે છે. ભયંકરમાં ભયંકર પાપ કરનારને પણ પોતાના કર્મનો પશ્ચાતાપ થવાથી અવશ્ય માફી મળી શકે છે. તડિતા! તું દેવી છે! હું અતિ નરાધમ પિશાચ છું! માટે મને ક્ષમા કર. હું ક્ષમાને પાત્ર છું, એટલે તારે મારાપર દયા લાવીને ક્ષમા આપવી જોઈએ.”

તડિતા શકટારના હાથમાંથી પોતાના હાથ છોડાવીને દૂર ઉભી રહી અને ત્યાર પછી શકટારના ચરણોમાં મસ્તક નમાવીને તેને પૂર્વોક્ત આસનપર બેસવાનો આમ્રહ કર્યો. તડિતાનો અત્યંત આમ્રહ જોઈને શકટાર તે આસન પર બેસી ગયો. એટલે તડિતાએ તેના પગ પાસે

એસીને કહ્યું કે;—“શકટાર, એમાં તમારો કશો દોષ જ નથી. મેં પ્રથમથી જ જણાવી દીધું કે, બધા દોષો મારાથી જ થયા છે. દરેક દોષોની જવાબદાર હું પોતે જ છું. મારા જેવી અલ્પ હૃદયની રમણીની તુચ્છ પ્રવૃત્તિના પરિણામે આપને દુઃખિત થતું પડ્યું છે. હજી હું મારી દુરાશાથી ઉપજેલાં પાપોનું પૂરતું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કરી શકી નથી મારા બચંકર પાપનું નિવારણ કરવાની જેટલી જરૂર છે, તેનો સો મો ભાગ પણ મારાથી કરી શકાયું નથી. જ્યાં સુધી મારાથી તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ શકશે નહિ, ત્યાં સુધી મારા હૃદયમાં વ્યાપેલી બચંકર અશાંતિ દૂર થવા પામશે નહિ. મને આનંદ કિંવા આરામ પણ મળી શકશે નહિ. તમારો જ્યારે કાંઈ અપરાધ જ નથી, ત્યારે ક્ષમા અથવા પ્રાર્થનાની શી જરૂર છે? તમે નિરપરાધી છો, એટલે ક્ષમાના અધિકારી નથી અને મને ક્ષમા આપવાનો અધિકાર નથી. મને મારાં પૂર્વનાં કર્મનું ફળ મળ્યું છે, તેમાં તમારો શો દોષ, શો અપરાધ? કર્મમય જગતમાં દરેક મનુષ્યને પોતાની કરણીનાં ફળ ભોગવવાં પડે છે. મુખ અને દુઃખ સર્વ કર્મને આધીન છે. એટલે હવે એ વિશેની બધી ચિંતાનો ત્યાગ કરો. મારા ભાગ્યમાં લખાયું હતું, તે પ્રમાણે બની ગયું છે, એટલે ચિંતા કરવાનું કાંઈ કારણ જ નથી. તમે મારા પિતાપર અનેક ઉપકારો કરેલા છે, એટલે એક રીતે હું પણ તમારી ઋણી છું. તમારા પ્રતાપે જ અખૂટ દ્રવ્ય મેળવી શકી હતી અને તમારા માટે જ તેનો યોગ્ય વ્યય કરી શકી છું, એટલે હવે હવે કે શોક કરવાની કશી જરૂર નથી.”

આ પ્રમાણે વાતમાં ને વાતમાં રાત્રિ ધણી જ વીતી ગઈ. ત્યાર પછી શકટારે તડિતાના બન્ને હાથ પકડીને સ્નેહયુક્ત સ્વરથી કહ્યું કે;—“તડિતા આજે મને વિદાય થવા દે, જે તારી ઈચ્છા હશે તો વળી કોઈ વેળાયે પાછો આવી જઈશ. આજે મારા પર એક કામનો ખાસ બોલો આવી પડેલો હોવાથી મારાથી અહીં કોઈ પણ રીતે રોકાવાય તેમ નથી. ઈશ્વર ઈચ્છા હશે તો સમયઆવે પુનઃ તારી મુલાકાત લઈ જઈશ.”

તડિતા સાચારીથી શકટારને વિદાય આપવા તૈયાર થઈ. તેણે પોતાના મુખ પર એક પ્રકારનો મલિનભાવ ધારણ કરીને કહ્યું કે;—“આની અધિકારી રાત્રે જવાનું તમે જે સાહસ કરો છો, તે મને કોઈ પણ પ્રકારે રચતું નથી. કારણ કે, અહીંથી મલયપૂર જવાનો માર્ગ

ધણો જ બિહામણો અને ચોરો તથા લૂટારાઓના ઉપદ્રવવાળો ગણાય છે, માટે અત્યારે અહીં રોકાઈ જાઓ અને સવાર થયે ખુશીથી વિદાય થજો.”

શકટારે કહ્યું કે;—“ના તડિતા, હું બરાબર સમય સાધીને જ તારી પાસે આવ્યો હતો. ગુપ્તવેશ ધારણ કરીને એક મારા મિત્રના રથમાં બેસીને હું તારે ત્યાં આવ્યો હતો અને અત્યારે પણ તે રથના પાણીદાર અથવા સત્તર મને મલયપૂર પહોંચાડી દેશે. તારા પર મેં અત્યંત અત્યાચાર ગુજર્યો છે, એટલા માટે જ હું તારી પાસે ક્ષમાની બિક્ષા માગવા આવ્યો હતો. તારા હૃદયની અપૂર્વ ઉદારતાના યોગે હવે મને મારા અપરાધની માફી મળી ચૂકી છે, એથી મારા મનમાં અત્યંત સંતોષ થયો છે. તને મળવા આવતાં મને જે એક પ્રકારનો સંકોચ થતો હતો, તે સંકોચ પણ હવે દૂર થયો છે. તારું મારે ખાસ જરૂરી કામ પડ્યું છે, માટે મારું તે કાર્ય કરી આપવાની કૃપા કર મને એવી સમ્મતિ આપ કે જેથી મને જરૂર પડે ત્યારે હું તારી પાસે આવીને વિના સંકોચે મારા મનની વાત તારી પાસે રજૂ કરી શકું, તારા વિના બીજા કોઈથી તે કાર્ય થઈ શકે તેમ નથી. મેં જે કાર્ય આરંભ્યું છે તેની પૂર્ણાહુતિ તારા વિના કદાપિ થઈ શકે તેમ નથી. તું જ અત્યારે અમારો સાચો આધાર છે.”

આ સર્વ વાર્તા સાંભળીને તડિતાના મનમાં એક મહાન ઝંઝાવાતનો ઉદ્ભવ થયો. તે બહુ જ વ્યથ થઈને કમ્પીત સ્વરથી કહેવા લાગી કે;—“શકટાર, તમારા માટે જ મારા જીવનમાં આવો જખરો ફેરફાર થવા પામ્યો છે. તમારે માટે મેં ધણાં દુઃખો વેઠ્યાં છે અને આવો સંન્યાસિનીનો વેશ પણ ધારણ કરી લીધો છે. તેમ છતાં પણ તમારી ચિન્તા એજ મારા જીવનનો સંજીવની મંત્ર થઈ પડ્યો છે. ભગવાનનું સ્મરણ કર્યા પછી બીજો નંબરે હું તમારી જ આરધના કંઈ છું. તથાપિ મારી અત્યારની તમામ વાસનાઓ નિષ્કામ અને સ્વાર્થરહિત છે. સ્વાર્થયુક્ત સેવા કરવી, એ મહાપાતક ગણાય છે. મેં તમને પર-લોકના સંબંધી ધારીને તમારી સાથેના આ જગતના સર્વ સંબંધોનો ત્યાગ કરી દીધો છે. આલોકમાં તમારા હૃદયપર એક અન્ય અમળાએ પોતાના પ્રેમનો અધિકાર જમાવી દીધો છે, એટલે મારો તે અધિકાર આલ્સો ગયો છે. હવે હું જ્યાં સુધી જીવીશ ત્યાં સુધી તમારી જ આ-રાધના કરતી આવીશ. કોઈપણ પ્રકારની વાસના રાખ્યા વિના તમારી

ઉપાસના કરીને, અત્યાર સૂધી મેં જે શાંતિ ભોગવી છે, તે સુખમય માર્ગનો હું હવે બિલ્કુલ ત્યાગ કરીશ નહિ. તમારા નામની રટના કરીને મેં જે આનંદ ભોગવ્યો છે, તે આનંદને કદાપિ છિન્નભિન્ન થવા દઈશ નહિ. હૃદયમાં નિરંતર તમારી સૌમ્ય પ્રતિમાનું સ્થાપન કરીને હું તમારી પૂજા કરતી રહીશ. લોકો નિષ્કામભાવથી ઈશ્વરની આરાધના કરે છે અને તેથી જ તેઓ સ્વર્ગનું શાન્તિમય સુખ ભોગવે છે, તેથી જ તેમના હૃદયને એક પ્રકારની તૃપ્તિ મળી શકે છે. સ્વાર્થ, માયા અને મોહનો ત્યાગ કરીને પોતાનું કર્તવ્ય આરંભવાથી મનુષ્ય હમેશાં દિગ્વિજયી થઈ શકે છે. સંસારમાં વિનય મેળવવાનું મુખ્ય સાધન કામના રહિત ભક્તિ જ ગણાય છે. નિષ્કામ ભક્તોજ મનુષ્ય જન્મનું સાર્વિક કરી શકે છે.

મારું મન પરવશ થવાથી આજે મારી આવી ખુરી અવસ્થા થઈ ગઈ છે. મારા મનમાં પ્રથમ ઉપજેલી કામવાસનાના યોગે હું બહુજ પીડાઈ છું અને આવી દુઃખી બની ગઈ છું, માટે તે બધી ખુરી ભાવનાઓને હું હવે મારા હૃદયમાંથી કાઢી નાંખવા ઇચ્છું છું. મનની નબળાઈ એજ બધાં દુઃખોનું મૂળ કારણ છે. માટે તે નબળાઈને પણ દૂર કરવા ધારું છું. તેમ છતાં પણ મારા આ હ્રુદ્ અને નજીવા જીવનનું દાન આપવાથી તમારો કાંઈ ઉપકાર થતો હોય, મારું ધન, દોલત, ધરખાર વગેરે બધું આપવાથી જો તમારા મનને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થઈ શકતી હોય તો, મારા લોહીનાં ટીપાંથી તમારા કલ્યાણની આશા રળાતી હોય, તો તમારા માટે હું તેમ કરવાને પણ તૈયાર છું. તમારાપર મારા પ્રાણ કુર્યાન કઈ તેમ છું. મારા આ હાડમાંસના શરીરપર ભગવાન સિવાય બીજા કોઈનો અધિકાર નથી. ભગવાનના સિવાય મારા હૃદયને હચમચાવી શકે તેવી કોઈ પણ વ્યક્તિ આ વિશ્વમાં વિદ્યમાન નથી. મારું આ વિવશ થયેલું ચિત્ત તમારા સંતોષને માટે સર્વદા તૈયાર રહ્યું છે અને જ્યાં સૂધી હું જીવતી હોઈશ, ત્યાં સૂધી રહેશેજ. આ કાયા તમારા ઉપકાર માટે જ સરળ છે, માટે મારા જેવું જે કાંઈ કામકાજ હોય તે કોઈ પણ જાતનો સંકોચ રાખ્યા વિના સત્વર જણાવી દો.

શકટાર અત્યાર સૂધી જાણી શક્યો નહોતો કે, તડિતાના હૃદયમાં એક પ્રકારની અમાતુષિક ઉદારતા અને મહત્વ વસેલાં છે. તડિતા પોતાના પ્રત્યે આવો અપૂર્વ અનુરોગ ધરાવે છે, એની તેને કલ્પના પણ આવી નહોતી. તે બુદ્ધિમાન અને બહુ જ વિચારશીલ પુરુષ

હોવા છતાં, એકજ પ્રકારના વિચારના વ્હેનમાં ધસડાઇને તડિતાને આ પહેલાં એક કામ પરાયણા, ધૈર્ય વિનાની અને લાલસાવાળી રમણીજ ધારી લીધી હતી. પરંતુ હવે તેણે જોયું કે, એવી કલ્પના કરવામાં તેણે મોટી ભૂલ કરી હતી, તે સંપૂર્ણ રીતે અભિત બની ગયો હતો. સ્ત્રીઓના હૃદયમાં વસતી એક પ્રકારની માયા તથા મમતાને તે છેક જ વિસરી ગયો હતો. ખરી રીતે, એ તડિતાજ ભગવાનની આ વિ-શાળ મેદિનીનું એક અમુલ્ય રત્ન હતું. જગત્પતી શોભારૂપ મનાતું પારિજાત પુષ્પ હતું. ધૃષ્ટિરે તેનામાં સૌન્દર્ય અને સદ્ગુણ ઉભયનો સમાવેશ કર્યો હતો. આવો અપૂર્વ આત્મત્યાગ, આવું ચિત્તદમન અને પ્રેમની આવી અનુપમ ગંભીરતા તેણે પોતાની જીંદગીમાં કદાપિ જોઇજ નહોતી. સ્ત્રીઓના સૌન્દર્યમાં વીજળીની શક્તિ સમાયલી હોય છે અને તેના યોગે તે અનેક દૃઢ હૃદયના પુરુષોને પરાજિત બનાવી દે છે, એટલુંજ માત્ર શક્યારથી સમજી શકાયું હતું, પરંતુ તેના ગુણો જ-હાંડને પણ ઉપકારિત બનાવી શકે છે, એ વાતની તેને સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના આવી શકી નહોતી. તડિતાના જેવી સદ્ગુણ સંપન્ન સુંદરીના દર્શન કરવાનું સૌભાગ્ય શક્યારને આ પહેલાં કદાપિ મળ્યુંજ નહોતું. ”

તડિતાના ચરિત્રની આવી વિચિત્રતા જોઇને શક્યારનું હૃદય ત-ડિતાનું પક્ષપાતી બની ગયું. તે તડિતાને એક ગુણવતી દેવીજ ગણવા લાગ્યો. તેની ચારિત્રની દૃઢતા જોઇને તેણે મનમાં ને મનમાંજ વિચાર્યું કે, તેણે ઉઠાવેલા કાર્યમાં જો કદાપિ કોઈ સહાયતા કરી શકે તેમ હોય, તો તે એક માત્ર તડિતાજ છે. તડિતા વિના તે જીવ સંટોસદનું કાર્ય કોઈનાથી થઇ શકે તેમ નથી. માટે હવે એ કાર્યનો ભાર તડિતાનેજ સોંપવો.

તે દિવસે જો કે તડિતાની સાથે તેની વધારે વાતચીત થઇ નહિ, પરંતુ તેના લાગ કરીને ત્યાંથી વિદાય થતી વેળાએ શક્યારના મનમાં એક પ્રકારનું અસહ્ય દુઃખ થવા લાગ્યું. તેની આંખો આગળ એક પ્રકારનું ગંભીર કાર્ય આવી ઉભું હતું. જો તેને તડિતાની એક સહાયતા મળી શકે તોજ તે રાજ સમરકેતુને યુદ્ધના વિષયમાં એક પ્રકારની ખાસ મદદ કરી શકે તેમ હતો, પરંતુ જો તડિતા તેમ કરવામાં અસમ્મત થાય તો શક્યારની બધી બીજી ધૂણમાં મળે તેમ હતું. આ જીંદગીમાં રાજની શિક્ષાનો ભય રાખીને અથવા બીરુ પુરુષની પેઠે છુપાઇને, ચોરની પેઠે પોતાનું સ્વરૂપ છુપાવી રાખવાને તે તદ્દન નારાજ હતો. અત્યારે તેની સ્થિતિ બહુજ ભયંકર થઇ પડી હતી. પોતાના જીવનની રક્ષા કરવા

માટે તેને મગધનો ત્યાગ કરીને રાજ્ય સમરકેતુના રાજ્યનો આશ્રય લેવો પડ્યો હતો. જ્યાં સુધી તે મગધરાજ ધનનંદના કોપમાંથી મુક્ત થઈ શકે નહિ અથવા તો તેનો નાશ કરી શકે નહિ; ત્યાં સુધી તેનાથી જંપીને બેસાય તેમ નહોતું. તેને ખિચારાને એક પશુની પેઠે તિરસ્કાર મુક્ત દશામાં રખડી રખડીને પોતાનું જીવન વીતાડવું પડે તેમ હતું. પરંતુ હવે જો તે પોતે ધારેલા કાર્યમાં વિલંબ કરે તો, તેને અત્યંત હાનિ થવાનો સંભવ હતો. આણક્યની પેઠે તેણે પણ નંદવંશનો નાશ કરવાની ભયંકર પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી અને તે પ્રતિજ્ઞા પાર પાડવા માટે તેણે, રાજકુમાર ચંદ્રગુપ્ત, રાજ્ય સમરકેતુ અને આણક્યને પોતાના મુખ્ય સહાયકો બનાવી લીધા હતા તથા તડિતાને એક નવીન સહાયકા બનાવવાનો તેણે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો હતો.

છેવટે તેણે પોતાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં તડિતા પાસેથી વિદાય લઈને મલયપૂર બહારી પ્રયાણ કર્યું. પ્રયાણ કરતી વેળાએ તેણે તડિતાને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:—“મેં આજે જે દારમાં પ્રવેશ કરીને તારી મુલાકાત લીધી છે, તે દાર ભવિષ્યમાં ફરીવાર જ્યારે તારી મુલાકાત લેવા આવીશ ત્યારે મારામાટે ઉઘાડું રહેશે ખરું કે ?”

“એવી કલ્પના કરવાનું શું કારણ છે ? તે વિષયમાં તમે કશી પણ ચિન્તા રાખશો નહિ. તમારા માટે મારાં દ્વારા સર્વદા ખુલાંજ રહેશે. આ દારને બહારથી તાળું વાસીને બંધ કરવામાં આવે છે. દેવ-મંદિરમાં દાખલ થઈને આ બાજુ આવવાથી એ દારનો પતો સત્વર મળી શકે તેમ છે, લ્યો હું તમને આ એક બીજી ચાવી આપું છું, તે ચાવીવડે દાર ઉઘાડીને જ્યારે તમારી ઇચ્છામાં આવે ત્યારે મારી પાસે ચાલ્યા આવજો. તમને દાખલ થવા દેવામાં મારા નોકરો કોઈ પણ પ્રકારની બાધા લાવશે નહિ. હું આજેજ તમને સૂચના આપી દઈશ. મારા બાગની ઉત્તરમાં બીજું એક દાર છે, હું તે દાર માર્ગે હું મારા રહેવાના ઓરડામાં આવજાવ કરું છું. તેમ છતાં તમે સવાર અને સંધ્યા સમયે અહિં આવશો નહિ. કારણ કે, તે સમયે હું દેવાલયમાં દેવતાની પૂજા માટે રોકાયેલી હોજી છું. દિવસના કરતાં રાત્રે ભેગાં થવું એ જ આપણ બન્નેને માટે વધારે સગવડવાળું છે. માટે તમે જેવી રીતે આજે અહીં આવ્યા હતા. તેવી જ રીતે હવે પણ આવજો. મને લાગે છે કે, મારી આ વ્યવસ્થાથી તમને કોઈપણ પ્રકારની અડચણ આવી શકશે નહિ.”

તડિતાની આવી અનુપમ ઉતારતા જોઈને શકટારની આંખોમાં

આંસુ આવી ગયાં. તે પોતાના મનમાંજ વિચારવા લાગ્યો કે:—“અહા ! એક આર્ય અખળાનું હૃદય કેવી દયા અને મમતાથી ભરપૂર છે. જેને માટે મેં જુડી કલ્પના કરી હતી, જેને મેં એક કામપરાયણા રમણી ધારી હતી, તે તડિતા કામલોલુપ રમણી નથી, પરંતુ આદર્શ પ્રેમની પ્રતિમા છે. મારામાં તેનો વિશુદ્ધ અતુરાગ છે. મારા માટે તે પોતાના સર્વ વૈભવોને તિલાંજલિ આપી ચૂકી છે, ધન્ય છે, તડિતા તારા હૃદયને અનેકવાર ધન્ય છે. તું મનુષ્યના મનને મોહ ઉપજાવનારી મોહિની નહિ, પરંતુ સદ્ગુણની પ્રતિમા છે.”

ત્યાર પછી તેણે પોતાની આંખનાં આંસુ લુછીને, તડિતાને કહ્યું કે:—“તડિતા, હવે હું અલયપૂરભણી રવાના થાઈ છું. સમય થયો જ વીતી ગયો છે, માટે હવે વધારે વાર રોકાવું ઉચિત નથી. કદાચ જે હું તને ફરીવાર ન મળી શકું, તો મને મારા અપરાધની માફી આપજે. રાજમંત્રી રાક્ષસના કપટજાળમાં સપડાવાથી કદાચિત્ મારું મરણ થાય તો તું તે પરમકૃપાળુ પરમાત્માનું સ્મરણ કરીને તારા બાહીના દિવસો પૂરા કરજે. આ જીવન સંત્રામ સમાન છે. જીવનમાં સુખ અને દુઃખ, પાપ અને પુણ્ય, નીતિ અને અનીતિ, ધર્મ અને અધર્મનું યુદ્ધ નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે. આ ભીષણ યુદ્ધમાં મનુષ્યના જીવનની કસોટી થાય છે. માટે જીવન સંત્રામમાં તું જરાપણ ગભરાઈશ નહિ. મારામાં ચૈતન્ય હશે, ત્યાં સૂધી તો હું અવશ્ય તારી મુલાકાત લેતો જમશ. પરંતુ બાઅયોગે કદાચ મૃત્યુ થાય તો પણ તું મારે માટે કશી ચિંતા કરીશ નહિ. મારા મરણ પછી તું પરમાત્માનું સ્મરણ કરીને બ્યારે તારા જીવનના દિવસો પૂરા થાય, ત્યારે પરમાત્માના પ્રેમમય રાજ્યભણી પ્રમાણ કરજે, ત્યાં તને કોઈપણ પ્રકારનું દુઃખ પડશે નહિ. કોઈપણ પ્રકારનું દુઃખ પડશે નહિ. કોઈપણ પ્રકારની ચિન્તાઓ તારા હૃદયની પીડિત કરી શકશે નહિ. કારણ કે:—

“જ્યાં વૈરની નથી ભાવના, સમભાવના વ્યાપી રહી;
જ્યાં શત્રુતા કે મિત્રતા, એ શબ્દ સંભળાયે નહીં.
જયગાન જે રથજમાં પરસ્પરનાં સદૈવ ગવાય છે;
તે વેદના સુખ દુઃખની સહુને પરસ્પર થાય છે.
તું વિચર દેવી ઇશિના તે અભય અક્ષય ધામમાં;
જઈ હીન શૂન્ય જ્ઞાનમાં, તે વિશ્વપતિ અભિરામમાં.”

તડિતા ! જીવન ક્ષણિક છે, ધડીકમાં નાશ પામે તેવું છે, તેટલા માટે જ મારે તને આવો ઉપદેશ આપવો પડ્યો છે. જે હું જીવતો

હઠશ તો, પુનઃ તારી મુલાકાત કરીશ અને તારી દારા જે કાર્ય થઈ શકે તેમ છે, તે કાર્યનો બેબે તને જ સોંપીશ. હવે તું મને વધારે સંભારીશ નહિ, કારણ કે, હું તારો મહાન અપરાધી છું. પણ હવે આવી વાતો વધારે વિલંબ લગાડવો વ્યાજબી નથી, કારણ કે, મારો સારથી મારી વાટ જોતો બેટો હશે, માટે મને વિદાય આપ. ઇશ્વર સમય આપશે, ત્યારે હું તને પુનઃ આવી મળીશ. તું પવિત્ર છે, તારું હૃદય પવિત્ર છે, માટે તને અધિક ઉપદેશ આપવાની કશી આવશ્યકતા જ નથી. હે, હવે હું મારા સારથી પાસે વિદાય થાઉં છું.”

આમ કહીને શકટાર ત્યાંથી રવાના થયો અને ત્યાર પછી પ્રથમ જણાવેલા દેવમંદિર પાસે આવીને તેના દારને બહારથી વાળું વાસ્ત્રી દીધું તથા તેની આવી પોતાની પાસે રાખી લીધી. થોડીવારમાં આ બધું કામ બતાવીને જ્યાં આગળ તેનો સારથી તેની વાટ જોતો ઉભો હતો, ત્યાં તે જઈ પહોંચ્યો.

ત્યાર પછી શકટાર રથમાં બેટો એટલે સારથીએ રથને મલય-પૂરબણી હંદારી મૂક્યો. રથ પણ ધીમે ધીમે તે ભયંકર રાત્રિની વેળાએ મલયપૂર તરફ ચાલવા લાગ્યો.

આ સમયે શકટારે વિચાર્યું કે, તડિતા સાથે મુલાકાત કરવાથી તેના શીરપર એક નવીન આકૃત આવી પડી. તે આકૃત બીજી કાંઈ જ નહિ, પરંતુ તડિતાનું સ્મરણ જ તેને આકૃતરૂપ થઈ પડ્યું હતું, તે કોષપણ પ્રકારે તડિતાના તે ગંભીરતારૂપ અને માધુર્યવાળા, ચળકતા અને પવિત્રતાયુક્ત, અતિ સુંદર અથવા મલિન મુખને વિસરી શક્યો નહિ. તેની હમેશાં અંધકારથી ઢંકાઈ રહેલી, નિરાશાયુક્ત હૃદય-કન્દરાની અતિ એકાંતમાં, તડિતાની વીજળીને પણ બૂલાવી દે તેવી રૂપમાધુરીની ઉજ્જવલ પ્રભા છવાઈ ગઈ હતી અને તેથી તેનું હૃદય ચમકી ઊઠ્યું હતું.

જો ખરૂં કહીએ તો શકટાર જે કામને માટે તડિતા પાસે આવ્યો હતો, તે કામ તેનાથી તે દિવસે બિલ્કુલ સિદ્ધ કરી શકાયું નાહ. કારણ કે, તે તડિતાના રૂપના તેજ પાસે છેક મલિન મની ગયો હતો. તડિતાનું રૂપ જોઈને તે અંજાઈ ગયો હતો. રૂપનો જય બધી જગાએ થઈ શકે છે, તેથી જ રીતે તડિતાના રૂપે શકટારને પણ પરાજિત બનાવી દીધો. તે તડિતાના તે અપૂર્વ રૂપના પ્રભાવ આગળ પરાજિત થઈને, પોતાના મનની ધારણા પ્રકટ કરી શક્યો નહિ અને તેથી છેવટે લાચાર થઈને તડિતા પાસેથી વિદાય લઈ પોતાના ગૃહતરફ વિદાય થયો.

પ્રકરણ ૧૨ મું

મન્દાની કર્તવ્યપરાયણતા.

“ ભોજન સમય માતા પ્રમાણે જે જમાડે ભાવથી;
ગૃહકાર્યમાં દાસી સમે વરતે વિનમ્ર સ્વભાવથી;
વારાંગનાસમ રતિસમયમાં ધારતી લજ્જા નથી;
મૃદુભાષિણી જેના વચનમાં લેશ કંકશતા નથી;
લક્ષ્મી ન લક્ષ્મી શાસ્ત્રમાં ગૃહની કદાપિ મનાય છે;
લલના જ એવી ગૃહની લક્ષ્મી સદા લેખાય છે. ”

“ ખૂંદેન, હવે આપણી રક્ષાનો કોઇપણ ઉપાય જણાતો નથી. ”

“ કેમ ભૈરવ ? આજે વળી શો નવો બનાવ બન્યો છે વાર ? ”

“ મેં સાંભળ્યું છે કે, ઘણા જ થોડા સમયમાં મગધરાજ ધનનંદનું

સૈન્ય આવીને, આપણા રાજ્યને ચારે બાજુથી ઘેરી લેશે તથા
પ્રજાપર જુદમ ગુજારીને ભયંકર હાહાકાર મચાવી દેશે. ”

“ બહે ધણીજ ખુશીથી તેમને રાજ્યપર ચઢાઈ કરવા દો,
પરંતુ તેથી તમે આટલાબધા વ્યગ્ર કેમ બની ગયા છો. ”

“ આપણા પહાડી સૈનિકોની સંખ્યા, મગધરાજના વિશાળ સૈ-
ન્યની તુલનામાં અત્યંત અલ્પ છે, અથવા તો એથી ભાગની પણ
નથી. મગધરાજ ધનનંદનું સૈન્ય સુશિક્ષિત અને કેળવાયલું છે, તેથી
તેવા મુદ્ધ વિશારદ સૈન્યની સ્થાએ ટકર ઝીલવી એ કાંઈ જેવી તેવી વાત
નથી. મન્દા ખૂંદેન, જે કે આપણા સૈનિકોના હૃદયમાં સ્વદેશાભિમાન
અને માતૃભૂમિના પ્રેમની અપૂર્વ લાગણી આદિ સદ્ગુણો વસેલા છે,
તેમ છતાં જ્યારે હું મગધરાજના સૈન્યનો વિચાર કરું છું, ત્યારે મારા
હૃદયમાં એક પ્રકારની નિરાશાનો ઉદય થઈ આવે છે અને વિજયને
બદલે પરાજયના ભયંકર વાગ્યા કરે છે. ”

“ ભૈરવ, આમ ધારવામાં તમારી ભારી ભૂલ થાય છે. ધનનં-
દનું સૈન્ય વધારે હોય કે ઓછું હોય, તે સંબંધી આપણે કાંઈ વિચાર
કરવો ઉચિત નથી. મુદ્ધ ભૂમિમાં સૈન્યથી સંખ્યા ઉપર વિજયનો આધાર
રાખી શકતો નથી, પરંતુ સૈનિકોની કુશળતા, નવીન નવીન પ્રકારની
બુદ્ધિ અને સેનાપતિની દક્ષતા ઉપર જ વિજયનો આધાર અટકી

રહ્યો છે. મગધરાજના મુખ્ય સેનાપતિ બળવંતસિંહ યુદ્ધ વિદ્યાના અતિ નિપુણ પુરુષ ગણાય છે અને તેમની સહાયતાથી જ મહારાજ ધનનંદે અનેકવાર વિજય પ્રાપ્તિ કરેલી છે, તેઓ આ સમયે સેનાપતિનું પદ અહણ કરી આપણા પહાડી રાજ્યપર ચઢાઈ કરવાના નથી. તેઓ રાજકુમાર અંદ્રગુપ્તના ગુરુ છે અને એટલા માટે જ તેઓ યુદ્ધમાં ઉતરવાને નારાજ થયા છે. આપણા પક્ષમાં અસીમ પરાક્રમશાલી રાજકુમાર, અંદ્રગુપ્ત, કૂટવિદ્યા પરાયણ રાજમંત્રી શકટાર અને કર્મ કાંડ નિપુણ મહા તેજસ્વી પંડિત ચાણક્ય દેવ વિદ્યમાન છે, એટલે તે સર્વના એકત્ર બળથી મગધરાજ કદાપિ આપણાપર વિજય મેળવી શકે તેમ નથી. આયુદ્ધમાં આપણને કોઈ પણ પ્રકારની હાનિ થવાનો સંભવ જ નથી. રાજકુમાર અંદ્રગુપ્તના ભાગ્યનો અને મહારાણી મુરારદેવીને બન્દીબાનામાંથી મુક્ત થવાનો આધાર આ યુદ્ધપર જ અવલંબી રહ્યો છે. જો આ યુદ્ધમાં મહારાજ ધનનંદનો પરાજય થશે તો પછી મૈયાવંશની સ્થાપના કરવામાં જરા પણ વિલંબ લાગશે નહિ. આ સર્વ કારણોથી આપણે ભયભીત થવાનું કાંઈ કારણ જ નથી. જ્યારે તમારા જેવા વીર, દક્ષ અને સેના નાયક પુરુષ જ આમ હતારા બની જશે, તો પછી આપણને વિજયલક્ષ્મી શી રીતે મળી શકશે. માટે એવી સર્વ દુરાશાઓનો ત્યાગ કરો અને કર્તવ્ય કરવા માટે તૈયાર બની જાઓ. શત્રુપક્ષનો સંહાર કરવામાં દયા દર્શાવવી અથવા ભયભીત થવું એ સર્વ અધોગતિનાં જ ચિન્હો છે. ભગવાન કૃષ્ણે કુરુ ક્ષેત્રમાં અર્જુનને યુદ્ધ કરવામાં શિથિલ થયેલો જોઇને શો ઉપદેશ આપ્યો હતો, તે જરા સાંભળો:—

“ ધન ભૂમિ સ્ત્રી હરનાર, વિષ દેનાર બાળે આગથી;
આવે ચઢીને મારવા તેમજ વળી હથિયારથી;
તે આતતાથી પૂરુષ છે, શાસ્ત્રો કહે છે એકથી;
એ આતતાથીને હણો, પાતક જરા તેમાં નથી;
પૂરો સુર્યોધન આતતાથી યુદ્ધમાં પ્રત્યક્ષ છે;
સંહાર અર્જુન ! શસ્ત્રથી એ વૈરિ તારો ભક્ષ છે. ”

“ મન્દા, હજી તું અજ્ઞાન છે. અદ્ય વયના યોગે ભવિષ્યના પરિણામથી સર્વથા અજ્ઞાન છે. ભગવાન કૃષ્ણનો ઉપદેશ સ્વીકારવા યોગ્ય છે, પરંતુ તેવો અવસર આવવાને હજીવાર છે. તું હજી નાની ઉમ્મરની બાળા છે, મેં તને મારી ગોદમાં ઉછેરીને મોટી કરી છે. હું

તને મારા જે વિચારો દર્શાવી રહ્યો છું, તેમાં અતુક એક ખાસ હેતુ સમાયેલો છે અને તે હેતુ તને થોડા સમયમાં વિદિત થઈ જશે.”

“આપનું કહેવું સત્ય છે. પરંતુ બાળા હમેશાં બાળા રહેતી નથી. તેના શરીરનું રક્ત એક દિવસ પણ ઉછાળા માર્યા વિના શાંત રહી શકતું નથી. જે એક ક્ષત્રિય રમણી પોતાના શીરપર મોતનાં નગારાં વાગતાં હોય અને શાંત બેસી રહે, તો તે ક્ષત્રિય જાતિના વીરનામને કલંક લગાડનારી એક કુલટા કહેવાય છે. સ્ત્રીઓ માત્ર અંતઃપુરની શોભા માટે જ સરજાઈ નથી. ધરનું આભૂષણ કરી રાખવા માટે ધ્વિરે તેને બનાવી નથી. જગતની સેવા ઉઠાવવી, પોતાનાં આશ્રિતોનું રક્ષણ કરવું અને નારી ધર્મમાં દૃઢ રહેવું એ સર્વ સ્ત્રીઓનાં મુખ્ય કર્તવ્યો છે. ગુરુ યોગાનંદ સ્વામી તથા ચાણક્ય દેવ પાસેથી સ્ત્રીઓના પરાક્રમની કથાઓ સાંભળી છે, તેથી આવા યુદ્ધના પ્રસંગે મારાથી શાંત થઈને બેસી રહેવાય તેમ નથી. હું પણ મારાથી બનતી સેવા ઉઠાવવાને તૈયાર છું. યુદ્ધ ભૂમિમાં અગ્રભાગ લઈને શત્રુપક્ષના સૈનિકોનું લોહી રેડવાની તથા મારી પહાડી માતૃભૂમિની રક્ષા કરવાની મને દૃઢ ભાવના થઈ આવી છે. પણ આ બધી વાતો અત્યારે કહેવાની કાંઈ પણ જરૂર જણાતી નથી. અત્યારે તો માત્ર તમારી શી મનો ભાવના છે, એજ જાણી લેવાની મારી તીવ્ર ઇચ્છા છે. શું તમને તમારા પોતાના પર અવિશ્વાસ આવે છે? તમારી વીરતા તમને તુચ્છ જણાય છે? મારા પિતાના સમયમાં આ રાજ્યના સેનાપતિ તરીકે તમે જે કાર્ય કર્યું હતું અને તે અવધિમાં તમે જે જે વિજયો મેળવ્યા હતા, તે બધાનું શું તમને વિસ્મરણ થઈ ગયું? એક દિવસ એ મગધરાજ્યની વિરુદ્ધમાં એક સાધારણ સૈન્ય લઈને તમને મોકલવા આવ્યા હતા અને તે સમયે તમે તે અદ્ય સૈન્યની સહાયતાથી એક પ્રકારનું અદ્ભુત પરાક્રમ દર્શાવીને જે વિજય મેળવી આવ્યા હતા, તે પ્રસંગને પણ તમે છેક વિસરી ગયા છો?”

ભૈરવ, મન્દાકિનીના આવા કઠોર તિરસ્કાર અને હિપ્પાલભોથી બહુજ શર્માઈ ગયો. તેણે નિરાશાથી કહ્યું કે:—“બહેન, તે બધા પ્રસંગોનું મને સારી રીતે સ્મરણ છે, પરંતુ અત્યારે તેથી શું વળવાનું છે? હું જ્યારે સેનાપતિ હતો, ત્યારે મગધ રાજ્યના સૈનિકોની સંખ્યા આઠલી મોટી ન હોતી. તેમજ તે વખતનું સૈન્ય પણ અત્યારના જેવું સુશિક્ષિત અને કેળવાયેલું નહોતું.”

આ સાંભળીને મન્દાકિનીએ સહજ ગુસ્સાથી જણાવ્યું કે;—
 “ પરંતુ તેથી શું થયું, એમાં આપણને શી હાનિ થવાની છે ? પહાડી વનદેવીએ આપણને કાંઈ નમાલાં અને નિર્ભય કરીને જન્મ આપ્યો નથી ? આપણને વીરતાથી વંચિત રાખ્યાં નથી. કર્મથી ભ્રષ્ટ બનાવ્યાં નથી. તમારા હાથથી ચાલતી તલ્વારમાં ઓછી શક્તિ આપી નથી. મગધરાજનું સૈન્ય આપણા સૈન્યથી ચારગણું હોય, તો પણ આપણું શું તુકસાન થવાનું છે ? પરંતુ આ વાર્તાને તમે હજી પણ ભૂલી જાઓ છો કે, મગધનો મહાબળવાન યુવરાજ અંદ્રગુપ્ત આપણા સેનાપતિ છે અને મારો સહોદર વીરાગ્રગણ્ય સમરકેતુ સેનાનો અધિનાયક છે, એટલે યુદ્ધમાં પરાજય થાય, એવી કોઈ સંભાવના જ નથી. સમરકેતુ અને અંદ્રગુપ્ત જેવા વીર યોદ્ધાઓના હાથમાંથી વિજય લક્ષ્મીને છીનવી લેવી એ કાંઈ રહેલી વાત નથી. માટે તમે હવે તમારા આ સર્વ નિર્ભય વિચારોને તિલાંજલિ આપીને, કર્તવ્યના માર્ગમાં જોડાઈ જાઓ. ”

ભૈરવ બોલ્યો કે:—“ જ્યેન તારા કહેવાના આશય હું બહુ જ સારી રીતે સમજી ગયો છું, પરંતુ આ યુદ્ધમાં આપણા રાજ્યનું રક્ષણ કરવું એ કાંઈ સહજ વાત નથી. મને લાગે છે કે, આ સમયે આપણી પવિત્ર પહાડી ભૂમિ લોહીની નદીઓથી ભીંજાઈ જશે, નરમાંસ અને નરરક્તથી આખું પહાડી રાજ્ય અપવિત્ર બની જશે. ”

મન્દાકિની ભૈરવની આ વાત સાંભળીને પોતાના નિશ્ચયપરથી જરા પણ ડગી નહિ. તે ભગવાનની શક્તિ ઉપર વિશેષ વિશ્વાસ રાખતી હતી. મનુષ્યની શક્તિને ભગવાનની શક્તિ આગળ છેક તુચ્છ માનતી હતી. તેના મનમાં દૃઢ વિશ્વાસ બંધાઈ ગયો હતો કે, “ આ વિશ્વમાં જે જે કર્મો થાય છે તેનો કર્તા સચરાચર ભગવાન જ છે. ભગવાનની ઇચ્છા વિના મનુષ્યથી એક તરફ પણ તોડી શકાતું નથી. મનુષ્યને તેના કાર્યમાં જય અને પરાજય આપવાની શક્તિ ઇશ્વર સિવાય બીજા કોઈનામાં છેજ નહિ. સારી સારી ભાવનાઓનું મૂળ પણ તે કૃપાળુ પરમાત્મા જ છે. ભગવાન જ્ઞાનયુક્તિના ઝરાંપ છે. મનુષ્ય તો કેવળ ભગવાનની છાયાનો એક નાનો અંશજ છે. ભગવાનની શક્તિને કરોડો અંશ પણ મનુષ્યમાં હોતો નથી. ભગવાનની શક્તિ તથા કળાનો જે કાંઈ સૂક્ષ્મ વિકાસ છે, તેઓ જ જ્ઞાન અને શક્તિવાળા મનુષ્યો જ છે. મનુષ્ય યતન કરવાથી અપ્રાપ્ય વસ્તુને પણ અલ્પ અવધિમાં પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ભગવાનના ન્યાયી રાજ્યમાં અન્યાયનો

અંશ નથી, પાપનો પ્રવેશ નથી, પક્ષપાતનો વિજય નથી, એટલે આ નિરપરાધી સ્વતંત્ર પહાડી રાજ્યની પ્રજા, કદાપિ પાપથી પીડિત થશે નહિ. જ્યાં સુધી પહાડી પ્રજામાં ધર્મની ભાવના છે, ન્યાય, નીતિ, પ્રેમ-પ્રીતિ અને પુણ્યની વાસના વિદ્યમાન છે, ત્યાં સુધી પરાજય કે પિશાચ તેના પર કોઈ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર ગુજરી શકે તેમ નથી. બળવાન વ્યક્તિદ્વારા ઇશ્વર નિર્ભય વ્યક્તિઓને પીડાવા દેતો નથી. ઘણી વાર એવું પણ જોવામાં આવે છે કે, એક મદમસ્ત માતાંગને પણ એક ક્ષુદ્ર મચ્છરના દંશથી પીડિત થઈને આરે બાજુએ વેદનાની જવાબમાં દોડાદોડ કરી મૂકવી પડે છે. એક નાના જેવા વીંછીના દંશથી પીડિત થઈને મહાવીર માનવને પણ હાથ-હાથનો પોકાર કરવો પડે છે. આ સર્વ મનુષ્યના અભિમાનને માહત કરે, તેવાં જ પ્રમાણ છે. મનુષ્ય પોતે નજરોનજર આવાં દૃશ્યો નિહાળે છે, છતાં તેમને ચેતન્ય કેમ નથી આવતું ? ”

મન્દાકિની, ભૈરવની વાતથી જરા પણ દુઃખી થઈ નહિ. તેને જેમ જેમ વધારે વિદ્વા જણાવા લાગ્યાં, તેમ તેમ જાણે જે વિશેષ દૃઢપ્રતિજ્ઞ થવા લાગી. તેણે પોતાના હૃદયમાં એક પ્રકારનો દૃઢ નિશ્ચય જરૂરી રાખી ભૈરવને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:—“ ભૈરવ હું તમારો ઉપદેશ સાંભળવા માગતી નથી. મને કોઈના ઉપદેશની કશી અગત્ય નથી. ભગવાન મહાકાળે આ વિષયમાં કરવાનાં કાર્યમાં એક આજ્ઞા આપી છે અને તે આજ્ઞાનું પાલન કરવા માટે જ હું તત્પર થઈ રહી છું. હું બચપણથી જ એ મહાકાળની સેવિકા છું. કુમારીરૂપે, કિશોરીરૂપે, મેં એકાગ્રચિત્તથી તેમની જ ઉપાસના કરી છે. હું જે કાંઈ કંઈ છું, તે તેમની આજ્ઞાથી જ કંઈ છું, એમજ માની લેજો. એક પ્રકારની સ્પષ્ટ વાણીના પક્ષાઓ વાગવાર મારા મનમાં જાગરિત થઈને, મને જેમ કરવાની સૂચના આપે છે, તેમજ હું કંઈ છું. તમારા પર મેં જે કાર્યનો ભાર સોંપ્યો છે, તે કાર્ય તમે કરી આપો ! તે કાર્ય કરવામાં તમારે કશી આનાકાની કરવી નહિ. મારી આટલી વાત તમે હમેશાં સ્મરણમાં રાખજો કે, જ્યારે મને જરૂર પડે ત્યારે મને મારા સંતાન સમાન હજારો સૈનિકોને મોકલી આપજો. પરંતુ સાવધાન ! તમારા આવા નિશ્તાહની વાત તેમના જાણવામાં ન આવે તેની ખાસ સંભાળ રાખજો. નિરાશાવાદી થઈને તમે તેમને પણ નિરાશ બનાવશો નહિ. કારણ કે, તેથી તેઓ બીરુ બની જશે અને યુદ્ધમાં ઉતરતી વેળાએ તેમના સારીશમાં કમ્પને આવીર્ભાવ થશે, તો મારી બધી બાજુ ધૂળમાં મળી

જશે અને મારા શીરપર ભયંકર કલંક લાગી જશે. તમે નિરાશ થયા છો, એટલે ખીજાઓને નિરાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરશો નહિ. ”

આમ કહેતી વખતે, મંદાની બન્ને આંખો જાણે કે સળગે ઉડી હોયની, તેવો ભાસ થવા લાગ્યો. ભૈરવે બરાબર ધ્યાનપૂર્વક તેનું અવલોકન કરી જોયું. આ જોઈને તેનાથી ખીજા કોઈ પણ વાત કહેવાનું સાહસ થઈ શક્યું નહિ. તે પોતાની નિરાશાને માટે અત્યંત પસ્તાવો થવા લાગ્યો અને પછી મંદાની આગ્રાથી પોતાના કોઈ એક કાર્ય માટે ત્યાંથી વિદાય લઈને ચાલ્યો ગયો.

તે દિવસે તાપથી તપેલા સખ્ત મધ્યાહ્ન સમયે, મંદાકિનીએ અત્યંત ચિંતાતુર ચિત્તથી પાસેના એક ઘોર જંગલમાં પ્રવેશ કર્યો. એક તરફ ઘોર જંગલ હતું અને ખીજા બાજુએ આકાશનો સ્પર્શ કરવાની આકાંક્ષા રાખનારો એક મોટો પર્વત આવેલો હતો. એ પર્વતની નીચાણુના ભાગમાંથી એક નાની પહાડી નદી ખળ ખળ શબ્દનો ધ્વનિ કરી તે ઘોર જંગલમાં વહી રહી હતી. તે સ્થાન બહુ જ એકાંતમાં આવેલું હોવા છતાં, તે ગિરિનદીના કલકલ શબ્દથી થતા સંગીતના યોગે બહુજ રમણીય ભાસતું હતું. જો કે તે સ્થાન તદ્દન નિર્જન હતું. પરંતુ વૃક્ષોના પત્રોના સંચાલનથી તેમજ નદીના ખળ ખળાટથી તે નિર્જનતાનો ભંગ થતો હતો. મંદાએ જ્યારે તે જંગલમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે, મંદમંદ વાયુ વહી રહ્યો હતો અને તેથી એક પ્રકારની શીતળતાનો સંચાર થવા લાગ્યો હતો. ખરો મધ્યાહ્ન હોવા છતાં શીતળ પવનના યોગે ઉષ્ણતાને બદલે શીતળતાનો સ્વાદ જ ત્યાંથી મળી શકતો હતો. પાસેનાં વૃક્ષોની ઓથમાં છુપાઈ બેઠેલાં પહાડી પક્ષીઓનું અધુરું કૂજન પણ આ સમયે એક પ્રકારનો આનંદ ઉપજાવી રહ્યું હતું.

તે મનુષ્યના સમાગમથી શૂન્ય રહેલા શબ્દવિહીન સ્થાનમાં આવ્યા પછી, મંદાકિની એક પથરની સુંદર શિલાપર બેસી ગઈ અને ત્યાર પછી કોઈ એક અત્યંત ઊંડા વિચારમાં પડી ગઈ. તેની આંખોમાંથી દડદડ આંસુ વહેવા લાગ્યાં અને તેનું મુખ એક મલિન બની ગયું. કેટલીક વાર પછી તે આકાશ તરફ દષ્ટિ કરી, બન્ને હાથ જોડીને સ્પષ્ટ સ્વસ્થી કહેવા માંડ્યું કે:—“ દેવાદિદેવ ! મેં તમારી પાસે મારા બધાને માટે કદાપિ પ્રાર્થના કરી નથી. રાજકન્યા તરીકે જન્મ

અહણુ કરી તમારી કરણાથી મેં સર્વ સુખોનો ઉપભોગ કર્યો છે. હું મહારાજ મલયકેતુની કન્યા અને સમરકેતુની ભગિની છું. પ્રભુ મારી બીજી કાંઈપણ પ્રાર્થના નથી, હું આપની પાસેથી વગર માગ્યે બધુંયે મેળવી શકી છું. પ્રભુ ! અત્યારે અમારાપર એક મોટી આફત આવી પડી છે, તેમાંથી અમારૂં રક્ષણ કરો. આ નિર્જન પહાડી પ્રદેશના એક સુખ શાંતિમય રાજ્યમાં, પ્રજાના હૃદયની પ્રીતિ, શ્રદ્ધા અને ભક્તિને આકર્ષી લઈ, ધનધાન્ય અને રત્નથી ભંડારને ભરપૂર કરી, હૃદયની શાંતિ અને સુખ પ્રાપ્ત કરી અમે આટલા દિવસો વીતાડ્યા છે. આપની કૃપાથી અમે અત્યાર સુધી અમારા જીવનને આનંદમાં વ્યતીત કર્યું છે. માટે હે દયામય દેવાદિદેવ ! તમારા ચરણોમાં મારી માત્ર એટલી જ પ્રાર્થના છે કે, અમારૂં તે પવિત્ર સુખ નષ્ટ ન થાય તથા અમારાપર કોઈપણ પ્રકારની આફત ન આવી પડે. એક નિષ્ઠુર અને પરદ્રવ્યલોલુપ પારશ્વિ, અમારા આ સુખની કુટીરને પાપરૂપી તીક્ષ્ણ બાણોનો આઘાત કરીને ચૂર્ણવિચૂર્ણ કરી નાંખવા ધારે છે. તેના હાથમાંથી અમારી રક્ષા કરો, નારાયણ ! એ અત્યાચારી મગધરાજ ધનનંદના મસ્તકપર વજ્ર-પાત કર. તેણે પ્રસારેલા પાપને બાળીને ભસ્મીભૂત કર. સમગ્ર મગધરાજ્ય જાણે તે વજ્રમિથી બળીને બાખ થઈ જાય, એવું કોઈ અમિબાણુ તેનાપર ફેંકી દો. હું સહસ્ત્ર સંતાનોની અને સાહસી વીરોની જનની છું, માટે મારા હૃદયમાં પણ નવીન બળનો સંચાર કરો. ભગવન ! શું મારી આ આશા પૂર્ણ નહિ કરો ? ”

આ સમયે પાસેના જંગલના એક વૃક્ષના અંતરાલમાંથી, મન્દાની કથાનો પ્રતિધ્વનિ કરીને કોઈ એક વ્યક્તિ ઊંચા અવાજે બોલી ઊઠી કે:—“ બહેન, તારી આશા ફળશે, અવશ્ય ફળીભૂત થશે. આ વિશાળ જાન્હવીના અગાધ જળમાં મગધરાજ નંદનો પરિવાર સમાધિ લેશે અને તે સાથે નંદરાજ્ય પણ ડૂબીને પ્રલય પામશે. એ દાંભિક ધનનંદ બીજા પ્રલયના અગ્નિમાં સળગીને રાખખાખ થઈ જશે. બહેન, તેમ થયા વિના પૃથ્વીપરથી પાપનો ભાર ઓછો થશે નહિ અને દેવતાઓનું મંડળ પણ શાંત થશે નહિ. હવે થોડા સમયમાં જ આ મેદિનીના પટપરથી મગધરાજનંદના અસ્તિત્વનો લોપ થશે. ”

આ પ્રમાણે વાર્તા કહી રહ્યા પછી, તરવ જ એક તેજસ્વી, દેખાવદા શરીરવાળો, ખુશ્તો શિખાવાળો અને કપાળમાં ચંદનનું ત્રિપુંડ ધારણુ કરેલો એક સામ્યદર્શન બ્રાહ્મણ ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો.

ત્યાં આવ્યા પછી તેણે મન્દાને સંબોધીને કહ્યું કે:-“ દેવિ, ભગવતીના સમાન અતુલ રૂપધારિણી અને ક્રાન્તિમયી લલના, તું કોણ છે? ખરેખર તું કોઈ આદ્યસતી છે અથવા મહેશ્વરમોહિની છે! શું તું આશાજનક વાણીથી મને તૃપ્તિનું દાન આપી શકીશ ખરી કે? ખૂબેન! મારી મનોભાવના પૂર્ણ કરવામાં તું સહાયતા આપીને મારાપર એક પ્રકારનો ઉપકાર કરી શકીશ કે?”

સ્વાભાવિક રીતે જે શિક્ષા મહણુ કરી હતી, તેના યોગે મન્દાકિનીએ એ બ્રાહ્મણનાં ચરણો પાસે જઈને તેને પ્રણામ કર્યા તથા પછીથી તેની ચરણરજ લઈને પોતાના મસ્તકપર ચઢાવી. આ જોઈને તે આવનાર બ્રાહ્મણે તેને આશીર્વાદ આપીને કહ્યું કે:-“ કલ્યાણિ! તારા મનની કામના પૂર્ણ થાઓ. માતા! રાજકુમારી હોવા છતાં તે એકલીએ આવા ઘોર જંગલમાં આ પ્રમાણે પ્રવેશ કર્યો છે, એ જોઈને મને અત્યંત આશ્ચર્ય થાય છે. આવા ખરા મધ્યાહ્ન સમયે તારે અહિં આવવાનું શું કારણ છે? જો તે કારણ મને જણાવીશ, તો હું પણ મારાથી બનતી સહાયતા આપવા માટે તૈયાર થઈશ. તેં જે કાર્ય આરંભ્યું છે, તે કૃપા કરીને મને સત્તર જણાવી આપ.”

“ મહારાજ, હું રાજવંશમાં જન્મેલી રાજકન્યા છું, એ વાત્તા આપે શી રીતે જાણી વાર? આપની આવી વિચક્ષણુ બુદ્ધિ તથા દીર્ઘદર્શિતા જોઈને મારા મનમાં અત્યંત આશ્ચર્ય થાય છે.” મન્દાકિનીએ કહ્યું.

“ તે સર્વાન્તર્યામી ભગવાન હૃષિકેશે મને તારો બધો વૃત્તાંત જણાવી દીધો છે. ભગવાનના અપૂર્વ અનુગ્રહથી હું યોગવિધાનો સારો અભ્યાસી બની શક્યો છું, અને તેના યોગે જ મનુષ્યના હૃદયની સર્વ વાતો જાણવાને હું સમર્થ થયો છું. ખૂબેન! યોગ વિધાનો ચમત્કાર અપૂર્વ છે. યોગીજનો સંસારમાં ધારે તે કરી શકે છે, મનુષ્યના મનની છુપામાં છુપી વાતને પણ જાણી શકે છે, એટલે તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ જ નથી. અત્યારે તારા હૃદયમાં જે ભયંકર ચિન્તાના તરંગો ઉછાળા મારીને તને પીડિત બનાવી રહ્યા છે તથા જે બનાવને માટે તું આટલી બધી વ્યાકુળ બની ગઈ છે, આ જંગલમાં તે જે ઉદ્દેશથી પ્રવેશ કર્યો છે, તે સંબંધી બધી બીના મારા જણવામાં આવી ગઈ છે. હું મારી તે વિધાના પ્રતાપે તારા મનોબાવને સારી રીતે જાણી

શક્યો છું. પણ હવે તારે તેવી ચિન્તાઓ કરવાનું કાંઈ કારણ નથી, ભગવાને તારાપર કૃપા કરીને તારા કાર્યમાં સહાયતા આપવા માટે મને અત્યારે અહીં મોકલી આપ્યો છે, માટે તું શાંત થા અને મારાં વાક્યોપર વિશ્વાસ રાખીને ધ્વિરસ્તવનમાં જોડાઈ જા. ” આવનાર વ્યક્તિ બોલી.

“ મારા સંબંધમાં આપ શો વૃત્તાંત જાણી શક્યા છો અને અત્યારે મારા મનમાં કંઈ ચિન્તાએ પ્રવેશ કરી મને વ્યગ્ર બનાવી દીધી છે વાર મહાત્મન ? ” મન્દાકિનીએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“ જનની ? મારી પેઠે તું પણ મગધદેશના રાજા ધનનંદનો ધ્વંસ કરવા ધારે છે, મગધના સિંહાસન પરથી તેને પદબ્રજ કરીને તેનું અસ્તિત્વ નાબૂદ કરવાની તારી મનોભાવના છે એ સર્વ વાર્તા મારાથી જરાપણ અજ્ઞાત નથી. તારો અને મારો ઉદ્દેશ એકજ પ્રકારનો છે. હું જે કાર્યનો માર્ગ લેવા ઇચ્છું છું, તે માર્ગ તારી પણ પ્રયાણ કરવાની ઇચ્છા છે ! માતા હું સમય આવ્યે તને ઘટતી મદદ આપીશ. બ્રાહ્મણના શાપની સાથે એક પવિત્રહૃદયના અબળાના અથવા તો એક શુદ્ધ આર્યસતીના ઊંડા નિઃશ્વાસનું મિશ્રણ થવાથી જે પ્રલયામિ સળગી ઉઠશે, તે અગ્નિમાં નંદવંશનો તથા નંદરાજ્યનો એકદમ નાશ થઈ જશે. તે ભડભડતા અગ્નિમાં મહારાજા ધનનંદની, તેના પરિવારની તથા રાજમંત્રી રાક્ષસ અને તેના સમસ્ત કુટુંબની આહુતિ અપાઈ જશે. જ્યારે તે કાય પતી જશે, ત્યારે ભારતવર્ષમાં જાગેલો એક મહાન રાજકલહ, રાજદ્રોહ, રાજવિગ્રહ અને તમામ ઝગડા શાંત થઈ જશે. જે અવિચારી છે, માતૃદ્રોહી છે, બ્રાતાનું રક્ત પીવાનો આકાંક્ષી છે તથા અનેક ખૂન અને અપરાધનો આદરનાર શયતાન સમાન રાજા છે, તે રાજનું પતન અવશ્યભાવી જ છે. મહારાણી મુરાદેવીપર જુદા જુદા ગુણસ્વભાવો તેણે કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા રહેવા દીધી નથી, તેથી મુરાદેવીએ પણ તેને તેવો જ શાપ આપ્યો છે. આ સર્વ શાપોના યોગે તેનું નિકંદન જડમૂળથી નીકળી જશે. હું પણ જ્યાં સૂધી તેને ધરના વક્ષપરથી ઉપેડી સફાઈ નહિ, ત્યાં સૂધી કદાપિ જપીતે એ સવાનો નથી. મારી ઇચ્છા પણ તેનો સત્વર ધ્વંસ કરી નાંખવાની જ છે. ” આવનાર પુરુષે કહ્યું.

“ આપનું આ ચંદનચર્ચિત, ત્રિપુંડ્રધારક વિશાળ લલાટજ કહી આપે છે કે, આપ કોઈ સામાન્ય પુરુષ નહિ, પરંતુ પ્રતિભાવાન મહા

પંડિત છો. આપના મુખમાંથી ઝરતી સુધાની ધારાજેવી મધુર ભાષાજ કહી આપે છે કે, આપ વિદ્યાના અતિ ઊંડા અભ્યાસક છો. આપની તીક્ષ્ણ દષ્ટિ દર્શાવી આપે છે કે, આપ તત્ત્વદર્શી છો. મનુષ્યના હૃદયનાં આંતર્ભાગમાં પણ આપની એ તીક્ષ્ણ દષ્ટિ પ્રવેશ કરી શકે તેમ છે. અને તેથી જ આપ મારો પરિચય આપ આટલો બધો વેગાસર મેળવી શક્યા છો. હે પિતાજી ! આપની આ અભાગિની કન્યા આપના જેવા પરમ પવિત્ર મહાત્મા અથવા યોગીશ્વરનો પરિચય મેળવવાને ભાગ્યશાળી થઈ શકશે ખરી કે વાઝ ?” મન્દાકિનીએ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

“ માતા ! માઈ નામ ચાલુક્ય છે ! હું એક શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરનાર દરિદ્ર બ્રાહ્મણ છું. બળ-જોરથી ઉન્મત્ત બની ગયેલા તથા ઐશ્વર્ય અને સત્તાથી બહેકી ગયેલા અભિમાની ધનનંદે, અવિદ્યાને આધીન થઈ પોતાના પિતાના શ્રાદ્ધની ક્રિયા કરાવતી વેળાએ વિના કારણ ભરી રાજસભામાં માઈ ભયંકર અપમાન કર્યું છે. મારો કોઈ પ્રકારનો અપરાધ ન હોવા છતાં તેણે મને લાંચિત બનાવ્યો છે. પ્રથમ મને આમંત્રણ પત્રિકા મોકલાવીને રાજગુરુનું આસન સોંપ્યું હતું અને પછી ભરી સભામાં તે આસનપરથી તે દુષ્ટે મને પદબ્રષ્ટ કર્યો છે, મારા માન અને મર્યાદાનો તેણે સર્વથા ભંગ કર્યો છે. આ સર્વ કારણોથી હું નંદવંશનો નાશ કરવા માટે અથવા પૃથ્વીના પડપરથી તેનું આસ્તિત્વ ઉઠાવી લેવા માટે દૃઢપ્રતિજ્ઞ થયો છું. મેં કઠોર પ્રતિજ્ઞાના સૂત્રમાં બંધાઈને, રાજસભામાં એક થયેલા સભાસદ જનો સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, નંદવંશનો નાશ કર્યા વિના, ધનનંદને પાતાળમાં પેસાડ્યા વિના, હું કદાપિ મગધરાજ્યમાં પાછો આવીશ નહિ. ગાયત્રિનો જપ કરી, હોમાદિ અનુષ્ઠાનો આરંભી, તાંત્રિક મંત્રો આદિની સાધના સ્થાપી, હું એ નૃપતિકુળકલંકને સદાને માટે સ્તંભિત કરી રાખીશ. ભયંકર શાપના યોગે હું એકદમ તેનો ધ્વંસ કરી શકીશ. પરંતુ તે ક્રિયા અતિ કઠોર છે ! માતા ! મારો અભિપ્રાય માત્ર રાજ ધનનંદનો એકલાનો જ ધ્વંસ કરવાનો નથી, પરંતુ તેના પરિવારનું તથા તેના દુષ્ટ મંત્રી રાક્ષસનું જડમૂળથી ઉન્મૂલન કરવાનો જ છે. તેના હાથમાંથી આખા મગધરાજ્યની સત્તા ખૂંચવી લઈને, તે સત્તાને બરાબર ભોગવી શકે, તેવો કોઈ કુશળ પુરુષ શોધી કાઢવાનો મારો દૃઢ વિચાર છે. હું તે પાપાત્માનો પ્રલય કરવા માટે રાત્રિ દિવસ બ્રમણ કર્યા કરું છું. મારી પ્રતિજ્ઞા જ્યાં સુધી પૂરી થશે નહિ, ત્યાં સુધી મને નિરાંતે

નિદ્રા પણ આવી શકશે નહિ. પ્રથમ તે દુષ્ટને તદ્દન નિર્બળ કરી નાંખવાની ખાસ જરૂર છે અને એટલા માટે જ હું આ પ્રમાણે બટકી રહ્યો છું. જેમ બને તેમ પણે પણે અને ઘડીએ ઘડીએ તે અધર્મી અને અત્યાચારી મગધ રાજને શક્તિહીન બનાવવાની હું બનતી મહેનત કરી રહ્યો છું. પરંતુ માતા ! તેમ છતાં મારાથી એ દુષ્ટને સત્ત્વ કરી શકાશે કે કેમ ? મારી એ મહા દુરાશામય કામના પૂરી થશે કે નહિ ? હું મારા કાર્યમાં વિજયી થઈ શકીશ કે પરાજ્ય પામીશ ? મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થશે કે અપૂર્ણ રહેશે તે વિષયમાં મારાથી કાંઈપણ સમજી શકાતું નથી. ”

મન્દાકિનીને ચાલુક્યનો પરિચય મળવાથી તેણે પુનઃ પોતાના મસ્તકપર ચાલુક્યનાં ચરણોની રજ ચઢાવી તથા પ્રેમપૂર્વક નમન કર્યું. ત્યાર પછી તે હસતા મુખથી અને આશાયુક્ત ચિત્તથી બોલી કે;—
“ શાસ્ત્રમાં મેં અનેકવાર સાંભળ્યું છે કે, કુમારી કન્યાના હૃદયની પ્રાર્થના, ભગવાન મહાકાળ કોઈ કોઈ વેળા સાંભળી લે છે. અને તેનું આજે મને એક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પણ મળી ચૂક્યું છે. મારા હૃદયમાં ધારેલી વસ્તુ ભગવાન મહાકાળે મને તરત જ પ્રાપ્ત કરાવી આપી છે.”

“ તારા હૃદયની ધારણા શી હતી અને ભગવાને તને શું પ્રમાણ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે વાર ? ”

મન્દાકિનીએ ઉત્તર આપ્યું કે;—“ પ્રથમ તો તે દયાળુ પરમાત્માએ આ નિર્જન વનમાં આપના જેવા શક્તિસંપન્ન, પ્રતિભાવાન, રાજનીતિવિશારદ બ્રાહ્મણ અને પંડિત પુરુષનાં દર્શન કરવાની મને કિમદા તક આપી છે. ખીજું મગધરાજ્યનો ધ્વંસ કરવાના વિષયમાં મારું અને તમારું બન્નેનું મત લગભગ મળતું આવે છે. આપની રાજનીતિ તથા શાસ્ત્ર સંબંધી જ્ઞાનની વાતો મેં પ્રથમ રાજમંત્રી શકટાર પાસેથી સાંભળી લીધી છે. આજે આપણા ચરણોમાં મસ્તક નમાવીને અથવા આપની પુણ્યમયી પ્રતિમાનાં દર્શન કરીને હું અત્યંત કૃતાર્થ થઈ છું.”

ચાલુક્ય, શકટારના વિષયમાં બધી ખીના બહુ જ સારી રીતે જાણતો હતો. શકટારના છુપી રીતે મગધનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા જવા પછી, તેણે ધણા દિવસ સૂધી શકટાર અને લલિતાનો શોધ ચલાવ્યો હતો. પરંતુ તે ક્યાં આગળ રહે છે, તેનો ખરેખરો પતો ન મળવાથી તે ધણા દિવસ સૂધી આમતેમ દૂર દેશાવરો સૂધી બટકી

આવ્યો હતો. પરંતુ તેમ કરવા છતાં પણ તે પોતાની ધારણાને પાર પાડી શક્યો નહોતો અથવા તેને તેમના બિદકુલ પતોજ મળી શક્યો નહોતો. તેણે તેમને માટે ઘણી જ મહેનત ઉઠાવી હતી, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ જ નિવડ્યો હતો. ”

જો વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો, શકટાર તેના આપેલા અતિ ગુણવાન ઓષધના મોઝે જ ફરીવાર જીવનને પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો. અને શકટારને ચૈતન્ય આવ્યા પછી તેણે પોતાની મૃત્યુથી જ તેની સાથે મુલાકાત કરી નહોતી. તેણે એવો વિચાર કર્યો હતો કે, કોઈ દિવસ પ્રસંગ આવ્યો, તે શકટારની પાસે પોતાનો પરિચય કરાવશે અને પછીથી જે કાંઈ શિખામણ આપવા યોગ્ય વાતો હશે તે કહી સંભળાવશે. પરંતુ તેને તેવો અવસર પ્રાપ્ત થતાં પહેલાં તો શકટાર અચાનક તે ગુપ્ત ગૃહનો ત્યાગ કરીને મલયપૂર ભણી ચાલ્યો આવ્યો. આથી તેની સાથે અત્યાર સુધી શકટારની મુલાકાત થઈ શકી જ નહિ. આણક્ય શકટારને અત્યંત રહાતો હતો તથા નંદવંશનો નાશ કરવાના કાર્યમાં તે તેને પોતાનો એક મુખ્ય સહાયક માનતો હતો. આણક્યની કૃપાથી જ શકટાર મગધના બન્દીખાનામાંથી મુક્ત થઈ નવીન જીવન પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો. આણક્યે પેલા શિવમંદિરવાળા ગુહાના છુપા મકાનમાં જઈને શકટારની સારી યરદાસ ઉઠાવી હતી તથા શકટારની પત્નીને સહાયતા કરવા માટે પોતાની પુત્રી ઠપાલિની પણ ત્યાં આગળ મોકલી આપી હતી, આ સંબંધો વૃત્તાંત આ ગ્રંથના પ્રથમ ખણ્ડના તેવીસમાં પ્રકરણમાં અપાઈ ચૂક્યો છે. એટલે આ સ્થળે તેનું પુનરાવર્તન કરવાની અથવા વધારે વિવેચન કરવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા હોય, તેમ જણાતું નથી.

તેમ છતાં પણ આણક્યે પોતાની શંકાનું નિવારણ કરવાના ઉદ્દેશથી મન્દાકિનીને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું કે;—“ ક્યા શકટારે તને મારા સંબંધી બંધી હકીકત કહી સંભળાવી હતી ? તું કોના સંબંધમાં મારી પાસે પ્રશંસા કરી રહી છે ? બહેન ? તે શકટાર કોણ છે અને અત્યારે તે ક્યાં રહે છે વાં ? ”

મન્દાકિનીએ ઉત્તર આપ્યું :—“ મગદેશના માજીમંત્રી શકટારે મને આપની વિદ્વતા તથા અપૂર્વ બુદ્ધિમતાની બંધી ખીના કહી સંભળાવી હતી. તે શકટાર આપને પોતાના પ્રાણથી પણ અધિક ચાહે છે અને આપનું સ્મરણ કરતાં અથવા આપની યાદગીરી આ-

વતાં તેની આંખોમાંથી ચોધારાં આંસૂ પણ વહેવા માંડે છે. તે ધારે છે કે, ચાણક્ય દેવ સિવાય સિવાય ખીજ કોઈ પણ વ્યક્તિ તેને સહાયતા આપી શકે તેમ નથી. ચાણક્યની મદદથી જ હું રાક્ષસ પ્રતિ મારો જે વૈરાગ્નિ સળગી ઉઠ્યો છે તેને શાંત કરી શકીશ તથા આ ધરાના વૃક્ષપરથી તે પાપિષ્ઠનું પતન પણ સત્વર કરી શકીશ.”

“પણ તે શકટાર અત્યારે ક્યાં છે વા? ” ચાણક્યે ઉત્સુ-તાથી પૂછ્યું.

“અત્યારે તે અમારા રાજમહાલયમાં જ પોતાના પરિવાર સહિત રહે છે.” મન્દાએ ઉત્તર આપ્યું.

“તેને તમારા મહાલયમાં રહેવાની શી જરૂર પડી છે વા? ” ચાણક્યે શકટારના સંબંધમાં સંપૂર્ણ ખાત્રી મેળવવાના ઉદ્દેશથી ઉપરાડિપરી મન્દાકિનીને પ્રશ્ન પૂછવા માંડ્યા.

“તેઓ મારા વડીલ બંધુ સમરકેતુના મંત્રી તરીકે જોડ્યા છે અને આ મલયપૂરના પહાડી રાજ્યની બધી વ્યવસ્થા તેમને જ સોંપવામાં આવી છે.” મન્દાએ સાચેસાચો જવાબ આપ્યો.

“શકટાર જેવા બુદ્ધિમાન અને અનુભવી પુરુષને પોતાના રાજ્યનો મંત્રી બનાવવામાં રાજ સમરકેતુએ ખરેખર એક પ્રકારની દક્ષતા જ દર્શાવી છે. કારણ કે, અત્યારના સંજોગો જોતાં તે તેમને અત્યંત સહાયભૂત થઈ પડે તેમ છે. તેના નવીન નવીન પ્રયત્નોથી, રાજનીનિનાં કેટલાંક નવીન સૂત્રોથી અને અપૂર્વ કૃતબુદ્ધિથી રાજ ધનનંદને પણ મસ્તક નમાવીને ચાલ્યા જવું પડશે. શકટારની સહાયતાથી રાજ સમરકેતુ અવશ્ય વિજયથી જ થશે. આ સર્વ સમરકેતુની ઉન્નતિનાં જ લક્ષણો છે. પણ બહેન ! અત્યારે રાજકુમાર ચંદ્રગુપ્ત ક્યાં છે અને શો વ્યવસાય કરે છે, તે વિષયમાં તું મને કાંઈ પણ ખીના જણાવી શકીશ ખરી કે ? ચાણક્યે આતુરતાથી પૂછ્યું.

“તેઓ પણ અત્યારે અમારા એક કુટુંબીની પેઠે અમારી સાથે જ રહે છે.” મન્દાએ કહ્યું.

“ઘણી જ ખુશી થવા જેવી વાત છે કે, ચંદ્રગુપ્ત તમારી સાથે રહીને એક કુટુંબીના જેવું વર્તન ચલાવી રહ્યા છે. મેં સાંભળ્યું છે કે, એ ચંદ્રગુપ્તને માટે જ, દુષ્ટ મગધરાજ ધનનંદ તમારા સાંતિમય પહાડી રાજ્યપર ચઢાઈ કરવાને તત્પર થઈ રહ્યા છે. ચંદ્રગુપ્તની હત્યા

અથવા ખૂન કરવા માટે તે પાપની પ્રતિમા તુલ્ય મગધરાજનું મન અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ઉઠ્યું છે. ચંદ્રગુપ્તના ઉકળતા લોહીનું પાન કરવા તથા તેની નિરપરાધિની માતા મુરદેવીનો નાશ કરવા માટે પિશાચનું હૃદય વ્યથ બની ગયું છે. આ લડાઈ કરીને અનેક આત્માઓની રણભૂમિમાં આહુતિ અપાવવાનું મુખ્ય કારણ દુષ્ટ ધનનંદની એક પ્રકારની મહત્ત્વાકાંક્ષા જ છે. એ મહત્ત્વાકાંક્ષાના યોગે જ તે પાપાત્મા પિશાચના હૃદયમાં એક પ્રકારનો પ્રયળ ઝંઝાવાત ઉદ્ભવી આવ્યો છે.” આણક્ય બોલ્યો.

“મહાત્મન ! આપે જે સાંભળ્યું છે તે અક્ષરેઅક્ષર સત્ય જ છે. ચંદ્રગુપ્તને અમે તેમના હાથમાં સોંપ્યા નથી, એજ અમારો અપરાધ છે. શરણાગતનો ત્યાગ કરવો એ મહાપાતક ગણાય છે, એ સૂત્રનો સ્વીકાર કરવાથી જ અમારા પર આવી આફત આવી પડી છે. મારા બંધુ કહે છે કે, “આર્યોમાં અને તેમાંયે ખાસ કરીને ક્ષત્રિયોમાં અતિથિનો તથા શરણાગતનો સ્વીકાર કરવો અથવા તેની રક્ષા કરવી, એજ એક મુખ્ય વિશેષતા છે અને તે વિશેષતાને ખંડિત ન થવા દેતાં તેને શોભાવવામાં જ હું માફ ખફ કર્તવ્ય માનું છું, એટલે જ્યાં સૂધી મારામાં ક્ષત્રિત્વ હશે, મારા દેહમાં પ્રાણવાયુ હશે અને જ્યાં સૂધી હું આ પહાડી રાજ્યના પૃથ્વીપતિના સિંહાસન પર વિઘ્નમાન હઈશ, ત્યાં સૂધી મારાથી મારા અતિથિ ચંદ્રગુપ્તનો ત્યાગ કરી શકાશે નહિ. ચંદ્રગુપ્તની રક્ષા માટે હું મારા રાજ્યને ખેદાનખેદાન થવા દેવાનું કખૂલ રાખીશ, મારા ઐશ્વર્યને નષ્ટ થવા દેવાનું માન્ય રાખીશ, મારા શરીરમાંથી લોહીની ધારાઓ બહેવા દેવાનો સ્વીકાર કરીશ તથા મારી મિલકતને ફના થવા દઈશ, પણ કોઈપણ ઉપાયે ચંદ્રગુપ્તને ધનનંદના હાથમાં પાછો સોંપીશ નહિ.” મહાતેજસ્વી આણક્ય દેવ ! આવા એક સામાન્ય કારણથી મગધરાજ મારા બાઈપર અત્યંત ક્રોધે ભરાયો છે અને એટલા માટે જ તે અમારો ઉચ્છેદ કરવા ઇચ્છે છે. મારા વૃદ્ધ સેનાપતિ ભૈરવે મને એવા સમાચાર આપ્યા છે કે, મગધદેશના સૈન્યનાં ટોળેટોળાં મળીને આ નદોંધિ પહાડીરાજ્યનો તથા રાંકડી પ્રગ્ગનો નાશ કરવાની તૈયારી કરી રહ્યાં છે. એકાદ સમાહના અવધિમાં તો તેઓ અમારા રાજ્ય પર ચઢાઈ કરી અમારો નાશ કરશે, અમને માર્ગના બીખારી બનાવી ચંદ્રગુપ્ત જેવા વીરરત્નને અમારા હાથમાંથી છીનવી જશે.” મન્દાએ ખરી બીના રજૂ કરી.

“માતા ! આ સંસારમાં કોણ કોનો ઉચ્છેદ કરી શકે તેમ છે ?

ઉચ્છેદ અથવા નાશ કરવાની શક્તિ એક મળમૂત્રનાં બનેલાં માનવીમાં તો છે જ નહિ. મનુષ્ય આ માયાવી સંસારમાં મુગ્ધ બનીને પોતાની સત્તાનાં ખોટાં બળુગાં ફૂંકતાં જણાય છે. એક પ્રકારના મલિનગર્વને આધીન થઈ મોહમુગ્ધ માનવ પોતાને સર્વ શ્રેષ્ઠ માની લે છે. પોતે જ સર્વથી બળવાન છે, પોતાના જેવો વિદ્વાન, પોતાના જેવો સત્તાવાન બીજો કોઈ જ નથી, એવી જુદી કલ્પના કરી બેસે છે, પરંતુ એ સર્વ તેના પ્રમાદો જ છે. જે મનુષ્ય પોતાને સર્વ શ્રેષ્ઠ માનતો હોય, તેનાથી વિશ્વમાં મહાપ્રલય ઉત્પન્ન થઈ શકશે ખરો કે ? વાયુની પ્રબળ ગતિને અટકાવી શકાશે ખરી કે ? અથવા તો જે મનુષ્ય પોતાની બહુજ મહત્તા માનતું હોય એવું કોઈ મનુષ્ય સૂર્યના પ્રખર તેજને મલિન કરવાની, ચંદ્રમાની શીતળતાને ઊષ્ણ કરી નાંખવાની, પૃથ્વીની ગતિમાં ફેરફાર કરવાની, હિમાચલ જેવા દૃઢ પર્વતને સ્થાળબ્રષ્ટ કરવાની, ભયંકર ભૂકંપ કરી અનેક નગરીઓનો નાશ કરવાની, પ્રચંડ જ્વાળા મુખી પર્વતમાંથી ધગધગતો રસ બહારીને અનેક નરનારીઓનો સંસાર-માંથી સંહાર કરવા શક્તિ ધરાવી શકશે ખરું કે ? જે મનુષ્ય પોતાના સમાન આ સૃષ્ટિમાં અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ છેજ નહિ એવી કલ્પના કરતું હોય, તેનાથી ધ્રુવના જેવી અચળતા મેળવી શકાશે, ગોવર્દન જેવા ભયંકર પર્વતને પોતાની અંગુલીપર ઊંચાડી શકાશે અથવા તો સમુદ્રના અગાધ જળનું એકદમ પાન કરી શકાશે ખરું કે ? નહિ-કદાપિ નહિ. ઇશ્વરનાં બનાવેલાં તુચ્છ મનુષ્યોમાં તેવી કોઈ શક્તિ જ નથી. ગર્વિષ્ઠ, મિથ્યાભિમાની અને મોહાંધ માનવોથી તેમાંનું કશું પણ થઈ શકતું નથી. એવાં અદ્ભુત કાર્યો તો કેવળ દૈવી વિભૂતિઓ જ કરી શકે છે ઇશ્વરના વિના જગતનો ઉચ્છેદ કરવાની શક્તિ બીજા કોઈ દેવતામાં પણ નથી. તો પછી એક હાડચમથી બનેલો મદાંધ ધનનંદ તો શું જ કરી શકવાનો છે ? ઉચ્છેદ કર્તા તો કેવળ તે ભગવાન જ છે કે, જેની સામાન્ય ઇચ્છા થતાંની સાથે જ આવાં અનેક પ્રજ્ઞાંડો એક ક્ષણવારમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને અનિચ્છા થતાં પાછા પોતાના દિવ્ય તેજમાં મળી જાય છે. જેની ઇચ્છાથી ભયંકર ભૂકંપો થાય છે, જેની ઇચ્છાથી આકાશમાંથી નક્ષત્રો તૂટી પડે છે, જેની ઇચ્છાથી મેરુ જેવા દૃઢ પર્વતો પણ હચમચી જાય છે, જેની ઇચ્છાથી આ વિરાટ વિશ્વમાં ભયંકર હાહાકાર વ્યાપી જાય છે, મહાપ્રલય ઉત્પન્ન થાય છે, તેવો સર્વ શક્તિમાન તો માત્ર એક ઇશ્વર જ છે. ઇશ્વરના વિના એવી અપૂર્વ શક્તિ બીજા કોઈનામાં છે નહિ અને આવવાની પણ નથી. મનુષ્યના

હિંદુ કિંવા નાશનું સૂત્ર કેવળ જગદાધારના હાથમાં જ છે. ” આણક્યે પોતાની અપૂર્વ શક્તિનો પરિચય કરાવતાં વિશેષમાં કહેવા માંડ્યું કે:-
 “ મન્દા ! એટલું તો નિશ્ચયપૂર્વક માની લેજે કે, ધર્મ અને અધર્મ વચ્ચે થતા સંગ્રામમાં અવશ્ય ધર્મનો જ જય થાય છે. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં અધર્મનો પરાજય થયો હતો અને ધર્મનો જ્યજ્યકાર દશે-દિશામાં પ્રસરી ગયો હતો. તે યુદ્ધ વખતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કુરુક્ષેત્રની યુદ્ધભૂમિમાં ઉપસ્થિત થઈ વીરઅર્જુનને ઉપદેશ આપતાં પણ ધર્મનો જ જય થાય છે, એમ સાબીત કરી બતાવ્યું હતું અને કહ્યું હતું કે:-

“ ગ્લાનિ ધર્મની થાય ને અધર્મનો અધિકાર;
 ધર્મ ધર્મને રક્ષવા ધરા વિશે અવતાર;
 વધે વિશ્વમાં દુષ્ટનો જ્યારે અત્યાચાર;
 સાધુ જન જ્યારે સહે દુઃખ અનેક પ્રકાર;
 સાધુ સદા હિંદારવા કરી દુષ્ટ મંહાર;
 નિરાકાર હું ધારતો મનુષ્યનો આકાર. ”

તે ઉપરાંત એમ પણ જણાવ્યું હતું કે:-“ હે, અર્જુન ! આ કારણથી જ મેં આ ભારતીય યુદ્ધમાં દુષ્ટ દુર્યોધનના પક્ષને હરાવ્યો છે, પ્રતાપી પાંડવોનો વિજય કરાવ્યો છે અને દુષ્ટજનોના સંહારથી ભૂમિના ભારને ઘટાવ્યો છે. ”

“ માટે મન્દા ! તું ધનનંદના ભયથી જરાપણ ડરતી નહિ. ઈશ્વર સદા ન્યાયી છે, ધર્માત્માનું રક્ષણ કરનાર છે. આ ઉપરાંત મારી ધારણા એવી છે કે, સપાટ જમીનવાળા મેદાનમાં અને પહાડી કન્દાઓમાંના આડાઅવળા માર્ગોમાં રહીને યુદ્ધ કરવામાં ઘણી જ ભિન્નતા સમાયલી છે. તમારું રાજ્ય કુદરતી રીતે જ મોટા મોટા પર્વતોથી રક્ષાયલું છે, એટલે રાજ્ય ધનનંદ કદાપિ પોતાની ધારણામાં ફળીભૂત થઈ શકશે નહિ. તેનું સૈન્ય પહાડોમાં યુદ્ધ કેવી રીતે કરવું જોઈએ, તેનાથી હેક અજાત છે એટલે વિજયલક્ષ્મી અવશ્ય તમારા ગળામાં જ માળા આરાપશે. માતા ! જો ધર્મ એ સત્ય વસ્તુ હશે, તો આ યુદ્ધમાં તમારો જ વિજય થશે. ”

“ સ્વસ્તિ ! બ્રૂહેવ ! આપનો આશીર્વાદ સફળ થાયો. મેં મારા વડીલ ભાઈ પાસેથી સાંભળ્યું છે કે, આપ યોગ અને આચારના વિષયમાં એક સિદ્ધ પુરુષ છો. દેવતાઓ આપના જેવા શક્તિમાન બ્રાહ્મણોની હોમની આહુતિથી પરિતૃપ્તિ મેળવી શકે છે. આપના પવિત્ર

મુખમાંથી જે વાત બહાર નીકળી પડી છે, તે કદાપિ બ્યર્થ થવાની નથી.” મન્દાકિનીએ ચાલુક્યની પ્રશંસા કરતા કહ્યું.

આમ કહી આશાથી પ્રદુષિત થયેલી મન્દાકિનીએ, કૃતસ્ત્રતાને વશ થઇ પુનઃ ચાલુક્યનાં ચરણોમાં વંદન કર્યું. ચાલુક્ય તેને આર્શીવાદ આપીને બોલ્યો કે;—“ તું કુમારી છે ! તારો બંધુ આદર્શ ક્ષત્રિય છે, એક ધર્મપરાયણ નૃપતિ છે. માટે માતા ! તમારો સર્વદા વિજય જ થશે. પણ હું તને મારો એક વિચાર અથવા અભિપ્રાય જણાવવા માગું છું, તેને તું અસંભવિત અથવા અશક્ય તો નહિ ગણી કાઢે ? મારી વાતને મસ્કરીમાં તો નહિ ઉડાવે ? ”

મન્દાકિની, ચાલુક્યની આવી આશાજનક અને તેજોમય વાર્તા સાંભળીને ઘણી જ આશાન્વિત બની ગઇ. કેટલીકવાર સૂઝી કાંઈક વિચાર કર્યા પછી તે સમજી શકી કે, જે હૃદયની શક્તિથી સાધારણ મનુષ્ય પૃથ્વીપર સર્વ વિજયી થઇ શકે છે, તેવી શક્તિ જો ક્યાંય પણ હોય; તો ચાલુક્ય જેવા બ્રહ્મ દેવતાઓમાં જ છે. બ્રાહ્મણની શક્તિ અપરિસીમ છે. બ્રહ્મતેજ એક અપૂર્વ વસ્તુ છે. મહાત્મનનાં ! દર્શન કરીને તેમજ તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરીને હું આજે અત્યંત કૃતાર્થ થઈ શકી છું. ”

મન્દાકિની આ સમયે હસતા મુખથી કહેવા લાગી કે—“ આપે જ્યારે મને માતા કહીને બોલાવી છે, ત્યારે મને એમ કહેવામાં જરાપણ આંચ આવશે નહિ, કે હું આપના જેવા દિગ્વિજયી મહાન પંડિતના માતૃત્વને મેળવી અત્યંત ગૌરવાન્વિત થઈ શકી છું. આપના જેવા તેજસ્વી પુરુષની માતા થવું એ કાંઈ નાનીસૂની વાત નથી. માતાના મંદિરપર સર્વ સંતાનોનો સમાન અધિકાર હોય છે, અને એને અનુસરીને આપ પણ મારા મંદિરના માલિક બની શકો તેમ છે. ઇશ્વરની અપાર કરુણાના ચોગે કોઈ પણ પ્રકારની કલ્પના ન કરવા છતાં હું, આપના જેવા એક મહાસમર્થ વિદ્વાન, નીતિવાન અને ઇશ્વરપરાયણ મહાત્માનાં દર્શન કરીને ભાગ્યશાળી બની શકી છું. હું આપને વારંવાર વિનંતિ કરીને કહું છું કે, આપ મારાપર કૃપા કરી મારે ઘેર પધારો અને આપનાં પવિત્ર ચરણોની પવિત્ર રજથી મારા ધરને પાવન કરો. આપના પધારવાથી અમારા પુણ્યબળની પ્રતિષ્ઠા વધશે અને જન-સમાજમાં અમારી સારી ખ્યાતિ પણ થઇ શકશે. ”

આ સાંભળીને ચાણક્યે પ્રસન્ન મુખથી કહ્યું કે:—“ જનનિ ! તારી વાત સત્ય છે, તું જે કહે છે તે અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે. તારા હૃદયની આવી ઉચ્ચ ભાવના જોઈને મને અત્યંત આનંદ થાય છે. તારા જેવી વીર લલનાઓ જ આ પવિત્ર ભારતભૂમિનાં ભૂપણુ સમાન છે, ભારતની અક્ષયા કીર્તિનો આધાર પણ તે દેશની આદર્શ મહિલાઓના સચ્ચરિત્ર પર જ અવલંબેલો છે, તારી આવી અપૂર્વ ભક્તિ જોઈને હું તારા પર અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું. પણ હવે હું એક બીજા વિષયમાં તારી સલાહ લેવા ઇચ્છું છું. તથા તે સલાહ મળ્યા પછી હું એક મહાન કાર્યનો આરંભ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું, માટે તું મને તારી સલાહ આપી શકીશ ખરી કે નહિ વાર ? ”

મન્દાએ અન્યબીથી પૂછ્યું:—“ મહાત્મન ! આ દીન સેવિકાની શી સલાહ લેવા ઇચ્છો છો વાર ? હું મારાથી બનશે ત્યાં સુધી આપની દરેકે દરેક આજ્ઞાનું પાલન કરતી આવીશ, એ માટે નિશ્ચિંત રહેજો. ”

“ મન્દા, તું આ પથર પર બેસીને જે કાંઈ બોલી હતી, તે બધું હું સારી રીતે સાંભળી શક્યો છું. તેં જે કહ્યું હતું કે, સહજ વીર સંતાનોની અમે અબળાઓ માતા છીએ. અને અમારા દ્વારા જગતનું જે કલ્યાણ થાય છે, તે કલ્યાણ બીજા કોઈનાથી પણ થઈ શકતું નથી, એ વાત પણ હું સાંભળી શક્યો છું. પરંતુ તારી એ વાતને હું જરા પણ સમજી શક્યો નથી. આવાં વાક્યો ઉચ્ચારવામાં તારા હૃદયને શો આશય સમાયેલો છે, તે મારાથી બિલ્કુલ જાણી શકાતું નથી, પર્વતરાજ સમરકેતુના સૈન્યની સંખ્યા ત્યારે શું માત્ર એક હજારની જ છે ? તેમનું સૈન્ય આટલું બધું અલ્પ છે ? ” ચાણક્યે પૂછ્યું.

“ ના. મહાત્મન, આપ કહો છો તેમ નથી. મારા બધું સમરકેતુનાં અધિકારમાં અત્યારે પચીસહજાર પહાડી સૈનિકો છે અને તેઓ સઘળા પોતાની માતૃભૂમિની રક્ષા માટે પ્રાણુની પણ પરવા કરે તેવા નથી. સ્વદેશાભિમાનના દૃઢ વ્રતે તેમને એટલા બધા ઉન્મત્ત બનાવી છે કે, તેઓ રાત્રિ-દિવસ યુદ્ધની જ વાટ જોતાં બેસી રહે છે. તેઓ કહે છે કે, અમે અમારું લોહી રેડીને પણ અમારી આ પહાડી ભૂમિની રક્ષા કરીશું. મેં થોડીવાર પહેલાં મને પોતાને એકહજાર સંતાનોની માતા કહેવાનું જે સાહસ કર્યું હતું, તેનું કારણ બીજું કાંઈ જ નથી. પરંતુ મેં મારા ભાઈની અબળામાં આ મહાન આફત વખતે

તેમને સહાયબૂત થવા માટે, એક હજાર પહાડી સૈનિકોને શીખ-
વીને તૈયાર કરી રાખ્યા છે. પરંતુ મારા બાધ મારી આ કાર્યપ્રણાલી
જોઈને મારો ઉપહાસ કરશે, એવા ભયથી મેં એ વિષયમાં તેમની
આગળ કાંઈ વધારે વાતચીત કરવાનું ઉચિત ધાર્યું નથી અને હજી
સૂધી એ આખતમાં તેમને એક અક્ષર પણ કહી સાંભળાવ્યો નથી,
તેમ છતાં મારા એક પરમ આત્મીય પુરુષને એ વાતની રૂપરેખા એક
એ વાર અવશ્ય જણાવી છે. પરંતુ તેમણે મારી વાત સાંભળીને મને
કાંઈપણ પ્રોત્સાહન અથવા ઉત્સાહ આપ્યો નથી, તેથી હું ઘણી જ દિલ-
ગીર થઈ છું અને ત્યારથી મારા મનની આશા પણ મંદ થવા લાગી
છે. મારા જેવી શક્તિહીન રમણીને એક સૈન્યની સ્વામિની થયેલી
જોઈને તેમને સહજ અગ્નયણી થઈ હશે તથા એક સાધારણ અખળા
તે યુદ્ધમાં શો ભોગ લઈ શકશે, એમ ધારીને તેમણે મારો અનાદર
કર્યો હશે. જ્યારથી મારો આવો અનાદર થયો છે, ત્યારથી મને સુખે
નિદ્રા પણ આવતી નથી. મને આ પહાડી રાજ્યપર ચઢી આવનાર
રાજા ધનનંદનો અત્યંત ભય રહ્યા કરે છે અને તેથી જ હું પણ યુ-
દ્ધમાં ભાગ લેવાની તૈયારીઓ કરી રહી છું. મારું મન રાત્રિદિવસ યુદ્ધ
સંબંધી વિચારોમાં જ નિમગ્ન રહ્યા કરે છે. આપ પણ કદાચ મારી
આવી વાતો સાંભળીને મારો અનાદર કરશો, એમ ધારીને હું મારા
હૃદયની વાતો આપને વિદિત કરતાં સહજ શર્માતી હતી, પરંતુ મેં
જ્યારથી આપનું માયાળુ વર્તન જોયું છે, ત્યારથી મારા હૃદયનો સ-
ધજો સંકોચ અને શર્મ આદિ સર્વ સરી ગયાં છે અને હું મારા મનની
ખંધી વાતો કહેવાનું સાહસ કરી શકી છું. આપ બુદ્ધિમાન તેમજ દીર્ઘદર્શી
પુરુષ છો, એટલે મારા હૃદયના આશયને બહુ જ સારી રીતે સમજી
શક્યા હશે કે, સ્વદેશ ભક્તિ માટે મનુષ્ય શું નથી કરી શકતું ? ”

આણકચે હસતા મુખથી કહેવા માંડ્યું કે:—“ પોતાની માતાના
ગૌરવમાં વૃદ્ધિ કરવી એ પ્રત્યેક સંતાનનો મુખ્ય ધર્મ છે. માતાના
માનમાં વૃદ્ધિ કરવી એ પ્રત્યેક સંતાનનો પરમ ધર્મ છે. મેં જ્યારે
તને માતા કહીને બોલાવી છે, ત્યારે જે કાર્ય કરવાથી તારી કીર્તિનો
વિસ્તાર થશે, જનસમાજમાં તારી ખ્યાતિ વધશે, તેવાં તમામ કાર્યો
હું કરી આપીશ. તને દરેક જાતની સહાયતા આપતો રહીશ. જોજો
માતા ! કે હું મારા કર્તવ્યમાં કેવો કુશળ છું. તારા એકલા કરેલા
માત્ર એકહજાર સૈનિકોની સહાયતાથી જ હું મગધરાજા ધનનંદના

વિશાળ સૈન્યનો પરાજય કરીશ તથા તેને પોતાને પણ ધૂળ ચાટનો બનાવીશ. તેમ છતાં પણ કેવી રીતે હું તેનો પરાજય કરી શકીશ, તે સંબંધમાં અત્યારે કાંઈપણ કહી શકતો નથી. સમય આવ્યે યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં તારો ઉપહાસ કરનાર સર્વ જનોને હું બતાવી આપીશ કે તારા જેવી શક્તિ સ્વરૂપિણી રમણીઓની શક્તિ કેવી મહાન હોઈ શકે છે, સ્ત્રીઓથી આ વિશ્વમાં શું શું નથી થઈ શકતું? બધુંએ થઈ શકે છે. સ્ત્રીઓ સાક્ષાત્ શક્તિનો અવતાર છે, તેમની શક્તિ આગળ દેવતાઓને પણ અનેકવાર મસ્તક નમાવવાં પડ્યા છે ? ”

“ આ વાર્તા સાંભળીને મન્દાકિની અત્યંત આનંદિત થઈ, અને ચાલુક્યનાં ચરણોમાં પડીને બોલી કે:—“ મહારાજ, આપના તરફથી મને જે જરા પણ સહાયતા મળી શકશે તો, હું અવસ્ય વિજયી થઈ શકીશ. રણભૂમિમાં મારી તીક્ષ્ણ તદ્વારથી હજારો વીર પુરુષોના મસ્તક ધડથી વિખૂટાં થઈ જશે અને તેમાંથી લોહીની નદીઓ બેશે. સ્વયં મગધરાજ પણ એક અબળાનું અપૂર્વ પરાક્રમ જોઈને થરથર કમ્પી જશે, તથા રમણી જાતિની શક્તિનો પરિચય પણ મેળવી શકશે. ”

“ ધન્ય છે, ધન્ય છે, ક્ષત્રિય વીરાંગના ! તને અનેકવાર ધન્ય છે ! તારાં આ વાક્યોજ મલયપૂરના રાજાનો વિજય કરાવશે, એવી એવી સૂચના આપી રહ્યાં છે. મારો આશીર્વાદ છે કે, તારી મનોભાવના સફળ થાઓ. ”

આ સાંભળીને મન્દાકિનીએ કહ્યું કે:—“ ત્યારે મહાત્મન, હવે મારી સાથે મારા મહાલય તરફ ચાલો. આપના પવિત્ર ચરણોના સ્પર્શથી અમારી રાજધાની પણ પવિત્ર થઈ શકશે. આપનાં દર્શનથી મારી પહાડી પ્રજા અત્યંત આનંદિત થશે અને આપના જેવા મહા સમર્થ પંડિતને પધારેલા જોઈને પોતાને અત્યંત ભાગ્યશાળી પણ માનશે, ”

મન્દાકિનીની આવી વાર્તા સાંભળીને ચાલુક્ય બોલ્યો કે:—
“ ચાલ, મેં તારા બાઈ પાસે આવવાનું એક દિવસ વચન આપેલું છે, એટલે મારી ઇચ્છા અત્યારે ત્યાં જ આવવાની હતી. પણ હવે તું બ્યારે મારી સાથેજ છે, ત્યારે મને તારી સાથે આવવામાં કશી પણ અડચણ નથી. આજે મારે સમરકેતુના આતિથ્યનો સ્વીકાર કરવાની ઇચ્છા થઈ હતી અને એ ઇચ્છા તારા દ્વારા તૃપ્ત થશે એ જોઈને મને અત્યંત આનંદ થાય છે. ”

આમ કહીને તેઓ બન્ને ત્યાંથી રવાના થયાં. મન્દાકિની રસ્તો બતાવતી બતાવતી આગળ ચાલવા લાગી અને ચાલુક્ય તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો, તેમની આ સ્થિતિ જોઈને જાણે એવું જ અનુમાન થઈ આવતું હતું કે, પ્રેતિભાદેવી જ્ઞાનદેવતાને પોતાની પાછળ માર્ગ બતાવતી બતાવતી લઈ જતી હતી. ગાયત્રિ જાણે બ્રહ્મતેજને આકર્ષણ કરીને પોતાના તરફ ખેંચી જતી હતી.

દ્વિતીય ખણ્ડ સમાપ્ત

---

* આ પુસ્તકનો તૃતીય ખણ્ડ છપાય છે, અદ્ય સમયમાં જ પ્રકટ થશે. માટે જેમની ઇચ્છા હોય તેમણે આગળથી પ્રકાશકને પત્ર લખી આહુક થવા નમ્ર વિનંતિ છે.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે પુસ્તકાલય

તરફથી

નવી પ્રકટ થયેલી સચિત્ર નવલકથાઓ

અને બીજાં ઉપયોગી પુસ્તકોનું સંક્ષિપ્ત

સૂચિપત્ર

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

MAHADEV RAMCHANDRA JAGUSHTI.

BOOKSELLER & PUBLISHER

Three Gates, -AHMEDABAD.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

સને ૧૯૧૭

સંવત ૧૯૭૩

અમદાવાદ.

બી ગુજરાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં—શ્રી. સોમાલાલ મંગળાસે છાપ્યું.

સચિત્ર નવલકથા

લતા અને લલિતા.

ભા. ૧-૨-૩-૪

લખનાર ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

લતા અને લલિતા એ બે ખુદનો હોવા છતાં જૂદા જૂદા રંગ ઢંગમાં અને જૂદા જૂદા સ્વભાવની માતાઓના સહવાસમાં ઉછરવાથી તેમનામાં જે ફરક જોવામાં આવે છે તેનું દિગ્દર્શન આ નવલકથામાં કરી શકાય છે. અંગ્રેજ કુમારિકાના પ્રેમદર્શનથી હિંદુ છોકરી ઉપર કેવી અસર થાય છે, કેળવણીના પુત્રને ચોક્કસ કુમારિકા સાથે પરણવાની ફરજ પાડનાર પિતા તેનું કેવું માકું પરિણામ મેળવે છે અને રાજવંશીઓમાં કેવી કેવી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિઓ જોવામાં આવે છે તે સઘળું તેના પ્રથમ ભાગમાં આવે છે. બીજા ભાગમાં વાર્તાના નાયકનું એક વાનપ્રસ્થ જોગીરાજ સાથેના સહવાસનું તથા સૂર્યસિંહ શેલના અને રમાના સ્નેહદર્શનનું ચિત્ર આવે છે. સ્વર્ગમાંથી નંદિનીના પત્રો વાંચવા જોવા છે અને તે વાંચકને પરલોકનું ભાન કરાવે છે. વાર્તાનો દરેક ભાગ અત્યંત રસિક છે અને આરે ભાગોમાં સુંદર કૌટુંબિક ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. સુંદર છપાસ, ઉંચા કાગળ, પાકું સોનેરી સુશોભિત પૃષ્ઠ. દરેક ભાગનાં પૃષ્ઠ ૨૦૦. કિંમત દરેક ભાગની ૦-૧૧-૦ મુજબ રૂ. ૩-૮-૦.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટી

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

અત્યુત્તમ ઐતિહાસિક નવલકથા

કાશ્મીર અને કેસરી

(બીજી આવૃત્તિ)

લેખક:—ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

જે સમયે યુરોપ-કેસરી નેપોલિયન બોનાપાર્ટ પોતાની વીરતાથી આખા યુરોપને ગળવી-ધૂળવી રહ્યો હતો, તેજ સમયે હિંદુસ્તાનમાં પંજાબ-કેસરી મહારાજ રણજીતસિંહનું નામ ગાજી રહ્યું હતું. રણજીતસિંહને અફઘાનો સાથે ધણીવાર ઝપાઝપી થઈ હતી અને કાશ્મીર પ્રાન્તને માટે તો ચાર વાર સ્વારીઓ લઈ જતી પડી હતી, જેમાં છેલ્લી સ્વારીમાં વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો, અને તે વિજય એટલો તો દૃઢ હતો કે પુનઃ અફઘાનો રણજીતસિંહના જીવનકાળપર્યંત કાશ્મીર સામે ઉચું માથું કરીને જંતઈ શક્યા નહોતા. રણજીતસિંહની વીરતા, દીવાન હરિદાસની દેશભક્તિ, સહજરામનું શૌર્ય, મહેશ્વરની દાનતા, કનકપ્રભાની કરુણાજનક સ્થિતિ તથા શાહબંદી જૈનખનો સીખ સરદાર ઉપરનો પ્રેમ ઇત્યાદિ આકર્ષણીય ચિત્રોને વીર, કરુણા તથા શૃંગારરસથી એવી સુંદર રીતે આલેખવામાં આવ્યાં છે કે વાંચકની નિદ્રાસા એક પછી એક પ્રકરણ વાંચવાને ઉશ્કેરાતી જાય તેમ છે. પૃષ્ઠ ૨૫૦ પાકું પૂઠું કીમત રૂ. ૧.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટે

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીસર્સ

ત્રણ હરવાળ-અમદાવાદ

સચિત્ર !

સચિત્ર !

વિશ્વવિખ્યાત નવલકથાકાર જ્યોર્જ ડબ્લ્યુ. એમ.
રેનોલ્ડ્સન દ્વારા 'બ્રોન્ઝ સ્ટેચ્યુ' નામક ચમત્કારિક
કિંવા અદ્ભુત નવલકથાનું સરળ, રસિક અને
આકર્ષક રૂપાંતર.

પિશાચ્યમંદિર

પ્રયોજક:—રા. ચુનીલાલ વર્દમાન શાહ

આ નવલકથા એટલી તો હૃદયગ્રાહી અને ચમત્કારિક છે કે, પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે જીવસારસની જાણે કે સરિતાજ વહેતી હોય એવો સહજ ભાસ થાય છે. વળી ગુજરાતી વાંચકોને વાંચવામાં વિશેષ સરળતા પડે એ માટે પ્રયોજકે મૂળ ઇંગ્રેજી વસ્તુ-સંકલનાને ઘણી કુશળતાથી ગુજરાતીમાં ઉતારી છે; આમ હોવાથી વાંચતાં બિચ્છુક કંટાળો ઉપજવાનો ભય છે જ નહિ. અરણ્યમાં અત્યાચાર, કિલ્લાનો ગુમહેદ, લયાનક ચક્રયંત્ર, કેદમાં સપડાયેલી કુમારિકા, શ્વેત આકૃતિ, ચક્રયંત્રવાળું ભોંયકું, પ્રેમપ્રસંગ, પુણ્યમંદિર કે પિશાચ્યમંદિર ? વગેરે પ્રકરણો વાંચતાં આહાર નિદ્રાનું સર્વથા વિસ્મરણ થઈ જાય તેમ છે. માત્ર એટલું જ નહિ પરંતુ આ નવલકથા વાંચતાં પ્રથમ વખતે પાત્રો પ્રત્યે જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેજ ભાવ બીજી વખત વાંચતાં ઘણો સ્પષ્ટ થતો હોવાથી તેના મૂળ લેખક જ આ નવલકથાને બે વખત વાંચવાની ખાસ ભલામણ કરે છે. આ નવલકથામાં ફોટો ઝીંકોનાં પાંચ મનહર ચિત્રો આપેલાં છે. પાકું રૂપેરી પૃષ્ઠ, મોટી સામગ્રીનાં પૃષ્ઠ ૨૫૦ છતાં કિંમત રૂ. ૨-૦-૦ લખો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

જુની આંખે નવો તમાશો !

ચાલુ જમાનાનો યથાર્થ ચિતાર !

સચિત્ર સામાજિક સર્વોત્તમ નવલકથા

આજકાલનું હિન્દુસ્તાન

અથવા

પ્રાણહારક મૃગજળ

કર્તા:—રા. નારાયણ વિસનજી ઠક્કર

ચાલુ સમયમાં ચાલતા નીંઘ સુધારા, ગાડીવાડીના વૈભવ ખાતર ગમે એવા શ્રીમંત પતિ મેળવવાની લાલસા, શ્રીમંતોનાં મૃત્યુ સમયે થતા વીલના કલ્પનામાં પણ ન આવે એવા બનાવોથી ભરપૂર નવલકથા. પ્રણયદર્શન, વિકાર અને વિવેક, સુધામાં હલાહલ, શરીર બદમાશોની ટોળી, સત્યનિષ્ઠા, અખળાનું સાહસ, ભયંકર પ્રપંચગ્ન, નિશાચરોનો ગૃહપ્રવેશ, ગુલાબની પ્રેમપત્રિકા, ભાગિરથીની ભયંકરતા, અધઃપાતનો આરંભ, કપિજલાનો કાળ અને સુલોચનાની અદ્રશ્યતા વગેરે પ્રકરણો વાંચતાં તમે જુની આંખોએ નવીન તમાશો જ જોઈ શકશો. ભાષામાં, વિચારમાં અને વસ્તુસંકલનામાં આ નવલકથા અત્યુત્તમ છે. રા. ઠક્કરની નવલકથાઓની વિશેષ પ્રશંસા કરવાની આવશ્યકતા નથી જ. પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૩૨૦, ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો. પાકું રૂપેરી પૂઠું; છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૮-૦.

લખો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

વિધિવિખ્યાત નવલકથાકાર જ્યોર્જ ડબ્લ્યુ. એમ. રેનોલ્ડ્સની

અતિ લોકપ્રિય નવલકથા “ફોર્સ્ટ” નો અવિકલ

ગુર્જર અનુવાદ

સચિત્ર !

સચિત્ર !

ભયંકર ભદ્ર

અથવા

કેવળ ૨૪ વર્ષના ક્ષણભંગુર સંસારભાટે !

અનુવાદક, રા. નારાયણ વિસનજી ડકકુર

આ સંસારના ક્ષણભંગુર ભોગવિલાસની લાલસાથી મહત્વાકાંક્ષાના પ્રવાહમાં તણાઈને ક્ષુદ્ર માનવી પિશાચના દાસત્વને સ્વીકારીને આ જગતમાં કેવાં કમકમાટી ઉપજાવનારાં કુકૃત્યો કરે છે, અને જ્યારે પિશાચની નરકગર્ભમાં પડવાનો પ્રસંગ તેમનાં નેત્રો સમક્ષ આવીને ઉભો રહે છે તે સમયે તેમની કેવી દયાજનક દુર્દશા થઈ જાય છે એનું જો તાદરસ શાળિક ચિત્ર જોવું હોય તો તે કેવળ આ અદ્ભુત નવલકથામાં જ દેખાશે, લિન્સડોર્ફ દુર્ગના ગુપ્ત ભેદો, ભેદોનો પ્રકાશ, જીર્ણ પત્રમાંનો લેખ, આનંદોન્મત્ત, ઉત્સવનો ભંગ, પ્રાતઃકાળે પ્રતિહિંસા, પ્રેમપરીક્ષા, નારંગવાટિકા, ભયંકર ભેદ વગેરે પ્રકરણો વાંચતાં ઘણું જ આશ્ચર્ય અને આનંદ ઉત્પન્ન થાય તેમ છે. નવલકથાના શાળીનોને આ નવલકથા એક વખત વાંચી જોવાની ખાસ ભલામણ છે. આ નવલકથાનો મૂળ લેખક રેનોલ્ડ્સ છે અને અનુવાદક ડકકુર નારાયણ છે એટલે ગ્રંથની અધિક પ્રશંસા કરવાની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી. મહોટી સાપ્તકનાં પૃષ્ઠ ૩૦૦, રૂપેરી નામ તથા પાંચ સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રોવાળી આ નવલકથાની કિંમત માત્ર રૂ. ૨-૦-૦ છે. લખો:-

મહાદેવ રામચંદ્ર જગુપ્ટે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

નવી રસિક સચિત્ર નવલકથા ! હુમણાંજ પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

કંગાલ કેદી

અથવા

સ્નેહ-મંધન

પ્રયોજક:—રા. પ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર.

આ નવલકથામાં સુખદુઃખના પડછાયા, સ્વામી સ્નેહ-જ્યોતિનું આદર્શ સાધુજીવન અને દૈવી પરોપકાર, હનભાગ્ય રંગનાથની સ્થિતિનું અને જીવનનું કલ્પના પણ ન કરી શકાય એવું અસંભવ પરિવર્તન, પોલિસ અમલદારોની નિષ્કુરતા, સંપત્તિનો સદુપયોગ, નિરાધાર સ્નેહલતાના જીવનનો અકાળે આવેલો શોચનીય અંત, શાન્તિલતાના કષ્ટની પરિસીમા, અપૂર્વ વાતસલ્ય સ્નેહ, કૃષ્ણલાલનાં કુટિલ કારસ્થાન, શ્રીમં-તોની શક્તિ અને વિદ્વાસપ્રિયતા, નર્મદાની પ્રાણહારક આશ્વા, પાપિષ્ઠ તેમજ લુચ્ચા કેશવલાલની અને પાપિષ્ઠા કાળિકાની કુટિલતા, સતી સાધ્વીની શીયળપ્રીતિ, સ્વરૂપચંદ્ર ટોપીવાળાની નીચતા, બીચરિત્ર, પિશાચિનીનો આવિર્ભાવ, રટીમરમાંથી સમુદ્રમાં સમાધિ! આદિ અનેકવિધ આકર્ષણીય ઘટનાઓથી પરિપૂર્ણ. મ્હોટી સાર્થકતાનાં પૃષ્ઠ ૨૫૦. ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો, આકર્ષક જપાઇ, ચીકણા સફેદ કાગળ, પાકું રૂપેરી પૂકું; જતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૧૨-૦.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

બુક્કસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

ચમત્કારિક હૃદયવિદારક ઘટનાઓથી ભરપૂર

સાંસારિક નવલકથા

દગાબાજ દુનિયા

પ્રયોજક, રા. પ્રજલાલ બલવજી ઠક્કર

આ નવલકથાની વસ્તુસંકલના એવી તો અદ્ભુત, પરંતુ સંભવિત છે કે, પ્રત્યેક પૃષ્ઠે વાચકની જીજ્ઞાસા વૃદ્ધિગત થાય તેમ છે. પત્નીનું ગૂમ થવું, રેલ્વે ટ્રેનમાં સંન્યાસીના મૃતદેહનું તણાઈ આવવું, સ્ટેશન માસ્તર કૃષ્ણલાલે સંપત્તિના લોભથી પોતાના જીવનને બદલી નાખવું, વીસમી સદીના લોકો જોઈ-લેખેન કેશવલાલનાં અને નાટકની સ્ટુડેન્ટ સીતાનાં કુટિલ કાર-સ્થાનો, સાધ્વી સતી નિર્મળાનો દૈવી અને આદર્શ સ્વામી-સ્નેહ, કઠોર વૈધવ્યજીવન, સંન્યાસીના જીવનનું ગુપ્ત રહસ્ય, પાપનો પશ્ચાત્તાપ, સંતાનસ્નેહ, કારભારીની કાર્યકુશળતા, લોકચર્યા અથવા ગામડાનું ગેઝેટ, પ્રયંડ નેરશા, ચોરને પો-ટલે ધૂગની વગ આદિ અનેક રસિક, ચમત્કારિક અને બોધક વિષયોથી ભરપૂર. આ નવલકથા પૂર્વે જ્યારે ઇન્ડિયન લાય-લિસ્ટમાં ક્રમશઃ છપાતી હતી ત્યારે વાચકવર્ગનું ધણું જ આકર્ષણ કરી શકી હતી. મોટા કદનાં પૃષ્ઠ લગભગ ૨૨૦ મનહર છપાઈ, ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો. પાકું લાય-બ્રેરીને શોભાવે એવું રમણીય પૂઠું. આ નવલકથાનાં ચિત્રો જોઈ તમે 'અપૂર્વ' શબ્દ જ ઉચ્ચારશો. મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧-૮-૦ આજેજ મંગાવો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર બગુજી

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

રોમાંય ઉપજાયે એવી દુઃખપૂર્ણ અને હૃદયવિહારક
ઘટનાઓથી ભરપૂર સચિત્ર, રસિક, બોધક
અને જ્ઞાનોત્તેજક નવલકથા.

ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા

અથવા

આદર્શ વિધવા

અનુવાદક:-રા. પ્રજલાલ જાલવજી ઠક્કર

આ નવલકથા એક સર્વોત્તમ અંગાળી નવલકથાનો અનુવાદ છે. આ નવલકથા સમસ્ત હિન્દુસ્તાનમાં એટલી બધી લોકપ્રિય થઈ પડી છે કે, તેનું ઇંગ્રેજી, હિન્દુસ્તાની વગેરે ભાષામાં પણ ભાષાંતર થયું છે. ભાગ્યદેવીની ભયંકરતાથી એક કંગાઝ દીનદરિદ્ર કુટુંબને કેટલું બધું દુઃખ વેકતું પડે છે તેનો આ નવલકથામાં ધણો જ આકર્ષક ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે. સતીના જીવનનો હૃદયમેદક અંત, નિષ્કુર નરેન્દ્રનાથની પ્રમળ વિજ્ઞાસવાસના, વિશ્વેશ્વરની સાધુતા અને પરોપકારિતા, લેણુદારોનો જીભ, કડોર વૈધવ્યવ્રત, લક્ષ્મીને બદલે ચિતા, સેવાધર્મ અને કર્તવ્યમહિમા, પાપિષ્ઠની પાપયાચના, સતીનો સંદેશો ! પાપાણુ ઉપર ઉપદેશરૂપ જગન્નિંયન, સંસારમાં સ્વર્ગની દેવી, દેવી અન્નપૂર્ણાની સ્થાપના વગેરે વિષયોનું શાબ્દિક ચિત્ર વાંચતાં વાંચતાં તમે અશ્રુજળને અટકાવી શકશો નહિ. મનુષ્યજીવનમાં કઈની પરિસીમાનું દર્શન કરવું હોય તો આ નવલકથા અવશ્ય વાંચો. મૂલ સંખ્યા લગભગ ૨૦૦, ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો, પાકું કુપેરી બાઈન્ડીંગ છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૪-૦૦. લખો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ હાંવાળા—અમદાવાદ

આશ્ચર્યનો મહાસાગર !

ચમત્કારોનો ભંડાર !

આશ્ચર્યયુક્ત અસંખ્ય ઘટનાપૂર્ણ સામાજિક સચિત્ર નવલકથા !

પિશાચિની કે પ્રમદા ?

પ્રયોજક:—રા. વ્રજલાલ ભટ્ટવશ ઠક્કર

આ નવલકથામાં એક પછી એક એવા ભાષણ આશ્ચર્ય-જનક ચમત્કારિક પ્રસંગોનું શાબ્દિક ચિત્ર આંકવામાં આવ્યું છે કે, આ વાર્તા સંપૂર્ણ વાંચ્યા સિવાય તમારી જાણસાનો અંત આવશે નહિ. ભૂતપ્રેતના ભયંકર ઉપદ્રવના લીધે ઉપજતું ભ્રમમૂલક દુઃખ, મહામાયાનું જગમાં ડૂબી જવાથી નિપજેલું મૃત્યુ, સુંદરી લીલાવતીની ગિમરી, પ્રેમની હરિકાઈ, યુવકનો આત્મસંયમ, વિધવાની વિરહવેદના, ધડથી જૂદું થઈ ગયેલું મસ્તક, શ્મશાનશ્રમિમાં પિશાચોનું પાપમંડળ, સંન્યાસીનું અદ્ભુત શિક્ષણ, વિદેશિનીના જીવનનો ભેદ, પ્રણયનિરાશા, માયાજાળ, દીવાની યુવાની, ભેદનું ખુલ્લું, પ્રમદાનું પુનર્મિલન, પાપનો ખસ્તાવો, સોખતની અસર વગેરે વિવિધ વિષયોથી પરિપૂર્ણ. સાંસારિક જ્ઞાન મેળવવું હોય, ચમત્કારપર ચમત્કાર જોવા હોય, સંયમનું માહાત્મ્ય અને સુખ નિહાળવું હોય તો આ નવલકથા અવશ્ય વાંચો. પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૨૬૦, સુંદર છપાઈ, ચાર મનહર શેટોગ્રાફિક ચિત્રો; છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૮-૦. લખો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર ભટ્ટ

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

રસિક સામાજિક નવલકથા !

સચિત્ર !

સચિત્ર !!

સ્વર્ગમાં શયતાન

પ્રયોજક:—રા. વ્રજલાલ જાદવજી હક્કર

ઉપરથી મહાત્મા જેવા દેખાતા અને સંસારમાં સાધુ લેખાતા; પરંતુ હૃદયમાં હળાહળ ભરી રહેલા પુરુષો પોતાના ઉપર ઉપકારો કરનારનું પણ કેવું ભયંકર અનિષ્ટ કરે છે, દ્રવ્ય-લોભથી ફેટલીક વખતે મનુષ્ય પિશાચનું સ્વરૂપ ધારણ કરી કેવાં પૈશાચિક અને રૂંવાં ખડાં કરે એવાં નિષ્કુર કાર્યો કરે છે, સાધ્વી સતી નારી પ્રાણાન્તે પણ પોતાના સતીત્વ ધનનું કવી રીતે સંરક્ષણ કરે છે, પત્નીપ્રાણ પતિ પોતાની પત્નીના વિયોગે કેવો દુઃખમગ્ન રહે છે, જે સંપત્તિથી સંસારપર ઉપકાર કરી શકાય છે એજ સંપત્તિનો દુરુપયોગ થતાં સ્વ-ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યોને કેવાં ભાષણ સંકટો સહન કરવાં પડે છે, ખાટાં મૃત્યુપત્ર કેવી રીતે તૈયાર થાય છે એ વગેરે અનેક રસિક, અમત્કારિક અને આકર્ષક ઘટનાઓથી ભરપૂર નવલકથા સ્વર્ગમાં શયતાન અવસ્ય વાંચ્યા. આ નવલકથા સ્ત્રીઓના હાથમાં પણ વિના સંકોચ મૂકી શકાય એવી નિર્દોષ અને જ્ઞાનદાયિની છે. આ નવલકથા પ્રત્યેક સાહિત્યશાળીન ગૃહસ્થ-ને વાંચવાની અમે ભલામણ કરીએ છીએ. મોટી સામગ્રીનાં પૃષ્ઠ લગભગ ૨૦૦, ચાર મુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો મનહર છપાઇ, પાકું રૂપેરી લાયબ્રેરીને શોભાવે એવું આકર્ષક પૂકું; છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧-૪-૦ લખો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ હરવાળા—અમદાવાદ

આધુનિક આર્યસંસારનો તાદૃશ્ય ચિતાર !

સંસાર કે નરકાગાર ?

(સામાજિક સચિત્ર નવલકથા)

પ્રયોજક:—રા. વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર.

આજકાલના કહેવાતા સુધારકોનું આંતરજીવન કેવું પાપ-પૂર્ણ અને શોચનીય છે, જ્ઞાનશૂન્ય વિધવાઓ ધર્મશિક્ષણના અભાવે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી કેવી રીતે પાપિષ્ઠ થાય છે, ખરાબ સોખમથી કેવું ભીપણ્ય દુઃખ ભોગવવું પડે છે, વેશ્યા-વિલાસથી અંતે કેવી પાયમાલી, ખાનાખરાબી થાય છે, સહધર્મિણીનો ત્યાગ કરી પરદારમાં પ્રીતિ રાખનાર યુવકોની કેવી દુર્દશા થાય છે, મદ્યપાનના વ્યસનથી મનુષ્યજીવન કેવું અધમ થાય છે, સંશયોદીન પુરુષોનો સંસાર કેવા નરકાગાર સમાન હોય છે, પાપપૂર્ણ મહત્વાકાંક્ષા રાખવાથી જીવનનો કેવો વિનાશ થાય છે અને આજકાલના કહેવાતા સુધારક-મન્યો કેવું પરોપદેશે પાંડિત્ય ચલાવે છે એનો આગેદુખ ચિતાર આ નવલકથામાં સાદા, સરળ પરંતુ રસિક ભાષામાં ચિતરવામાં આવ્યો છે. સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક, બાળિકા, વૃદ્ધ અને વૃદ્ધા સર્વને માટે આ નવલકથા ઉપદેશરૂપ થઈ પડવા ઉપરાંત આનંદ આપનારી નિવંડે તેમ છે. પૃષ્ઠ સંખ્યા લગ-લગ ૨૫૦, સુંદર છપાઈ, ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો, પાકું રૂપેરી પૃથું; છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૪-૦ લખો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

જોશી ત્રણકલાલ જીવરામ કૃત રસિક નવલકથા.

કલન્દરનીકટાર અથવા સંસાર ખાંડાની ધાર.

ચાર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો સહિત.

આ પુસ્તકમાં નવીન નવીન વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. લયંકર ખૂનરેજ અને લોહીની નદીઓ બહેવડા-વનારાં દસ્યોનો આમેલુખ ચિતાર આપે તેવાં કેટલાંક પાત્રો આ નવલકથાની રંગભૂમિપર કામ કરીને વાંચનારને કવચિત્ સંલિત બનાવી દે છે તો કવચિત્ થરથર કંપાવી મૂકે છે. નીચ અને શયતાન દોસ્તો કેવી દગાયાજીથી પોતાના દોસ્તનો ધાત અથવા ખૂન કરે છે, સ્વાર્થને વખતે તેમનાં દસ્ય કેવાં પાપાણુ જેવાં બની જાય છે તથા અંતે એવા દુરાત્માઓની કેવી દુર્દશા થાય છે તે સર્વ વિષયો વાંચનાં વાંચકની આંખો-માંથી આંસુની ધારા બહેવા માંડે તેમ છે. કામગ હૃદયની કામિની-ઓ પ્રેમને માટે કેટલાં બધાં સાહસો વેડીને, જીવનનું બલિદાન આપવાની તૈયારી કરીને તે અન્ય પુરૂષના પ્રેમને સંપાદન કરે છે, એ વાંચતાં વાંચતાં શરીરમાં કવચિત્ કંપનો આવિર્ભાવ થાય છે તો કવચિત્ માત્ર શથિલ થઈ જાય છે. તે ઉપરાંત મહાત્માઓના ચમત્કાર, પિશાચીની પાપહીલા, પિતાએ પિશા-ચનું સ્વરૂપ ધારીને કન્યાને ભોંયમાં દટાવવી, દીવાનની દુષ્ટતા, પાપીનો લયંકર જીવમ, જામુસોની બધાદુરી, શયનાની ચક્રર, ભોંયરામાંનાં ભેદ ભરેલાં કુકર્મો, મનુષ્યના અવતારમાં પેદા થયેલ શયતાનો, અમૃતમાં હળાહળ ભરનારી ભામિનીઓ, છુપી કટારીનું પરાક્રમ આદિ સર્વ વિષયો વાંચનાં આ સંસાર એ ખાંડાની ધાર જ છે એવો સર્વને ભાસ થયા વિના રહેશે નહિ. પૃષ્ઠ ૩૦૦ પાકું પૃષ્ઠ મૂલ્ય ૧-૮-૦.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે, બુકસેલર

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

ભારતીય વીર યોદ્ધાઓનાં પરાક્રમેનો તાદૃશ્ય
ચિતાર દર્શાવતી ઐતિહાસિક નવલકથા.

કમળાદેવી

આ નવલકથામાં ભારતીય વીર રજપૂત જાતિનાં પ્રમુખ
પરાક્રમે, પ્રેમ, વિરહ, સંયોગ વિયોગ વગેરેના વિવિધ પ્રસંગો,
સ્વદેશ ભક્તિનું માહાત્મ્ય, મોહની માયાજાળ, આત્માત્સર્ગ
વગેરેનું ઉત્તમ પ્રકારે આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. સંસારને
સ્વર્ગીય સુખમય બનાવવાને માટે આ નવલકથા એક વખત
આપના કુટુંબમાં અવશ્ય વંચાવો. ઇતિહાસના જ્ઞાન સાથે
આનંદ મેળવવો હોય, રણુજરા રજપૂતોની સ્વદેશભક્તિનું
દર્શન કરવું હોય, માયાજાળમાં ફસાવાથી ભોગવવા પડતા
દુઃખને જોવું હોય, પાપીઓનાં પાપનું ભીષણ પરિણામ નિર-
ખવું હોય તો આ નવલકથા આજેજ મંગાવીને વાંચો. સુંદર
સફેદ ચીકણા કાગળ પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૪૦૦ પાકું સોનેરી
પૂઠું, મનહર છપાઈ છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧-૮-૦

લખો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

૧૮૫૭ ના બળવાને લગતી સચિત્ર ડિટેક્ટિવ નવલકથા !

અસંખ્ય ભેદ ભરમોથી ભરપૂર

બાગે શયતાન

અથવા

તત્વારનું તૂફાન

(પ્રયોજક:-રા. ચંબકલાલ જીવરાજ જોશી.)

આ નવલકથામાં હિન્દમાં ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં થયેલા ભયંકર પ્રાણહારક બળવાનો તાદસ્ય ચિતાર ચિતરેલો હોઈ, તે ઉપરાંત નાનાસાહેબ અને તાતીઆ ટોપીની અનેક ગુપ્ત બાબતોને પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે. નાનાસાહેબની જલિમ અને હૃદયભેદક નિષ્ઠુરતા, તાતીઆ ટોપીનું કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે એવું અદ્ભુત ચાતુર્ય, ડિટેક્ટિવ રામપાલ-સિંહની કાર્યકુશળતા, ગવર્નર જનરલ લોર્ડ કેનિંગની નિપુણતા, ગોર્ડન નામક ઇંગ્રેજની હૃદયદાયક સ્થિતિ, હેલનનું હૃદયભેદક ખૂન, ફ્રાન્સ દેશના મેકેયર નામના એક શયતાન લૂંટારાનાં ભીષણ કાવત્રાં, સ્ટીફનનો સ્વર્ગીય પ્રેમ, આર્યબાળા મેંનાની સ્વદેશભક્તિ, અગ્નિમાં ભોગ આદિ વિષયો વાંચતાં ચમ્પુઓમાંથી અશ્રુજળની વૃષ્ટિ થાય તેમ છે. આ નવલકથામાં વીર, શૃંગાર અને કરુણા આદિ સર્વ રસોનો સમાવેશ થયેલો છે. મ્હોટી સાર્થિકતાં પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૩૦, ચાર મુંદર ફોટો-ગ્રાફિક ચિત્રો. પાકું ફોર્મ પૃષ્ઠ કિંમત માત્ર રૂ. ૨-૦-૦.

લખા:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટે

બુક્સેલર એન્ડ પબ્લીશર

* ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

તૈયાર છે. નવીન સાંચત્ર નવલકથા. તૈયાર છે.

મુરાદેવી

અથવા

મૌર્યવંશના અભ્યુદયનો આરંભ

(એક ઐતિહાસિક નવલકથા.)

(પ્રયોજક:—અમકાન્ત શુવરાજ જોશી.)

આ પુસ્તકમાં મગધદેશના રાજકર્તાઓનો સંપર્ક હેતુલ આપવા ઉપરાંત, નંદવંશનો નાશ કરીને મહાબુદ્ધિમાન અને કૌટિલ્યવિદ્યાવિશારદ ચાણક્યદેવે મૌર્યવંશની સ્થાપના શી રીતે કરી, ચંદ્રગુપ્તને રાજ્યાધિકાર અપાવવા માટે મલયપુરની રાજનંદિની મદાકિનીએ કેવા કેવા યત્નો કર્યા હતા, મહારાણી મુરાદેવીના કંકણની ચોરી થતાં રાજ્ય ધનનંદની કેવી વિચિત્ર સ્થિતિ થઈ હતી, મિત્રધર્મ અગ્રવવા માટે પદાડી રાજ્ય સમરકેતુએ કેવી દક્ષતા દર્શાવી હતી; ચાણક્યે પોતાના અપમાનનો બદલો લેવા માટે ભયંકર પ્રતિજ્ઞા ધારણ કરીને ‘બ્રહ્મ-બળથી બ્રહ્માંડ પણ ડોલી શકે છે’ એ સૂત્રને સિદ્ધ કરવા માટે શા શા ભયંકર ઉપાયો ચોળ્યા હતા, તે સર્વ વિષયોનું ધણીજ સરળનાથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. મુરાદેવીના નામપરથીજ મૌર્યવંશના રાજ્યોનું નિકંદન નીકળી ગયું તે-મજ શરણાગતને નિલાવવા માટે રાજ્ય સમરકેતુએ ભયંકર યુદ્ધ આરંભ્યું, તડિતા નામક એક મનોહારિણી માનિનીએ રાજના ચિત્તને ડોલાવીને પ્રલયકાળને ખેંચી લાવવાનો આરંભ કર્યો આદિ સર્વ ઘટનાઓ વાંચતાં ભારતના પૂર્વ ઇતિહાસનું તેમજ નૈતિક સિદ્ધાંતોનું સારું જ્ઞાન મળી શકે તેમ છે. આઓ તથા બાળકોના હાથમાં પણ આ પુસ્તક વિના સંકોચે વાંચવા આપી શકાય તેમ છે. પ્રથમ ભાગની કિં. ૧-૮-૦ પૃષ્ઠ ૩૭૫.

મળવાનું ઠેકાણું:—

મહાદેવ રામચંદ્ર બગુજે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર, ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

સચિત્ર સામાજિક નવલકથા. હમણાંજ પ્રસિદ્ધ થઇ છે.

કમનસીબ લીલા

આજકાલના કેળવાયલા યુવકને અમુકજ કન્યા સાથે પરણવાની ફરજ પાડવાથી તેનાં સગાં વ્હાલાંઓને તેમજ તેને પોતાને ફટકું બધું દુઃખ વેઠવું પડે છે, અંતે તેમનો સંસાર કેવો વિષમય બની જાય છે તેમજ માત્ર ફેશન અને ખ્હારના આડંબરવાળી ઉચ્છ્રમ્બલ સ્વેચ્છાચારિણી અબળા સાથે વિવાહ કરવાની પ્રાણુહારક મહત્વાકાંક્ષા રાખનાર યુવકોની કેવી ખાનાખરાબી અને પાયમાલી થાય છે, પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે તેઓ કેવાં કમકમાટી ઉપજે એવાં કુટિલ કાર્યો કરે છે, સમજી યુવકોનું શું કર્તવ્ય છે, આદર્શ જીવન કેવું હોવું જોઈએ વગેરે અનેક સાંસારિક ઘટનાઓ તાદ્રશ્ય દષ્ટિ સમક્ષ ઉભી જ હોય એવું વર્ણન આલેખવામાં આવ્યું છે. સંયોગ વિયોગના પ્રસંગો, વિરહવેદના, પ્રેમની નિરાશા, સ્નેહમાં સંકટ વગેરે રસિક ચિત્તાકર્ષક વિષયોથી ભરપૂર મ્હોટી સાધજનાં પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૮૦, ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો, પાકું રૂપેરી પૂઠું છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૧૨-૦ લખો:-

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

રા. નગીનદાસ મંછારામકૃત રસિક નવલકથાઓ મધુર મધુરી અથવા મુંબાઈની મોહિની

અલબેલી મુંબાઈની આકર્ષણીય મોહિનીનું દિગ્દર્શન કરી તેમનાં કામળબાણની વિલાસી યુવકો ઉપર કેવી રામબાણ અસર થાય છે, અને પરનારીના પ્યારથી તેમની કેવી પાયમાલી તેમજ ખાનાખરાબી થાય છે, એક આદર્શ આર્ય અખળાનું શું કર્તવ્ય છે, વફાદાર મનુષ્ય આત્મત્યાગનું ઉત્તમ દર્શાવત કેવી રીતે દર્શાવે છે વગેરે રસમય અને ચમત્કારિક બનાવોથી ભરપૂર. મ્હોટી સાધજનાં લગલગ ૨૫૯ પૃષ્ઠ, ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો ગ્લેજ કાગળ મનહર છપાઈ પાકું રૂપેરી પૃષ્ઠ, કિંમત રૂ. ૧-૮-૦.

લક્તાણી કે ભામટી ?

નટવરના સુપ્રસિદ્ધ લેખક નગીનદાસ મંછારામ કૃત આ નવિન પુસ્તક છે. આમાં ચાલુ જમાનાનો સારો ચિતાર આપ્યો છે. આમાં એક વાણક ગૃહસંસાર, લક્તાણીને નામે ચાલતા ભામટાવેડા, એક રસોઈઆ બાલણની લંપટતા વગેરે બનાવો સારા આલેખાયેલા છે. હાસ્યરસ પણ ભરપૂર છે. સાથે ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. કાગળ ઉચ્ચ લાય-એરીને શોભાવે તેવા, પાકું રૂપેરી નામનું પૃષ્ઠ છતાં કિંમત રૂ. ૧-૮-૦ પોસ્ટેજ માફ.

રા. નરભોજાંકર પ્રાણજીવન દ્વયે એમ. એ. કૃત નવલકથા

સુંદર અને વિધાનંદ અને પ્રેમનો ચિતાર

(આવૃત્તિ બીજી)

આ નવલકથામાં તેના વિદ્વાન લેખકે સાંસારિક ઘટનાઓનું એવું આબેહુમ આલેખન કર્યું છે કે જે વાંચતાં વાંચક મુગ્ધ બની જાય તેમ છે. શુદ્ધ સ્નેહ, વિષયવાસના, આશ્ચર્યજનક કિન્તુ સંભાવત બનાવો વગેરે વાંચતા મનરંજન થાય તેમ છે. બે સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો. મ્હોટી સાધજનાં પૃષ્ઠ. લગલગ ૨૦૦, સુંદર સફેદ કાગળ, પાકું રૂપેરી બાઈન્ડીંગ છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૪-૦.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુજી, બુકસેલર

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ.

જીવનનો રક્ષક !

સાચો માર્ગદર્શક !

ઈન્ડીઅન

પીનલકોડ

(બીજી આવૃત્તિ)

કર્તા:—શ્રી ૦ ચતુર્ભુજ માણિકેશ્વર ભટ્ટ

ઇડર સ્ટેટના માજી જ્યુડીશીયલ સેક્રેટરી અને સેસન્સ જજ

ફોજદારી ગુન્હાઓમાંથી આત્મરક્ષણ કરવા, મારામારી વગેરેથી બચવા, કેવા પ્રકારની મારામારી મહાવ્યથા ગણાય છે? ગર્ભપાત, મનુષ્યહરણ, ગુલામી, વિશ્વાસઘાત, ચોરાચડી મિલકત લેવા બાબત, ઠગાઈ, ખોટાં ખનાવટી ખતો, નોકરી કરવાના કરાર તોડવાના ગુન્હા, લગ્ન સંબંધીના ગુન્હા, ચલણી નોટો, ધમકી, આગર લેવા બાબત વગેરે દરેક બાબતો સંબંધીની કલમો તથા તેના વિસ્તૃત અને માર્ગદર્શક ખુલાસા આપેલા છે. એ ઉપરાંત એવા કેસો ઉપર જૂદી જૂદી હાઇકોર્ટોએ ચુકાદા આપેલા છે એ સઘળા હેવાલ વિસ્તારથી આપેલો હોવાથી, ફોજદારી ગુન્હાઓમાં આવેલા માણસો, કોર્ટ સંબંધીનું કામકાજ કરનાર, પોલિસ અધિકારીઓ, મેજિસ્ટ્રેટો, ઇન્ફેન્ટ્રી નહિ જાણનાર વકીલો, દેશી રાજ્યના ન્યાયાધીશો વગેરેને આ ગ્રંથ ખાસ ઉપયોગી છે. આ કાયદો તદ્દન નવો એટલે ઇ. સ. ૧૯૧૬ માંજ બહાર પડેલો છે. કાગળ ગ્લેજ ઉંચા, પાકું સોનેરી પૃકું, છતાં આ મોટા રામાયણ જેવડા ગ્રંથની કિંમત માત્ર રૂ. ૭—૦—૦ છે. પોષ્ટેજ માફ.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ હરવાળા-અમદાવાદ

૩૫૧૫૫ સવામાં ઈંગ્રેજ શિખવું છે ?

થોડા વખતમાં થોડી મહેનતે જરૂર જેટલું ઈંગ્રેજ શિખનાર

આજકાલ સર્વ જાગૃતોમાં અને સર્વ ઠેકાણે ઈંગ્રેજ ભાષાનો પ્રચાર થવાથી ઈંગ્રેજ નહિ જાણનારાઓને શું નથી વેઠવું પડતું ? સારી શુદ્ધિ હોવા છતાં તેમજ સારા હુતરો આવડતા હોવા છતાં ફક્ત ઈંગ્રેજ નહિ જાણવાથી કેટલા શુદ્ધિશાળી યુવકો પાછળ રહ્યા છે ? જો આવુંજ છે તો ખરીદો.

ધી સેલફ ઈંગ્લીશ ઇન્સ્ટ્રક્ટર

રાજભાષા

આ પુસ્તક ઈંગ્રેજ ભાષાનારાઓને એક રત્નરૂપ છે. થોડી મહેનતે અને થોડું થોડું જાણવાથી આ પુસ્તકના આધારે ઈંગ્રેજ શિખી શકાય છે, અક્ષર જ્ઞાન, લખતાં, બોલતાં, કાગળ લખતાં, વગેરે શિખવાનું આ ઉત્તમ સાધન છે, આજ સૂધી આવી જાતની જગદાર પડેલી તમામ શુદ્ધ કરતાં આમાં દોઢો સમાસ છે. નાનપણમાં જાણવાનો યોગ નહીં પામેલા યુવાનોને ઈંગ્રેજ ભાષાનું આ એક અમૂલ્ય સાધન છે. વિશેષ ખાત્રી માટે વિદ્વાનો, વર્તમાનપત્રો તેમજ આ પુસ્તક ઉપરથી અભ્યાસ કરનારાઓના અભિપ્રાયો આમાં સામેલ છે. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૬૪ છે. આટલી સમવડતા હોવા છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧૧ પૌરટેજ માફ.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

બુકસેલર્સ એન્ડ પ્રિન્ટીસર્સ

ત્રણ હરવાળ—અમદાવાદ

અતિ ઉત્તમ ગ્રન્થ ! અદ્ભુત અદ્વિતીય ગ્રન્થ !
એક એક નકલ પ્રત્યેક ઘરમાં રહેવી જ જોઈએ ! દરેક ગૃહસ્થે
વાંચવું જ જોઈએ.

રતિશાસ્ત્ર

કોકશાસ્ત્ર

આ અમૂલ્ય અદ્વિતીય ગ્રન્થ સર્વોપરી છે. એમાં ઘણાં જીનાં જીનાં પુસ્તકો શોધીને યુવાન સ્ત્રી પુરુષોને અતિ ઉપયોગી થઈ પડે એવા ગુપ્ત વિયોગ-દવાઓ પ્રકટ થયાં છે. એમાં સ્ત્રી પુરુષની ચાર જાતિ, તેમનાં લક્ષણ, કામદેવનાં રહેવાનાં સ્થળ, ગુપ્ત આસનોનાં વર્ણન, સંયોગ માટે તીથી, વાર, નક્ષત્રનો વિચાર, અદ્ભુત વાજકરણ, વશીકરણ પ્રયોગો, ગર્ભ રહેવાના ઉપાય, ગર્ભ પાત-ગર્ભ સ્ત્રાવની રામચાણ અનુલવ-સિદ્ધ દવાઓ, અનેક રોગો ઉપર ઉત્તમ દુયકા, ઈન્દ્રિયનુસાર પુત્રપુત્રી ઉત્પન્ન કરી શકાય એવા પ્રયોગો, પુરુષ અને સ્ત્રીનાં ગુપ્ત લક્ષણો, રજોદર્શન ફળ, રજસ્વળા કર્તવ્ય, પુત્રપુત્રી થવાના દિવસો, ગર્ભપરીક્ષા, યુવાવસ્થા, વીર્યપ્રભાવ, નપુંસકતા, તેને માટે અનેક ઔષધો, ધાતુની નિર્જળતા, તેની દવાઓ, પૌષ્ટિક ઔષધો, ઋતુઓમાં ખાજવાના નિયમો ખાજવાનું અને દીર્ઘાયુ થવાના ઉપાયો, વિર્યવર્ધક ગુટીકાઓ, મુખગંધ, ખીલ, ચાટાં, નેત્રરોગ, જીભરોગ, વાળ વધવાની, વાળ કાઢવાની, તાવની, ગુપ્ત રોગની, કાનની, કંઠમાલની, કોઠ, ક્ષય, શ્વાસ, દમની દવાઓ, સરસ્વતી આવડે તે માટે ચૂર્ણ, મંત્ર, જંત્ર, મરડો, પેશાબ, ઉધરસ, ખસ, ખરજવું, ખીલ, આદાશીશી, સલેખમ, જી, લાખ, જલં-દર, સાપ, વાંછી, મચ્છરખી, કોલેરા, સ્ત્રીના કમળનો સોજો, રક્તાપિત્ત દરાજ, ભગંદર, કાંસાશ્વાસ, નાસુર, કમળો, ફેફડે, રતાંધળાપાંજું, હરસ, વિસ્ફોટક, ભાંગરાક પ, દિવ્ય દષ્ટિ, વગેરે ઉપરાંત જુદા ના થવાય તે માટે, ગભિણીના અતિસાર માટે, ખાળકોના રોગ માટે ઘણી અકસીર જીની ઔષધીઓ શોધીને પ્રકટ કરી છે.

એક વખત અવશ્ય વાંચી વંચાવી લાલ દ્યો, ગુજરાતી ભાષામાં આયો બીજો કોઈ પણ દળદાર, ઉપયોગી ગ્રન્થ નથી. સોનેરી નામો સાથે પાક પૂકું-કીમત રૂ. ૩-૪-૦ (પો'ટેજ સાથે) આજે ને આજેજ પત્ર લખા:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટ

જીકસેલર-કે. ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

સુપ્રસિદ્ધ અમેરીકન વિદુષી બાઈ મીસીસ ઇલીઝાબેથ ટાઉનનાં
 “લેસન્સ ઇન લીવીંગ” નામના પુસ્તકનું ભાષાન્તર.

જીવનશિક્ષા.

આ પુસ્તકમાં જીવનનો પાથો, સૃષ્ટિના
 મૂળ સાત સિદ્ધાન્તો, પ્રકૃતિનો તમસ્વભાવ,
 પાપનું રૂપાન્તર, નૂતન મતનું ધોરણ, વિકાસક્રમ
 અને મુક્ત તથા શાશ્વત જીવન, વિશ્વચેતા,
 સર્વજ્ઞ શી રીતે થવું? મનના સંદેશાની નવી
 પદ્ધતિ, માનસિક અન્તઃપ્રવેશ, પ્રવૃત્તિ અને
 નિવૃત્તિ, આબાદાનીનો ઇલાજ, આરોગ્યતા તથા
 આબાદાનીના સિદ્ધાન્તો તથા ઇલાજો, મનની
 અને શરીરની પરસ્પર ક્રિયા, સારો દિવસ શી
 રીતે નિર્ગમવો? તમારું આત્મગાન વગેરે જીવ-
 નના ઉચામા ઉંચા સિદ્ધાન્તો ઘણા સારા સમ-
 જાવ્યા છે. આ પુસ્તકની ઈંગ્રેજીમાં લાખો નકલો
 ખપી ગઈ છે એજ આ પુસ્તકનું મહત્વ બતાવે
 છે. મીસીસ ઇલીઝાબેથ ટાઉન “ધી નાનટીલસ”
 નામક સર્વ વિદ્યાપૂર્ણ માસિકનાં સંપાદિકા છે
 અને તેની પ્રત્યેક માસે બે લાખ પ્રતો નીકળે
 છે એજ એમની વિદ્વતાની સાક્ષી આપે છે.
 કાગળ ઝલેજ ઉંચા, પૂંકું પાકું, લાયબ્રેરીમાં
 રાખવા યોગ્ય છતા કિ. રૂ. ૧૫૫ પો. માફ.

મળવાનું ઠેકાણું:—

બુકસેલર મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

અથ દરવાજા—અમદાવાદ

મહાત્મા કબીરની કાવ્ય પ્રસાદી

કબીર કાવ્ય

આમાં મહાત્મા કબીરના દોહરાનો અને તેમાં રહેલો ગુદાર્થ ધણીજ સહેલી ભાપામાં વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યો છે કે તે વાંચવાથી સૃષ્ટિ, ઈશ્વરશક્તિ, મૃત્યુ વગેરે સંબંધીનો ધણો જ ઉત્કૃષ્ટ ખ્યાલ આવે છે. ગમે તેવા પાપાણુ હૃદયવાળા માણુ-સને પણ આ પુસ્તક સારું જ્ઞાન આપી નૂતન જીવનમાં પ્રવેશ કરાવે છે. પુસ્તક ફક્ત એકજવાર વાંચવાથી તે વારંવાર વાંચવાની પ્રેરણા થાય એવો એમાં અદ્ભુત રસ છે. આમાં સામર્થ્યઅંગ, સ્મરણઅંગ, ચિતાવનીઅંગ, જીવનમૃતંકઅંગ, કામઅંગ આદિ ૨૦ અંગ છે અને તે એકથી એક એવા અદ્ભુત છે કે તેનો ખરો ખ્યાલ વાંચવાથીજ થશે. શિવાય આમાં નીચે જણાવેલાં ત્રણ સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો આપેલાં છે. (૧) કબીરને ગુફની પ્રાપ્તિ (૨) કબીરના અદ્ભુત ચમત્કારથી કાજી સાહેબે ચિડાઈ જઈ બાદશાહ માર્ફત કબીર સાહેબને બોલાવી તેમને લોહાની પેટીમાં પૂરી ઉપરથી મજબુત તાણું લગાડી તે પેટીને ઉંડા પાણીમાં ડુબાડી દેવી અને બીજી બાબુએ કબીર સાહેબનું સમાધી અવસ્થામાં પાણીપર તરવું (૩) કમાલના મૃત-દહને બાદશાહની સમક્ષ મુઠે ઉઠી કુદરતકે કમાલસે એમ કહી સજીવન કરવું વગેરે ચિત્રોના દેખાવો ખાસ જોવા લાયક છે. સર્વ સાધારણોની સમવડ ખાતર આ પુસ્તક ગુજરાતી અક્ષરમાં છપાવ્યું છે. કાગળ ગ્લેજ ઉચ્ચા-પાકા પુઠા ઉપર કબીર સાહેબનો રૂપેરી વરખથી છાપેલો ફોટો, બાંધણી મજબુત હોવા છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧૫૫૫ પોસ્ટેજ માફ.

મહાદેવ રામચંદ્ર બગુજી

બુક્સેલર એન્ડ પબ્લીશર.

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

નવી નવલકથાઓ હમણાંજ બહાર પડી છે.

આજકાલનું હિન્દુસ્તાન ભાગ ૧ લો. (સચિત્ર) ...	૧-૮-૦
” ” ” ૨ જો. ” ...	૧-૮-૦
ભયંકર ભદ્ર. (સચિત્ર) ...	૨-૦-૦
રમણી કે રાક્ષસી ? (સચિત્ર) ...	૧-૮-૦
પિશાચમંદિર. ” ...	૨-૦-૦
લતા લલિતા ભાગ ૧ લો. (સચિત્ર) ...	૦-૧૨-૦
” ” ૨ જો. ” ...	૦-૧૨-૦
” ” ૩ જો. ” ...	૦-૧૨-૦
” ” ૪ થો. ” ...	૦-૧૨-૦
કંગાલ કેદી અથવા રનેહ-ગંધન (સચિત્ર) ...	૧-૧૨-૦
ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા ! ” ...	૧-૪-૦
દગાખાજ દુનિયા. (સચિત્ર) ...	૧-૮-૦
પિશાચિની કે પ્રમદા ? (સાચિત્ર) ...	૧-૮-૦
સંસાર કે નરકાગાર ? (સચિત્ર) ...	૧-૮-૦
સ્વર્ગમાં શયતાન (સચિત્ર) ...	૧-૪-૦
ખાગે શયતાન. (સચિત્ર) ...	૨-૦-૦
મુરાદેવી ” ...	૨-૦-૦
કેલંદરની કટાર. ” ...	૨-૦-૦
કમનસીબ લીલા. ” ...	૧-૧૨-૦
મધુર મધુરી. ” ...	૧-૮-૦
ભકતાણી કે ભામટી ? (સચિત્ર) ...	૧-૮-૦
મુંદર અને વિદ્યાનંદ ” ...	૧-૪-૦
કમળાદેવી. ...	૧-૮-૦
કાસ્મીર અને કેસરી ...	૧-૦-૦
તરુણ તપસ્વિની ભાગ ૧-૨ ...	૨-૦-૦
કાળરાત્રિનું ખૂની ખંજર ભાગ ૧-૨ ...	૨-૧૨-૦
રણુબેલા રણપૂતો. ” ...	૩-૦-૦

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટ

બુકસેલર અને પબ્લીશર

ત્રણ હરવાળા—અમદાવાદ

